श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

(श्रीमद्भागवत–दशम–पूर्वार्ध–राजस–प्रमेय–प्रकरणम् ।)

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

(अध्यायाः ४०–४६)

चत्वारिंशोध्यायः ।

शब्दस्य हि बलं पूर्णं सप्तभिर्विनिरूपितम् ।
अर्थस्यापि बलं रोधे तावद्भिर्विनिरूप्यते ॥ १ ॥
प्रपञ्चो विस्मृतः सर्वैरुत्सवाद्यैरनेकधा ।
माहात्म्यस्य परिज्ञानात्तदासक्तिर्निरूप्यते ॥ २ ॥
द्रष्टॄणां च तथा पित्रोः सर्वेषामेव चैव हि ।
पूर्वोक्तानां तथान्येषां द्वाभ्यां द्वाभ्यामुदीर्यते ॥ ३ ॥
एवमासक्तिसिद्धौ हि तदेकपरता पुनः ।
वक्तव्येति ततो हेतोः फलं चापि निरूप्यते ॥ ४ ॥
चत्वारिंशत्तमेऽध्याये कृष्णासक्तिर्निरूप्यते ।
दृष्ट्वा सामर्थ्यमतुलं विस्मितानामनेकधा ॥ ५ ॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चत्वारिंशे । कारिकासु । शब्दस्येति । प्रमाणस्येत्यर्थः । शब्दस्यापि भगवद्रूपत्वात् सप्तभिर्निरूपणं युक्तमिति, हिशब्दः । अर्थस्यापीति । प्रमेयस्येत्यर्थः । द्रष्टॄणां चेति । एतेषां त्रयाणामासक्तिरेकैकेन निरूप्यते इति शेषः । पूर्वोक्तानामन्येषां च द्वाभ्यां द्वाभ्यामुदीर्यते । एवं सप्ताध्यायाः । वक्तव्येतीति । इति हेतोः साधनप्रकरणे तदेकपरता । व्यसनं निरूप्यते इति शेषः । तत इति । व्यसनाद्धेतोः फलं च निरूप्यते । फलप्रकरणे इति शेषः ।

पूर्वाध्याये भगवतो दोषाभावाय विशेषचेष्टाफलं साधारणचेष्टारूपस्य कालस्य च दुर्निमित्तप्रदर्शनलक्षणं निरूपितम्, तथाप्यनिवृत्तौ भक्तोपेक्षादोषो भगवतोपि भविष्यतीति अनाहूतयोरपि रामकृष्णयोर्दर्शनार्थं प्रवृत्तिर्निरूप्यते । तत्र प्रथमं रङ्गदर्शनार्थं प्रवृत्तावित्याह **अथ कृष्णश्च रामश्चेति** ।

श्रीशुक उवाच—**अथ कृष्णश्च[1] रामश्च कृतशौचौ परंतप ।**

मल्लदुन्दुभिनिर्घोषं श्रुत्वा द्रष्टुमुपेयतुः ॥ १ ॥

चकारद्वयं तदीयानां समुच्चयार्थम्, ससाधनं फलं च तत्र गच्छतीति निरोधे न कोऽपि सन्देह इति भावः । **अथेति** प्रक्रियान्तरम्, प्रमेयबलमारभ्यत इति । **कृतशौचौ** कृतावश्यकाविति केचित् । पूर्वदिन एव कृतं शौचं स्वशुद्धता याभ्याम् । **परंतपेति** संबोधनं गूढार्थपरिज्ञानाय । ब्रह्मधर्मा ह्येते तपसा ज्ञातव्या इति । तदा मल्लानां दुन्दुभीनां च नितरां घोषं श्रुत्वा सर्वसामग्री सिद्धेति स्वयमपि **द्रष्टुमुपेयतुः** निकटे गतौ ॥ १ ॥

प्रमेयनिरोधे दृष्टं माहात्म्यं प्रयोजकमिति वक्तुं प्रथमं कुवलयापीडवधो निरूप्यते **रङ्गद्वारमिति त्रयोदशभिः** ।

रङ्गद्वारं समासाद्य तस्मिन् गजमवस्थितम् ।
अपश्यत्कुवलयापीडं कृष्णोऽम्बष्ठप्रचोदितम् ॥ २ ॥

कालजयो हि पौरुषमिति स त्रयोदशात्मा संवत्सरो निरूपितः । **कुवलयं** भूमण्डलं तस्यापीडं मुकुटस्थानीयम् । आसमन्तात् पीडा वा यस्मात् । द्विपश्रेष्ठं हन्तुमुद्यत इत्याह **रङ्गद्वारमिति** । रङ्ग उत्सवस्थानम्, तस्यापि शोभार्थं द्वारादिनिर्माणम् । तावत्पर्यन्तं सम्यगेव गत्वा **तस्मिन्** द्वारमध्ये **गजमवस्थितमपश्यत्** । तदैव ह्युत्सवः संपद्यते, यदि कालो निवृत्तो भवति, तदोत्सवदर्शनामिति । **मृत्युर्हि गजरूपः पञ्चमे निरूपितः । अवस्थितमचलं** दृष्ट्वैव हननार्थमपश्यत् । सर्वथा हनने हेतुः **कुवलयापीडमिति** । सर्वेषामेव दुःखदम् । तत्रापि **अम्बष्ठेन** संकरोद्भवेन जातिहीनेन प्रकर्षेण प्रेरितं स्वसंमुखमागच्छन्तम् । अनेन भगवतोऽक्लिष्टकर्मत्वं निरूपितम् । कदाचित् साधारणोऽयं भवेत्, अतस्तच्छङ्कापरिहारार्थं **कृष्णः** ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अथ कृष्णश्चेत्यस्याभासे । विशेषचेष्टाफलमिति । अलौकिकलौकिकमाहात्म्यज्ञानमित्यर्थः ।

---

१ कृष्णं कालात्मानमिति पाठः ।

कालात्मानं दृष्ट्वापि तेन बलक्षये जातेऽपि पुनः प्रबोधं कृतवानित्याह **बद्ध्वेति** ।

बद्ध्वा परिकरं शौरिः समुह्य कुटिलालकान् ।
उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगम्भीरया ॥ ३ ॥

परिकरमुत्तरीयं वस्त्रं कटिसंबद्धं कृत्वा, कुटिलालकांश्च हस्तद्वयेन चूडाकारेण बद्ध्वा, कालमुभयतो निरुध्य, भ्रमनिवृत्त्यर्थं वाचा निर्भर्त्सनं कृतवानित्याह **उवाचेति** । हस्ती चेत् दुष्टः, हस्तिपेन वारणीयः । हस्तिपश्चेत्, स एव मारणीयः, अन्यथा उभावपि मारणीयाविति । तदधीनो हस्तीति तस्य निर्भर्त्सने यथा भयमुत्पद्यते, तथा सिंहसमानस्य मेघस्येव नादं कृतवानित्याह **मेघनादगम्भीरया वाचेति** । मेघनादापेक्षयापि गम्भीराः । अनेनान्तःस्थितानां तप्तानां वसुदेवादीनां तापोऽपि निवारितः ॥ ३ ॥

निर्भर्त्सनमाह **अम्बष्ठाम्बष्ठेति** ।

अम्बष्ठाम्बष्ठ मार्गं नो देह्यपक्रम मा चिरम् ।
नोचेत्सकुञ्जरं त्वाद्य नयामि यमसादनम् ॥ ४ ॥

निन्दायां वीप्सा । प्रतिलोमजोऽम्बष्ठ इति तस्य सहजदोषकीर्तनेनैव तिरस्कारो भवति । अनवहितस्य श्रवणार्थं वा द्विरुक्तिः । **नो मार्गं देहीति** । अयमस्माकमेव मार्गः, उत्सवोऽस्मदर्थमेव कृत इति । अस्मभ्यं मार्गं देहीति च । कथं देयमिति चेत्, तत्राह **अपक्रमेति** । इतोऽन्यत्र गच्छ चिरं मा । अन्यथाज्ञोल्लङ्घने मदीयः कालोऽधिकारी मारयिष्यतीति । किञ्च । यदि केनापि प्रकारेण मार्गं न दास्यसि, तैत उभयोर्दोषे कुञ्जरसहितं त्वामद्यैव यमसादनं **नयामि** प्रापयिष्यामि । मध्ये न त्यक्ष्यामीति । मृत्युरेव यमगृहम् । अन्यथा 'मल्लेभकंसयवना' इति गणना विरुध्येत । कदाचिद्धस्ती मम युद्धसाधनमिति न मन्तव्यमित्यभिप्रायेणाह **सकुञ्जर**मिति । **अद्यैवेति** । तव मारणेऽपि विलम्बो न भविष्यतीत्यर्थः । **अद्येति** वर्तमानकालवाचकम्, न तु दिनवाचकम् ॥ ४ ॥

ततो यज्जातं तदाह **एवं निर्भर्त्सित** इति ।

एवं निर्भर्त्सितोऽम्बष्ठः कुपितः कोपितं गजम् ।
चोदयामास कृष्णाय कालान्तकयमोपमम् ॥ ५ ॥

एवमित्यसह्यं निर्भर्त्सनम् । नितरां भर्त्सितः अम्बष्ठो हीनः, अत एव हितवाक्येऽपि कुपितः हस्ती पूर्वमेव तेन कोपितः कृतोऽस्ति, अतस्तत्कर्मनिपुणः मूर्खः **कृष्णाय** सदानन्दाय कालाय वा प्रेरयामास । ननूपद्रवार्थं प्रेरणम्, उपद्रवे हि कालो निमित्तम्, अन्यथा

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

बद्ध्वेत्यस्याभासे । **दृष्ट्वापीति** । कृष्णं दृष्ट्वापि स्थितस्य हस्तिपस्येति शेषः । तेन दर्शनेन बलक्षये जातेपि हस्तिपस्य भगवति साधारण्यशङ्काभावार्थं प्रबोधं भगवान् कृतवानित्यर्थः ।

---

१ देयः । २ तदोभयोः ।

साधनानि विपरीतानि भवेयुः । **अन्तको** मृत्युः । स चेत् कुतश्चिज्जायेत, ततोऽनिष्टं भवेत् । अधिकारी यमो वा यद्याज्ञां दद्यात् । एवमङ्गं श्रुतिपुराणशास्त्रभेदेन । तेष्वसंगतेषु प्रयोजनाभावात् किं प्रेरणयेत्याशङ्क्याह **कालान्तकयमोपमम**मिति । त्रितयप्रतिरूपोऽयम् । यत्रैतदभावः, तत्र तेषामपेक्षा, न त्वस्मिन् विद्यमाने ॥ ५ ॥

यद्यम्बष्ठप्रेरितः हस्ती विशेषतो नापकुर्यात्, तदा न मारयेदिति तस्य विशेषापकारमाह **करीन्द्रस्तमभिद्रुत्ये**ति ।

करीन्द्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाग्रहीत् ।
कराद्विगलितः सोऽमुं निहत्याङ्घ्रिष्वलीयत ॥ ६ ॥

ननु भगवत्समीपागमने देवैः कथं न निरुद्ध इत्याशङ्क्याह **इन्द्र** इति । क्रियाशक्तिप्रधानः करी । क्रियायामधिपतिश्चेन्द्रः । अतो निष्प्रत्यूहं तं भगवन्तमभिप्रेत्य **तरसा** शीघ्रमेव **करेण** शुण्डादण्डेन भगवन्तमग्रहीत् । क्रिययापि भगवान् व्याप्तो भविष्यतीति बुद्ध्या तथा कृतवान्, भगवांस्तु भक्त्यैव वश्य इति कराद्विगलितो जात इत्याह । विशेषेण गलितः । करो हि धर्तुमेवाशक्तो जातः । स्थूलबुद्ध्या धृतः सूक्ष्मो जातः । यतः **स** प्रसिद्धः सर्वशक्तिः । ततः अमुं हस्तिनं निहत्य तस्याज्ञानार्थं **अङ्घ्रिष्वलीयत,** तस्यैव पादचतुष्टयमध्ये गुप्तो जातः । अनेन दैवाद्विमोकः पलायनं च व्यावर्तितम् । तस्यान्तर्दृष्ट्यर्थं च जिज्ञासायामेव प्राप्यत इति ज्ञापनार्थम् ॥ ६ ॥

ततो यज्जातं तदाह **संक्रुद्ध** इति ।

संक्रुद्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवम् ।
परामृशत्पुष्करेण स प्रसह्य विनिर्गतः ॥ ७ ॥

ताडनेन सुतरां क्रुद्धः । दृष्ट्वा हि प्रयत्नः कर्तव्य इति दर्शनार्थं यतमानोऽपि नापश्यदित्याह **तमचक्षाण** इति । भगवन्तमपश्यत् पशुत्वात् घ्राणदृष्टिर्जातः । घ्राणेन हि ते जानन्ति । यतः **स** प्रसिद्धः युद्धादौ समर्थः केशवं परामृशत् । स हि ब्रह्मादीनां सुखार्थमवतीर्ण इति तेनापि धृतो जातः । तत्रापि पुष्करेण धृतः । पुष्करं हस्तमुखम् । तदा भगवान् स्थूलो भूत्वा प्रसह्य बलात् पुष्कराद्विनिर्गतो जातः । न हि पुष्करनाभः पुष्करेण ग्रहीतुं शक्यः ॥ ७ ॥

ततो भगवान् विशेषाकारेण कोपमुत्पादयितुं पश्चाद्गत्वा पुच्छं गृहीतवानित्याह **पुच्छे प्रगृह्ये**ति ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एवं निर्भर्त्सित इत्यत्र । एवमंगेति । अंगे ज्योतिःशास्त्रे कालस्य निमित्तत्वम् । 'श्रुतावत्रात्र मृत्युर्जायत' इत्यादौ मृत्योर्निमित्तत्वम् । पुराणे यमस्य निमित्तत्वम् । इमानि शास्त्राणि तद्भेदेनेत्यर्थः

पुच्छे प्रगृह्यातिबलं धनुषः पञ्चविंशतिम् ।
विचकर्ष यथा नागं सुपर्ण इव लीलया ॥ ८ ॥

प्रकर्षेण हस्तद्वयेन गृहीत्वा धनुषो मानेन चतुर्हस्तेन पञ्चविंशतिसङ्ख्या यावता भवति, तावद्दूरं विचकर्ष । धनुषः पञ्चविंशतिर्यत्रेत्यलुक् समासः । ननु महान् सः, सूक्ष्मश्च भगवान्, कथमाकर्षणं कृतवान् इत्याशङ्क्याह **यथा नागमिति** । सुपर्णो हि महान्तमपि नागमाकर्षति । भक्ष्यो[1] हि निःसत्त्वः कर्तव्यः । अन्यथा भक्षणे प्रतिबन्धको भवेत् । तथा भगवानपि मारणार्थं तस्य बलनाशं करोति । पञ्चविंशति तत्त्वानि हि तस्मिन् सन्ति तेषामनुरोधात् । धनुश्च रक्षकमिति तेन मिता भूमिः तदर्थमाकृष्टा । तावता मार्गो भवति । 'शतहस्ते तु करिण'मिति तावत् दूरे गते मार्गस्थानां नापकाराय भवतीति । धनुर्हस्तचतुष्टयम् । एतदपि लीलया । अनेन तस्य स्वबलमपि ज्ञापितवान् ॥८॥

ततः स मोचयितुं समर्थः स्थिरीभवितुं च परावृत्त्या भगवान् धर्तव्य इति यत्नं कृतवानित्याह **स पर्यावर्तमानेने**ति ।

स पर्यावर्तमानेन सव्यदक्षिणतोऽच्युतः ।
बभ्राम भ्राम्यमाणेन गोपुच्छेनेव बालकः ॥ ९ ॥

सव्यदक्षिणतः वामेन दक्षिणेन च भागेन परिवर्तमानेन कृत्वा **स** प्रसिद्धो येनाकृष्टः। भयाभावायाह **अच्युत** इति । श्रोतुः शङ्कानिवृत्त्यर्थं सर्वत्रैव तथोक्तवान् । स्वयमपि भगवान् बभ्राम । स हि भगवदर्थं प्रयत्नं करोतीति । किञ्च । भगवतैव स भ्राम्यमाणो जातः । अतो भ्रामयन् स्वयं बभ्राम । ननु भगवान् सर्वसमर्थः किमिति बभ्राम, तत्राह **गोपुच्छेनेव बालक** इति । बालको हि लीलया परिभ्रमति, तथा लीलाप्रदर्शनार्थं तथा कृतवान् ॥ ९ ॥

लीलार्थमेव तथा करणमिति पश्चाल्लीलां त्यक्त्वा प्रौढलीलाप्रदर्शनार्थं संमुखमागत्य युद्धं कृतवानित्याह **तत** इति ।

ततोऽभिमुखमभ्येत्य पाणिनाहत्य वारणम् ।
प्राद्रवत्पातयामास स्पृश्यमानः पदे पदे ॥ १० ॥

पुच्छं विसृज्य अभिमुखमभ्येत्य हस्तिसंमुखे गत्वा सजातीयबालकसंमुखमिव पौरुषख्यापनार्थं पाणिना मुखे आहत्य प्राद्रवत् । स हि हस्ती वारणः सर्वानेव निवारयितुं शक्नोति । तादृशोऽप्यप्रयोजको जात इति वक्तुं तथोक्तवान् । किञ्च । तथैव प्राद्रवत्, यथा पदे पदे स्पृश्यमानो भवति । तथाभवनस्य प्रयोजनमाह **पातयामासे**ति । सूक्ष्मो भगवान् स महानुच्चैः स्पृष्ट्वा धर्तव्य इति नीचो भवन् पतति । एवमनुलोमप्रतिलोमाभ्यां क्रीडां कृतवान् ॥ १० ॥

---

१ भक्ष्यः ।

ततो वञ्चनेन दैत्यांशः स इति, सोऽपि प्रकारो ज्ञायत इति ज्ञापयितुं लीलां[1] कृतवानित्याह **स धावन्निति** ।

स धावन्क्रीडया भूमौ पतित्वा सहसोत्थितः ।
तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दन्ताभ्यां सोऽहनत् भुवम् ॥ ११ ॥

क्रीडया धावन् अनवहित इव भूमौ पतितः । पतनपर्यन्तमेव स दृष्टवान् । भगवांस्तु पतित्वा सहसैवोत्थितः । ततस्तस्य भ्रमकार्यमाह **तं मत्वेति** । भगवन्तं तथा मत्वा पूर्वमपकृतः क्रुद्धः सन् **भुवं** दन्ताभ्यां पतितस्थानमहनत् । ततोतिव्यथां प्राप्तवान् । साधनत्रयमपि तस्यैवं पराहतं जातम् ॥ ११ ॥

ततः क्रुद्धो यत्कृतवांस्तदाह **स्वविक्रम** इति ।

स्वविक्रमे प्रतिहते कुञ्जरेन्द्रोऽत्यमर्षणः ।
चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णमभ्यद्रवद्रुषा ॥ १२ ॥

स हि साधनबले क्षीणे संपूर्णेनैव शरीरेण तदुपरि पतिष्यामीति बुद्ध्या प्रवृत्तः । यतः कुञ्जरेन्द्रः स्वरूपतो महान् । अतः साधने क्षीणेऽपि न निवृत्तः, किन्तु साधनक्षयः रोषहेतुरेव जात इत्याह **अत्यमर्षण** इति । अधिकममर्षणं क्रोधो यस्य तादृशो जातः । तत्रापि महामात्रैः उपरि पृष्ठतः परितश्च चोद्यमानः **कृष्णं** सर्वमारकं सुतरां सांप्रतं दैत्यपक्षस्य। शुद्धभावेन चेद्गच्छेत्, कृतार्थो वा भवेत्, किन्तु रुषा अभ्यद्रवत् ॥ १२ ॥

तदा भगवान् सर्वात्मना समायातीति मारितवानित्याह **तमापतन्त**मिति ।

तमापतन्तमासाद्य भगवान्मधुसूदनः ।
निगृह्य पाणिना हस्तं पातयामास भूतले ॥ १३ ॥

उपरि पतन्तं तं आसाद्य स्वयमग्रे गत्वा। मारणप्रकारानभिज्ञः भगवान् शङ्का वा अमारणं वा न संभावितमिति ज्ञापयितुमाह **मधुसूदन** इति । यो हि मधुकैटभौ मारितवान्, तस्याल्पसत्त्वस्यास्य हनने कः प्रयास इति । किन्तु स्वपाणिना तस्य हस्तं प्रसार्यमाणं **निगृह्य** नितरां लकुटवत् गृहीत्वा शाखामिव भूतले पातयामास ॥ १३ ॥

स्थूलशरीरस्य पातनेनैव मूर्च्छा संपन्ना, ततो यत्कृतवांस्तदाह **पतितं तं पदाक्रम्येति** ।

पतितं तं पदाक्रम्य मृगेन्द्र इव लीलया ।
दन्तमुत्पाट्य तेनैव हस्तिपांश्चाहनद्धरिः ॥ १४ ॥

प्रथमव्यापारेणैव पतितः । तादृशं मस्तके पादं दत्त्वा दन्तमुत्पाट्य **तेनैव** दन्तेनाहनत् । उत्पाटने प्रकारमाह **मृगेन्द्र** इति । स हि कुम्भस्थलं विदार्य तत्र दन्तमूलं बन्ध-

१ लीलान्तरं हीति पाठः ।

नेभ्यः पृथक्कृत्य पश्चाद्दन्तमेवोत्पाटयति । परं महता प्रयासेन । भगवांस्तु लीलयेति विशेषः । ततस्तेनैव दन्तेन सर्वानेव महामात्रान् यैर्यैः प्रेरितः तानहनत् । चकारात् हस्तिनम् । ननु गजः किमिति हतः, अर्द्धमृत एव त्यक्तुमुचित इति चेत्, तत्राह **हरि**रिति । सिंहो हि मारयत्येव । शाश्वतिको विरोध इति । भगवांश्च हरिः सर्वदुःखहर्ता, अर्द्धमृतस्य जीवने महान् क्लेश इति । वसुदेवादीनामपि दुःखं दूरीकर्तव्यमिति ॥ १४ ॥

एवं हस्तिनं हत्वा प्रतिबन्धकापगमे तन्निवृत्तिं सूचयन् अन्तःप्रविष्ट इत्याह **मृतक**मिति ।

मृतकं द्विपमुत्सृज्य दन्तपाणिः समाविशत् ।
अंसन्यस्तविषाणोऽसृङ्मदबिन्दुभिरङ्कितः ॥
विरूढस्वेदकणिकावदनाम्बुरुहो बभौ ॥ १५ ॥

स हि पूर्वमेवासमर्थः अप्रयोजको जीवः, यतः पानेप्युभयसापेक्षः । अतस्तं विसृज्य दन्तपाणिर्भूत्वा सम्यगेवाव्यग्र आविशत् । तदा प्रविष्टस्य भगवतः स्वरूपं वर्णयति **अंसन्यस्तविषाण** इति । लोकानां प्रतीत्यर्थं दन्तोऽयं महाभार इति अंसे स्थापितवान् । साप्येका लीला । ततः असृङ्मदयोः बिन्दुभिरङ्कितो जातः । सर्वाङ्गे समाकर्षणेन दन्तस्य तत्र स्थितः मदः रुधिरं च कणशो भगवति संबद्धः । यथा पूर्वदिवसे मालया चन्दनैश्च शुशुभे, एवमिदानीमपि दन्तेन मदबिन्दुभिश्च शुशुभे । **विषाण**मिति । कदाचिद्वाद्यविषाणं गोपालाः स्कन्धेऽपि बिभ्रति, नापूर्वमिति ख्यापयितुं कुवलयापीडं च बलीवर्दतुल्यं ज्ञापयितुम् । किञ्च । **विरूढे**ति । विशेषेण रूढा याः स्वेदकणिकाः ता वदनाम्बुरुहे यस्य । भक्तार्थं भगवानेवं प्रयासं करोतीति ज्ञापयितुं कणिकोद्भेदः । एतादृशोऽपि **बभौ** । सर्वोत्कृष्टकान्तियुक्तो जात इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं भगवन्तं वर्णयित्वा सर्वेषां सुखेन रङ्गप्रवेशमाह **वृता**विति ।

वृतौ गोपैः कतिपयैर्बलदेवजनार्दनौ ।
रङ्गं विविशतू राजन्गजदन्तवरायुधौ ॥ १६ ॥

केचन गोपाला इतस्ततः पलायिताः, केचनान्तःप्रविष्टाः, केचनैव च स्थिताः । अतः कतिपयैरेव गोपैर्वृतौ । बलभद्रेणापि द्वितीयो दन्तो गृहीतः । हस्तिनः सर्वस्वं तदिति, शत्रोर्द्धनं ग्राह्यमिति, अग्रे साधनस्याप्यपेक्षितत्वात्, तत्र प्रवेशे दैत्यवधार्थं सामर्थ्यं सहजद्वेषं सूचयितुं बलदेव इत्युक्तवान् । जनार्दनः अविद्यामपि मारयतीति किं तस्य तद्गृहीतमारणे प्रयास इति ज्ञापयति । **रङ्ग**मिति । तादृशौ **रङ्गं** रङ्गप्रदेशम्, गजदन्तावेव **वरे** उत्कृष्टे आयुधे ययोः तादृशौ इदानीमेव मारयिष्याव इति बोधयन्ताविव विविशतुः । निःशङ्कतया प्रविष्टौ ॥ १६ ॥

तादृशवेषेण प्रवेशस्य प्रयोजनं वदन् भगवतः स्वरूपं बलभद्रसहितं सर्वैर्दृष्टं यथाधिकारं नानाभावान् जनयतीत्याह मल्लानामशनिरिति ।

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान्
गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां
वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥ १७ ॥

प्रमेयेण निरोधोऽत्र कर्तव्यो हरिणा भृशम् ।
लोकाश्च दशधा भिन्नास्ततो दशविधोऽभवत् ॥ १ ॥
यस्य भावो यथा लोके तस्यानुसरणे कृते ।
निरोधो जायते सम्यक् अन्यथा बन्धनं भवेत् ॥ २ ॥
गुणा नवविधाः प्रोक्तास्तदभावस्तथा परः ।
शृङ्गारादिरसाश्चैव तेषामेव निरूपकाः ॥ ३ ॥
राजसास्त्रिविधाः पूर्वं सात्त्विकाश्च ततः पराः ।
आध्यात्मिकास्तथा पूर्वं दैविकास्तु ततः परम् ॥ ४ ॥
रौद्रोऽद्भुतश्च शृङ्गारो हासो वीरो दया तथा ।
भयानकोऽपि बीभत्सः शान्तो भक्तिरसस्तथा ॥ ५ ॥
एतान् दर्शयितुं भावान् हरिरेवं बभौ महान् ।
अतस्तस्मिन् गुणा एव सर्वे भावा न चान्यथा ॥ ६ ॥

आदौ मल्लाः प्रतियोगिनमन्वेषमाणाः, भगवान् न प्रतियोगी, किन्तु विसदृश इति, सोऽपि सर्वथा मारक एवेति ज्ञातवन्त इत्याह **मल्लानामशनिरिति विदितः साग्रजो बलभद्रसहितः रङ्गं गत** इति। यत्र हि विद्युत्पतति, वृष्टिश्च, तत्र न समीचीनमिति ज्ञात्वा विद्युतोऽतिवेगात् पलायनेऽप्यशक्ता जाता इत्यर्थः। तेन मल्लस्वभावा निरुद्धाः, ये रौद्रप्र-

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मल्लानामशनिरित्यत्र । प्रमेयेणेति । स्वरूपेणेत्यर्थः । **तस्यानुसरणे** इति । भावस्यानुसरणे इत्यर्थः । **अन्यथे**ति । तद्भावानुसरणाभावे तस्य भावस्यालौकिकत्वाभावात्तत्कृतं बन्धनं भवेदित्यर्थः । **तामसा** इति । पूर्वं निरूप्यन्त इति शेषः । राजसाश्च तदनन्तरं निरूप्यन्त इति शेषः । ततस्तदनन्तरं परा उत्कृष्टाः सात्विकाः निरूप्यन्त इति शेषः । आध्यात्मिकाः निरूप्यन्ते इति शेषः । **तथा पूर्वम्**, आध्यात्मिकेभ्यः पूर्वं आधिभौतिका निरूप्यन्ते इति शेषः । ततः परं **दैविका** आधिदैविका इत्यर्थः ।

१ तामसाश्चेति पाठः । २ वैदिकाः । ३ हास्यम् ।

कृतयः । ततोऽन्ये साधारणाः राजसाः भगवन्तमद्भुतं ज्ञातवन्त इत्याह **नृणां नरवर** इति । अद्भुतो नरः नरश्रेष्ठ इति भगवन्तं दृष्ट्वा अद्भुतदर्शनमिति अद्भुतरस एवोत्पन्नः । साधारणास्त्वद्भुतरसेनैव वशे भवन्ति इति । सर्वत्र 'इति विदितो रङ्गं गत' इति संबध्यते । तादृशावस्थायामपि स्त्रीणां राजससात्विकानाम् भगवान् स्वफलस्वरूप एव प्रतिभात इत्याह **स्त्रीणा**मिति द्रष्टुमागतानाम् । ताः कामपूर्तनाः कदापि स्वस्वामिनं न दृष्टवत्यः । **स्मरो** हि स्मर्तव्यात्मा । स इदानीं **मूर्तिमान्** चेज्जातः, तदा सनाथा जाताः । अतःपरं सर्वैरेवेन्द्रियैः शरीरेणान्तःकरणेन च सेव्यो जात इति । एवमेकविधास्त्रयो निरूपिताः । सर्वाधमा मल्लाः, उत्तमाः स्त्रिय इति पुष्टिमार्गे क्रम उक्तः । आधिभौतिकाभिमानिनामेषा रीतिरिति । एवं सामर्थ्यप्रकटनेऽपि **गोपानां** राजसतामसानां **स्वजनः** अस्मदीय एवायं बन्धुः, परमुत्कर्षापन्नः । अतो भगवता यो वेशः कृतो विलक्षणः, स हास्यरसजनको जातः । यथा स्वकीये वेशे कृते आध्यात्मिके । एते देहस्वरूपाः, इन्द्रियरूपास्त्वग्रिमाः, आत्मरूपास्तत इति । दम्यत्वेन इन्द्रियतुल्यता राज्ञाम् । भगवन्तं दृष्ट्वा तेषां वीररस उत्पन्न इत्याह **असतां क्षितिभुजां शास्ते**ति । सन्तो ये ते वृष्णित्वेन वक्तव्याः भक्त्यधिकारिणः । ये च लौकिकाः असन्तस्ते पामरा एव बीभत्सरसे वक्तव्याः । ये पुनः राजसराजसाः ते राजसभावसिद्ध्यर्थं क्षितिभुज उच्यन्ते । वीररसस्तेषामेव । भगवन्तं दृष्ट्वा युद्धार्थं बुद्धिस्तेषामुत्पन्ना । परमयं **शास्ते**ति तेषां न प्रवृत्तिः । वीररसस्तूत्पद्यत एवेति रसोत्तमत्वार्थमेवमुक्तम् । यथा हीनस्यापि पुरुषस्य महाराजावरोधे दृष्टे शृङ्गाररस उत्पद्यत एव, परं तासां नोत्पद्यते, अधमबुद्धेर्बाधकत्वात् । स्वस्मात्तत्रोत्कर्षबुद्धिः सर्वत्र रसपोषिका । अतिवीराणा[2]**मसतां** विचाररहितानां दृप्तानां शास्तृत्वप्रतीतावपि वीररसो युक्त एव । यथा स्त्रीणां स्नेहो भगवति, तथैव ततोऽप्यधिको वसुदेवदेवक्योः स्नेहः, परं तमः[3] अज्ञानात्मकमिति कामस्तत्र प्रयोजकः । अत्र तु मोह इति । मोहांशे राजसत्वम् । स्नेहांशस्तु सर्वत्र सात्त्विक एव । लौकिकत्वाद्राजसत्वं निषिद्धत्वात्तामसत्वं विहितत्वात् सात्त्विकत्वं चेति स्नेहे त्रयो भेदाः । तत्तदधिकारिणां तथैव निरोध उक्तः । **स्वपित्रो**र्वसुदेवदेवक्योः **शिशु**र्बालक एव । करुणापरपर्यायो दयारस उत्पन्नः । स हि स्नेहस्यान्तरङ्गं भवति । सा दया करुणारूपा । स्नेहधर्मा बालक एवेति तेषां **शिशु**रेवेति प्रतिभातः । सात्त्विकान् गणयति । ये हि मुक्त्यधिकारिणः अलौकिकाः, ते भयबीभत्सशान्तरसेष्वधिक्रियन्ते । तत्रानुपदमेव मुक्तिर्भविष्यतीति दुष्टकर्मकर्तेति कंसः तामससात्त्विकः

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ततोन्येति । मल्लास्तामसतामसाः । एते साधारणराजसास्तामसराजसा इत्यर्थः । **आधिभौतिके**ति । आधिभौतिकं स्थूलं शरीरं तदभिमानिनामित्यर्थः । **आध्यात्मिके**ति । लिङ्गसङ्घाते इत्यर्थः । **यथा स्त्रीणामि**ति । **तथैव** । भगवान्परमसुन्दर इतिप्रकारक एवेत्यर्थः ।

---

१ कामस्य । २ अतो वीराणाम् । ३ तपः ।

देहाधिष्ठात्री देवतेव प्राज्ञ इव निरूप्यते **मृत्युर्भोजपते**रिति । मृत्युर्भयात्मकः । न हि ततोऽधिकं भयमस्ति । लोकन्यायेन नरकापेक्षयापि मृत्युरेव महान् ।भोजानां पतिरिति महत्त्वं सात्विकत्वार्थमुक्तम् । **विराडविदुषा**मिति । ये हि भगवत्स्वरूपनिष्ठा भक्ताः राजससात्विकाः, तेषां स्नेहवशात् रुधिरमदबिन्दुभिः कृत्वा बीभत्सरस उत्पद्यते । यथा स्वपुत्रादौ असद्द्रव्यसंबन्धे विचिकित्सा भवति । अन्यथा तद्दूरीकरणार्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । निन्दा तु भगवल्लीलापरिज्ञानात् । 'उत्कृत्योत्कृत्यकृत्ति'मित्यादिकमपि महतामेव बीभत्सरसजनकम्, न तु प्राकृतानाम्, अन्यथा निरोधे ते न वक्तव्याः स्युः । नह्यतिप्राकृताः 'त्यक्तव्य एव भगवा'निति बुद्धियुक्ताः निरोधाधिकारिणो भवन्ति । **विराट्**शब्दः शोभाभाववाचकः विगतराजनरूपः, न तु प्रसिद्धः । अदृष्टत्वादसंमतत्वाच्च । न हि तत्स्वरूपज्ञा अविदुषो भवन्ति । परं योगिनो हि सात्त्विकसात्त्विकाः प्रवृत्तिस्वभावत्वान्न गुणातीताः । तेषां स्वेष्टसिद्ध्यर्थमात्मत्वेन च स्फुरणात्प्रकारद्वयेन च स्नेहः । अतो योगिनां परमेव **तत्त्वं** पुरुषोत्तमरूपम् । तेषां सर्वं तत्त्वात्मकमित्यात्मापि तत्त्वरूपो भवति । योगसाङ्ख्ययोरेषैव व्यवस्था । **परत्वं** परमकाष्ठापन्नत्वम् । वृष्णयो हि यादवा भगवदीया गुणातीताः, येषां सात्विकान्ते परमो निरोधो वक्तव्यः । 'शय्यासनाटनालापे'ति । तेषां भगवति **परत्वं** स्वामित्वं देवतात्वं च विदितं जातम् । दासस्य हि स्वामी नियामकः । स लौकिकोऽपि भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं **देवता**पदम् । स्वस्मिन् अलौकिकबुद्धौ हीनत्वाभावात् दृढा भक्तिर्न भविष्यतीति स्वस्मिन् प्राकृतत्वबुद्धिरेव । अतः परदेवतात्वं भगवति युक्तम्, भगवांस्तु यादृशस्तादृश एव सर्वविलक्षणः सर्वरूपश्चेति । अत उक्त**मिति विदित** इति । रङ्गस्थानं गतः यत्र सर्वेषामेव रसः पुष्टो भवति । यद्यपि शान्तरसस्य न विशेषाभिनयः, तथापि तथोपवेशनेन सामान्याभिनयोऽस्त्येव । 'अष्टौ नाट्ये रसा' इति विशेषाभिप्रायम् । भक्तिरसोऽपि रसदृष्टिवत् निपुणैरभिनेय इति । सर्वेषामेवार्थे **रङ्गं गतः** । **साग्रजो** बलभद्रसहितः । समानतया सर्वत्र निरूपयन् अत्र गौणत्वार्थं सहभावमेवोक्तवान् । अन्यथा द्विवचनेनैव वदेत् । वेदसहभावोऽपि भगवति वक्तव्यः, अलौकिकत्वाय ।तत्रापि सर्वरससंबन्धे **पित्रो**रित्यादि न सामंजस्येन युक्तं भवेत् । गोपानामपि लीलाया अकृतत्वात् न हास्यरसत्वम् । तस्मादसर्वत्वात् सहभाव एवोक्तः । रसोत्पत्तौ तत्तद्बुद्धिर्योग्यत्वेन निरूपिता फलोन्मुखत्वाय ॥१७॥

प्रधानक्रमेण कंसस्यादौ भयमाह **हतं कुवलयापीड**मिति ।

हतं कुवलयापीडं दृष्ट्वा तावपि दुर्जयौ ।
कंसो मनस्व्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृप ॥ १८ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रकारद्वयेन चेति । अतोपि न गुणातीता इति पूर्वेण समुच्चयः । **तत्रापी**ति । बलदेवेपीत्यर्थः ।

---

१ स्नेहात् ।

स हि ज्ञातवान् वञ्चयित्वा समायास्यतीति, तत्र मारयित्वा समागत इति, यद्यपि महाशूरः राजापि, तथापि **भृशमुद्विविजे** । यदि गजो हतः अशस्त्रेण, तर्ह्यन्यानपि मारयिष्यतीति युक्तिः । प्रमाणमाह **दृष्ट्वा तावपि दुर्जया**विति । मनसा दृष्ट्या च एतौ दुर्जयाविति प्रतिभाति, मया च यत्नः कर्तव्यः, कृतश्च भूयान्, अपकृतश्च पित्रादिबन्धनेन, अतो मारयिष्यत्येव, नान्यथेति भृशमुद्वेगः । दुःखेन जयो ययोरिति नात्र योगो वक्तव्यः, किन्तु अजेयावित्येव रूढोर्थः । **नृपे**ति संबोधनं शत्रोस्तथात्वदर्शनात् विश्वासार्थम् ॥ १८॥

एवं प्रधानस्य रसाविर्भावमुक्त्वा मल्लानामतिकठिनानां भगवतो गुणश्रवणमपि अधिकमपेक्ष्यत इति तान् परित्यज्य शिष्टानां रसाविर्भावो जात इत्याह **तौ रेजतुः** इति ।

तौ रेजतू रङ्गगतौ महाभुजौ विचित्रवेषाभरणस्रगम्बरौ ।
यथा नटावुत्तमवेषधारिणौ मनः क्षिपन्तौ प्रभया निरीक्षताम् ॥१९॥

तौ निरीक्षतां प्रभया मनः क्षिपन्तौ रेजतु इति । **मनो** हि प्रतिबन्धकं क्षणेन रसान्तरमप्युत्पादयेत्, अतस्तस्याक्षेपो वक्तव्यः । यथा नोत्पादयेदिति । प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं प्रथमतो भगवच्छोभावर्णनम् । शोभायामुभयोस्तुल्यता, यथा नीलमुक्तामणी । नटवदेव भगवन्तौ रूपान्तरं गृहीतवन्तौ । तौ चेद्रङ्गगतौ भवतः, वेशः सार्थको भवतीति परमार्थतः । लोकेऽपि रङ्गस्थान एव नटोत्तमता, नान्यत्र । अतो **रङ्गगतौ रेजतुः** पूर्वापेक्षयापि । नन्वयं रङ्गः कृत्रिमः, कथमत्र रमणमिति चेत्, तत्राह **महाभुजा**विति । तथापि भुजाभ्यामेव सर्वे निराकर्तव्या इति युक्तैव शोभा । ननु तथापि ये रसानभिज्ञाः प्राकृताः शुद्धस्वाङ्गरसं न जानन्ति, तेषां कथं रसोत्पत्तिरित्यत आह **विचित्रवेषाभरणस्रगम्बरा**विति । विचित्रो वेषो यथा भवति, तथा आभरणानि स्रजः अम्बराणि च ययोः । त्रिविधान्यप्याभरणानि वैचित्र्यं जनयन्तीति अन्येषामपि रसयोग्यता । नन्वेतयोः नटवद्रूपान्तरग्रहणमिति हि महतां प्रतीतिः, न सर्वेषाम्, तत्कथं नटबुद्ध्यभावात् रसोत्पत्तिरिति चेत्, तत्राह **यथा नटा**विति । नटवदेव तदानीमभिनयं कुरुतः । अतः सर्वेषामेव नटप्रतीतिः । ननु स्वाभाविकमेव अपूर्वदर्शनात्तयोः कथं न भवेदित्याशङ्क्याह **उत्तमवेषधारिणा**विति । उत्तमवेषं धारयत इति नटाभिनयो न स्वाभाविकः । अतः सर्वेषामेव स्वप्रभया मनोहरणं युक्तम् ॥ १९ ॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तौ रेजतुरित्यस्याभासे । रसाविर्भाव इति । मनःक्षेप इत्यर्थः । भगवति शोभाया नित्यत्वात्तदनुवादेन मनःक्षेप एव वाक्यार्थ इति भावः ।

---

१ समुद्वेगः ।

ततस्तेषां रस आविर्भूत इति वक्तुं भगवति प्रेमपूर्वकमवलोकनमाह **निरीक्ष्येति** ।

निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना मञ्चस्थिता नागरराष्ट्रका नृप ।
प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणाननाः पपुर्न तृप्ता नयनैस्तदाननम् ॥ २० ॥

पुरुषमात्रमपि सुन्दरं दृष्ट्वा प्रमोदो भवेत्, एतौ तु पुरुषोत्तमौ, 'उत्तमः पुरुषः परमात्मे'ति आत्मनोपि नियामकौ । **जनाः** सर्व एव प्राणिनः साधारणाः । ततो विशिष्टाः **मञ्चस्थिताः** । दर्शनयोग्यत्वाय वा मञ्चस्थितत्वम् । **नागरराष्ट्रकाः** नगरवासिनो देशवासिनश्च । नगरवासिनो रसाभिज्ञाः, देशवासिनो बहुज्ञाः । अत उभये विशिष्टा गणिताः । ततोऽपि नृपास्त्रिविधाः चतुर्विधा वा । सर्वेषामपि नियन्तारं दृष्ट्वा मुदिता जाताः । न केवलं हर्षमात्रम्, किन्तु प्रहर्षस्य यो वेगः तेनोत्कलितं विकाशाभिमुखमाननं येषाम् । प्रथमदर्शन एवैतत् । अग्रे वाक्यैर्विकाशं वक्ष्यति । अतस्तदाननं पपुः, तेन मार्गेणान्तः प्रवेशितवन्तः । **नयनै**रिति । नयनरूपाण्येव तानि । अतो मुखमपि नीतवन्त इति । इयमेव तदासक्तिः, यदन्तर्बहिः स एव दृश्यते ॥ २० ॥

न केवलं योगिवदन्तः स्थापयित्वा चरितार्था जाताः, किन्तु भक्ता इव परमाकाङ्क्षायुक्ता इव, क्षुधिता इव, मुग्धा इव, प्रोष्यागता इव, परमस्निग्धा इव जाता इत्याह **पिबन्त इवे**ति ।

पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया ।
जिघ्रन्त इव नासाभ्यां श्लिष्यन्त इव बाहुभिः ॥ २१ ॥

चक्षुर्भ्यां पिबन्त इव जाताः । प्रत्येकं चक्षुर्द्वयेनान्तर्दुःसहतापशान्त्यर्थं अन्तर्निवेशितवन्तः । यथा पानसमये जलमन्तर्बहिर्व्याप्तं तिष्ठति, तथा भगवान् जात इत्यर्थः । यथा गौर्वत्से जाते जिह्वया प्रेमपूर्त्यर्थं लेहनं करोति, तथा ज्ञानानन्तरं भावमाविष्कृतवन्तः । यथा पिता तदर्थमेव संपादितपदार्थः प्रोष्यागतः मूर्ध्नि जिघ्रति जातं वा, तथा भगवति सर्वे जाताः । ज्ञानप्रेमानन्तरं बहिरात्मत्वेन व्यवहृतवन्त इत्यर्थः । यथा वा मित्राणि स्त्रियो वा चिरागतं आलिङ्गन्ति, तथा भगवति सर्व एव जातभावा जाताः । ज्ञानप्रेमात्मव्यवहारेषु सिद्धेषु सख्यान्तमात्मसमर्पणान्तं वा भक्तिसाधनानि क्रियन्ते, तथा कृतवन्तः ॥ २१ ॥

एवं ज्ञानक्रियाशक्तिविनियोगेन अन्तःकरणशरीरयोर्भगवति विनिवेशनमुक्तम्, लेहनाघ्राणाभ्यामिन्द्रियप्राणयोरपि । एवं चतुर्धा क्रियाज्ञानशक्ती निरूपिते । अनेन तदासक्तिः सिद्धैव, तथापि स्थूणाखननन्यायेन यदि न स्थिरीक्रियते, रसस्तदा दृढो न भवतीति भगवति वाचनिकमाह **ऊचुरि**ति ।

ऊचुः परस्परं ते वै यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।
तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिता इव ॥ २२ ॥

यद्यपि सर्वे जानन्ति, तथापि वक्तारः श्रोतारश्च सर्व एव जाताः, दार्ढ्यकरणस्यैव प्रयोजकत्वात्, अतः **परस्परमे**वोचुः, यतस्ते प्रसिद्धा निरुद्धाः, सर्व एव तथा जाता इति वक्तुं निश्चयमाह । तत्र भगवन्माहात्म्यं ज्ञात्वा वक्तव्यमिति ज्ञानार्थं दर्शनं श्रवणं चाह **यथादृष्टं यथाश्रुत**मिति । नतु कल्पनया । श्रुतं कीर्त्यत इति सिद्धम्, **दृष्ट**मसंभावनादिनिराकरणाय । ननु कः प्रसङ्गोऽत्र भगवद्गुणनिरूपणे, तत्राह **तद्रूपे**ति । तस्य रूपं गुणाः माधुर्यं कोमलता च प्रागल्भ्यं सामर्थ्यं तैर्दृष्टं श्रुतं स्मारितं येषु । तेन संस्कारोद्बोधात् संयोगापेक्षया संस्कारस्य बलवत्त्वात् ऊचुरेव । अन्यथा अप्रत्यक्षविषये परिदृश्यमाने अन्यचित्तता न स्यात् । वस्तुतस्तु भगवद्गुणाः स्वरूपं च भगवत्कृपया तेष्वाविर्भूतमेव, तथापि स्मृता इव वदन्तीतीवेत्युक्तम् ॥ २२ ॥

तेषां वाक्यान्याह एतावित्यष्टभिः—

एतौ भगवतः साक्षाद्धरेर्नारायणस्य हि ।
अवतीर्णाविहांशेन वसुदेवस्य वेश्मनि ॥ २३ ॥

अष्टैश्वर्याणि वक्तव्यानीति । गुणैः सह भगवान् प्रमाणं चेति वा । जन्मावधि सर्वमाहुः । तत्रोभयोरुत्पत्तौ तुल्यतामाहुः । **एतौ** कृष्णरामौ **भगवतः** पुरुषोत्तमस्य **साक्षा**त्स्वयमागत्य सर्वदुःखनिवारकस्य । स एव स्वास्मिन् तानानीय स्वकीयान् देहादीन् तेषु संपाद्योद्धारं कुर्वन् समागत इत्याह **नारायणस्ये**ति । अनेन मूलमध्यब्रह्माण्डभावा निरूपिताः । तस्यैतावान् समारम्भः सर्वमुक्त्यर्थः । स भगवदवतारव्यतिरेकेण न संभवतीति युक्त एव तस्यावतार इति **हि**शब्दः । अवतारो हि ये उद्धर्तव्याः, तेषां मध्ये अवतरणम् । कूपे पतितो हि गुणैः स्वयमागत्य वोद्ध्रियते । तत्राज्ञेषु स्वागमनमेवोचितमिति **अवतीर्णौ । इह** प्रपञ्चे । यावतांशेन एते उद्धृता भवन्ति, तावन्तमेवांशं व्यापृतवानित्याह **अंशेने**ति । अंशत्वं स्वरूपत्वं च सर्वत्र पूर्णगुणके आनन्दमात्रकरपादमुखोदराद्यवनन्तमूर्तौ पूर्णे न विरुध्येते । सर्वप्रसिद्धमेतदिति वदन् **वसुदेवस्य वेश्मनि** गृहे भार्यायां चेत्युक्तम् । अतो द्वयमपि समर्थितं गृहे ह्याविर्भाव एवेति । 'यथाश्रुत'मिति वाक्याद्वा । तावदेव तैः श्रुतमिति ॥ २३ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ऊचुः परस्परमित्यत्र । **प्रयोजकत्वादि**ति । कथने दार्ढ्यकरणमेव प्रयोजनं हेतुरित्यर्थः । **अग्रे,** संयोगापेक्षयेति । उक्तः संयोगेत्यर्थः । **स्मृता इवे**ति । स्मृतं स्मरणम्, तद्युक्ताः । अर्श आद्यच् ।

---

१ प्रत्यक्षेवि शोधितः पाठः ।

एवमुभयोः सामान्यरूपमुक्त्वा भगवति विशेषरूपमाह **एष** इति ।

एष वै किल देवक्यां जातो नीतश्च गोकुलम् ।
कालमेतं वसन्गूढो ववृधे नन्दवेश्मनि ॥ २४ ॥

एषः कृष्णः । **वै** निश्चयेन । **किलेति** प्रसिद्धौ । देवक्यां जातः गोकुलं च नीतो वसुदेवेन । **चकारात्** तत्प्रतिनिधित्वेन कन्याप्यानीता । नारदवाक्यादेषा प्रसिद्धिः । ततः एतावत्कालं एकादशवर्षपर्यन्तं तत्रैव वसन् नन्दवेश्मनि **ववृधे** । तर्हि कथं सर्वैर्न व्यवहृत इति चेत्, तत्राह **गूढ** इति । गुप्त इति । गुप्तत्वार्थं गुप्तत्वे वा न व्यवहृत इत्यर्थः । वृद्धिर्जननवत्प्रातीतिकी ॥ २४ ॥

न केवलं तूष्णीं वृद्धिं गतः, किन्तु चारित्राण्यपि कृतवानित्याह **पूतनेत्यादि** पञ्चभिः ।

पूतनानेन नीतान्तं चक्रवातश्च दानवः ।
अर्जुनौ गुह्यकः केशी धेनुकोऽन्ये च तद्विधाः ॥ २५ ॥

दुष्टनिग्रहः शिष्टदुःखदूरीकरणं तेभ्यः फलदानं चेति । तत्र दुःखं त्रिविधं आधिभौतिकमाध्यात्मिकमाधिदैविकमिति । ततश्चरित्रं पञ्चविधम् । तत्र प्रथममाह । अनेन पूतना अन्तं नीता प्रथमम् । **ततश्चक्रवातस्तृणावर्तः** अन्तं नीतः । स च दानवो महान् । ततोऽर्जुनौ यमलौ वृक्षौ । ततो धेनुकः । ततः सांप्रतं केशी । **गुह्यकः** शङ्खचूडः । अन्ये चारिष्टादयः **तद्विधाः** पूर्वोक्तसमानाः ।

षडेते प्रतिपक्षास्तु इन्द्रियाणीव रूपिताः ।
अतिदिष्टास्तथाचान्ये सर्वतुल्या यतः परे ॥ १ ॥ २५ ॥

आधिभौतिकोपद्रवपरिहारमाह **गावः सपाला** इति ।

गावः सपाला एतेन दावाग्नेः परिमोचिताः ।
कालियो दमितः सर्प इन्द्रश्च विमदः कृतः ॥ २६ ॥

एतेन भगवता सपाला गावः **दावाग्नेः** सकाशात् परितो **मोचिताः** । अचेतनबाधनिराकरणमुक्तम् । सचेतननिराकरणमाह । कालियः सर्पो **दमितः** । आधिदैविकोऽपि भूततुल्यो जात इति वक्तुं सहकीर्तनम् । **इन्द्रश्च विमदः कृत** इति । **चकारात्** ब्राह्मणाः वरुणादयश्च ॥ २६ ॥

आधिदैविकोपद्रवनिराकरणमाह **सप्ताहमिति** ।

सप्ताहमेकहस्तेन कृतोऽद्रिप्रवरोऽमुना ।
वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गोकुलम् ॥ २७ ॥

एकहस्तेनाद्रिप्रवरो गोवर्धनः **कृत** धारितः । अनायासार्थ**मेकहस्तेन कृत** इत्युक्तम् । सर्वत्राप्रयोजकव्यावृत्त्यर्थमुक्तिविशेषः । यथा कालियः सर्प इति, सर्पो हि दमने

दुःसाध्य इति । **अमुना** भगवतेति बालकत्वं प्रदर्शितवन्तः । किं धारणेन कृतामित्याशङ्कायामाह **वर्षवाताशनिभ्यश्चेति** । अशनिप्रायाः पाषाणाः । यदि वा क्षणं तिष्ठेयुः, तदाशनयोऽपि पतेयुरिति निर्धारितत्वादुक्तं **अशनिभ्यश्चेति** । चकारात् इन्द्रयागादपि उपधर्मात् परिपालिता इति ॥ २७ ॥

आध्यात्मिकपीडापरिहारमाह **गोप्य** इति ।

गोप्योऽस्य नित्यमुदित हसितप्रेक्षितं मुखम् ।
पश्यन्त्यो विविधांस्तापांस्तरन्ति स्माश्रमं मुदा ॥ २८ ॥

गोप्यो हि **अस्य मुखं पश्यन्त्यः विविधांस्तापान्** जहुः । नित्यमुदितं च तत् हर्षपूर्वकं प्रेक्षितं यत्र तादृशं च । नित्यमुदितत्वेन तत्र न किञ्चित्कर्तव्यम् । दृष्टिश्च स्वतः प्रवृत्ता भवति । विवेकेन ये क्लेशाः, ये वा अज्ञानेन, ते उभये हासितप्रेक्षिताभ्यां निराकृताः । **मुखं** हि परमानन्दरूपम् । **विविधास्तापाः** कामादयः (अज्ञानादयः) विध्याद्यनुरोधादयश्च । तरणे प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् । **अश्रममिति** । कर्मज्ञानभक्तिमार्गेषु श्रमोऽप्यस्त्यन्ततः । अत्र तु श्रमाभावः । किञ्च । नौकया नद्यादितरणे श्रमाभावोऽस्ति । अत्र तु **मुदेत्य**धिकम् ॥ २८ ॥

एवं दुःखाभावमुक्त्वा सत्सु सर्वसुखप्रदानं भविष्यमाह **वदन्त्यनेन वंशोऽयमिति ।**

वदन्त्यनेन वंशोऽयं यदोः सुबहुविश्रुतः ।
श्रियं यशो महत्त्वं च लप्स्यते परिरक्षितः ॥ २९ ॥

अनेन भगवता कृत्वा **यदोर्वंशः** विगीतोऽपि **सुबहुविश्रुतो** भविष्यति । दुष्टो हि न श्रूयते । दोषनिराकरणे तु श्रूयते । ततोऽपि गुणाधाने विश्रुतं भवति । अलौकिके तु गुणे बहुविश्रुतं भवति । मोक्षदानार्थं भगवति समागते सुबहुविश्रुतं भवति । किञ्च । श्रियं च लप्स्यते पूर्वस्मादधिकाम् । **यशश्च, श्रियो** हि सांसिद्धिको दोषो लोभ इति तन्निवृत्त्यर्थं यशसो निरूपणम् । बहिः शोभैषा । अन्तःशोभार्थमाह **महत्त्वं चेति ।** महत्त्वेन सत्यादयः सर्वे गुणा उक्ताः । चकारान्मोक्षं च प्राप्स्यति । अनेनैव **परिरक्षितश्च** भविष्यतीति । न तु सन्निपातेन म्रियमाणः यथा गङ्गया मुक्तः क्रियते । तथा सति न सर्वोत्कर्षो भगवति समायाति ॥ २९ ॥

एवं भगवच्चरित्रमुक्त्वा प्रमाणबलमिव निरूपयन् बलभद्रचरित्रमाह **अयं चेति ।**

अयं चास्याग्रजः श्रीमान्रामः कमललोचनः ।
प्रलम्बो निहतो येन वत्सको धेनुकादयः ॥ ३० ॥

यथा भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः, एवमयमपीति चकारादतिदिश्यते । अनेन तुल्यत्वनिरूपणेष्वपि उपदेशातिदेशकृतं वैलक्षण्यमुक्तं भवति । **अस्य** भगवतः **अग्रजो**

१ विपद्य.

ज्येष्ठभ्राता । तस्य ज्येष्ठत्वे भगवत्त्वे च हेतुमाह **श्रीमा**निति । शोभातिशयवान् अधिकश्च दृश्यते । **राम** इति प्रसिद्धः । अनेन साधनरूपता तस्योक्ता । **कमललोचन** इति । दृष्टचैव सर्वतापनाशक इति । अस्य पौरुषं तथा न प्रसिद्धमिति रूपमेव बहुवर्णितं पौरुषमप्याहुः **प्रलम्बो निहतो**ऽनेनेति । **वत्सकः** लोके । बलभद्रेण हत इति प्रसिद्धत्वात् गणितः । **धेनुकादय** इति । तत्संबन्धिनः तालाश्च परिगणिताः भगवतापि धेनुको हत इति प्रसिद्धिः । अतः पूर्वमुक्तम् । **ये बकादय** इति वा पाठः । अप्रसिद्धत्वात् दर्दुरादयः **आदि**शब्देन ग्राह्याः । एवं सर्वे भगवद्गुणतत्पराः कायवाङ्मनोभिर्भगवत्प्रपन्ना जाताः ॥ ३० ॥

ततो गुणश्रवणे मल्लानामपि रस आविर्भूत इत्याह **जनेष्विति** ।

श्रीशुक उवाच—**जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु तूर्येषु निनदत्सु च ।**
कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो वाक्यमब्रवीत ॥ ३१ ॥

अन्यथा भयात् रौद्ररस उत्पन्नोऽपि प्रतिबद्धः स्थितः । भीता एव रौद्ररसेन जाताः । गुणश्रवणे तु रौद्रता गतेति इदानीं संभाषणार्थं प्रवृत्ताः । एवं सर्वेष्वेव **जनेषु** प्रकर्षेण गृणत्सु सत्सु **तूर्याणि** च निरन्तरं वाद्यमानानि जातानि । चकारात् मल्लविस्फोटनानि । एवं मङ्गले संपन्ने स्वस्य जयमाशङ्क्य **कृष्णरामौ समाभाष्य** सम्यगाभाषणं कृत्वा कुशलप्रश्नादिकं विधाय ततः प्रसन्नौ ज्ञात्वा **चाणूरो वाक्यमब्रवीत्** । मुख्यत्वात्, पदार्थास्तदीया बाधितार्थाः युद्धं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः परमबाधितः । अतो **वाक्य**मित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

स हि चतुरः गोप्यं गोप्येनैव निरूपयन्नाह **हे नन्दसूनो** इति ।

चाणूर उवाच—**हे नन्दसूनो हे राम भवन्तौ वीरसंमतौ ।**
नियुद्धकुशलौ श्रुत्वा राज्ञाहूतौ दिदृक्षुणा ॥ ३२ ॥

वस्तुतो जानात्येव नायं नन्दसूनुरिति । तथा सति भ्रातरमिव भागिनेयमपि युद्धेन युञ्ज्यात् कंसः । **रामे**ति वचनं नाममात्रेण संतोषार्थम् । उत्कर्षवाचकत्वात् बलभद्रेति नोक्तम् । संकर्षणत्वं च गोप्यमेव । नामग्रहणानन्तरं तत्स्तुतिमाह **भवन्तौ वीर्यसम्मतावि**ति । पराक्रमे विषये सर्वैः स्तुतौ, न कोऽपि युवयोः पराक्रमे विप्रतिपद्यत इति । अतः **राज्ञा आहूतौ** । किञ्च । **नियुद्धौ कुशलौ** मल्लानामिव बाहुयुद्धे समर्थौ । राज्ञा श्रुतं प्रामाणिकमेव भवति । अतो **दिदृक्षुण** अर्थात् बाहुयुद्धं राज्ञा आहूतौ ॥ ३२ ॥

ननु राज्ञो दर्शने सुखं भवति, अस्माकं कः पुरुषार्थ इति चेत्तत्राह **प्रियं राज्ञ** इति ।

प्रियं राज्ञः प्रकुर्वत्यः श्रेयो विन्दन्ति वै प्रजाः ।
मनसा कर्मणा वाचा विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ३३ ॥

राज्ञः प्रियं प्रकर्षेण कुर्वन्त्यः तदधीनाः **प्रजाः श्रेयः** उत्तमफलं धनादिकं **विन्दन्ति ।** परं कापट्ये फलं न भवतीत्यभिप्रायेणाह **मनसा कर्मणा वाचेति** । ये हि कायवाङ्मनोभिः प्रियं कुर्वन्ति, ते श्रेयो **वै** निश्चयेन विन्दन्ति । न केवलं प्रिये कृते श्रेयः प्राप्यते **अन्यथा** नेत्येतावदेव किन्तु **विपरीतम् ।** यः प्रियं न करोति कायवाङ्मनोभिः सः **अतः** अस्माद्धेतोः अन्यथा अश्रेयो मारणादिकं च प्राप्नोति यतः प्रजानां अयं स्वधर्म इति ॥३३॥

नन्वस्माभिर्बालैर्वनस्थैः क्व मल्लयुद्धं शिक्षितमिति चेत्तत्राह **नित्यं प्रमुदिता** इति ।

नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथा स्फुटम् ।
वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडन्तश्चारयन्ति गाः ॥ ३४ ॥

एके हि जीविकार्थं शिक्षन्ति, अन्ये तु बलार्थं (शिक्षन्ति) पुष्टाः सन्तः, शिक्षकाः परम्परया प्राप्ताः, परं ते लौकिका भवन्ति, अतः शास्त्रीयेभ्यः फलतो हीना अपि स्वरूपतः पुष्टा भवन्ति । तदाह नित्यमेव प्रमुदिता गोपाः बाल्येऽपि **वत्सपालाः स्फुटमेव वनेषु मल्लयुद्धेन** क्रीडन्तः **गाश्चारयन्ति ।** गोचारणे हि श्रमे दुग्धपानं स्वतः सिद्धम्, वृषभाणां निग्रहश्च बलिष्ठैरेव भवति । अत सर्वथा श्रुतं सत्यम् ॥ ३४ ॥

तस्माद्राज्ञः प्रियं कर्तव्यमित्याह **तस्मा**दिति ।

तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयं वयं च करवामहे ।
भूतानि नः प्रसीदन्ति सर्वभूतमयो नृपः ॥ ३५ ॥

राजा हि सर्वाराध्यः, अतो **यूयं** लौकिका **वयं च** शास्त्रीयाः चकारात् एवमन्ये विद्यावन्तोऽपि **प्रियं करवामहे ।** सर्वानेकीकृत्य वदति, एकमार्गप्रवृत्तानां हि मुख्यानुसरणं युक्तमिति, अस्माभिश्चेत्कर्तव्यं भवद्भिरपि कर्तव्यमेवेति । ततः किमत आह **भूतानि नः प्रसीदन्ति** (इति) । सर्वभूतमयः प्राणी, अतस्तेषां हितं कर्तव्यम्, अन्यथात्वे शापप्रसादे कृतघ्नता भवेत् । फलदानार्थं यतः **सर्वभूतमयो नृपः,** भूतान्यत्र देवतारूपाणि तस्य विवक्षितानि । वस्तुतस्तु पाञ्चभौतिक एव ॥ ३५ ॥

ततो भगवान् युक्तियुक्तं ग्राह्यमिति, लौकिकमपि न बाधनीयमित्यक्लिष्टकर्मा उत्तरमाहेत्याह **तन्निशम्येति** ।

तन्निशम्याब्रवीत्कृष्णो देशकालोचितं वचः ।
नियुद्धमात्मनोऽभीष्टं मन्यमानोऽभिनन्द्य च ॥ ३६ ॥

तद्युक्तियुक्तं **वचः,** कृष्णस्तदर्थमेवावतीर्णः समागतश्च, तथापि **देशकालयोः यदुचितं** तदाह । लौकिकत्वात् प्रश्नस्य, शस्त्रादियुद्धापेक्षया **नियुद्धमात्मनोऽभीष्टम् ।** क्षत्रियाणां हि शस्त्रग्रहणं षोडशे वर्षे, उपनयनानन्तरं च शिक्षा, अत इदानीं बाहुयुद्धमेवाभीष्टं **मन्यमानः** देशकालावस्थानामनुगुणत्ववचनात्तं चाणूरम**भिनन्द्य चकारात्** राजानं च उवाच ॥ ३६ ॥

द्वयमत्र वक्तव्यम्, राज्ञः प्रियं कर्तव्यमेव, परं त्वया सह नियुद्धं न कर्तव्यम्, अतुल्यबलत्वादिति, तदाह द्वयेन **प्रजा** इति ।

प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः ।
करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ॥ ३७ ॥

अस्य **भोजपतेः** कंसस्य, प्रदर्शनेन तिरस्कृत इव, **वयमिति** प्रदर्शनेन कथं वा प्रजात्वमित्युपहासितः, वयं **चकाराद्यूयं** च, वस्तुतस्तु यूयमेव, चस्त्वर्थे, **वयं** तु **वनेचरा** इति, नास्माकं राज्ञा कृत्यम्, तथापि नित्यं करवाम, फलं तु नापेक्ष्यत इत्याह **तन्नः परमनुग्रह** इति । मातुलो हि राजा, स चेद्भागिनेयगुणान् पश्येत्, तदा अनुगृह्णीयादेवेति युक्तत्वादभिनन्दनम् । एतावानर्थः साधारणः ॥ ३७ ॥

विशेषमाह **बाला वयमिति** ।

बाला वयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितम् ।
भवेन्नियुद्धं माऽधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ॥ ३८ ॥

प्रदर्शनमेव ह्यत्र प्रयोजनम्, नत्वन्यत् चेत्, तदा बाहुयुद्धं शास्त्रानुसारेण कर्तव्यमिति तथैव करिष्याम इत्याह **बाला वयमिति** । नियुद्धशास्त्रे हि समानवयस्कैरेव समानबलैश्चैः युद्धं कर्तव्यमिति हि स्थितिः । अतः बालैः समानवयस्कैस्तुल्यबलैरेतैर्गोपैः सह क्रीडिष्यामः, तथासत्युचितं भवति, तदाह **यथोचितमिति** । नन्वाज्ञा प्रमाणम्, का औचितीत्याशङ्कचाह **भवेन्नियुद्धमिति** । असमानैः क्रियमाणमेतद्युद्धमधर्मो मा भवेत्, ततो द्रष्टॄणां मल्लसभासदां दोषोपि न भवेदित्याह **मल्लसभासदः मा स्पृशेदिति** । चाणूरोक्तो हि लौकिको धर्मः, तदविरुद्धोऽयं शास्त्रीयो धर्म इति युक्तमुक्तं भगवतापि । चाणूरादयो दैत्या इति छलेनैवोक्तवान् । बलसंबन्धिनो वयं बालाः तुल्यबलाः प्रातीतिकाः सखित्वाद्गोपाः बलभद्रो वा, भवांस्तु न तुल्यबलः, किन्तु हीनबल इति अभिप्रायेण प्रयुक्तम् ॥ ३८ ॥

चाणूरस्तु विपरीतं ज्ञात्वा अनिष्टफलार्थं विपरीतत्वं संपाद्य युद्धार्थं प्रवर्तयते **न बाल** इति द्वाभ्याम् । उपपत्त्या बलं साधयति । न वा त्वं बालः, स्थूलाभिप्रायेण सूक्ष्मत्वमाशङ्कच इष्टसिद्धिं मत्वा अङ्गीकारे तत्परिहारार्थमाह **न बालो न किशोर** इति ।

चाणूर उवाच—**न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः ।**
लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृत् ॥ ३९ ॥
तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नाऽनयोऽत्रवै ।
मयि विक्रम वार्ष्णेय बलेन सह मुष्टिकः ॥ ४० ॥

वयस्त्व बलादिनियामकं न भवतीत्यभिप्रायः । वस्तुतोपि तथा । बलश्चेति चकारात् सोऽपि न बालो न किशोरः, किन्तु बलिनां वरः, सोऽपि भवांश्च, उभयोर्बलमपि प्रतिज्ञाय अन्यतरबलसाधनं दृष्टान्तेनेतरत् साधयितुम्., सहस्रद्विपानां सत्त्वं बिभर्ति इति तादृशरूपः कुवलयापीडः । द्विपस्य बलं शास्त्रसिद्धं पुरुषाच्छतगुणं बलमिति, भारं वहति पुरुषशतभारं वहति गज इति । तादृशोऽपि लीलयैव हतः, नह्यसाधनेन, ससाधन इभः पुरुषेण बालेन वा हन्तुं शक्यः, अतोतिपुरुषकारस्त्वयि वर्तत इति न भवान् पुरुषैस्तुल्यः । एवं बलभद्रोऽपि । तत किमत आह **तस्मा**दिति । भवद्भ्यां सह गजादपि बलिष्ठैर्योद्धव्यम् । एवं युद्धे नानयः । शत्रुभिर्योद्धव्यमेव, न्यायविरोधोपि नास्ति । **वै** निश्चयेन । तर्हि गोपालास्तथाविधाः सन्ति, तैः सह युद्धं कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह **मयि विक्रमेति** । **वार्ष्णेये**ति संबोधनं छलं दूरीकरोति । कपटं परित्यज्य स्पष्टं मया सह युद्धं कुरु, त्वं कंसस्य भागिनेयः, अतः किमिति छलवादः क्रियते, छलं परित्यज्य मया सह द्वेषिणा स्पष्टं युद्धं कर्तव्यम्, तदाह **विक्रमे**ति । पराक्रमं कुरु, बलेन सह मुष्टिकः पराक्रमं करोतु, अनेन मुष्टिको हीनः बलः प्रबलः अहं महाबलस्त्वत्तोपीति निरूपितवान् । अत एव भगवता चाणूरो हतः, अन्यथा अक्लिष्टकर्मा न हन्यात् । हननस्याप्रतिज्ञातत्वात् । एवं वाग्बन्धावधि सर्वेषां द्रष्टॄणां भगवत्यासक्तिर्निरूपिता ॥ ४० ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकचत्वारिंशोध्यायः ।

एकचत्वारिंशत्तमे वधः कंसस्य रूप्यते ।
तदीयैः सह तस्माद्धि पित्रोरोधश्च दीनयोः ॥ १ ॥
बलक्षयाय लीलापि वाक्यान्यासक्तिबोधने ।
भक्तार्थे मारणं चास्य कंसस्यापि तथैव च ॥ २ ॥
प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमेतावद्भगवत्कृतम् ।
निरुद्धास्तेपि मुक्ता हि पूर्वस्माच्च विशिष्टता ॥ ३ ॥
बोधिता ज्ञानकथनादासक्तिश्च स्थितैव हि ।
त्रिविधाः सर्व एवैते गुणातीतोपि सात्विकः ॥ ४ ॥
अथवा ते पुनर्वाच्यास्तत्रैके मोचिताः स्वतः ।
निरुद्धाः सफलाः प्रोक्ताः पितरौ पूर्वतोधिकौ ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकचत्वारिंशे । प्रथमकारिकायाम् । **तस्माद्धीति** । कंसवधाद्धेतोः पित्रोरोधः भगवदासक्तिर्निरूप्यते इत्यर्थः । **आसक्तिबोधने** । इति निमित्तसप्तमी । पित्रोरासक्तेरुद्बोधनार्थं योषितां वाक्यानि निरूप्यन्ते इत्यर्थः । **मारणं च**, मल्लानामिति शेषः । **निरुद्धा** इति । भक्ता निरुद्धाः । **तेपि**, द्विष्टा अपि मुक्ताः । अस्मिन्नध्याये इति बोधितम् । भगवत्त्वेन ज्ञानकथनाद्यत्पूर्वस्मान्निरोधाद्विशिष्टता च बोधितेत्यन्वयः । आसक्तिरपि स्थितैवेति निरूप्यते, न तु नूतनोत्पाद्यतेऽतोपि विशिष्टता । तामसे तु न भगवत्त्वेन ज्ञानम् । आसक्तिश्च नूतनेति भावः । **त्रिविधा** इति । मल्लाः योषितः पितरौ च । एते सर्वे एव क्रमेण तामसराजससात्विकाः । अन्यत्र गुणातीतत्वेनोक्तोपि वसुदेवः अत्र सात्विकः । वैकुण्ठलोकस्य फलत्वेन वक्तव्यत्वात्तस्य ज्ञानिगम्यत्वात् ज्ञानस्य च 'सत्त्वात्संजायते ज्ञान'मिति वाक्येन सात्त्विकत्वादिति भावः । **अथवेति** । ते त्रिगुणाः पुनः एतदध्यायानन्तरं वाच्याः । तान्विभजन्ते **तत्रेति** । एके यादवाः स्वतः न तु पित्रोरर्थे दिग्भ्यः समाहूय दुःखान्मोचिताः । सान्दीपिनिश्च तथा । एते सात्विका अग्रिमाध्याये निरूप्यन्ते । द्वितीयानाहुः **निरुद्धा** इति । पूर्वं निरुद्धा व्रजस्थास्तामसास्ततोध्यायद्वयेन निरूप्यन्ते । तृतीयानाहुः **सफला** इति । कुब्जाक्रूरप्रभृतयो राजसास्ततोध्यायद्वयेन निरूप्यन्ते । अस्मिन्नध्याये तु पूर्वनिरोध्येभ्योप्यधिकौ गुणातीतौ पितरौ निरूप्येते तन्मोचनार्थमन्यनिरूपणमित्यर्थः ।

पूर्वाध्याये युद्धार्थं चाणूराकारणमुक्तम्, 'आहूतो न निवर्तेते'ति शास्त्रात् हीनबलेनापि युद्धार्थं प्रवृत्तावित्याह एवमिति ।

श्रीशुक उवाच—**एवं चर्चितसंकल्पो भगवान्मधुसूदनः ।**
आससादाथ चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः ॥ १ ॥

चर्चितो विचारितः **संकल्पो** येन, यस्य वा । चर्चा हि विचारात्मिका, अविचार्य चेत् दुर्बलेन सह (महान्) युद्धं कुर्यात्, तदा दोषो भवेत् । किञ्च । भगवान् तद्धृदयमपि जानाति, युद्धाभावे न निवर्तत इति, शङ्का तु नास्तीत्याह **मधुसूदन** इति । यो मधुमपि हन्ति, तत्रायं को वा वराक इति, अत एव **आससाद** निकटे संबद्धो जातः । **अथे**ति । प्रथमं चाणूरस्य, पश्चाच्चाणूरः सः स्वस्मिन् योजितः, भिन्नपक्षे मारितो दूरीकृतो वा, **अथ** तदनन्तरं चाणूरमाससाद, मुष्टिकं तु रोहिणीसुत इति, मुष्टिको ह्यप्रयोजकः, बिभेति च स्वतः, स्वयं च नोक्तवान्, तथापि चाणूरे संलग्ने तद्वाक्यात् स्वयमपि संलग्नः । तदनुचितमिति रोहिणीसुत इत्युक्तम् ॥ १ ॥

मल्लयुद्धप्रकारेण प्रवृत्ताविति तदाह चतुर्भिः ।

बलं शिक्षा च माया च प्रसादश्च गुरोस्तथा ।
चत्वारोपि निराकार्यास्ततः श्लोकचतुष्टयम् ॥ १ ॥

हस्ताभ्यां हस्तयोर्बद्ध्वा पद्भ्यामेव च पादयोः ।
विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया ॥ २ ॥

हस्ताभ्यामिति । हस्ताग्रे हस्ताग्रं धृत्वा पादाग्रे च पादाग्रं विचकर्षतुः । प्रथमं समत्वायाह **अन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया** आकर्षणं कृतवन्तौ । येनैवाकृष्टो परः आकृष्टो भवति स पराजितो भवति इति, अङ्गुलीनां बन्धनं परस्परमुभयोः अत्रैव । जये महाबलत्वम् ॥ २ ॥

ततः साक्षात्सर्वाङ्गेषु संयोगेन युद्धमाह **अरत्नी द्वे** इति ।

अरत्नी द्वे अरत्नीभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी ।
शिरः शीर्ष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ३ ॥

हस्तमध्ये उभयत्रापि हस्तसंबन्धः **अरत्नि**वाच्यो भवति, तथा जानुद्वयमपि अधो-

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एवं चर्चितेत्यत्र । चाणूरस्य पश्चाणूर इति । आधिदैविक इत्यर्थः । **भिन्नपक्षे** । स चाणूरश्चाणूर एव तिष्ठतीति पक्षे इत्यर्थः । भगवतः सत्यसंकल्पत्वाद्यदैव मारणार्थं दूरीकरणार्थं वा संकल्पं कृतवांस्तदैव तथा सम्पन्नम् । लोकदृष्ट्या परं तथा

भागसहितजानुद्वयेन संवेष्टितं भवति, क्रमेणैतच्चतुष्टयं बोद्धव्यम् । **शिरः शिर्ष्णा उरसा** उरः । एवं तौ **अन्योन्यमाभिमुख्येन जघ्नतुः** । बलशिक्षे निरूपिते ॥ ३ ॥

मायया शास्त्रीयप्रकारमाह **परिभ्रामणेति** ।

परिभ्रामणविक्षेपपरिरम्भावपातनैः ।
उत्सर्पणापसर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्यरुन्धताम् ॥ ४ ॥

परितो **भ्रामणमे**कस्यैकेन, ततो दूरे **विक्षेपः**, ततः पुनरागतयोः **परिरम्भः** गाढालिङ्गनम्, ततो मिलितेनैव भूमाववपातनम्, एवं चत्वारः एकक्रमेण, ततो विश्लिष्टयोः **उत्सर्पणमूर्ध्वप्रक्षेपः, अपसर्पणं** हत्वा पश्चात्सर्पणमधः सर्पणं वा । पतितो मल्लः ऊर्ध्वं सर्पणेनापि उपरितनं जयति । उपरितनो वा अधस्तनम् । **एवमन्योन्यं प्रत्यरुध्यताम्** । अन्योन्यस्य बलं यथा प्रतिरुद्धं भवति ॥ ४ ॥

ततः प्रसादेनापि प्राप्तैः प्रकारैर्युद्धमाह **उत्थापनैरिति** ।

उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ।
परस्परं जिगीषन्तावुपचक्रतुरात्मनः ॥ ५ ॥

उपविष्टं स्थिरं प्रतिज्ञाय उत्थापनं करोति स जयति । यस्तूर्ध्वं तिष्ठति तं य उन्नमयति सोऽपि जयति । तथा यः स्थिरो भवति तं च यश्चालयति प्रतिज्ञया सोऽपि तथा, यश्चलतीतस्ततः तं यः स्थिरीकरोति सोऽपि । एवमेतेऽपि चत्वारः प्रकाराः, तैः **जिगीषन्तौ** मल्लौ आत्मनः अपक्रमतुः देहस्यापकारं कृतवन्तौ । अत्र संघातः प्रत्यक्षः स्थूलः कार्पास इव चाणूरादेः, सूक्ष्मोऽतिनिष्ठुरः वज्रस्येव भगवतः ॥ ५ ॥

एवं फलतः भगवज्जयेऽपि प्रतीत्या विपरीत इति ये पूर्वं स्वासक्ताः कृताः तत्रापि स्त्रियो मुग्धाः तास्त्वसहमानाः स्वहृदयस्थं भावं प्रकाशितवत्य इत्याह **तदिति** एकादशभिः । तत्र सप्तभिर्दुष्टवर्णनं भगवच्चरित्रत्वाय, चतुर्भिः स्वनिन्दार्थं गोपिकास्तोत्रमिति । तत्र प्रथमं युद्धं दृष्ट्वा खिन्नानां आक्रोशार्थं प्रवृत्तिमाह-तद्युद्धं बलाबलवत्, अतः परस्परं योषितः समेताः सानुकम्पाः स्वस्वदेशग्रामभेदेन वरूथशः समेताः वक्ष्यमाणमूचुरिति सम्बन्धः । तत्प्रसिद्धं वा बलाबलवद्युद्धमेवोचुः **एतद्बलाबलयुद्धमिति** ।

तद्बलाबलवद्युद्धं समेताः सर्वयोषितः ।
ऊचुः परस्परं राजन् सानुकम्पा वरूथशः ॥ ६ ॥

ततस्तस्य दोषा अप्यग्रे ऊचुरिति केचित्, तद्युद्धमालक्ष्य वा समेताः बलाबलवतोर्युद्धम्, बलं चाबलं च, मतुबुभयत्र सम्बध्यते । तयोर्बलाबलयुक्तं यथा भवति तथा वा युद्धम् । सर्वेषां योषित इति निरोध एव नियामको न संबन्धादिरित्युक्तम् । **परस्पर-**

मिति समानशीलव्यसनता सर्वेषामुक्ता । **राजन्निति** स्नेहात्संबोधनमत्रधानाय । स्त्रीणां वचनमिति कदाचिदुपेक्षां कुर्यादिति, स्निग्धे स्नेहस्यायं गुणः यत्समर्थेऽप्यसमर्थबुद्धिरिति, समूहबाहुल्ये हि सम्यक् श्रवणं भवतीति । दशविधा वा लीलया, सगुणा नवविधा एकविधा निर्गुणा इति । एवं दशप्रकारसमूहाः ॥ ६ ॥

तत्रैका न्यायाभिनिविष्टाः अन्यायमसहमाना आहुः **महानयमिति** ।

स्त्रिय ऊचुः—**महानयं बताधर्म एषां राजसभासदाम् ।**
ये बालबलवद्युद्धं राज्ञोऽन्विच्छन्ति पश्यतः ॥ ७ ॥

बतेति खेदे । कथमेवमकस्मात् अनर्थः प्रवृत्त इति, अयं महानेवा**धर्मः एषां राजसभासदां** भविष्यति । यद्यपि राजसंबन्ध एवाधर्मः तत्रापि सभासंबन्धः, तत्राप्यधिकारः, सर्वापेक्षया अयं महानेवाधर्मः, तमेवाह, निमित्तं वा । **ये बालबलवद्युद्धमिति** । एको बालः, अपरो बलवानिति तयोर्युद्धं शास्त्रविरुद्धमिति, तत्रापि **राज्ञः पश्यतः** । राजा हि धर्ममूर्तिः, तस्य दर्शने सुतरामधिकृतैरन्यायो न कर्तव्य इति । अतः राज्ञः पश्यतोऽपि सतः **अन्विच्छन्तीति** । अनेन राजाप्येवं ज्ञास्यति एते सर्वत्रैवंभूता दुष्टा इति । ततो दुष्टापकारोऽपि भविष्यतीति तासामाशयः ॥ ७ ॥

ननु भगवानपि सबलो बलिष्ठः, अतो नाधर्मो भविष्यतीति चेत्तत्राहुः **क वज्रसारसर्वाङ्गाविति** ।

क वज्रसारसर्वाङ्गौ मल्लौ शैलेन्द्रसंनिभौ ।
क चातिसुकुमाराङ्गौ किशोरौ नाप्तयौवनौ ॥ ८ ॥

न हि बाधितमर्थं वेदोऽपि बोधयति, भगवतोऽङ्गानि कोमलानीत्यनुभवसिद्धम् । मल्लानामप्यङ्गान्यतिकठिनानीत्यपि लोकप्रसिद्धिः । किञ्च । तावुच्चौ, एतौ च सूक्ष्मौ, 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा' इति न्यायविरोधोऽत्र प्रदर्शितः । तदाह । **वज्रा**दपि सारभूतानि **सर्वाङ्गानि** ययोः, सुतरां **मल्लौ** मल्लविद्यायां निपुणौ, तत्रापि **शैलेन्द्रसंनिभौ** महामेरुतुल्यौ **क**, एतौ बालकौ वा **अतिसुकुमारौ क** । अत्यन्तं सुकुमाराण्यङ्गानि ययोः । वयसा तु **किशोरौ**, लोके किशोरावपि देहवशाद्बीजादिवशाद्वा **प्राप्तयौवना**विव भवतः । तदपि नास्तीत्याहुः । न प्राप्तं यौवनं याभ्यामिति । नञ् समासः स्पष्टतया प्रदर्शनार्थः ॥ ८ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्थापितवान् । 'मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा' इति न्यायोनुसन्धातव्यः । इदं संकल्पपदतात्पर्यमुक्तम् । **महानयमित्यस्याभासे** । **दशविधा इति** । नवविधाः सगुणाः 'अत्र या दोहने' इति श्लोकोक्तबाललीलया दशविधा भवन्तीत्यर्थः ।

एवमधर्मे हेतुभूतं न्यायविरोधं निरूप्य न केवलमधर्मः एषां भविष्यति, किन्तु यस्य धर्मस्य प्रभावेन ऐश्वर्यादिकं भुञ्जते, तस्याप्यतिक्रमो भविष्यतीत्याहुः **धर्मव्यतिक्रम** इति ।

धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् ।

यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ॥ ९ ॥

अस्य समाजस्य ध्रुवं व्यतिक्रमो भवेत्, शुभफलं धर्मादेवेति तदतिक्रमे नाश एव, ततः पूर्वं विषमनियोगेनाधर्मः । अन्येऽपि सहजा अधर्माः सन्त्येव, वस्तुतोऽपि **धर्मस्य प्रभुरच्युत** इति प्रभोरन्यथा विनियोगे लीलादर्शने वा धर्मसेवकत्वेन सेवकसेवकानां भवत्येवातिक्रमः, सोऽप्यधर्मः धर्मं नातिक्रमेदिति निषेधात् । एवमधर्मः अस्मिन् समाजे सर्वत एवोद्गतः, अतो **यत्र** सम्यग**धर्म उत्तिष्ठेत्**, **तत्र** दुःखस्यावश्यंभावात् कदाचिदपि **न स्थेयम्** । यद्यपि दुःखसंभावना नास्ति, तथापि कारणोत्पत्तेर्विधमानत्वात् सर्पनिकटशयनवत् न स्थेयमेव ॥ ९ ॥

नन्वेवं सति सर्वेषामेवाधर्मः, को विशेषः समाजस्येति चेत्तत्राहुः न सभां **प्रविशेदि**ति । अपरा ऊचुः—**न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ।**

अब्रुवन्विब्रुवन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते ॥ १० ॥

अथवा किमित्युच्यते, निर्गन्तव्यं वा, तूष्णीं वा स्थातव्यमित्याशङ्क्य स्वार्थमप्याहुः **न सभा**मिति । सभास्थैरवश्यं वक्तव्यम्, अथासामर्थ्यं चेत्, प्रथमत एव **प्राज्ञः** अग्रिमार्थं सर्वं जानन् सभामेव न **प्रविशेत्** । 'सभायां न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् । अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी'ति मनुवाक्यात् । एते हि **सभ्यदोषा** इत्याहुः **अब्रुवन्नि**ति । सभायां उपविष्टेनावश्यं वक्तव्यम्, पृष्टः अपृष्टो वा यथोचितं न वदेत्, तथापि नरकभागी स्यात्, यदि वा विरुद्धं वदेत्, अन्यायपृष्टः अपृष्टो वा, पृष्टश्चेज्ज्ञानन्नपि नाहं जाने इति वदेत्, **सोऽज्ञ** इत्युच्यते । एवं त्रिविधा अप्येते नरकभाजो भवन्ति । सभायां प्रविशन् सभास्मरणे तद्गतगुणदोषाणामपि स्मरणमावश्यकमिति तथोक्तम् । **किल्बिष**मावश्यकं नरकम् ॥ १० ॥

ननु भगवतोपि बलमवश्यमस्ति कुवलयापीडवधात्तत्राहुः **वल्गतः शत्रुमभित** इति ।

वल्गतः शत्रुमभितः कृष्णस्य वदनाम्बुजम् ।

वीक्षतां श्रमवार्युप्तं पद्मकोशमिवाम्बुभिः ॥ ११ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

धर्मव्यतिक्रम इत्यत्र । **ततः पूर्वमिति** । नाशात्पूर्वम् । एको बालः अपरो बली विषमो नियोग आज्ञापनं तेनाधर्मो जात इत्यर्थः ।

शत्रुं चाणूरमभितः वल्गतः मल्लशब्दान्कुर्वतः **कृष्णस्य** सदानन्दस्य अस्माकं सर्वस्वस्य वा **वदनाम्बुजं** प्रस्वेदजलैर्व्याप्तं पश्यत । यद्यधिकबलः समबलो वा स्यात्, तदा शत्रोरिवास्यापि श्रमो न स्यात्, 'शब्दश्वासमर्थस्यैवे'ति लोकप्रसिद्धिः । **श्रमवारिभिर्व्याप्तं** न तु कणैः, अनेनान्तःश्रमाधिक्यं द्योतितम् । ननु भवत्येव कर्मणा श्रमः, को दोष इति चेत्तत्राहुः **पद्मकोशमिवाम्बुभिरिति** । पद्मकोशो हि जलादुद्गतो भवति, न कदाचिज्जलं स्पृशति, यथा जलं वर्धते, तथा तन्नालमपि वर्धत इति तस्य जलव्याप्तिरसंभाविता । तथा भगवतोऽपि श्रमजलसंबन्धोऽसंभावित इत्यर्थः । तासामासक्तिसिद्ध्यर्थं भगवता तथा प्रदर्शितं अन्यासक्ता मा भवेयुरिति, कंसादीनां च प्रथमतः सुखार्थम् ॥११॥

एतत्सर्वेषां न प्रकटमिति वक्तुरपि कदाचिद्दर्शनाभावात् बलभद्रे सर्वजनीनं तदिति सापेक्षमाहुः **किं न पश्यतेति** ।

किं न पश्यत रामस्य मुखमाताम्रलोचनम् ।
मुष्टिकं प्रति सामर्षं हाससंरम्भशोभितम् ॥ १२ ॥

रामस्य मुखमासमन्तात् ताम्रलोचनं किं न पश्यत । भ्राता ज्येष्ठोऽयम् । अस्य श्रमः सर्वजनीनः, अन्यथा क्रोधाविर्भावं न कुर्यात् । अशक्तस्यैव तथा करणात् । ननु स्वभावतोऽपि ताम्रो भवेदित्याशङ्क्याह **मुष्टिकं प्रति सामर्षमिति** । मुष्टिको मारणीय इति क्रोधमाविर्भावयति । स्वतो ह्यसमर्थानां कामादयः प्रवर्तका भवन्ति । नन्वेतदपि सहजमिति चेत्तत्राह **हाससंरम्भशोभितमिति** । हासेन यः क्रोधसंरम्भः तेन शोभितम् । अथवा पूर्वं हाससंरम्भेण हासपूर्वककामलीलया शोभितम्, पूर्ववचने अस्मान्खिन्नान्वा दृष्ट्वा हाससंरम्भाभ्यां शोभितम् । एता अस्मान् न जानन्तीति हास्यम्, दुःखं प्राप्नुवन्तीति शीघ्रं मारणीय इति संरम्भमपि करोति । उभाभ्यां वातिशोभितम्, अतो न सहजं किमपीत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं स्नेहवशादश्रान्तेपि भगवति श्रमं मत्वा अनवसरे भगवानस्माभिर्दृष्ट इति स्वभाग्यं विगर्हयन्त्यः गोकुलवासिनां भाग्यमभिनन्दन्ति **पुण्या बत** इति चतुर्भिः ।

पुण्या बत व्रजभुवो यदयं नृलिङ्ग-
गूढः पुराणपुरुषो वनचित्रमाल्यः ।
गाः पालयन्सहबलः क्वणयंश्च वेणुं
विक्रीडयाञ्चति गिरित्ररमार्चिताङ्घ्रिः ॥ १३ ॥

आदौ भूमिमभिनन्दन्ति, पश्चात् स्त्रियः, आदौ व्रजभुव एव धन्याः, यदयं नृलिङ्गेन कपटमानुषवेषेण गूढः सन् स्वयं पुराणपुरुषोपि वनचित्रमालायुक्तश्च तत्रत्या गाः

---

१ भवतु ।

पालयन् ससहायोपि तत्परः बलभद्रसहितः विक्रीडयैव विशेषेण क्रीडार्थमेव अञ्चति व्रजभुवम्, गच्छति वा, स्वयं तु गिरित्रेण रमया च अर्चितौ अङ्घ्री यस्य । भूमिः स्वभावतः पुण्या भवति, यद्यपि मथुरापि तथा गणिता, तथापि मथुरामण्डले व्रजभुव एव पुण्याः, पुण्यं हि सुखफलं भवति, निरन्तरं तत्रत्यानां सुखानुभवात्, अत्र तु तद्विपरीता इति । **बते**ति हर्षे, एतादृशमपि लोके स्थानं भवतीति । गोप्यस्य हि क्रीडा सुखदायिनी । अतो भगवतोपि गुप्तक्रीडासाधनत्वात् सुखदा भूमिः । **पुराणपुरुष** इति तासां स्वरूपज्ञानं दृढमिति ज्ञापितम् । तथापि श्रमाविर्भावात् स्थलान्तरप्रशंसैव । गुप्तश्च सर्वैर्व्यवहर्तुं शक्यते । तथात्वे नियामकमप्याह । वनस्थानामपि चित्रमाल्यानां धारक इति । **गाः पालयन्निति** । सुतरां गौणभावाश्रयणात् स्वच्छन्दलीला संपद्यते । बाधकनिराकरणार्थं ससहायोपि । रसोद्बोधनार्थं रक्षकदेवोद्बोधनार्थं वा दिनेपि परमानन्दानुभवार्थं च वेणुक्वणनम् । **च**कारात् नानाविधां च लीलां कुर्वन् । भूमेः पूजने तत्रत्यानपि पूजयतीति स्वच्छन्दलीलायामतिक्रमेपि नापराधो भवति । अन्यत्र गुप्तत्वाभावे स्वस्य नेष्टम्, गुप्तत्वे तु चाणूरादीनामतिक्रम इति उभयथाप्यत्र दुःखम् । न च गोकुले स्वरूपप्रच्युत एव तिष्ठतीति शङ्कनीयम् । यतस्तत्र स्थितमपि महादेवो लक्ष्मीश्च पूजयति । स हि पशुपतिः, तदीयानां पशूनां पालनां भगवान् रक्षक इति स्वयमपराधी च पूजनया स्वापराधं दूरीकरोति, महांश्चेत्स्वकार्यं करोति, तदा हीनो लज्जते, अतः पूजयति । अन्यथा गोवर्धनोद्धरणे इन्द्रस्यापकारं कुर्यात्, गोवर्धनं वा विशकलितम्, स हि यथास्थितान् पर्वतान् पालयति, सुदर्शनस्यापि मोक्षं नाङ्गीकुर्यात्, अतः सेवकत्वेनैव तस्य व्यवहारो दृश्यते । **लक्ष्मीः पुनः सर्वस्त्रीमूलप्रकृतिः, तदुद्भवरूपा गोप्यः**, तासामपि कृपां करोतीति । **अथवा** । महादेवो भगवति पशुपालने क्रियमाणे तस्य पालनं गमिष्यतीति, रमा च गोपिकासु स्थितासु आदरो गमिष्यतीति ॥ १३ ॥

एवं **भूमिमभिनन्द्य** गोपिकाभिनन्दनमाह त्रिभिः । **गोप्यस्तपः किमचरन्निति** ।

गोप्यस्तपः किमचरन्यदमुष्य रूपं
लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम् ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पुण्या बतेत्यत्र । **अन्यथे**ति । सेवकत्वाभावे पशुविरोधिनमिदं पशुपतित्वादपकुर्यान्महादेवः । सेवकत्वे तु स्वाम्याज्ञाभावान्न तथा करोतीति भावः । **सुदर्शनस्यापी**ति । शिवरात्रौ समागतानामपकारी सुदर्शन इति तस्मै मोक्षदाने प्रतिबन्धं कुर्यादित्यर्थः ।

---

१ सर्वासां मूलप्रकृतिरितिपाठः ।

दृग्भिः पिबन्त्यनुसवाभिनवं दुराप-
मेकान्तधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य ॥ १४ ॥

भगवतो रूपं यादृशं ध्येयं तादृशं यतः पश्यन्ति, भगवन्तमेव च गायन्ति, तदासक्ताश्च नित्यं तिष्ठन्तीति, न ह्येतत्त्रयं स्वल्पतपसा प्रसिद्धतपसा वा भवति, अन्यथा अन्येषामपि स्यात्, अतो न ज्ञायते, किं वा तपस्ताभिः कृतमिति । यद्यप्यस्माभिरपि भगवद्रूपं दृश्यते, तथापि अमुष्यैतद्रूपं लावण्यमेव सारभूतं यत्र, केवलं लावण्यमेव तत्र प्रकाशते, लावण्यस्यापि वा सारम् । इदानीं तु क्रोधस्याविर्भावात् अवस्थया तिरोहितमिव प्रतिभाति । किञ्च । **असमोर्ध्वं** न सममूर्ध्वं च यस्मात् । तासां हि दृष्टौ भगवानेक एवेति प्रतिभाति । अत्र तु दुष्टः संबन्धी चाणूरादिरपि दृश्यते, ऊर्ध्वता च कंसादेः मञ्चस्थितत्वात् प्रतीयते । किञ्च । **अनन्यसिद्धम्**, स लावण्यरसः केवलं भगवत्येव सिद्धः, अन्यथा भुव्यन्येपि भाग्ययुक्ता भवेयुः । अतस्तादृशामृतपानं तपसा विना न भवतीति अवश्यं तपस्तासु सिद्धम् । किञ्च । **दृग्भिः पिबन्ति**, दूरादपि पातुं शक्यते दृशा, तत्रापि नानाविधैः कटाक्षैः अलसवलितादिभिः पानम्, अनेन सर्वोपि रमणप्रकारस्तासां सूचितः । चर्वितचर्वणव्यावृत्त्यर्थमाहुः **अनुसवाभिनवम्** इति । अनुसवं प्रतिक्षणं नूतनमेव भवति पूर्वानुभूतरसादुत्कृष्टम्, नापि तत्सर्वसुलभमित्याहुः **दुराप**मिति । सर्वेषामेव दुःखेनापि प्राप्तुमशक्यं तासां त्वयत्नसिद्धं जातमिति । ननु केवलं भोग एव भगवता सिद्ध इति कथं सर्वोत्कृष्टता, यद्धि सर्वमेव फलं साधयति, तत्सर्वोत्तममिति चेत्तत्राह **एकान्तधामे**ति । भोगस्त्वैहिकपारलौकिकसर्वोत्कृष्ट इति वीर्यस्य न पृथगुपयोगः, ज्ञानवैराग्ययोश्च । अतस्त्रयमेवावशिष्यते यशः श्रीः ऐश्वर्यं चेति । तेषामेकान्ततः भगवल्लावण्यामृतमेव धाम, तस्मिन् प्राप्ते ऐश्वर्यादिकं सर्वं सिध्यतीति न भोगमात्रपरत्वम्, **ऐश्वर**मितिभावे घञ् । चकारादपेक्षितानामपि ज्ञानवैराग्यादीनां ग्रहणम् ॥ १४ ॥

ननु सर्वोत्तमा भगवद्भक्तिः, तासां तु कामः प्रधानमिति का स्तुतिरिति चेत् तत्राहुः **या दोहन** इति ।

या दोहनेऽवहनने मथनोपलेप-
प्रेङ्खेङ्खनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ ।
गायन्ति चैनमनुरक्तधियोऽश्रुकण्ठ्यो
धन्या व्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तयानाः ॥ १५ ॥

दोहनं सायं[1] अतिप्रभाते वा, ततः अवहननम्, ततो मथनं दध्नः, प्रातरेव लेपनं च, एतच्चतुष्टयं गृहकार्यं व्रजस्त्रीणां सहजं सर्वासाम्, ततः **प्रेङ्खेङ्खनं** दोलयांदोलनम्, विद्यमानबालकानाम**र्भकरुदितं** बालकरोदनम्, **उक्षणं** सेचनं वृक्षादिषु, सूक्ष्मेषु तुलस्यादिषु वा, **मार्जनं** प्राङ्गणादेः, एतेषु एतं भगवन्तं गायन्ति, **च**कारात् स्मरन्ति भावयन्ति,

१ सायंतने प्रभाते ।

तदर्थमेव च कुर्वन्ति । धर्मपरा अपि तत् कुर्वन्ति इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **अनुरक्तधिय** इति । अनुरक्ता धीर्यासाम्, अनुरागमात्रेण न भक्तिर्भवति उत्कटभावाभावात्, लौकिकप्रेमवतां धर्ममार्गेपि तथात्वादित्यत आह **अश्रुकण्ठ्य** इति । अश्रूणि नेत्रयोः, गद्गदकण्ठता च, तदुभयं निर्दिष्टम् । अथवा नेत्रयोः स्मरणाभावात् अन्तर्दृष्टीनामश्रूणि कण्ठ एव समागतानीति तथोक्तवत्यः । अतः सर्वभावेन प्रपन्नाः फलं च प्राप्नुवन्तीति **व्रजस्त्रियो धन्याः** । किञ्च । **उरुक्रमचिन्तयानाः** । न केवलं कदाचिदेव तासामेवंभावः, किन्तु सर्वदेति वक्तुं सर्वदैवोरुक्रमं **चिन्तयानाः** उरुक्रमं चिन्तयन्ति ॥ १५ ॥

किञ्च । एतादृश्योपि न केवलं योगिवत् साक्षात्काररहिताः, किन्तु तपस्विन इव वरदानार्थमागतं भगवन्तं सर्वदैव पश्यन्तीत्याह **प्रातर्व्रजाद्व्रजत** इति ।

प्रातर्व्रजाद्व्रजत आविशतश्च सायं
गोभिः समं क्वणयतोऽस्य निशम्य वेणुम् ।
निर्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरिपुण्याः
पश्यन्ति सस्मितमुखं सदयावलोकम् ॥ १६ ॥

गूढास्तु लीलाः ताभिर्न ज्ञायन्त इति भगवद्दर्शनं **सायं प्रात**रेवेत्याहुः । प्रातःकाले गाः नीत्वा व्रजाद्व्रजतः, सायंकाले च व्रजमाविशतः, चकारादन्यदापि यदृच्छया आगच्छतः, अन्याश्च दर्शनावस्थाः सर्वा एव संगृहीताः । **गोभिः सम**मिति पाल्यमानानामानयनमावश्यकमिति निर्भयार्थं च । न हि वेदबोधिते पदार्थे कस्यचिदपि शङ्का भवति । किञ्च । **वेणुं क्वणयत** इति । यथा चित्तमपहृतं भवति, तथा वेणुनादं करोति । तेन तद्भावाः सर्वे भगवद्विषयका आविर्भवन्ति अन्ये तु तिरोभवन्ति । अतस्तस्य वेणुनादं निशम्य **तूर्णं** गृहान्निर्गताः **पथि** मार्ग एव भगवन्तं पश्यन्ति । योगिनो हि समागते भगवति पश्यन्ति, एतास्तु अर्धसमागत एवेति विशेषः । अतो **भूरिपुण्याः अबला** इति । तासां

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

या दोहने इत्यत्र । **अश्रूणी**ति । अश्रूणि च कण्ठश्च । अत्र कण्ठो गद्गदो ज्ञेयः । इदं भावप्रधानम् । गद्गदकण्ठ इत्यर्थः । एतद्युक्ताः । अर्श आद्यच् । छान्दसो ङीप् । किन्तु सर्वदेति । चिन्तयाना इति शानचोर्थोयम् ।

प्रातर्व्रजादित्यत्र । **निर्भयार्थं चे**ति । निर्गत्य दर्शने इत्यादि भयाभावार्थमित्यर्थः । **वेदबोधिते** इति । **गोभिः सम**मिति, गोपदेन वाग्रूपाः श्रुतयोप्युच्यन्ते इति

---

१ श्रवणाभावात् ।

दोषाभावो भूरिपुण्यत्वे हेतूक्तः । किञ्च । **सस्मितं मुखं पश्यन्ति** । अन्तरानन्दमाविर्भावयत् । तेन यथा भक्तिप्रतिबन्धकमुत्पन्नमपि ज्ञानं निवृत्तं भवति, तादृशं प्रेमानन्दं एव प्रयच्छतीति मोक्षादप्यधिकफलत्वमुक्तम् । किञ्च । **सदयावलोक**मिति । दयापूर्वकमवलोकनं यस्मिन् । न च वक्तव्यं संसारो न निवर्तिष्यत इति, यतो भगवान् दयया पश्यति, कृतार्था एताः कर्तव्या इति दयया दोषनिवृत्तिः । अवलोकनेन सर्वस्वदानमिति द्वयमुक्तम् ॥ १६ ॥

अतः स्त्रीणां तादृशभगवल्लीलायां महानेव प्रयास उक्तः, ततो भगवांस्तदसहमानः यत्कृतवांस्तदाह **एवं संभाषमाणास्विति**

श्रीशुक उवाच—**एवं संभाषमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः ।**
शत्रुं हन्तुं मनश्चक्रे भगवान्भरतर्षभ ॥ १७ ॥

स्त्रीष्वेवं सम्यग्भाषमाणासु, अन्येन ह्यासक्तोपि सर्वात्मत्वात् शृणोत्येव, योगेश्वरत्वादपि दूरश्रवणदर्शनादेस्तद्धर्मत्वात् दूरादेव श्रुत्वा **हरि**स्तासां दुःखहर्ता **शत्रुं** कंसमेव हन्तुं चाणूरं तासां विषादं वा **मनश्चक्रे** । स ह्यक्लिष्टकर्मा न मारयेत्, सन्ध्यापर्यन्तं युद्धं च कुर्यात्, ततः सम्यक् ताडिताः न प्रातरागच्छेयुः, तथापि मारणार्थमेव नूतनं मनः कृतवान् । ननु कथमेवं नूतनं पूर्वसिद्धादधिकं करोतीति चेत्, तत्राह **भगवा**निति । विश्वासार्थं **भरतर्षभे**ति संबोधनम् ॥ १७ ॥

ननु तथापि स्त्रीणां वाक्यात् सर्वात्मा कथं तान् मारयितुं प्रवृत्त इति चेत्, तत्राह **उपश्रुत्ये**ति ।

उपश्रुत्य गिरस्तासां पुत्रस्नेहशुचातुरौ ।
पितरावन्वतप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलम् ॥ १८ ॥

तासां वाक्यात् देवकीवसुदेवयोर्महानेव क्लेशो जातः, यदि शीघ्रं भगवान्न मारयेत्, तयोरपि क्लेशः अधिकः अनुवर्तेत । अतः पित्रोरप्यर्थे हन्तुं मनश्चक्र इति । स्त्रीणां गिर उपश्रुत्य । तावपि तत्र समानीताविति निकटे च गिरो जाता इति **अन्वतप्येताम्** । तासां वचने भगवतः असामर्थ्यमिव प्रतिभातम् । अतः पूर्वं सामर्थ्यं जानतोरपि वाक्यश्रवणमनु तापो जातः । ननु माहात्म्यज्ञानस्य जातत्वात् कथं ताप इति चेत् तत्राह **पुत्रयोरबुधौ बल**मिति । माहात्म्यं तु जानीतः, परं न बलम्, ततः क्लेशं प्राप्नोतीति तयोरनुतापः ॥१८॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भावः । **दोषाभाव** इति । स्त्रीकृतो दोषो भर्तुर्लगतीति तासां दोषाभावात्पुण्यमेव भूरीत्यर्थः ।

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतं वदन् यत्पूर्वं कृष्णचाणूरयोः प्रकारचतुष्टयं निरूपितम्, तद्रामसुष्टिकयोरप्यतिदिशति तैस्तैरिति ।

तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्विविधैरच्युतेतरौ ।
युयुधाते यथान्योन्यं तथैव बलमुष्टिकौ ॥ १९ ॥

नियुद्धविधिभिः बाहुयुद्धप्रकारैस्तैस्तैः प्रसिद्धैः पूर्वोक्तैर्वा ततोपि विविधैरनेकप्रकारैः **यथाच्युतेतरौ अन्योन्यं युयुधाते, तथैव बलमुष्टिकावपि** तेनैव प्रकारेण युयुधाते । **अन्योन्यमिति** द्वन्द्वयुद्धता अनुपदेशश्चोक्तः ॥ १९ ॥

अग्रे चाणूरमारणं वक्तुं पूर्वकृतयुद्धस्य वैयर्थ्यें उत्तरत्रापि तथैव भविष्यतीति पूर्वकृतस्य फलमाह **भगवद्गात्रेति** ।

भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः ।
चाणूरो भज्यमानाङ्गो मुहुर्ग्लानिमवाप ह ॥ २० ॥

भगवतो गात्राण्यवयवाः तेषां निपातैः(निष्पातैः)उपरिपातैः वज्रनिष्पेषात् वज्रेण पेषणादपि पुनः पुनर्घर्षणादपि **निष्ठुरैः** अतिदुःसहैः चाणूरो भज्यमानाङ्गः मुहुर्वारंवारं ग्लानिमवाप । **हेत्याश्चर्यम्** । स हि पूर्वमिन्द्रेण सह युद्धे वज्रे प्रक्षिप्ते वक्षःस्पर्शेनैव तं वज्रं दूरीकृतवान् । तादृशो हि चाणूरः कथं मूर्च्छामवापेति ॥ २० ॥

ततो मारणं वक्तुं भगवानक्लिष्टकर्मेति प्रथमं तस्यापराधमाह **स श्येनवेग** इति ।

स श्येनवेग उत्पत्य मुष्टीकृत्य करावुभौ ।
भगवन्तं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यबाधत ॥ २१ ॥

श्येनवेग इति । श्येनादप्यधिको वेगो यस्य । श्येनो हि भ्रातृव्यं निपात्याधत्ते, श्येनात्सर्वे सपक्षा बिभ्यति, अतस्तत उत्पत्य उभावपि **करौ मुष्टीकृत्य** गदावदेकीकृत्य पृथग्वा मुष्टिद्वयं संयोज्य सर्वेश्वरमगणयन्तं **वासुदेवं** मोक्षदातारम् । अन्यथा भुजाधिष्ठातेन्द्रो न प्रवर्तयेत् । मोक्षं दास्यतीति भगवदिच्छया अन्यथा कर्तुमशक्ताः कालादयस्तूष्णीं स्थिताः । नन्वन्तर्यामी कथमेवं प्रेरितवांस्तत्राह **क्रुद्ध** इति । क्रोधेन व्याप्तस्तथा कृतवान्, न बुद्धिपूर्वकं प्रेरितो वा । राज्याद्यर्थे लक्ष्मीनिवासभूतमिति संतुष्टात्कंसाल्लक्ष्मीं प्राप्स्यामीति वक्षःस्पर्शमात्रं कृतवान् ॥ २१ ॥

सोपि स्पर्शस्तस्य व्द्यर्थो जात इत्याह **नाचलदिति** ।

नाचलत्तत्प्रहारेण मालाहत इव द्विपः ।
बाह्वोर्निगृह्य चाणूरं बहुशोभ्रामयद्धरिः ॥ २२ ॥
भूपृष्ठे पोथयामास तरसा क्षीणजीवितम् ।
विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिन्द्रध्वज इवापतत् ॥ २३ ॥

तस्य प्रहारेण ईषदपि चलनं स्पन्दनमपि न प्राप्तवान् । दूरे स्पन्दनं ज्ञातवानपि नेति वक्तुं दृष्टान्तमाह **मालाहत इवेति** । हस्ती हि अङ्कुशप्रहारमपि न मन्यते का वार्ता मालाप्रहारस्य, ततो भगवांस्तं मारितवानित्याह **बाह्वोर्निगृह्येति** । यौ बाहू मुष्टीकृत्य भगवति प्रक्षिप्तवान् तावेकहस्तेन गृहीत्वा यथा न मोचयति तथा **निगृह्य बहुशो** बहुवारम**भ्रामयत्** भ्रामितवान् । यथा क्षेपणीरज्जुः बहुवा भ्राम्यते ॥ २२ ॥

ततः **भूपृष्ठे पोथयामास** पाषाणे वस्त्रमिव पातितवान् । तस्य पुनरुत्थानाभावायाह **तरसा क्षीणजीवितमिति** । शीघ्रमेव भ्रामणसमय एव क्षीणं जीवितं यस्य । भगवान् हि दूरादेव प्रक्षिप्तवान् नत्वेकं भागं धृत्वा भूमौ ताडितवान्, अतस्तस्य भगवद्धस्ताद्विमुक्तस्य भूमौ पतने प्रकारमाह **विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिति** । **विस्रस्ताः** इतस्ततः प्रक्षिप्ता **आकल्पाः** आभरणानि **केशाः स्रजो** मालाश्च यस्य तादृशो भूत्वा, लक्ष्मीस्थानप्रहारेण लक्ष्मीस्तस्य विमुखेति तत्सम्बन्धिनः पदार्थाः विशेषेण स्रस्ताः । ततः **इन्द्रध्वज इव** । पूर्वमिन्द्रगर्वनाशो भगवता कृत इति तद्वदस्यापि जातमिति ज्ञापयितुम् । पूर्वदेशे प्रसिद्धः **इन्द्रध्वज** उच्चैस्तम्भः परितो रज्जूनामाकर्षणेनोत्थापितः यथा रज्जूनां शैथिल्ये गलितवस्त्राद्याभरणः पतति, तथा कालादृष्टकर्मादीनां विशकलितत्वेन रक्षकाभावात् शरीरं स्तम्भयितुमशक्तः **भूमावपतत्** । मल्ला हि पतन्तोपि स्वशरीरं धारणावशाद्धारयन्ति, तदत्र नाभूदिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तकथनम् ॥ २३ ॥

यथैतस्य भगवता मारणं कृतम्, एवं मुष्टिकस्यापि बलभद्रेण कृतमिति वक्तुमाह **तथैवेति** ।

तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै ।
बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशम् ॥ २४ ॥
प्रवेपितः स रुधिरमुद्वमन्मुखतोऽर्दितः ।
व्यसुः पपातोर्व्युपस्थे वाताहत इवाङ्घ्रिपः ॥ २५ ॥

बलभद्रस्याप्यक्लिष्टकर्मत्वं बोधयितुं पूर्वं मुष्टिकस्यातिक्रम उच्यते । तथेत्यनेन स्त्रीणां वचनानन्तरं तद्दुःखदूरीकरणाय शत्रुहननेच्छा तथैव गात्रस्पर्शैः शत्रोः सर्वाङ्गव्यथा । ततो मारणमिति सर्वमतिदिष्टम् । मारणे प्रकारं वक्तुं पुनर्निरूपणमाह **स्वमुष्ट्या अभिहतेन** बलेन **तलेन** चपेटेना**भिहतः भृशम्** । **प्रवेपित** इति । मुखाद्रुधिरमुद्वमन् अत्यन्तमर्दितः **व्यसुः** सन् **पपात** । असावधानत्वाय दृष्टान्तः **वाताहत इवेति** । चपेटताडनेनैव क्रियाशक्तिस्तस्यापगता बलवता सजातीयेनोपहतेति । **स्वमुष्ट्येति** । **मुष्टिक**नाम्ना तस्य मुष्टिरेव प्रसिद्धा, अत एव तेनाभितो हतः आभिमुख्येन वा । प्रथमपक्षे मुष्टिभिःसर्वाङ्गेषु हननं, द्वितीये तु मुखे वक्षसि वा सकृदेव हननमिति । ननु चपेटमात्रेण कथं हननमित्याश-

इत्याह **बलिनेति** । अनेन कर्णप्रान्ते मर्मस्थानमिति दैवगत्या हत इति पक्षो व्यावर्तितः । **अभितो हत** इत्यनेनापि, यतो बलमस्य भद्रमेव उपकार्येवेति ॥ २४ ॥

आहननमात्रेण कथं प्राणोद्गम इति आशङ्क्य प्रकारमाह **प्रवेपित** इति ।

प्रवेपित इति । प्रकर्षेणवेपित इति मूर्च्छया परितः कम्पितो जातः, ततोन्तः क्षोभात् आघातेन सर्वाङ्गे रुधिरमेकीभूतं मुखान्निर्गतम्, ततः पीडितो जातः यथा प्राणापगमो भवति,. ततः स्तंभकस्याभावात् पतितः । बलक्रियापतनपर्यन्तमपि व्यापृतेति ज्ञापयितुं दृष्टान्त उक्तः, नावयवावियोगेन कारणनाशात् पतितः किन्तु बलमूलकारणवायोरेव सामर्थ्यादिति ॥ २५ ॥

ततः कूटमनुप्रासं रामः प्रहरतां वरः ।
अवधील्लीलया राजन्सावज्ञं वाममुष्टिना ॥ २६ ॥

तस्मिन् हते **कूटो** नाम बहुकपटाभिज्ञः युद्धे कूटवत् स्थितोपि बलभद्रं ताडितवान्। ततो बलेन लीलयैव हत इत्याह । **अत्र न बलव्यापारः किन्तु मल्लरसस्योद्गमनार्थं रमणात्मक** इति रसोद्गमार्थमेव, **प्रहरतां वर** इति लीलयेति च पुरुषकारोपि निरूपितः। **राजन्निति** विश्वासार्थं सम्बोधनमलौकिकत्वात् । क्रियाशक्तिप्रधानः **राम** इति बलनामवत् रामनाम्नोपि सामर्थ्यप्रतिपादकत्वं वक्तुमिदमुक्तम् ॥ २६ ॥

एवमुभयोर्वधो बलान्निरूपितः अवशिष्टयोर्वधं भगवतः सकाशादाह **तर्ह्येवेति** ।

तर्ह्येव हि शलः कृष्णपादापहतशीर्षकः ।
द्विधा विदीर्णस्तोशलक उभावपि निपेततुः ॥ २७ ॥

न तु बलभद्रव्यापारानन्तरं शलतोशलौ हतौ किन्तु यदैव कूटो हतः तर्ह्येव **शलोपि** चतुर्थः **कृष्णपादापहतशीर्षको** जातः । स हि पादं धर्तुमागतः क्षिपता पादेन हतः । तस्मिन्नेव समये **तोशलकोपि** समागतः । स तु **द्विधा विदीर्णः** पदैव । उभयोरपि पदव्यापारः, साक्षाद्भगवता हताविति वक्तुं एवं वचनमुचितम् । अत्र प्रकारान्तरादपि सम्भवति कृष्णपादापहतं दूरं प्रक्षिप्तं शिरो यस्य तादृशः **शलो** जातः । तेन **द्विधा विदीर्णः** । तस्य शिरसा **तोशलको** हतः । द्विधा विदर्णिः प्रदरवत्, न तु भगवत्पदा हत इति । अर्थद्वयेपि उभावपि निपेततुः सकृदेव, एको विदीर्णः, एकस्तिर्यक् द्विधा जात इति विशेषः ॥ २७ ॥

एवं भगवतोक्लिष्टकर्मत्वं निरूपितम् । **चाणूर** इति ।

चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशलके हते ।
शेषाः प्रदुद्रुवुर्मल्लाः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ २८ ॥

गणना हतानामभिज्ञानार्था । पञ्चानां मध्ये एकस्मिन्नपि प्राणे स्थिते यथा देहो नापगच्छति, तथा शिष्टा मल्ला नापगच्छन्तीति । ततः सर्वे स्वप्राणरक्षकाः धनप्राप्त्याशां दूरीकृत्य प्रकर्षेण दुद्रुवुः । अयुद्धे कंसाद्भयम्, युद्धे तु भगवत इति पलायनमेव शरणम् । अन्येषां वीराणामपि पलायनं मा भवत्विति **मल्लग्रहणम्** । सावशेषे शिष्टानां युद्धं कर्तव्यमिति **सर्वग्रहणम्** । ननु सर्वैरेव स्वपौरुषं प्रदर्शनीयम्, कथमतिक्रम इति चेत्, तत्राह हतेषु **प्राणपरीप्सव** इति । यदि चाणूरादीन्न हन्यात्, तदा अन्येपि युद्धयेरन् । न हि वीरा इव मल्लाः प्राणनिरपेक्षं यतन्ते । परिपालयितुमीप्सवः **परीप्सवः** ॥ २८ ॥

ततो भगवांस्तुल्यबलैः क्रीडिष्याम इति पूर्वमेव प्रतिज्ञानात् तेषु गतेष्वपि राजप्रीतेश्चिकीर्षितत्वात् गोपैः सह मल्लयुद्धं कृतवानित्याह **गोपान्वयस्यानिति** ।

गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजह्रतुः ।
वाद्यमानेषु तूर्येषु वल्गन्तौ रुतनूपुरौ ॥ २९ ॥

वयस्याः समानवयसा प्रीत्या कालकृततुल्यबलाः तेपि किञ्चिद्भीता इत्यालक्ष्य **आकृष्य** स्वयं हस्ते धृत्वा समाकृष्य **विजह्रतुः** । ननु भगवान् न विहरणार्थं प्रवृत्तः, नापि कंसस्यैतदभिप्रेतमिति किमिति विजह्रतुः, प्रतिज्ञा तु पूर्वं तैः सह युद्धनिषेधार्था, न तु बालैः सह युद्धार्थापि, उभयत्र तात्पर्ये वाक्यभेदप्रसङ्गात् प्रकरणं नियामकमिति इतरनिषेधो वक्तव्य एवेति चेत्, तत्राह **वाद्यमानेषु तूर्येष्विति** । तेषु हतेष्वपि मल्लानां रसजनकानि तूर्याणि वाद्यमानान्येव जातानीति निमित्तस्य विद्यमानत्वात् लोकप्रतीत्यर्थं लीलया कस्यापि संतोषो न जात इति लोकानां प्रीत्यर्थं तथा कृतवन्तौ । किञ्च । **वल्गन्तौ** शब्दं कुरुतः मल्लानां जयख्यापकम् । किञ्च । **रुतनूपुरौ** च जातौ । नूपुरयोरपि जयख्यापकत्वं लोकसिद्धम् ॥ २९ ॥

एतद्यदर्थं कृतं तज्जातमित्याह ।

जनाः प्रजहृषुः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः ।
ऋते कंसं विप्रमुख्याः साधवः साधुसाध्विति ॥ ३० ॥

जना प्रजहृषुरिति । जनाः प्रकर्षेण जहृषुः हर्षं प्राप्ताः । **सर्वे** इति । अष्टविधाः मल्लकंसव्यतिरिक्ताः । रूपेण तथा जाता भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह **कर्मणेति** । **रामकृष्णयो**रुभयोरपि मल्लवधलक्षणेनालौकिकेन कर्मणा । सांप्रतं बालैः सह मल्लयुद्धलक्षणेन वा । पूर्वकर्म तूद्वेजकमिति न रसोत्पादकम् । कंसस्यापि सुखमाशङ्क्याह **ऋते कंसमिति** । तत्रापि ये **विप्रमुख्याः**, ये वा **साधवः** भगवत्पराः **साधु साध्विति** वदन्तो जहृषुः । कायिकव्यापारो दर्शनमेव, हर्षो मानसः, वाचनिकी प्रशंसेति सर्वथा तेषां हर्षो निरूपितः । हीनानां प्रशंसाकरणमयुक्तमिति विप्रश्रेष्ठाः साधवश्च गणिताः ॥ ३० ॥

---

१ सर्वे ।

मध्ये कियत्कालं यावता गोपैः सह युद्धम्, तावच्चिन्ताकुलो विचारमूढः स्थितः, पश्चात्पुनर्दैत्यावेशेन बहिर्मुखो जात इति निवारणादिकं कृतवानित्याह **हतेष्विति** ।

हतेषु मल्लवर्येषु विद्रुतेषु च भोजराट् ।
निवारयत्स्वतूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३१ ॥

केचन हताः, केचन विद्रुताः, तथापि प्रसिद्धतयैव अपकारः कर्तव्य इति विचारितवान् । यतो **भोजराट्** । आदौ निमित्तं दूरीकृतवानित्याह **निवारयत्स्वतूर्याणीति** । **न्यवारयदि**ति वा । इदमग्रे वक्ष्यमाणं वाक्यं चोवाच । चकाराद्युद्धार्थं सावधानोपि जातः । कपटलीला स्वेनैव निराकृता, ईश्वरत्वं चाविष्कृतवान् । तथा सति यदि तयोर्वैरं दद्यात्, तूष्णीं वा अन्तर्गच्छेत्, तदा न काचिच्चिन्ता स्यात् । अक्लिष्टकर्मा हि भगवान्, वसुदेवं मोचयित्वा नयेत्, स्थापयेद्वा । 'भक्तद्रोहे वधः स्मृत' इति भगवत्प्रतिज्ञेति अक्लिष्टतासिद्ध्यर्थं वक्ष्यमाणमुक्तवान् । हेत्याश्चर्ये । एतावदपि दृष्ट्वा पुनर्निर्लज्ज आज्ञापयतीति ॥ ३१ ॥

तस्यायुक्तवचनान्याह **निःसारयतेति** द्वाभ्याम् ।

कंस उवाच—**निःसारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् ।**
धनं हरत गोपानां नन्दं बध्नीत दुर्मतिम् ॥ ३२ ॥

भगवति तत्संबन्धे च लोके दोषप्रतीतिव्यावृत्त्यर्थं कपटेन वदति, यतो **दुर्वृत्तौ** बालौ च । न हि मारणं उचितम्, युद्धदर्शनार्थमेव परमाकारितौ । वसुदेवस्यैवैतौ । अतो भागिनेयाविति निःसारणमेव कुर्वन्तु । गोपानां च धनं हरत । धनेन तैः पोषिताविति । नन्दः अस्मदीयोपि भिन्नपक्षो जात इति **बध्नीत** । ननु कोपराधो नन्दस्य, स हि स्वपुत्रत्वेन जानाति, नत्वन्यथेति चेत्, तत्राह **दुर्मतिमि**ति । दुर्बुद्धिरयम् । विलक्षणं पुत्रं दृष्ट्वा स्वस्माज्जातः कथमेवं भविष्यतीत्याशङ्कायां राज्ञे खलु निवेदनीयम्, विचारकाणां चतुराणामेषा रीतिरिति, तदकरणात् दुर्मतिः । अतस्तस्य बन्धनमेव दण्डः ॥ ३२ ॥

वसुदेवस्तु मुख्योऽपराधी, अतोऽस्माद्विशेषमाह **वसुदेव** इति ।

वसुदेवस्तु दुर्मेधा हन्यतामाश्वसत्तमः ।
उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपक्षगः ॥ ३३ ॥

तुशब्देन बन्धनपक्षं व्यावर्तयति **दुर्मेधा** इति । स्वयमष्टमो मया आनेय इति प्रतिज्ञायापि नानीतवान् । कंस एव मारणीय इति च कपटं कृत्वान्यत्र स्थापितवान् । अतो हन्यतामाश्वित्यविचारेण । सतां बन्धूनां हननं निषिद्धमिति चेत् तत्राह **असत्तम** इति । सर्वोपास्यराजहननार्थं कृतप्रयत्न इति । नन्वेवं सति यादवाः सर्वे त्वां मारयेयुरिति चेत्,

तत्राह **उग्रसेन** इति । यद्यपि **पिता** तथाप्युग्रसेनो हन्तव्यः, **सानुगो** देवकसहितः, स एव **परपक्षग** इति । अन्ये अराजकभयात्साधारणत्वाद्वा नापकरिष्यन्तीति भावः ॥ ३३॥

स्वाग्रे स्वाधिकबलानां हननं दृष्ट्वापि दुर्बुद्धिः अनुनयं परित्यज्य विपरीतं वदति, अतो मारणीय इति तस्य दोषं त्याजयितुं मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह । **एवं विकत्थमान** इति ।

एवं विकत्थमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः ।
लघिम्नोत्पत्य तरसा मञ्चमुत्तुङ्गमारुहत् ॥ ३४ ॥

रजकतुल्योयं **कंसः** । कं प्रति सः, न कमपीति । एवं वदतीति अधिक्षेपविषयत्वात्, **अव्ययः** स्वतो भयाभावात्, **प्रकुपितः** भक्तानामपकारश्रवणात्, **लघिम्ना** मल्लविद्याया-मिवोत्पतनप्रकारेण **उत्तुङ्गं** स्थूलं मञ्चमारुहत् । यत्र कंसस्तिष्ठति । अयं हि ततोधः पातनीयः, उच्चस्थानोपवेशनाद्यतो वल्गाति ॥ ३४ ॥

ततो यज्जातं तदाह **तमापतन्तमिति** ।

तमापतन्तमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् ।
मनस्वी सहसोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ॥ ३५ ॥

उपर्यागत्य पतन्तम्, तदानीमपि यदि प्रपन्नो भवेत् तदापि न मारयेदिति सूचयितुं तत्रापि तस्यातिक्रम उच्यते । **स** हि पूर्वमेव तमात्मनो मृत्युत्वेन श्रुतवान्, तथापि **मनस्वी** शूरः । शूराणामन्तकाले शौर्यमाविर्भवतीति, तदा **आसना-त्सहसोत्थाय** आसने उपवेशनमयुक्तमित्याशङ्क्य स्वधर्मविध्यर्थं युद्धे च मरणं क्षत्रिय-स्योक्तमिति । स्वधर्ममिव खड्गचर्मणी जगृहे निकटे तयोरेवोपयोगात् ॥ ३५ ॥

ततो युद्धार्थे यतमानं तं विलोक्य अन्तरिक्षे च युद्धमयुक्तमिति भूमावुत्पन्नत्वात् भूमौ पातयितुं गृहीतवानित्याह **तं खड्गपाणिमिति** ।

तं खड्गपाणिं विचरन्तमाशु श्येनं यथा दक्षिणसव्यमम्बरे ।
समग्रहीद्दुर्विषहोग्रतेजा यथोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ॥ ३६ ॥

तस्य महत्वाय युद्धकौशलमाह । **आशु विचरन्तं श्येनमिव**, अलौकिकी शिक्षा तदीयोक्ता, स ह्युपरि पतन्नेव दृष्टः अम्बरे च, **अम्बर** एव तं गृहीतवान् । ननु प्रहारात्कथं न भयं तत्राह **दुर्विषहः** दुःखेनापि विशिष्टं सहो यस्य, असह्यं वा उग्रं तेजो यस्य, अग्रे वा सर्वापेक्षया तेजो यस्य, प्रभावसामर्थ्ययोर्विद्यमानत्वात् न भयम्, अत एव तेजः-सामर्थ्यात् न शस्त्रप्रक्षेपः ग्रहणसिद्धिश्च । कालात्मा भगवान् तं मारणार्थमेव गृहीतवानिति दृष्टान्तमाह **यथोरगं तार्क्ष्यसुत** इति । **प्रसह्य** बलात्, अनेन तस्य शरीरव्यापारः प्रति-कूलः सूचितः ॥ ३६ ॥

तथापि गृहीत इति तस्याग्रेपि विनयार्थं सामर्थ्यं प्रदर्शितवान्, तथाप्यविनीतं पातितवानित्याह **प्रगृह्येति** ।

प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य रङ्गोपरि तुङ्गमञ्चात् ।
तस्योपरिष्टात्स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रय आत्मतन्त्रः ॥ ३७ ॥

स हि भगवता स्पृष्टोऽपि न किन्तु **केशेषु** गृहीतः । वैयग्र्यसूचनायाह **चलत्किरीटं** यथा भवतीति । ततः सर्वथा सज्जीकृतं रङ्गस्थानमिति स्वपदेन पवित्रमिति भगवदीयरूप-सिद्ध्यर्थं **तुङ्गमञ्चात् रङ्गोपरि** निपात्य स्वयमपि तदुपरि पतितः । यथा अनवहितौ ततः पतितौ भवतः, तथा लोकप्रतीतिर्जनिता । तत्क्रियायां स्वयमपि व्यापृत इति न क्लिष्टकर्मत्वम् । नन्वेवं कथं पातलक्षणमपूर्वं साधनं कृतवान् । न हि शत्रुमारणे स्वयमात्मा साधनत्वेन नियुज्यते तत्राह **अब्जनाभ** इति । स हि कमलनाभो मूलकारणं स्वात्मानमेव सर्वत्र नियुङ्क्ते तथात्रापि । अनेनालौकिकपक्षकरणदोषोपि निवारितः । सर्वेषां च पितृत्वेनोद्धारोपि कर्तव्य इति तथा कृतवानित्यर्थः । **विश्वाश्रय** इति । तस्य भारेणैव मारणं कृतमिति केचित् । वस्तुतस्तु तस्यापि भगवानाश्रय इति सोप्युद्धर्तव्य इति तस्मै स्वात्मानं दत्तवान् । **आत्मतन्त्र** इति स्वस्य शङ्काभावाय । स हि स्वतन्त्रः । उभयत्रापि हेतुरपीडायामनधिकारिणे स्वात्मानं प्रयच्छतीत्यत्रापि ॥ ३७ ॥

ततस्तस्मै स्वात्मदानेन कृतार्थं तं लोकप्रतीत्यर्थं कपटं कृत्वा तिष्ठतीति भ्रान्तानां प्रतीतिसिद्ध्यर्थं च सम्परेतमपि तं विचकर्षेत्याह **तं संपरेत**मिति ।

तं संपरेतं विचकर्ष भूमौ हरिर्यथेभं जगतो विपश्यतः ।
हाहेति शब्दः सुमहांस्तदाभूदुदीरितः सर्वजनैर्नरेन्द्र ॥ ३८ ॥

सम्यक् परः इतः प्राप्तो येन भगवद्धस्ते वा सम्यक् मृत इति । नास्य प्राणा ह्युत्क्रान्ताः किन्तु मूर्च्छया अन्तर्दृष्टौ अन्तर्बहिर्यद्रूपं भगवदीयं सर्वदा दृश्यते तस्मिन् स्वयं प्रविशन् प्राणानपि प्रवेशितवानिति सारूप्यपक्षे भवति । सायुज्ये तु अस्मिन्नेव शरीरे आत्मनि वा प्राणानां लयः इहैव समवनीयन्त इति 'मृत्युर्यस्योपसेचनमि'ति च श्रुतौ । ततस्तादृशस्य भगवदीयशरीरोत्पत्त्यर्थं **विचकर्ष** यत्र यत्राङ्घ्रिरेणवः तत्र सम्बद्धं कृतवान् । अत एव **भूमा**वित्युक्तम् । लोकप्रतीतौ तस्य निकृष्टत्वख्यापनाय विकर्षणम्, विशीर्णावयवं च निकर्षणेन कृतवानिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **हरिर्यथेभ**मिति । अल्पमूर्तिः सिंहः स्थूलमपि गजं हत्वा दैवादेवायं मृत इति शङ्का भविष्यतीति विशीर्णावयवं यथा भवति तथा कर्षणं करोति, तथा दैवगत्या कदाचिन्मृतो भवेदिति शङ्कापरिहारार्थम् । वस्तुतस्तु **हरिः** सर्वदुःखहर्ता यथा गजेन्द्रमुपरि नीतवान्, तथात्र कंसं भूमौ विशेषेण चकर्षेति विशेषः । अधिकः प्रयत्नो न कृत इति माहात्म्यार्थमक्लिष्टकर्मत्वख्यापनार्थं च प्रमाणमाह **जगतो**

विपश्यत इति । पितरौ क्लेशिताविति तयोः संतोषार्थं विकर्षणमिति केचित् । तत्र दृष्टान्तादिकं न संगच्छते । स यमुनां प्रापित इति पुराणान्तरम् । तत्र विश्रान्त इति । किञ्च । सर्वेषामेव स मारित इति प्रतीतिर्जातेत्याह **हाहेति शब्दः सुमहानभूदिति** । अयुक्ते तथा शब्दः । पित्रोर्हितार्थे तथाकरणे सर्वजनानां हाहेतिशब्दो नोपपद्येत । राजत्वाद्वा अकस्मात्तथा वचनम् । **नरेन्द्रेति** सम्बोधनं लोकपीडकेषु रक्षकाणां तथा भवतीति ज्ञापनार्थम् ॥ ३८ ॥

एवं सर्वजनीने तस्य मारणे प्रवृत्ते प्रमेयबलमाश्रित्य तस्य परलोके किं जातमित्याकाङ्क्षायां सारूप्यं वा सायुज्यं वा जातमित्याह **स नित्यदोद्विग्नधियेति** ।

स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं पिबन्वदन्वा विचरन्स्वपन्श्वसन् ।
ददर्श चक्रायुधमग्रतो यत्तदेव रूपं दुरवापमाप ॥ ३९ ॥

सर्वदैव भयेनोद्विग्नबुध्या तमेव भगवन्तं भयप्रत्यासत्त्या प्रदर्शितेश्वरस्वरूपं **चक्रायुधं** शङ्खचक्रगदापद्मधरं सर्वावस्थासु पश्यन् तदेव रूपमवाप । सदा तद्भावभावितः । अन्ते तु तं दृष्टवानेव । पाने हि दुःखनिवृत्त्या सुखेन च विषयप्राबल्यात् सर्वविस्मरणं सिद्धम् । तथा भोजने । विशेषेण चरणे आखेटकादावपि । **स्वपन्** निद्रायाम् । **श्वसन्** मूर्च्छायामपि । यत्र पञ्चस्ववस्थासु दर्शनं तत्रोपवेशनादौ न सन्देह एव । किञ्च, न केवलं स्मरणमात्रं किन्त्व**ग्रतश्चक्रायुधं ददर्श** । सर्वदैव भयजनको भगवानिति तस्य न भयं निवृत्तम्, अतोन्तेऽपि सुतरां भगवान्मारयितुं प्रवृत्त इति भयजननात् **तदेवरूपं** प्रकटीभूतं अन्तरेवेति विमर्शः, बहिः पक्षे उत्क्रान्तिरप्यपेक्षते । यद्यपि कालरूपसायुज्यं युक्तं योधानामिव तथापि भावनाया बलिष्ठत्वात् सर्वदा साक्षात्कृत**मेव रूपमवाप** । तद्वस्तुतः सर्वेषामेव दुरापम् ॥ ३९ ॥

एवं तस्य भगवदिच्छया तथात्वमापन्नस्य स्वतो दोषाभावात् गुणस्य च विद्यमानत्वात् सायुज्यमुक्त्वा व्यवहारे शिष्टं कृत्यं वदन् तद्भ्रातॄणां वधमाह **तस्यानुजा** इति ।

तस्यानुजा भ्रातरोऽष्टौ कङ्कन्यग्रोधकादयः ।
अभ्यधावन्नतिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः ॥ ४० ॥

तस्य कंसस्य **भ्रातरः अष्टौ** भ्रातरः **कङ्को न्यग्रोध** इति । सपक्षतामहत्वनिरूपणार्थं नामद्वयं निरूप्य तदादिभूता निरूपिताः । कंसे निहते भ्रातरि जीवति, भ्राता परैर्न हन्तव्य इति हते, पुनः 'जिघांसन्तं जिघांसीयादि'ति न्यायात्, भ्रातुर्निवेशनं निष्कृतिं कुर्वन्तीति **अतिक्रुद्धाः** सन्तः **अभ्यधावन्** । कपटेनाकस्मान्मारितवानित्यतिक्रोधः । एकः कथञ्चिन्मारितः वयमष्टावेकश्च मारक इति क्रुद्धबुद्धयः आभिमुख्येनैव धावनं कृतवन्तः । **निर्वेशो** ऋणशोधनम् । हन्यात् हतो वा भवेत् अन्यथा न निर्वेशः स्यादिति ॥ ४० ॥

अत्रापि अतैव अष्टानामनुकल्प एक एव तान् मारितवानित्याह **तथातिरभसानिति**।

तथातिरभसांस्तांस्तु संयत्तान्रोहिणीसुतः ।
अहन्परिघमुद्यम्य पशूनिव मृगाधिपः ॥ ४१ ॥

यथा कंसः अतिवेगवान् एवं ते सर्वे एव अतिशीघ्रमागतास्तान् प्रसिद्धान् । **तु** इति भगवन्मारणपक्षं व्यावर्त्तयति । नाप्युपेक्ष्याः यतः **संयताः** शस्त्रपाणयः । ननु भगवानेव मारयेत् किमिति बलेन हतास्ते तत्राह **रोहिणीसुत** इति । देवकीभ्रातरस्ते । अतो मातुला भगवता न हन्तव्या इति । कंसस्तु अन्येन वधं नार्हतीति कथंचिद्धतः अवमृश्यकारित्वात् । अत एव सशस्त्रान् स्वयमपि **परिघ**प्रायं दन्तमेव गृहीत्वा अन्यद्वा तत्र विद्यमानमायुधं अर्गलामेव वा तेन **अहन्** मारितवान् । **पशूनिवे**त्यत्रापि सम्बध्यते । यथा लकुटेन पशवो हन्यन्ते तथा सर्वे मारिताः । तेषां छेदनं न भविष्यतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह **मृगाधिप इ**वेति । सिंहो हि क्षुधितः भक्षणार्थमेव मारयतीति तथा सर्वे विशीर्णावयवाः कृता इत्यर्थः । अनायासेन मारणे सन्देहाभावे वा दृष्टान्तः ॥ ४१ ॥

एवं सभ्रातरि हते देवानामपि परमानन्दो जात इति देवविपक्षवधेन भगवतो धर्मस्थापनमेव जातमिति मातुलदोषपरिहारार्थं देवकृतं पुष्पवृष्ट्यादिकमाह **नेदुर्दुन्दुभय** इति ।

नेदुर्दुन्दुभयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः ।
पुष्पैः किरन्तस्तं प्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः ॥ ४२ ॥

ब्रह्मा ईश्वरश्च आदौ येषाम्, विष्णुर्भगवानेवेति द्वावेवावशिष्टाविति द्वयोर्गणना, प्रमेयप्रमाणभूतौ वा । **तं** भगवन्तं **प्रीताः** सन्तः **पुष्पैः किरन्तः शशंसुः** । दुन्दुभीनां नादं स्वतन्त्रं तत्प्रेरणया जातमिति कायिकं भिन्नकर्तृकमपि **ब्रह्मा**दीनां मानसं भवति । पुष्पवृष्टिः कायिकी । शंसनं वाचनिकम् । तेषां तु **स्त्रियः** पुरुषधर्मैस्तुल्या अपि एकशेषेणोक्ताः भगवति स्नेहविशेषात् **ननृतुः** । ननु ब्रह्मणः सर्वतुल्यत्वान्महादेवस्य च कंसो भक्त इति कथं सर्वेषामनुमोदनमिति चेत् तत्राह **विभूतय** इति । भगवतो विभूतिप्रायाः विभूतिमान् भगवान् अतः स्वामिकृतं तेषामभिनन्द्यमेव ॥ ४२ ॥

भगवान् स्त्रीणां सुखार्थे अवतीर्ण इति कथं तेषां स्त्रीणां सुतरां मातुलानीनां वैधव्यं संपादितवानित्याशङ्क्य तासामतिदुःखं न जातं भर्तृदोषस्मरणात्, अन्यथा निर्वाहाभावात्, भगवत्यादरातिशयाच्चेति वक्तुम् तेषां स्त्रीणामुपाख्यानमाह **तेषां स्त्रिय** इति ।

तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः ।
तत्राभीयुर्विनिघ्नन्त्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः ॥ ४३ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तेषां स्त्रिय इत्यस्याभासे । स्त्रीविलापस्य भागवते कथने हेतुमाहुः **भगवानिति** ।

मल्लादीनां कंसादिनवानां च । **महाराजे**ति संबोधनमाश्चर्यमेतदिति ज्ञापनार्थम् प्रोत्साहनार्थं वा । लौकिकमिति कदाचिन्न शृणुयात् । **सुहृदां** भर्तृणां **मारणेन** अति-दुःखिताः । अन्यायित्वेन पतितत्वात् भर्तृत्वमनुक्त्वा मित्रत्वमेवाह—'**पत्नी हि सर्वस्य मित्र**'मिति श्रुतेः । मरणेनैव दुःखिताः । यदि भगवांस्तान् बन्दीकुर्यात् तदा दुःखमपि न भवेत् । अतः **शीर्षाणि विनिघ्नन्त्यः तत्राभीयुः** । अस्त्राणि **विलोचनयो**र्यासाम् । अश्रूण्यन्तःकरणधर्माः, हननमिन्द्रियाणाम्, अभिगमनं कायिकम्, शोककार्यं त्रयमपि, कुलस्त्रीणां सभास्वागमनं नान्यदा ॥ ४३ ॥

आगत्य यादृक् दृष्टवत्यस्तदाह **शयाना**निति ।

शयानान्वीरशय्यायां पतीनालिङ्ग्य शोचतीः ।
विलेपुः सुस्वरं नार्यो विसृजन्त्यो मुहुः शुचः ॥ ४४ ॥

वीरशय्यायामितिरणाङ्गणे, शय्यायामेव शयने स्त्रीणामधिकार इति । **पतीना-लिङ्ग्ये**ति स्नेहोद्गम उक्तः । ततः **शोचन्त्यो** जाताः, **विलेपुः सुस्वरं** यतो **नार्यः** । अन्तःकरणपूर्वकत्वायाह **मुहुः शुचो विसृजन्त्य** इति । लौकिक्येषा भाषा, यथा देवक्यादयः पुत्राद्यपाये रोदनं कृतवत्यः तथा तासामपि जातमिति भगवान् भक्तकृपया तथा कृतवानिति वक्तुमेवं निरूप्यते ॥ ४४ ॥

चतुर्भिर्विलापमाह **हा नाथे**ति ।

स्त्रिय ऊचुः—**हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणानाथवत्सल ।**
त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः ॥ ४५ ॥

आदौ तान् शोचन्ति ततः पुरीं ततस्तेषां दुर्दशां तत ईश्वरापराधेन परलोकेपि न सुखमिति । प्रथममात्मानं शोचन्ति **हे**ति । महादुःखे संबोधनानि स्वस्य धर्मादिभक्त्यन्त-पञ्चपुरुषार्थसाधकत्वेन । **नाथ**त्वात् धर्मस्तस्य सेवया सिध्यति । **प्रिय**त्वादर्थं साधयति । **धर्मज्ञ**त्वात् कामम् । स्त्रीणां व्रतमनुस्मरान्निति । **करुणे**ति तत्कृपया मोक्षोपि भवतीति ! **अनाथवत्सले**ति दीना **वयं** त्वच्छरणं गता इति भक्तिरपि सिध्यति । इदानीं तु **त्वया हतेन ते वयं** त्वदीयाः **सगृहप्रजाः निहताः**, त्वया निहतेन । कयाचित्क्रियया व्याप्तो भवतु यथाकथंचिन्मरणहेतुः मारक एव भवति, शरीरेण गृहेण पुत्रैर्वा धर्मः सेत्स्यतीति पक्षो निराकृतः । यतो वयं सर्वे हता एव ॥ ४५ ॥

ननु मथुरेयं तीर्थभूता अत्र जीवता मृतेन वा मोक्षः साधनीय इति किं भर्त्रपगमे शोकः क्रियत इति चेत्तत्राह **त्वया विरहिते**ति ।

त्वया विरहिता पत्या पुरीयं पुरुषर्षभ ।
न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमङ्गला ॥ ४६ ॥

त्वया पत्या विरहिता इयं पुरी स्वयमेव **न शोभते** किमन्येषामुपकारं करिष्यतीति भावः । यतो निवृत्तानि उत्सवाः मङ्गलानि च यस्याम्, तस्मिन्विद्यमान एव **उत्सवो मङ्गलानि** च प्रवृत्तानि न तु निवृत्ते, तासां दृष्ट्या अमङ्गलमिव प्रतिभातीति । वाद्यानां निवृत्तत्वादुत्सवो निवृत्त इति तथोक्तम् । अत एव **न शोभते**, क्षणान्तरे शोभिष्यत इत्याशङ्क्याहुः **वयमिवेति** । यथा वयमतः परमशोभायुक्ता एव, तथा पुर्यपीति तासां प्रतिभा, यतः त्वया पत्या विरहिता । यद्यपि पुर्याः पतिर्भविष्यति यः कश्चित्तथापि त्यक्तो भविष्यतीति जीर्णपटमिव शोभाकरो भविष्यतीति भगवांस्तु पतिर्न भविष्यतीति तासां वचनं सत्यमेव । त्यक्तव्या च ततः परम् । तदाह **हे पुरुषर्षभेति** ॥ ४६ ॥

ननु स्त्रीणां भाग्ये अवैधव्ये विद्यमाने कथमेवं भवेत्, अतो भवतीनामेव दुर्भाग्यान्मृत इति किमिति विलापः क्रियत इति चेत्तत्राहुः **अनागसामिति** ।

अनागसां त्वं भूतानां कृतवान्द्रोहमुल्बणम् ।
तेनेमां भो दशां नीतो भूतध्रुक्को लभेत शम् ॥ ४७ ॥

निरपराधानां प्राणिनां **त्वमुल्बणं** पुत्रादिमारणरूपं **द्रोहं कृतवान्** तेनैवं दुर्मृत्युरूपां **दशां नीतः** । ननु धर्मोपि भूयान् कृत इति यथा धर्मफलं न जातं तथैतदपि न भवेदित्याशङ्क्य **द्रोहस्य** विशेषमाहुः **भूतध्रुगिति** । अत्यन्तधर्मकर्तापि भूतद्रोहं चेत्कुर्यात् तदा **शं न लभेतैव** । सर्वं धर्मं बाधित्वा द्रोहः स्वफलमेव प्रयच्छतीति ॥ ४७ ॥

ननु राज्ञां द्रोहः स्वाभाविक एव भवतीति कथमन्यरीत्या फलमिति चेत्तत्र विशेषमाहुः **सर्वेषामिह भूतानामिति** ।

सर्वेषामिह भूतानामेष हि प्रभवाप्ययः ।
गोप्ता च तदवध्यायी न क्वचित्सुखमेधते ॥ ४८ ॥

राज्ञोपि सर्वथा सर्वभूतद्रोहे भवत्येवानिष्टम् । ततोपि तव प्रकारान्तरेण महज्जातमिति तत्फलं तथा । यतः **सर्वेषामेव भूतानामेष** भगवान् **प्रभव** उत्पत्तिस्थानम**प्ययो** नाशश्च । तेन मध्येपि स एव । युक्तश्चायमर्थः । यतो ब्रह्म भगवान् कारणत्वेनोक्तः, अतस्तदवध्याने भूतसाध्यं सुखमिति न क्वचिदपि सुखं भवेत् । भूतानां हि भगवानाराध्यः । मारकत्वाद्भयजनकश्च । **गोप्ता च** रक्षकः । अतस्तद्विरोधे तदात्मकमेव सर्वमिति **न क्वचित्सुखम्** । तस्मात्स्वदोषेणैव तवेयमवस्थेति ॥ ४८ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वया विरहितेत्यत्र । **त्यक्तो भविष्यतीति** । बन्धनान्मुक्तः कश्चिदसमर्थः इत्यर्थः ।

श्रीशुक उवाच—**राजयोषित आश्वास्य भगवांल्लोकभावनः ।**
यामाहुर्लौकिकीं संस्थां हतानां समकारयत् ॥ ४९ ॥

राजयोषित इति । एवं तासां सत्यवचनं श्रुत्वा ताः **आश्वास्य, भगवान्** समर्थः, आश्वासनेनैव तासां परमानन्दो जात इति अलौकिकं सामर्थ्यं भगवच्छब्दादवगम्यते । **लोकभावन** इति । न तस्य शत्रुमित्रोदासीनत्वम् । अतः शत्रुस्त्रीणामपि कृत एव भगवतोपकारः । तासु कृपयैव परलोकक्रियां कारितवानित्याह **यामाहुर्लौकिकीं संस्थामिति** । दाहादिरूपाम् । **हतानामिति** । न तासां सहगमनम्, भगवता आश्वासनस्य कृतत्वात् । यद्यपि अस्तिप्राप्ती दुष्टे तथाप्यग्रे लीलायाः कर्तव्यत्वात् नानुमरणे बुद्धिर्दत्ता । **सम्यगकारयत्** तथा शब्दतो नियोगं कृतवान् ॥ ४९ ॥

एवं दुष्टमारणं तत्रातिसांनिहितप्रातिक्रियां च कृत्वा यदर्थमेतावत्कृतं तयोः पित्रोर्लौकिकनिरोधं त्याजयित्वा स्वनिरोधं कृतवानित्याह **मातरं पितरमिति** द्वाभ्याम् ।

मातरं पितरं चैव मोचयित्वाथ बन्धनात् ।
कृष्णरामौ ववन्दाते शिरसास्पृश्य पादयोः ॥ ५० ॥

मुख्यं दुःखं मातुरेव, अतः प्रथमं निरूपिता । यद्यपि बहव एव बद्धा उग्रसेनादयः तथापि प्रथमत एतावेव मोचितौ । चकारादेतन्निकटे सेवकाश्च । आदौ निरोधात् दूरीकृतवन्तौ । **अथ बन्धनात्** । प्रथमं मानसो विमोकः । द्वितीयः कायिकः । तयोर्वैलक्षण्यप्रतिपादनाय **अथेति** । नियोगानन्तरं वा कृतकार्यत्वेनाव्यग्रत्वाय । ततः **कृष्णरामौ** फलसाधनभूतौ **ववन्दाते** अभिवादनं कृतवन्तौ, तथैव तौ निरुद्धौ भवत इति । **शिरसा पादयोरास्पृश्य** सत्यलोकादुपरि तौ नीतौ । फलं च तयोर्देयम् न तु दुःखनिवृत्तिमात्रम् । यत्र पुत्रस्य सत्यलोकप्रापणं तत्र पित्रोस्ततोधिकस्थानप्रापणं युक्तमेव, आसमन्तात्स्पर्शनं तु सत्यमाक्रम्य यथा गच्छतः तथोपायं कृतवन्तौ ॥ ५० ॥

एवमुत्कृष्टफलदानलक्षणस्वगृहनयनेन निरुद्धौ तौ अनधिकारिणौ मा भवत इति लोके ज्ञापनार्थं तयोरधिकारमाह **देवकी वसुदेवश्चेति** ।

देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ ।
कृतसंवन्दनौ पुत्रौ सस्वजाते न शङ्कितौ ॥ ५१ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मातरमित्यस्याभासे । लौकिकनिरोधमिति । निगडबन्धनमित्यर्थः । **स्वनिरोधमिति** । सत्यलोकोपरिस्थितत्वगृहवैकुण्ठप्रापणमित्यर्थः ।

चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थः । अन्यतरस्यापि गौणत्वाभावाय । कंसादिकमारणेन वैकुण्ठप्रापणेन च प्रत्यक्षतोनुभावं दृष्ट्वा **जगदीश्वरावेताविति विज्ञाय कृतसंवन्दनौ** कृतनमस्कारौ भगवन्तौ न **सस्वजाते न**ालिङ्गितवन्तौ । यतः **शङ्कितौ** । ईश्वरे हि संबन्धिनामपि शङ्का भवत्येव । प्रपञ्चः कंसेनैव निराकृतः । आसक्तिः स्थितैव । फलं साधनं च परं कर्तव्यम् । तत्र फलं वैकुण्ठप्राप्तिः साधनं ज्ञानमिति तयोः पूर्णनिरोधो निरूपितः ॥५१॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धपूर्वार्द्धे एकचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

साधारण्येन सर्वेषां द्विरूपोपि निरूप्यते ।
द्विचत्वारिंशे ह्यध्याये निरोधः सर्वसम्मतः ॥ १ ॥
पित्रोराज्ञस्तथान्येषां स्वस्यापि च निरूप्यते ।
द्विरूपे मध्यमे रोधे यादवत्वं प्रयोजकम् ॥ २ ॥
स्वस्य शब्दात्मके रोधः स्वाज्ञायां निखिलस्य च ।
देवे दैत्ये च सर्वत्र कालादिष्वपि सर्वतः ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये विशेषतो निरोध उक्तः पित्रोः, स चालौकिकः, लौकिकोऽपि कर्तव्य इति तयोर्बोधनेन तमाह **पितराविति एकादशभिः ।**

श्रीशुक उवाच—**पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमः ।
माभूदिति निजां मायां ततान जनमोहिनीम् ॥ १ ॥**

मध्यमत्वाद्गुणैर्ज्ञानभक्तिभ्यां चेति । अन्यथा पूर्वस्मादपकर्षः स्यात्, लौकिको निरोधः अलौकिके बाधे विद्यमाने न भविष्यतीति तदाच्छादनार्थं मायां विस्तारितवानित्याह । **उपलब्धार्थौ पितरौ विदित्वा,** उपलब्धार्थता **मा** भवत्विति **जनमोहिनीं निजां मायां ततान ।** प्रयच्छत्येव सर्वं निरोधे, किं बहुना व्यापिवैकुण्ठमपि दत्तवान् । तथापि वेशेन क्रीडतीति ज्ञानं न लीलौपयिकम्, अतो बाधकत्वात् सा मा भवत्विति मायाच्छादनम् । ननु को दोषः स्यात्तत्राह **पुरुषोत्तम** इति । मूलभूतः, यदि कश्चिदंशः समागच्छेत् तस्य लोके समागतस्य ज्ञानं नात्यन्तं लज्जाकरम्, महतस्तु मूलभूतस्य भवत्येव । तत्फलं च भविष्यत्येव । तत्फलं च भक्तिः, परमानन्दस्य तुल्यत्वात् । ननु मायया मोहे ततोऽप्यपकर्षो भवेत्तत्राह **निजामिति** । सा हि स्वकीया यथा युक्तमेव कार्यं करिष्यतीति । ननु भगवदतिक्रमे दोषः स्यात्, ततोनिष्टसाधकत्वं मायाया इत्याशङ्क्याह **जनानेव मोहयति न तु भगवदीयान्** । जनेषु च मोहयति न तु भगवति, अत्र हेतुर्वा स्वेति । तस्याः कार्यनिदर्शनार्थं जनमोहिनीत्वमुक्तम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

द्विचत्वारिंशे । कारिकायाम्, द्विरूप इति । नवमाध्यायवदत्रापि भगवतो भक्तानां चेति द्विरूपो निरोध इत्यर्थः । सर्वशब्दार्थमाहुः । पित्रोरिति । **देवे** इति । सर्वत्र सर्वतो निरोधो जात इत्यर्थः ।

ततः अलौकिकमुपायं विधाय लोकन्यायेन सापराधावेताविति एतस्मिन्कृते वसुदेवो दुःखं प्राप्नोतीति नालिङ्गनं कृतवानिति प्रतीतिमुत्पाद्य तद्दोषपरिहारार्थं तादृशानि वचनानि आह **उवाचेति** ।

उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः ।
प्रश्रयावनतः प्रीणन्नम्ब तातेति सादरम् ॥ २ ॥

नमस्कारं परित्यज्य **एत्य** निकटे समागत्य, बलभद्रस्तथा वक्तुं न जानातीति तस्यापि दोषः परिहर्तव्य इति तत्सहितः, **सात्वतानामृषभः** स्वामी भगवद्भक्तानां शिक्षकः सन्मर्यादां शिक्षयन् । **प्रश्रयेण** विनयेन नम्रो बाल इव **प्रीणन्** प्रीतिमुत्पादयन् आदरपूर्वकं **अम्ब तातेति** संबोधनमुवाच । लज्जा सापराधत्वं च लोकदृष्टौ संभवतः । तत्र प्रथमं लज्जा निवारणीया, पुत्रः स्वात्मैवेति न तेन कृते मोचने लज्जा भवति । अतः पुत्रत्वं ज्ञापयन् **अम्ब तातेति** संबोधनं कृतवान्, उपचारव्यावृत्त्यर्थं सादरम्, कपट एवोपचारप्रयोगः । तथापि तद्हृदये पूर्वस्मृतिनाशेऽपि विपरीता बुद्धिः कथमुत्पद्येत तत्राह **प्रीणन्निति** । यथा प्रीतिर्भवति तथा सुखचेष्टां कुर्वन्, अवगणनया पुत्रत्वेऽपि संबोधिते प्रीतिर्नोत्पद्यत इति विनयप्रकाशनम् ॥ २ ॥

एवं लज्जां दूरीकृत्य अपराधनिराकरणेनास्माभिरपराधः कृत इति वक्तुं तत्साधनाय तयोरपेक्षितत्वं ज्ञापयति **नास्मत्त** इति ।

श्रीकृष्ण उवाच—**नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कण्ठितयोरपि ।**
बाल्यपौगण्डकैशोराः पुत्राभ्यामभवन्क्वचित् ॥ ३ ॥

नित्योत्कण्ठितयोरपि, सर्वदा पुत्रयोर्बाल्यपौगण्डकैशोरा द्रष्टव्या इति आकाङ्क्षा, बाल्यादयो मुद इति संतोषे हि सर्वस्याकाङ्क्षा भवति, । **पुत्राभ्या**मिति पञ्चमी, आवाभ्यां (पुत्राभ्याम्) हेतुभूताभ्याम्, आवयोः संबन्धिनः बाल्यादयः, अन्येषां च कीर्तिमत्प्रभृतीनां न जाताः, भगवानुत्पत्स्यत इति श्रवणाल्लोकोपद्रव इति स्वस्यैव निमित्तता स्वस्यापि बाल्याद्यदर्शने, अक्लिष्टकर्मत्वाय स्वयमेवोक्तवान् मां गोकुले नयेति ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पितरावित्यत्र । **मध्यमत्वादिति** । अत एतैरेव न तु स्वरूपेणेत्यर्थः । गुणातीतरूपेण तामसानामेव निरोध इति पूर्वं निरूपितम् । **अन्यथेति** । ज्ञानभक्त्यकथने पूर्वाध्यायोक्तादलौकिकादपकर्ष एतस्य स्यादित्यर्थः ।

नास्मत्त इत्यत्र । पुत्राभ्यामावाभ्यां हेतुभूताभ्यां कृत्वा कीर्तिमदादीनेकीकृत्यास्मत्सकाशाद्बाल्यादयो मुदो न जाता इत्यन्वयः । कीर्तिमतः पाञ्चवार्षिकत्वेपि कैशोरपर्यन्तं तस्यापि न जातमेव ।

अतः स्वयमेव निमित्तम्, समर्थानुपेक्षां कृतवन्तावित्यपि, स्वधर्मपरिपालनं हि गोप्यता । अक्लिष्टकर्मता (वा) स्वस्यैव रक्षणीया, पित्रोस्तु बाधिकैव, अतः स्वनिमित्तमेव बाल्यादीनामननुभवः ॥ ३ ॥

यद्यपि भवतां सुखाभावः तथाप्यस्माकं भूयान् क्लेशो, भवतामल्प इति निरूपयति **न लब्ध** इति ।

न लब्धो दैवहतयोर्वासो नौ भवदन्तिके ।
यां बालाः पितृगेहस्था विन्दन्ते लालिता मुदम् ॥ ४ ॥

दैवहतयोः दैवं हतं याभ्याम् । अर्थाद्भवदीयम्, ब्रह्मणो हि नादृष्टम्, दैवप्रेरितयोर्वा, तथाप्यन्यथाप्रत्यायकः शब्दः मोहिकया मायया जनित इति न भगवद्वाक्ये बाधितार्थत्वं विरोधः । परोक्षता तु व्याख्यातैव, लौकिकीयं भाषा । अतो भगवान् गोप्य एव सर्वथा विज्ञैरपीति फलिष्यति, भगवतापि बाल्यत्वमाविष्कृतमिति, तद्यादृशं लोके प्रशस्तं भवति तादृशं प्रकटीकर्तव्यम् । इदं त्वस्मिन्नंशे विकलमिति श्रुत्या यथार्थतापि भवति । आत्मत्वेन तद्धर्माः परिगृहीता इति ऐक्यनिरूपणमपि न दोषाय । स्वबाल्यस्य लोकप्रसिद्धत्वात् कथं विकलतेत्याशङ्क्याह **यां बाला** इति । लोकानां संतोषहेतुर्बाल्यं यद्यप्यस्मदीयं तथाप्यस्मत्संतोषहेतुर्न भवति, नन्दादिषु तथा हृदयं न प्रकटीकृतमिति सहजो धर्मस्तेषु नोत्पन्नः । कृत्रिमो हि न सुखदायी, अन्यथा बन्धनं न कुर्यात्, भारे वा भूमौ न स्थापयेत् । तस्मात्सुष्ठूक्तं **पितृगेहस्था** एव बालाः पितृभ्यां **लालिताः मुदं विन्दन्त** इति । मुदमित्येकवचनं सर्वेषां बालानां तुल्यत्वाय । नान्ये उत्कर्षहेतवो धर्माः, स्थिता अप्यप्रयोजका इति निरूपितम् ॥ ४ ॥

उपेक्षाशङ्का तु न कर्तव्यैव, लोकतः स्वार्थमेवापेक्षितत्वात्, वेदे तु तस्य बाधकत्वात्तदाह **सर्वार्थसम्भव** इति ।

सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यतः ।
न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥ ५ ॥

सर्वे अर्था धर्मादयः अस्मिन्नेव मानुषशरीरे संभवन्ति । तथा लीला अपि । सामान्योक्तेः नात्यन्तं भगवत्परता हि वक्तव्या । **जनितः** पित्रा, **पोषितो** मात्रा, आवश्यकपोषितो हि तयैव भवति । **अथवा** । उभाभ्यां **जनितः पोषितश्च** भवति यथोपयोगम्, **यतो** याभ्यां यस्माद्वा **तयोर्निर्वेशं** निष्कृतिं प्रत्युपकारं शतायुषापि न याति ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सर्वार्थसंभव इत्यस्याभासे । **तस्येति** । उपेक्षणं स्वस्यैव बाधकमित्यर्थः ।

मर्त्य इति । मरणधर्मा । स हि कालेनोपद्रुतः[1] स्वयमेवासमर्थः जीवनेऽपि तयोः कमुपकारं करिष्यति । अथवा । नायमनृणः, यतो मर्त्यो म्रियते, नहि दोषाभावे म्रियेत, वर्षाणां शतेनाप्यानृण्यं न भवतीति । पूर्णमायुर्भुक्त्वापि म्रियते । अन्यथा अग्रेऽपि जीवेत् । पापेन हि दुःखमेव, अन्यथा पुण्यपापोपभोगः सर्वत्रैव नियत इति । एतच्छरीरत्याजनेन पुण्यपापयोः क उपकारः स्यात्, आनृण्ये तु तावत्कालं प्रतीक्ष्य तदधिकारिणः स्वसन्तानात्तं दूरीकुर्वन्ति, तस्मान्मर्त्यता युक्ता भवति । **शतायुषे**ति परमावधिः, कालस्य शतावृत्तावप्यनुपयोगे अग्रे नोपयोग एवेति तन्निवृत्तिः । तत्रत्यानां देवानां पूर्वमेवाकाङ्क्षानिवृत्तौ शीघ्रं मरणम्, अन्यथा तु ततोप्यधिकं जीवनमिति शतसंख्या उपलक्षिका ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह **यस्तयोरात्मज** इति ।

यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च ।
वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं खादयन्ति हि ॥ ६ ॥

तयोः पित्रोः शरीराज्जातः न करोत्येव तयोर्निष्कृतिं बुद्धिपूर्वकम्, तिष्ठत्वन्यत् यो **वृत्तिं** जीविकां न **दद्यात् तं प्रेत्य** परलोके मृत्वा स्थितं प्रकर्षेण **एत्या**गत्य वा **स्वमांसं** तस्यैव मांसं **खादयन्ति** । युक्तश्चायमर्थः । तदुद्भवेन शरीरेणोत्पादितं तदीयमेव भवति, यथा दासकृतं स्वक्षेत्रोद्भवं वा, तच्चेत् स्वार्थमेव नियोगं कुर्यात् शरीरं पोषयेत् परलोकं वा साधयेत् तदा अविशेषात् शरीरेणापि तदुद्भवेन तत्साधयतु मुख्यत्वाच्च । तस्मादयमेव दण्डो विहितः । निष्कृतिश्च भवति । तदीयमनेन भक्षितमिति परस्वभक्षक एव भवेत्, ननु तेन किञ्चित् कुर्यात्, अतो देवास्तदुपकारार्थं वृद्ध्यभावाय निष्कृतेश्च संभावना नास्तीति तन्मांसमेव तं खादयन्ति । यो हि वृत्तिमेव न ददाति स किमन्यत्करिष्यतीति ॥६॥

एवं सामान्यविशेषप्रकारेण पितृविषयकं दैविकबाधकमुक्त्वा प्रसङ्गात्सामान्यतस्तेषां पोषणाभावे जन्मैव निष्फलमिति मृत एवेति मृतवत् तादृश उपेक्षणीय एव स्वस्य जन्मवैयर्थ्यभयात् बुद्धिमांश्च नोपेक्षां करिष्यतीति, अपालने जन्मवैफल्यमाह **मातरं पितरमिति** ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

व्याख्याने **अन्यथे**ति । आनृण्यसम्पत्तावित्यर्थः । ननु पापेन मरणं नत्वानृण्यसम्पत्त्येत्यत आहुः **पापेने**ति । तेन तु दुःखमेव भवति । दुःखं त्वस्मिन्नपि देहे सम्भवतीति न शरीरत्याजनाग्रह इत्यर्थः । **अन्यथे**ति । पापेन मरणपक्षे एतदुभयजन्मसुखदुःखभोगोऽस्मिन्नपि शरीरे भविष्यत्येवेत्येतत्त्याजनेन तयोः किं सिद्धमिति दूषणमित्यर्थः । **आनृण्येत्वि**ति । आनृण्यप्रतीक्षापक्षे त्वित्यर्थः ।

---

[1] उपहृतः इति पाठः ।

मातरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुम् ।
गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन्मृतः ॥ ७ ॥

पितृविशेषणं वृद्धमिति । अन्यथा स एव समर्थः । माता त्वग्रिमविशेषणरहितापि पोषणीया । **साध्वीति भार्या** विशेषणम् । **शिशुमिति सुत**स्य, अनुपनीतम्, पश्चाद्भिक्षादिना स्वयमेव स्ववृत्तिं सम्पादयिष्यति । **गुरुं विप्रं** पुरोहितमिति यावत् । अयं धर्मः क्षत्रियाणाम्, तथैव **प्रपन्नं च** शरणागतम् । पृथगुपदेशात् शरणसाहचर्याच्च विप्रपदं उभयत्र सम्बध्यते । **कल्पः अबिभ्रत् श्वसन्नेव मृतो** भवति । श्वासमात्रं तस्य परं न तु जीवनोपायोन्यः कश्चन ॥ ७ ॥

अतो दोषत्रयेण स्वस्यैवायमपराधः तेन चाकार्यम् । न तु भवतां काचित्क्षतिरिति निरूपयति **तन्नावकल्पयो**रिति ।

तन्नावकल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः ।
मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा वामनर्चतोः ॥ ८ ॥

तत् तस्मात्कारणात् बाधकज्ञानस्य विद्यमानत्वात् । **नौ** आवयोर**कल्पयो**रेव बाधकान्तराभावात् **एते दिवसाः मोघं व्यतिक्रान्ताः** पुरुषार्थसाधका न जाताः । तत्र हेतुः **वामनर्चतो**रिति । युवयोरर्चामकुर्वतोः । असामर्थ्यं लोकरीत्या । देशान्तरे स्थितः **असमर्थो** भवत्येव, बालकत्वाच्च । यद्यपि लीलयैवार्चा भवति तथापि **कंसान्नित्यमुद्वेग** इति न तत्संपन्नमित्याह **कंसा**दिति । स हि नित्यं पूतनादिदैत्यान्प्रेषयति ततोद्वेगः सर्वदैव । वस्तुतस्तु युवयोर्निमित्तम्, स हि कदा वा भवत्स्वरूपं ज्ञात्वा उपद्रवं **कारयिष्यती**ति । अत एवान्ते तथैव जातम् । अत एवैते दिवसा भवदुपयोगाभावात् मोघा जाताः । **वां** युवा**मनर्चतो** नमस्कारादिना महत्वात् पूजादिना च ॥ ८ ॥

ननु सामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् तदैव समागत्य कथं कंसो न हत इति चेत्तत्राह **तत् क्षन्तुमर्हथ** इति ।

तत्क्षन्तुमर्हथस्तात मातर्नौ परतन्त्रयोः ।
अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशम् ॥ ९ ॥

सत्यमपराधोऽस्ति परमधम् । स्वयमेकाकिना अलौकिकेन प्रकारेण समागत्य हन्तुमुचितो भवति । तथा सति अवतारवैयर्थ्यं हन्तुं च न शक्यते । अलौकिकात्तस्य

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तन्नावकल्पयोरित्यत्र । **कारयिष्यती**ति । इतिप्रतीक्षा भगवतः स्थितेति शेषः । तथा च भगवत्कृतगोपनादेव मत्स्वरूपाज्ञानेनोपद्रवाकरणादेतावत्पर्यन्तमहं नागत इति भावः । **अत एवे**ति । स्वरूपज्ञाने उपद्रवनिश्चयादेवेत्यर्थः । **तथैव जातमि**ति । अक्रूरप्रेषणेन लीलास्थले उपद्रवं कारितवानित्यर्थः ।

वधो वरान्निषिद्ध इति । तथापीश्वरत्वात् पित्रोरनुरोधेन मारणीयो भवेत् तन्न कृतमित्यपराधः क्षन्तव्यः । क्षमायां **तात मात**रिति । मातृत्वं पितृत्वं च प्रयोजकम् । **नौ** आवयोरिति । उभयोरयं दोषः समानः । **किञ्च** । नैकान्ततोस्मद्दोषः यतः **परतन्त्रा**वावां नन्दाधीनौ । तथा हि बुद्धिरुत्पादिता । तस्यातिक्रमे प्राणानेव त्यजेत् । अत एव कालीयावसरे परीक्षितः, तेन सहागमने परराष्ट्रवत् युद्धेन मारणं प्रसज्येत । तत्तस्यैवानभिप्रेतम् । एतच्च परीक्षितमिन्द्रयागभङ्गोपदेशेन अलौकिकत्वात्तैरङ्गीकृतमपि । एतत्तु प्रजात्वादङ्गीकारमपि नार्हतीति । अतः परतन्त्रयोरशक्या सेवा । अपराधमाह **अकुर्वतोर्वां शुश्रूषा**मिति । कंसादिमारणेन लोकेऽपि सामर्थ्यं प्रतीतमिति सेवायोग्यता । स्वार्थं हि सर्वमिति पुत्रादपि सेवा मृग्यत एव । **दुर्हृदेति** तस्य क्लेशदाने न कश्चित्पुरुषार्थः सिद्धः किन्तु हृदयदोषात् केवलं क्लेशः । तत्रापि भवदादिबन्धने सुतरामेव क्लेशं प्रयच्छतीति **भृश**मित्युक्तम् ॥ ९ ॥

नन्वीश्वरः कथमेवमनीश्वरवद्वदतीति चेत्तत्राह **इती**ति ।

श्रीशुक उवाच—**इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा ।**
मोहितावङ्कमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदम् ॥ १० ॥

मायया मनुष्यो, यथा कायिकं चेन्मायिकं वाचनिकमपि तथैव कर्तव्यमिति । मनुष्यत्वमात्रप्रदर्शनं मायिकमिति न भगवति काचित्क्षतिः । मायिकेषु तु सर्वमेव मायिकम् । ननु कंसादिवधार्थं तथा कृतवान्, अत्र प्रयोजनाभावात् जातं ज्ञानं किमिति नाशयतीत्याह **हरे**रिति । अन्यथा तौ पूर्वमपि क्लिष्टौ, ज्ञानं च क्लेशात्मकम्, साधनमेव परं तत्पुरुषार्थस्य, चिन्ताद्यपगमात् तदानीमपि सुखमिव प्रतिभाति । अतो ज्ञानेन दुःखं प्राप्स्यन्तीति । नन्वत्यन्तोपकारी फलाव्यभिचारिमार्गेण यतमानं किमिति व्यावर्तयति, नान्तरीयकं च दुःखं नात्यन्तं द्वेष्यमत आह **विश्वात्मन** इति । सहि परमदयालुः सर्वस्यात्मा यथासुखं सर्वान् प्रेरयतीति भक्त्यैव सः कृतार्थः कर्तव्य इति युवां मां पुत्रभावेनेति मुक्तेः सिद्धत्वात् सिद्धसाधनं ज्ञानमिति ज्ञाननिराकरणार्थं वाचा मोहनमुचितमेव । ततो **मोहितौ** तदानीमेव च **परिष्वज्य मुदमापतुः** । अन्यथा देहावसान एव सुखं स्यात् ॥ १० ॥

ततो लौकिकसुखं महदेव जातमित्याह **सिञ्चन्ता**विति ।

सिञ्चन्तावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चावृतौ ।
न किञ्चिदूचतू राजन्बाष्पकण्ठौ विमोहितौ ॥ ११ ॥

अश्रुधाराभिः पुत्रौ कर्मसिञ्चन्तौ जातौ, अश्रूणां धाराभिः बहुकालवियोगस्मरणात्, **स्नेहपाशेन च आवृतौ** । पाशपदेनैव लौकिकत्वं पुत्रत्वं चोक्तम् । ततः न

किञ्चिदुक्तवन्तौ, इदमप्येकं मोहकार्यं निर्भरतया पुत्रस्नेहप्लुतत्वम् । अन्यथा स्तुतौ अवश्यं गुणा वक्तव्या इति पुनरपि ज्ञानमुद्बोधितं स्यात् । **राजन्निति** संबोधनं श्रवणार्थम् । अवचने दृष्टं हेतुमाह **बाष्पकण्ठाविति** । सर्वथा भगवत्स्पर्शेऽपि मोहोनुवृत्त इति आद्यन्तयोर्दृढं मोहमुत्पाद्य निश्चिन्तो जात इति वक्तुमाह **विमोहिताविति** । अन्ते पुनर्विशेषणम्, मोहितौ यथा न कदाचिदपि आत्मज्ञानं भगवज्ज्ञानं वा तयोरुदेति, ततः प्रत्यापत्तिं वक्ष्यति ज्ञानाध्याये, अन्यथा भगवाननिष्टकर्ता स्यात्, अतो निरोधे समाप्त एव पश्चात्तन्निरूपणम् ॥ ११ ॥

एवं पित्रोर्निरोधमुक्त्वा सर्वयादवानां निरोधं वदन् प्रथमतो राज्ञ उग्रसेनस्य निरोधमाह **एवमिति** ।

एवमाश्वास्य पितरौ भगवान्देवकीसुतः ।
मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृपम् ॥ १२ ॥

पितरावाश्वास्य मातामहं यदूनां नृपमकरोत् । मातामहत्वं स्पष्टयति । **देवकीसुत** इति । भक्तहितकारित्वाय यतोवतारः, पितरि श्वशुरे च राजनि दुहितुर्जामातुश्च चिन्तारहितो महान् भोगो भवतीत्यनुभवसिद्धम् । अतो न वसुदेवं राज्येभिषिक्तवान् । स च क्लिष्टो भवेत् पुत्रा हता इति, एवं च सति उग्रसेनार्थमेव कंसो हत इति भवति । तेन गृहीतं राज्यं तस्मै दत्तं इति । **तु** शब्दः स्वपक्षं स्वसंबन्धिपक्षं च व्यावर्तयति । नाम्ना तस्य सामर्थ्यमाह **उग्रसेनमिति** । पूर्वं तु तस्य देशाधिपत्यं स्थितं यादवास्तु न मन्यन्ते । अधुना तु यदूनां नृपमकरोत् । यदूनामाधिदैविकरूप इति तदधीनाः सर्वे भगवत्कृतं मन्यन्ते ॥ १२ ॥

अत एव विश्वासार्थं कृत्यधिकं वाक्यमप्युक्तवानित्याह **आह चेति** ।

आह चास्मान्महाराज प्रजास्त्वाज्ञप्तुमर्हसि ।
ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने ॥ १३ ॥

चकारान्मनसापि तं राज्ये स्थापितवान् । यादवानां विधेयत्वार्थमाह हे **महाराज अस्मान् प्रजाः आज्ञप्तुमर्हसीति** । वयमेव प्रजाः । **तु** शब्देन सन्ततिरूपां प्रजां वारयति । तर्ह्यहमपि यादव इति प्रजास्वेवान्तर्भाव इति चेत्तत्राह **महाराजेति** । खण्डमण्डलाधिपतित्वं पूर्वमपि स्थितमिति यादृशी पूर्वमाज्ञापना तादृशी भविष्यतीत्याशङ्क्य महत्वमुक्तम् ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एवमाश्वास्येत्यत्र । **अत** इति । स्वस्य राज्ये चिन्ताभावादित्यर्थः । **यदूनामाधिदैविकेति** । भगवानेतेषामाधिदैविकरूपः प्रवर्तको निवर्तकश्चेति हेतोरेते भगवदधीना भगवत्कृतमेव राजानं मन्यन्ते न त्वन्यमित्यर्थः ।

ज्ञा ह्यवश्यमाज्ञापनीया इति विधिवशादेवाज्ञापनं बोध्यते नत्वाज्ञाप्यत इत्यर्थः । ननु ः स्वगृहीतं राज्यं दीयते आहोस्वित् पूर्वसिद्धमेव परिपाल्यते । आद्ये स्वयमादौ ज्यं गृहीत्वा पश्चाद्देयम्, अतस्त्वमादौ सिंहासने उपविश । द्वितीयः पक्षस्तु कंसेन ाया च निराकृतः, महाराजत्वं चाधिकं कंसस्थम् प्रायेण, स तु तद्घातक एव भवति, कट्य एव तद्धर्मस्तस्मिन् प्रविशति, अतस्त्वयैव सिंहासने उपवेष्टव्यमित्याशङ्कायामाह ायातिशापादिति । **यदुभिर्नृपासने नासितव्यम्**, यदुर्हि ज्येष्ठ एवासीत्, सचे- पेत्रा निवारितः ततः प्रभृति न मर्यादाराज्यम् । अर्जुनादयस्तु पुष्ट्या सार्वभौमा जाताः । त एव हताः, कंसोऽपि, भगवता तु तन्न कर्तव्यं मर्यादार्थमवतीर्ण इति । ईश्वरत्वं ज्ञाप- ातुं कदाचित्परं पुष्टिमवलम्बते, राज्यं तु सर्वदा पुष्टिहेतुर्भवति, यो हि यद्देशं करोति तस्य सहजानेव धर्मान् गृह्णाति न तु केनचित्कदाचिदन्यथा कृतम्, अतोऽस्माभिः ख्यशाखायामागतैः नासितव्यमेव । भोजत्वादयश्च प्रान्तशाखाः, अत एव विवाह उप- द्यते । भगवान् सर्वेश्वर इति चरणाधिपत्यं कस्मैचिद्दद्यादपि न तु स्वयं गृह्णीयात् यथ्यादनीश्वरत्वापत्तेः सिद्धत्वाच्च ॥ १३ ॥

तर्हि मया कथं ग्राह्यं शापादीनां तुल्यत्वात् सामर्थ्याभावाच्चेति चेत्तत्राह **मयि भृत्य उपासीन** इति ।

मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः ।
बलिं हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः ॥ १४ ॥

अवश्यं हि साधारणत्वं भजता कश्चित्प्रभुः स्वीकर्तव्यः । स च कंसः स्थितः, ास्य . पुत्राभावात् पितापुत्रयोरैक्यात् अग्रे अनुवृत्त्यभावात् पितरि समागतः, अतः स्थित एवानूद्यते, अतो ग्रहणदाने नाप्यपेक्ष्येते । क्रौर्याभावे नाङ्गीकरिष्यन्तीति चेत्तत्राह **मयि भृत्ये उप** समीपे **आसीने** सति **भवतः** भवते **विबुधादयो**ऽपि **बलिं** हरिष्यन्ति । । मेर्वादिभूसंबन्धेन भोगं प्राप्नुवन्ति । **अन्ये नराधिपाः** ये केवलं भूसंबन्धिभो- क्तारः ते **किं** वक्तव्याः, **अवनता** इति नम्रा न तु प्रसादरूपेण प्रसन्नाः सन्तः, नरास्तु भूमिष्ठा एव स्थूलसंघाताभिमानिनः, देवास्तुः सूक्ष्मेन्द्रियाद्यधिकारिणः, भगवान् 'भर्ता सन् भ्रियमाण' इति श्रुतेः भरणीयोऽपि भवति । साधारणयादवत्वस्य क्रीडायां स्वीकृतत्वात् ाजनि भृत्यत्वमुपपद्यते । यतः पुत्रत्वं वसुदेवे, लौकिक्येषा भाषा, सर्वथा भगवान् गोप्य

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आह चेत्यत्र । तद्घातक एवेति । महाराजघातक एव स भवति महाराजो भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः नैकट्येति । मारणे घातकस्यैव नैकट्यमिति भावः ।

मयि भृत्य इत्यत्र । राजनीति । राजनिमित्तम् राजनिरूपितामित्यर्थः । **वसुदेवे** इति । वसुदेवनिरूपितमित्यर्थः ।

इति फलिष्यति । मन्निमित्तं वा यो भृत्यः मदभिप्रेते स्थाने उपासीनो भवति तस्मै तुभ्यं विबुधादयोऽपि हरन्तीति वास्तवोर्थः । एवं स निरुद्ध एव, अन्यथा अतिविरक्तः कदाचित् ज्ञानार्थं वा प्रयत्नं कुर्यात् ॥ १४ ॥

अतो भगवान् स्वार्थमेव तं स्थापितवानिति भगवदर्थमेवेति निरोधः सिद्धः । सर्वेषां साधारणं निरोधमाह **सर्वा**निति पञ्चभिः ।

सर्वान्स्वाञ्ज्ञातिसंबन्धान्दिग्भ्यः कंसभयाकुलान् ।
यदुवृष्ण्यन्धकमधुदाशार्हकुकुरादिकान् ॥ १५ ॥

स्वा भक्ता, ज्ञातयः गोत्रिणः, संबन्धिनो विवाह्याः, स्वशब्देन भ्रातरो वा बहव एव वसुदेवपुत्राः पित्रादयश्च, एते त्रिविधाः सात्विकादयः **दिग्भ्यः** समाहूय स्वगेहेषु न्यवासयदित्युत्तरेण सम्बन्धः । दिक्षु वा कंसभयाद्गतान्, दिग्भ्य इति चतुर्थी वा, भयेन दिश एवोद्देश्याः । अनेन पुनरागमनाभाव उक्तः । तत्र हेतुः **कंसभयाद्गता**निति । कंसो ह्यतिक्रूरात्मा तथैव लोके प्रसिद्धः । अत एव नन्द आह **'योवधीत्स्वस्वसुस्तोका'**निति । सर्वेषामेकमेव भयम्, षड्विधा यादवा अपि गणिताः । **यदुवृष्ण्यन्धके**ति, आदिशब्देनान्येऽपि बहवस्तद्भेदाः सन्तीति ज्ञापितम् । तत्संबन्धिनो वा ॥ १५ ॥

न केवलमाकारणमात्रेण पूर्वसिद्धदानं किन्तु अधिकमपि दत्तवानित्याह **सभाजिता**निति ।

सभाजितान्समाश्वास्य विदेशावासकर्शितान् ।
न्यवासयत्स्वगेहेषु वित्तैः संतर्प्य विश्वकृत् ॥ १६ ॥

सभाजिताः सत्कारं प्रापिताः, अयं तेषां मानसो ह्यधिकः, ततः समाश्वासनं वाचनिकम्, ततः कायिकं वक्तुं तेषां श्रममाह । **विदेशावासेन** परदेशस्थित्या **कर्शितान्** दुर्बलान् धनाद्यभावेन दीनान्वा । केवलगृहेस्थित्यापि[1] सुखं न भविष्यतीत्याशङ्क्य परदेशस्थित्या गतं धनादिकं ततोप्यधिकं सर्वेभ्यो दत्तवानित्याह **वित्तैः संतर्प्ये**ति । ननु राज्यस्थितं सर्वमेव द्रव्यं भक्षितं नाशितमिति कुत एतावद्दत्तवानित्याशंक्याह **विश्वकृ**दिति । स विश्वमेव कर्तुं समर्थः किं तेभ्योऽल्पदाने वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं भगवत्कृतं दुःखाभावसुखभेदेन द्वयं निरूपितम्, अधुना तेषां प्रपञ्चविस्मृतिर्भगवदासक्तिश्च वक्तव्या, यतः स्वरूपे समागताः । स्वस्था हि सर्वे सर्वत्राधिकृता भवन्ति । एते गृहा भगवद्दत्ता इति पूर्वं संबन्धस्त्याज्यः, स तु चिन्तात्मक इति पूर्वं तदभावो निरूप्यते । राजसा हि विषयैरेव तदासक्ता भवन्ति । अतः प्रथमं तेषां भगवद्दत्तो विषयभोगो निरूप्यते । इयमेव प्रपञ्चविस्मृतिः, तस्य तथात्वं निरूपयता भगवदासक्तिस्ततो निरूप्यते ।

---

१ स्थित्वा इति पाठः ।

तस्य च फलं कालातिक्रम इति राजसत्वात् फलमपि निरूप्यते । परमैहिकम्, तत्र प्रथममाह **कृष्णसंकर्षणभुजैरिति** ।

कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः ।
गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामागतज्वराः ॥ १७ ॥

कृष्णसंकर्षणयोर्भुजाः, एकः फलात्मा, अन्यो जीवं ब्रह्मणि सम्यगाकर्षति इति साधनरूपः, तयोः क्रियाशक्तयः सर्वपुरुषार्थसाधिकाः, ता हि नियतफलाः, अतस्ते सर्वे **गुप्ता लब्धमनोरथाश्च** जाताः दुःखाभावपूर्वकं सुखं प्राप्तवन्तः । अग्रेपि भयाभावाय गोपनम् । अन्यथानुभूतभयाः, कंससम्बन्धिनां जरासन्धादीनां विद्यमानत्वात् । अतो निश्चिन्ता अन्तर्बहिःखेदरहिता **गृहेषु रेमिरे** । इदं रमणं मुक्त्युत्तरकालीनमिव । तदाह **सिद्धा** इति । तत्तत्कामनया पीडितास्तथा रमणं कृतवन्त इतिपक्षो निवारितः । चिन्ताभावायाह **कृष्णरामाभ्यां** सर्वतो **विगतज्वरा** आध्यात्मिकादितापा मुक्तानामपि भन्वतीति तदर्थमुक्तं सिद्धानां तापाभावलक्षणम् । **कृष्णरामौ** फलसाधनभूतौ । अथवा तेषां संसारे भगवद्दत्ते आपाततो रमणमुक्त्वा निषेधति निरोधार्थम् । कृष्णरामाभ्यां कृत्वा आगतः अगतो वा ज्वरो येषाम्, गोपिकावत्सर्व एवैते विरहातुराः सर्वदा भवन्तीति, तासां तु गुणैरपि रमणं भवति । एतेषां तु तदपि नास्तीत्युभयोर्ग्रहणम् ॥ १७ ॥

एतदेव साधयितुं भगवदासक्तिमाह **वीक्षन्त** इति ।

वीक्षन्तोऽहरहः प्रीता मुकुन्दवदनाम्बुजम् ।
नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणम् ॥ १८ ॥

अहरहः प्रतिदिनं **मुकुन्दवदनाम्बुजं वीक्षन्तः** प्रमुदिता जाताः, प्रतिक्षणमपूर्वेव प्रीतिः, अतः परमार्थज्ञानाभावेऽपि वस्तुसामर्थ्यादेव भगवन्मुखारविन्ददर्शनं **नित्यमुदितं** प्रीतिमुत्पादयति **नित्यनूतनं** नित्यनूतनाम् । वस्तुतस्तु रसस्यैवायं स्वभावः । आदौ प्रीतिस्तु आकाङ्क्षावशादिति वस्त्वरसभूतमेव, विषयबलाज्जायमाना तु प्रीतिः

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कृष्णसंकर्षणेत्यस्याभासे, **तस्य तथात्वमिति** । तस्य प्रपञ्चस्य तथात्वं भगवद्दत्तत्वं निरूपयन्नियमेव प्रपञ्चविस्मृतिः इत्याहेति शेषः । **व्याख्याने, अन्यथे**ति गोपनाभावे एतेषां विद्यमानत्वात्, चिन्तां प्राप्नुयुरिति शेषः । **मुक्तानामपीति** । ये सत्यलोके स्थित्वा ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते तेषां तापा भवन्ति । 'यच्चित्ततोदः कृपयानिदंविदा'मिति-वाक्यादित्यर्थः ।

सर्वदैव जायते अत एव लौकिकोपाख्याने सूपकारविद्यायां तथा रसः प्रसिद्धः, 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवती'ति श्रुतेश्च,। हीति युक्तता लोकवेदसिद्धा। अन्यथा आनन्दमेव प्राप्यानन्दीभवतीति वक्तव्यं स्यात् । अत एव कामशास्त्रोपयोगश्च । सहजश्च कामः इन्द्रियवदाकाङ्क्षारूपः न पुरुषार्थं साधयति । ननु विषयत्वेनात्रासक्तौ बन्धः स्यात् इत्याशङ्कय **मुकुन्द** इति । तस्य रसरूपस्य मुखारविन्दस्य कदाचित्तिरोभावे प्रीता न भविष्यन्तीति आशङ्कय नित्यप्रमुदितत्वमाह **तर्हि रसपुरस्सरमेवानन्दं जनय**तीति रूपाद्यपेक्षार्थमन्यासक्तिः **स्यात्** । यद्यपि विषया दत्ताः तथापि कामः समुद्र इति समुद्र इव हि कामः नैव हि **कामस्या**न्तोऽस्ति न समुद्रस्येति श्रुतेः । अत आह श्री**मद्**िति । तल्लक्ष्मीयुक्तं सर्वविषयरूपम्, तथापि सर्वलौकिकसिद्धावपि धर्मार्थं भक्त्यर्थं ज्ञानार्थं च अन्यासक्तिरवश्यमपेक्षितेत्याशङ्कयाह **सदयस्मितवीक्षण**मिति । दया धर्मस्थानीया तदात्मको धर्म इति, **स्मितं** भक्तिस्थानीयम्, वीक्षितं ज्ञानरूपम्, त्रितयमपि मुखारविन्दे वर्तत इति काण्डत्रयार्थमपि अन्यापेक्षा न युक्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं निरुद्धानां कालातिक्रममाह **तत्र प्रवयस** इति ।

तत्र प्रवयसोऽप्यासन्युवानोऽतिबलौजसः ।
पिबन्तोऽक्षैर्मुकुन्दस्य मुखाम्बुजसुधां मुहुः ॥ १९ ॥

अग्रे कालातिक्रमो न भविष्यतीति न वक्तव्यमेव, योऽपि विषयः कालेन भक्षितः सोऽपि तस्य मुखात् निष्कास्यते । तदाह **ये प्रवयसः स्थिताः वृद्धाः**, वार्धक्ये बहिः शरीरकान्तिः अन्तर्बलं च गच्छति, तदुभयमाह **युवानो**ऽपि जाताः **अतिबलीयस**श्चेति । अलौकिकसामर्थ्यात् तथात्वमाशङ्कयाह **पिबन्तोऽक्षै**रिति । **मुखाम्बुजसुधां** पिबन्त एव तथा जाताः । ननु सुधाया अपि न तथा साधकत्वम्, यतस्त्रिदशाः कालेन च ग्रासं प्राप्नुवन्ति । अत आह **मोक्षदातुर्मुकुन्दस्ये**ति । यो हि आत्मस्वरूपं प्रयच्छति स कालातिक्रमं कारयत्येव, तत्रापि तस्य मुखं प्रधानभूतम्, तत्राप्यम्बुजं परमशान्तं सर्वतापनाशकं स्वभावत एव तादृशधर्मयुक्तम्, तत्रत्या च सुधा अलौकिकी भवत्येवेति कालेन भक्षितपदार्थानामपि पुनरुद्गमनं युक्तमेव, तत्रापि **मुहु**रिति । अनेन तेषाममृतमयत्वमेव युक्तं कियदेतद्यदतिबलिष्ठत्वादि ॥ १९ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वीक्षन्त इत्यत्र । **आदा**विति । पूर्वं तु कामवशात्कामिन्यादिषु प्रीतिर्भवति । भोगानन्तरं चेत्प्रीतिस्तदाकामिन्यादिविषयस्योत्तमत्वमित्यर्थः । **आनन्दमेवे**ति । आनन्दविशेषो रसस्तं प्राप्यानन्दीभवतीति श्रुत्यर्थ इति भावः । **अत एवे**ति । तादृशरसोद्बोधार्थमेवेत्यर्थः । **इन्द्रियवदाकाङ्क्षारूप** इति । इन्द्रियवतः पुरुषस्य विषयाकांक्षारूप इत्यर्थः ।

एवं सर्वेषां निरोधमुक्त्वा नन्दादीनां प्रस्थापनेन तामसानामप्युत्कर्षार्थं राजसप्रकरणे विशेषमाह **अथ नन्दमिति** षड्भिः ।

अथ नन्दं समासाद्य भगवान्देवकीसुतः ।
संकर्षणश्च राजेन्द्र परिष्वज्येदमूचतुः ॥ २० ॥

भगवतैव षड्गुणैस्ते व्यावर्तिताः अतिबलेन । अन्यथा अव्यावृत्ता एव भवेयुरिति ।

संभाषणार्थमुद्योगः पूर्वस्थापनमेव च
निराकृतिश्च बाधानां प्रेषणाज्ञापनं ततः ।
दानं च प्रीतिसंसिद्धयै गमनं चापि रूप्यते ॥

अथेति भिन्नप्रक्रमे, प्रामाणिकत्वं दासत्वं स्वामित्वं च निरूपितम् । पुनः संस्थानतासिद्धयै नन्दसामीप्यमागतौ । सम्यगासाद्य पूर्ववदेव भगवदिच्छाया बलिष्ठत्वात् पुत्रप्रतीतिर्दृढोत्पादितेति । अन्यथाशङ्काभावात् सम्यगेवासाद्य **भगवान्** सर्वसमर्थः प्रत्यक्षदृष्टमप्यन्यथाकर्तुं समर्थः प्रेषणार्थं **संकर्षणश्च,** उभौ मिलित्वेदमूचतुः । उभयोरप्यन्यपुत्रत्वेन तुल्यत्वात् समानभावं च ख्यापितवन्तौ । नन्वेवं किमिति कृतवान् कथं गोकुलपर्यन्तं न गत इति चेत्तत्राह **देवकीसुत** इति । तर्हि बलभद्रः कथं न गत इत्याशङ्क्याह **संकर्षण** इति । चकारात्सोऽपि **देवकीसुतः** । तर्हि कथं रोहिणीसुत इत्याशङ्क्य तदुदरापादकं धर्मं सूचयितुं संकर्षण इत्याह । **राजेन्द्रेति** महामन्त्रयुक्तानां राज्ञामयं धर्म इति बोधयति । परिष्वङ्गः विरहाभावाय स्वधर्मस्थापनार्थः । बालो हि दूरादागत्य पितरमालिङ्गते । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ २० ॥

तदेवाह **पितरिति** त्रिभिः ।

रामकृष्णावूचतुः—**पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्यां पोषितौ लालितौ भृशम् ।**
पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोऽपि हि ॥ २१ ॥

आदौ पूर्वकृतस्य परिपालनस्याभिनन्दनमाह । **पितरिति** संबोधनं पूर्ववत् तस्योपकारमनुवदति । **स्निग्धाभ्यां युवाभ्यां** यशोदानन्दाभ्यां **भृशं पोषितौ लालितौ** च आवां । यथा जनकः तथैव पोषकः । तद् वक्ष्यति । धर्मार्थमपि पालनं भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं **स्निग्धाभ्यामिति** । पोषणमात्रं स्नेहेनापि भ्रात्रादिष्वपि संभवति एतदर्थमाह **लालिताविति** । अल्पलालनं बालत्वाद्भ्रातृपुत्रादावपि भवति ततः आह **भृशमिति** ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अथ नन्दमित्यत्र । प्रामाणिकत्वमिति । एतेन पितयुर्वाभ्यामित्यादिश्लोकत्रयस्यार्था उक्ताः । स्वामित्वे नन्दसमीपागमनं किमर्थमित्यत आहुः । **पुनरिति** । सम्यक् पूर्ववत्स्थानं स्थितिर्ययो रामकृष्णयोस्तत्तासिद्धयै इत्यर्थः ।

स्वशरीरापेक्षयाप्यधिकं लालितौ, एतच्च लालनं पुत्र एव भवति । **किञ्च,** न केवलं लालनं बाह्यमान्तरः स्नेहोप्यसाधारणः आवयोः कृत इति **पित्रोरप्यधिका प्रीतिरिति, आत्मनोप्यधिकात्मजेषु** पित्रोरेव भवति । क्षेत्रजादिव्यावृत्त्यर्थमात्मजेष्वित्युक्तम् । 'प्रजा-ह्यात्मनोन्तरतरे'ति श्रुतेः लोकेऽपि स्वानिष्टं परं वाञ्छन्ति न पुत्रस्य, तदाह हीति ॥ २१ ॥

ननु सहजे पुत्रे एतदुचितं न तु कृत्रिम इत्याशङ्क्याह **स पिता सा च जननीति** ।

स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् ।
शिशून्बन्धुभिरुत्सृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे ॥ २२ ॥

पितृत्वं पुत्रत्वं वा अन्नविकारत्वात् आत्मत्वेन परिगृहीतान्तःकोशो भवति । तदन्नं साधारणम्, तत्र यद्यन्य एवाभिमानं कुर्यात् तादृशं तदा तस्यैव भवति, अन्नस्य साधारणत्वात्, अन्यथा अन्योद्भवे भर्तरि भार्यायां च स्वाधिकस्नेहो न स्यात् । स्नेहश्च कालीयप्रसङ्गे परीक्षितः । न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम । अतः सिद्धमेव पुत्रत्वं च स्नेहानुभवाभ्याम् । ननु लोके तथा न प्रसिद्धिः । पुत्र एव परं तथा स्नेहाभावेऽपि प्रसिद्धिः, तत्राह **यौ स्वपुत्रवत् पुष्णीताम्** । लोकेऽपि स एव पिता सैव जननी इति प्रसिद्धिः । एकेन परिपालने उपचारोपि भवेत् न तु उभाभ्याम्, बहुभिरप्युपचारः, तत्रापि पोषणे बाह्याभ्यन्तर्भाव पुत्र एव भवति चेत्तदा लोक इव स्वहृदयेऽपि सम्भवति । तत्रापि विशेषः **बन्धुभिः** सर्वैरेव **उत्सृष्टान्**पुष्णीतः, परित्यागेन दानरूपं परित्याजनं किन्तु **पोषरक्षणे,** पोषणं रक्षणं च एकवद्भावेन निरूपितम् । अन्यतरसामर्थ्यनिराकरणाय, तत्रासमर्थैः सर्वथा ॥ २२ ॥

एवं पूर्वसिद्धं पितृत्वं स्थापयित्वा सर्वस्वं च निवेद्य आज्ञापयति **यात यूयमिति** ।

यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् ।
ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम् ॥ २३ ॥

यूयं सर्वे गोपालाः **व्रजं यात, वयं च** कार्यार्थं यास्याम इति चकारार्थः । भवन्तः कुत्र गमिष्यन्तीत्याशङ्क्य देवगुह्यत्वात् परोक्षेणाह **ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्याम** इति । गोपेष्वात्मभावः प्रापित इति सर्वात्मकता तेषु सिद्धा, अतस्त एव ज्ञातयो भवन्ति ये यादवगोत्रजाः । अथवा । वयमिति अस्मत्संबन्धिनः पुत्रादयोऽपि सर्वे भवतामेवेति ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यात यूयमित्यत्र । **गोपेष्वात्मभाव** इति । गोपेष्वात्मत्वस्थापनात्सर्वे गोपा आत्मानो यस्य तत्ता तेषु तन्निरूपिता भगवतः सिद्धेत्यर्थः । **अत** इति । तेषामिति शेषः । तेषां गोपानां यादवा एव ज्ञातयो भवन्तीत्यर्थः । तथा च मूले वः युष्माकं ज्ञातीन्यादवानित्यर्थ इति भावः ।

वयं सर्वे भवतामेव ज्ञातयः । भवन्तश्चास्माकमयमधिको वरो दत्तः, अत एवाद्यापि गोकुलसम्बन्ध्येव भगवान् कीर्त्यते । विवाहादिष्वपि बलादेव विवाहः, भगवदिच्छयैव सर्व-लोकानामपि तथा प्रतीतिः, अत एव रुक्मिवचनं गोपाला इति, तथैव श्रुतावुपासना-काण्डेऽपि मन्त्राः । तस्माद्भवन्त एव ज्ञातयः, तथाप्येतेऽपि **सुहृदः**, अतस्तेषां **सुखं विधाय** पश्चादागमिष्यामः, **ज्ञाती**नेव **द्रष्टुं** न तु गोकुल इत्यपि, अत एव भगवान् वक्ष्यति 'गतांश्चिरायितान् शत्रुपक्षक्षपणचेतस इति' । आगमने हेतुः **स्नेहदुःखिता**निति । नत्व-न्यद्द्वयं भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

एवं त्रयमुक्तं अलौकिकम् । लौकिकमपि बहु दत्तवान् इत्याह **एवं सान्त्वय्येति**।

श्रीशुक उवाच—**एवं सान्त्वय्य भगवान्नन्दं सव्रजमच्युतः ।**
वासोलङ्कारकुप्याद्यैरर्हयामास सादरम् ॥ २४ ॥

भगवानित्यङ्गीकारे सामर्थ्यम् । ननु कथमेवं पूर्वमर्थं स्थापितवान् । लीलार्थमेव हि तत्र गतः, सेवकाश्च ते, कस्तेषामनुरोध इति चेत्तत्राह **अच्युत** इति । स हि सर्वदा च्युतिरहितः, पूर्वधर्मपरित्यागे धर्मतश्च्युतिः स्यात् । न केवलं गोपालानेवार्हयामास किन्तु **सव्रज**मिति, स्त्रीणां पुरुषाणां च सर्वेषामेवार्थे वस्त्राण्याभरणानि च दत्तवान् । **कुप्या**-ग्राणि व्यवहारपात्राणि सुवर्णरजतातिरिक्तधातुमयानि । **सादर**मिति प्रत्येकं नामग्रह-णेन गृहस्थवत्, न तु महाराजवत् ॥ २४ ॥

दानानन्तरं गताविति शङ्कां वारयितुमाह **इत्युक्त** इति ।

इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नन्दः प्रणयविह्वलः ।
पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सहगोपैर्व्रजं ययौ ॥ २५ ॥

तौ कृष्णरामौ **परिष्वज्य नन्दः प्रणयविह्वलः** भगवद्दत्तसर्वार्थैः पूर्णः किञ्चि-दपि वक्तुमसमर्थः, ततः **अश्रुभिः नेत्रे पूरयन् गोपैः** सह **व्रजं ययौ** । भगवता गोपाला अपि प्रस्थापिताः न तु मित्राणीव केचित् स्थापिताः ॥ २५ ॥

एवमेषां निरोधमुक्त्वा वेदेन भगवतोऽपि निरोधमाह **अथे**ति ।

अथ शूरसुतो राजन्पुत्रयोः समकारयत् ।
पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद्द्विजसंस्कृतिम् ॥ २६ ॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्युक्त इत्यस्याभासे दानानन्तरमिति । दानानन्तरं ततः स्थलान्नन्दः पूर्वं ययौ, न तु नन्दं विहाय पूर्वमेव कृष्णरामौ-गृहं गतावित्यर्थः ।

अथ शूरसुत इत्यत्र । **संवत्सरविचारेणेति** । संवत्सरपूर्तिविचारेणेत्यर्थः ।

यावदध्यायपरिसमाप्ति । तत्र प्रपञ्चविस्मृतिं पञ्चभिराह । शिष्टैर्वेदार्थासक्तिर्वक्तव्या । अथ सर्वकार्यसिद्ध्यनन्तरं शिशिरे **शूरसुतो** वसुदेवः । **राजन्नि**ति क्षत्रियाणामवश्यकर्तव्य इति ज्ञापनार्थम् । **पुत्रयोः** सम्यगकारयत्, **पुरोधसा** गर्गेण, अन्यैश्च **ब्राह्मणैः** । क्षत्रियाणां पुरोहित एवोपदेष्टा । उपनयने मातामहप्राधान्यव्यावृत्त्यर्थं **शूरपदम्** । **यथावत्** स्वगृह्योक्तानुसारेण । **द्विजसंस्कृतिं** येन द्विजो भवति, चूडाकरणसंस्कारः पूर्वमेव जातः 'काकपक्षधरा'विति वचनात्, उपनयनसंस्कारस्त्वत्र कृतः । 'द्वादशे पशुकाम'मिति संवत्सरविचारेण तु एकादश एव भवति । काम्यपक्ष एवात्राश्रयणीयः, सप्रायश्चित्तमित्यन्ये ॥२६॥

ततस्तेभ्य उत्सवार्थं दक्षिणार्थं च दानानि दत्तवानित्याह **तेभ्य** इति ।

तेभ्योऽदाद्दक्षिणा गावो रुक्ममालाः स्वलङ्कृताः ।
स्वलङ्कृतेभ्यः सम्पूज्य सवत्साः क्षौममालिनीः ॥ २७ ॥
याः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता महामतिः ।
ताश्चाददादनुस्मृत्य कंसेनाधर्मतो हृताः ॥ २८ ॥

गवादय एव **दक्षिणा** विहिता वा । **रुक्ममाला**युक्ताः **सुष्टु अलङ्कृता**श्च । **स्वलङ्कृतेभ्य**श्च विप्रेभ्यः **सम्पूज्य** विधानपूर्वकं अयुतद्वयम् ॥ २७ ॥

भगवज्जन्मनि रामजन्मनि च तावदन्यथा वा **या मनोदत्ताः** । **महामति**रिति स्मरणे पूर्वमेव सेत्स्यतीति, दाने वा **ताः अनुस्मृत्य** ब्राह्मणेभ्योदात् । नन्वेतावत्यो गावः कुत्रत्या वसुदेवस्येति चेत्तत्राह **कंसेन** गृहलुण्ठनसमये **हृताः** ॥ २८ ॥

ततोन्येन निरोधे कारितेऽपि स्वतोऽपि कर्तव्यमिति व्रतात्मकं नियमं पूर्वसिद्धत्यागापरपर्यायं स्वयं कृतवन्तावित्याह **ततश्चे**ति द्वाभ्याम् ।

ततश्च लब्धसंस्कारौ द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ ।
गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितौ ॥ २९ ॥

ग्रहणसमर्थनभेदेन, तदनन्तरमेव संस्कारदिनं परित्यज्य दिनत्रयं मासषट्कं संवत्सरमात्रं वा **सुव्रतौ** शोभनवेदव्रतयुक्तौ ब्रह्मचर्यनियमयुक्तौ वा । यदुकुलस्यैवाचार्यो **गर्ग** इति । **गायत्रं** व्रतं सावित्रापरपर्यायं **व्रतमास्थितौ** जातौ ॥ २९ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अस्मिन्पक्षे **द्वादशे** द्वादशसंवत्सरपूर्तौ त्रयोदश इत्यर्थः । **सप्रायश्चित्त**मिति । कालातिक्रमप्रायश्चित्तं कृत्वा संस्कारं कृतवान् । तथा च नित्य एव पक्षः सिद्ध इति भावः । आपदि कालातिक्रमे प्रायश्चित्तविधानाद्भगवति तथा वक्तुं नोचितमित्याशयेनान्य इत्युक्तम् ।

नन्वेतस्य व्रतस्य काम्यत्वं यथा सरस्वतीस्फूर्तिर्भवति, तदत्र प्रकृते नोपयुज्यत इति किमिति व्रतमास्थितावित्याशङ्कायामाह **प्रभवाविति** ।

प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ ।
नान्यसिद्धामलज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः ॥ ३० ॥

यद्यपि **सर्वविद्यानां प्रभवौ,** विद्यापेक्षाभावेऽपि स्वतोपि **सर्वज्ञौ,** मास्तु वा ज्ञानं, **जगदीश्वरौ** कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थौ, क्रियाशक्तिरेव सर्वोत्कृष्टेत्यर्थः । तथाप्यनन्यसिद्धं स्वतः सिद्धमेव ज्ञानं **नरेहितैर्मानुषलीलाभिः गूहमानौ** गोप्यं कुर्वाणौ गायत्रं व्रतमास्थिताविति पूर्वेणैव सम्बन्धः । सर्वज्ञता ब्रह्मविदामिव कृत्रिमापि भवतीति **नान्यसिद्धे**त्युक्तम् ॥ ३० ॥

एवं प्रपञ्चविस्मरणात्मकं निरोधमुक्त्वा आसक्त्यात्मकं निरोधमाह **अथो** इति विंशत्या । ततो द्वाभ्यां प्रत्यापत्तिर्वक्ष्यति । अन्यथाग्रे क्रियमाणो निरोधः कर्तृरहितः स्यात्, आत्मैकविंश इति नखस्थानीया एते धर्मा भगवतो निरूपिताः ।

अथो गुरुकुले वासमिच्छन्तावुपजग्मतुः ।
काश्यं सान्दीपनिं नाम ह्यवन्तीपुरवासिनम् ॥ ३१ ॥

अवश्यं हि गुरुकुल एव विद्याग्रहणम्, अतो **गुरुकुले वासमिच्छन्तौ** जातौ, तत ईश्वरत्वात्कश्चिद्गुरुः स्वयमुपस्थितः भगवता वा कल्पित इति शङ्कां वारयितुं अथ **जग्मतुः काश्य**मिति । **सान्दीपनि**रिति । सन्दीपनस्यापत्यं सान्दीपनिः अत इञ् । पितृनाम्नैव तस्य प्रसिद्धिः । **काश्य** इति एकदेशग्रहणेन काश्यपगोत्रजः, काश्यो वा स्वतन्त्रः गोत्रप्रवर्तकः, 'काश्यः कुत्सो गृत्समद' इति गृत्समदात् शौनकः, तथा काश्यस्यापि ब्रह्मवंशजनकत्वम्, यद्यपि विशेषतो नोक्तं तथाप्यवगम्यते । केचन ऋषयः पितृनाम्नैव प्रसिद्धा इति सन्दीपन एव निरुक्तः । सम्यग् दीपनं बुद्धेर्यस्मादिति । अवन्तीपुरं तु शैवं महाकालस्थानम्, तत्रापि यथा मुक्तिर्भवति, सोपि तीर्थवासेन विरक्तो महान् ॥ ३१ ॥

तत्र गत्वा यथा गुरुवृत्तिः कर्तव्या तथैव कृतवन्तौ । नत्वैश्वर्येण धनादिना वा विद्याग्रहणमित्याह **यथोपसाद्ये**ति ।

यथोपसाद्य तौ दान्तौ गुरौ वृत्तिमनिन्दिताम् ।
ग्राहयन्तावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवादृतौ ॥ ३२ ॥

अरिक्तहस्ततया, 'ब्रह्मचर्यमागामुपमानयस्वे'त्यादिवाक्यात्, **उपसाद्य** निकटे गत्वा, आवश्यकधर्मपरिग्रहणार्थमाह **दान्ताविति** । नन्वेवं किमर्थं कृतवन्तौ तत्राह **गुरौ वृत्तिमनिन्दितां ग्राहयन्तौ** । लोके गुरावेवं गुरुशुश्रूषयैव नीचतयैव विद्या ग्राह्येति शिक्षयितुम्, निन्दिता वृत्तिर्धनादिना, अत एव **उपेतौ स्म,** यतः उपनीतौ, गुरुणा

समीपे आनीतौ, अत्र प्रमाणं न वक्तव्यं, गुरुः कथमेवं धाष्टर्यं कृतवानित्यपि नाशङ्कनीयम्, यतः स्मेति प्रसिद्धम्, भगवदिच्छा तत्र युक्तिः । ततो ग्रहणानन्तरं विहितभक्त्या परमादरयुक्तौ, प्रेम बहिरपि, भक्तिधर्मोऽपि पदद्वयेनोक्तः । देवमिव आराध्येष्टदेवतामिव उपेतौ स्म । बहिरन्तश्च समीपं गतौ स्मेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ततो गुरुकर्तव्यमाह तयोरिति द्वाभ्याम् ।

तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः ।
प्रोवाच वेदानखिलान्साङ्गोपनिषदो गुरुः ॥ ३३ ॥

स हि द्विजवरः ब्राह्मणश्रेष्ठः सर्वधर्मज्ञः प्रथमतस्तत्स्वरूपमज्ञात्वापि तयोरनुवृत्तिमेव दृष्ट्वा सन्तुष्टो जातः । तत्रापि शुद्धेन भावेन सहिता अनुवृत्तिः, अत्र भावशुद्धिः अलोलुपत्वादिः प्रसादातिरिक्तकामनाभावश्च । ततो विद्यार्थमागताविति आदौ सर्वानेव वेदान् प्रोवाच, चत्वारो वेदा बहुशाखावितताः, ततोऽङ्गानि षट्, उपनिषदश्च ब्रह्मप्रतिपादिकाः, यतो गुरुरुपदेष्टा, नत्वीश्वरः ॥ ३३ ॥

अन्या अपि विद्या उक्ता इत्याह सरहस्यमिति ।

सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान्न्यायपथांस्तथा ।
तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्विधाम् ॥ ३४ ॥

रहस्यमन्त्रसहितं धनुर्वेदं पाठितवान् । क्षत्रियाणामिदं दृष्टोपयोगि उपवेदेषु नान्ये, धर्मान् धर्मशास्त्रम्, न्यायपथान् न्यायमार्गान् सामादीन्, आन्वीक्षिकी आत्मविद्या साङ्ख्ययोगादिरूपा । राजनीतिरन्या, सा षड्विधा सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयाख्या ॥ ३४ ॥

एतावतीं विद्यां कियता कालेन पठितवन्तावित्याह सर्वं तदमरश्रेष्ठाविति ।

सर्वं तदमरश्रेष्ठौ[1] सर्वविद्याप्रवर्तकौ ।
सकृन्निगदमात्रेण तौ सञ्जगृहतुर्नृप ॥ ३५ ॥

यावद्गुरुणोक्तं तावत्सकृन्निगदमात्रेणैव एकवारश्रवणेन सञ्जगृहतुः सम्यग् गृहीतवन्तौ, यावता कालेनानध्यायादिपरिपालनेन गुरुस्तावतीं विद्यां उच्चारितवान्, तावता कालेन गृहीतवन्तौ । नृपेति सावधानार्थं संबोधनम् ॥ ३५ ॥

अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयतौ तावतीः कलाः ।
गुरुदक्षिणयाचार्यं छन्दयामासतुर्नृप ॥ ३६ ॥

चतुःषष्टिसङ्ख्यायुक्तैरहोरात्रैः संयतौ नियतौ तावतीः कलाः चतुःषष्टिकलाः सञ्जगृहतुरिति संबन्धः । एकस्यां कलायां बहवः प्रकारा बहवो ग्रन्था शिक्षा च महती,

---

१ नरवरश्रेष्ठौ इत्यपरेषां पाठः ।

तथाप्येका कला एकस्मिन्नेव दिवसे शिक्षिता, ताः कलाः शैवतन्त्रोक्ता लिख्यन्ते । गीतं, वाद्यं, नृत्यम्, नाट्यं, आलेख्यम्, विशेषकाछेद्यम्, तन्दुलकुसुमबलिविकाराः, पुष्पास्तरणम्, दशनवसनानां गणाः, मणिभूमिकाकर्म, शयनरचनम्, उदकवाद्यमुदकाघातः, चित्रा योगाः, माल्यग्रथनविकल्पाः, शेखरापीडयोजनम्, नेपथ्ययोगाः, कर्णपत्रभङ्गाः, गन्धयुक्तिः, भूषणयोजनम्, ऐन्द्रजालाः, कौचुमारयोगाः, हस्तलाघवम्, शित्रं शाकयूषश्च, भक्षविकारक्रियाः, पानकरसरागासवयोजनम्, सूचीवानकर्म, सूत्रक्रीडा, वीणाडमरुकवाद्यानि, प्रहेलिका, प्रतिमाला, दुर्वाचकयोगाः, पुस्तकवाचनम्, नाटकाख्यायिकादर्शनम्, काव्यसमस्यापूरणम्, पत्रिकाचित्रवाचनविकल्पाः, तर्ककर्माणि, तक्षणम्, वास्तुविद्या, रूपरत्नपरीक्षा, धातुवादः, मणिरागज्ञानम्, आकरज्ञानम्, वृक्षायुर्वेदयोगाः, मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः, शुकसारिकाप्रलापनम्, उत्सादनम्, केशमार्जनकौशलम्, अक्षरमुष्टिकाकथनम्, म्लेच्छितकलिकल्पाः, देशभाषाज्ञानम्, पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम्, यन्त्रमातृकाः, धारणामातृकाः, सम्पाद्यम्, मानसीकाव्यक्रिया, अभिधानकोशः, छन्दोज्ञानम्, क्रियाविकल्पाः, एताश्चतुःषष्टिकलाः । तत्र गीतं गानशिक्षा गीतकरणं रागभेदाः तानमात्रादिरचनाप्रकाराः साधकबाधकतानानां परिज्ञानं च । एवमेकस्य गीतस्य । तथैव वाद्ये चतुर्विधे वादनसामर्थ्यं ज्ञानम्, तदाधाररचनम् । तद्भेदानां करणज्ञाने साधकबाधकज्ञानं च । पञ्च पञ्च प्रकाराः सर्वत्र । नृत्यमभिनयमात्रम् । नाट्यं ग्रन्थरूपम् । आलेख्यं चित्रकर्म, तत्र ये विशेषाः के कुत्सिता ग्रामकाश्च, सर्वे कप्रत्ययेन सङ्गृहीताः, तेषां छेद्यं यथा छेदनप्रकारेण छिन्ने वैचित्री भवति, तथा चणकद्विदले हस्तिशतलेखनम् । तन्दुलानां कुसुमानां च आरात्रिकाकारेण बलिविकाराः, पूजायां वा स्थापनप्रकाराः । पुष्पास्तरणं स्पष्टं शय्यादौ । दशनवसनानां गणा भेदाः । अधरोष्ठयोः लक्षणपरिज्ञानम्, रसार्थमेषा परीक्षा । मणिभूमिकाकर्म यथा मणयो यत्र यादृशा अपेक्ष्यन्ते, तत्र यादृशी भूमिः तत्क्रियारचनम् । शयनं शय्यास्थानं तस्य रचनम् । उदकवाद्यं यथा स्वत एवोदके नाना शब्दा भवन्ति, उदकाघात उदकस्याघातो यथा आहतमुदकमुपरि गच्छति अधो गच्छति विपरीतं च गच्छति । चित्रा योगाः विचित्राः प्रकाराः सर्वत्र । माल्यानां पुष्पाणां रचने विविधाः प्रकाराः । शेखरस्य शिरसः केशबन्धस्यापीडयोजनं केशादीनां पुष्पाणां मुकुटस्य वा योजनप्रकाराः । नेपथ्ययोगाः । नटशालादिनिर्माणप्रकाराः । कर्णपत्राणां कर्णाभरणपत्राणां भङ्गा अनेके भेदाः । गन्धयुक्तिश्चन्दनादेः पुष्पवस्त्राद्याकारेण निर्माणं नानासुगन्धनिर्माणं वा । भूषणानां योजनप्रकाराः । ऐन्द्रजालाः मायादर्शनप्रकारा यासु मायासु कल्पिका युक्तिर्न संभवति । त्रिंशतिभेदा एते । कौचुमारयोगा बहुरूपप्रकाराः । हस्तलाघवं स्पष्टम् । शित्रं शाकयूषश्चेति प्रायेण स्थौल्यसङ्कोचौ । भक्षविकाराणां क्रिया । पानकानां ये रसाः रागाश्च तेषामासवता मादकता । भावप्रधानो निर्देशः । पानकानां

रसानां आसवानां रागाणां योजनप्रकाराः । सूचीवानकर्म सूच्या वानं सीवनमिव परिवयनम् । तत्र नानाप्रकाराः । सूत्रक्रीडा सूत्रैर्नानाविधा क्रीडा । यथा भ्रमरादिभ्रामणं सूत्रोपरि चलनं च बन्धनप्रकारो वा । वीणाडमरुकवाद्यानां वादनप्रकाराः । प्रहेलिका कूटवाक्यपरिज्ञानम् । प्रतिमाला सर्ववस्तूनामनुकरणम् । दुर्वाचकयोगाः चतुरक्षरादिप्रकाराः । पुस्तकवाचनं, अतिशीघ्रमविद्यमानानपि वर्णान् योजयित्वा वाचनम् । नाटकाख्यायिकादर्शनम् । दीपव्यवधायके पटे नाटकाख्यायिकाया नाटकस्थितकथायाः प्रदर्शनम् । वस्त्रादिनिर्माणे वा नाटकस्थकथायाः प्रदर्शनम् । काव्ये अविद्यमाने पदे तस्यैव पदस्य पूरणं कविकर्मानुसारेण वा समस्यापूरणम् । पत्रिकाचित्रवाचनविकल्पाः नानाविधाः पत्रिका व्यस्तसमस्ताः मेषयुद्धादिप्रकाराः तत्र विविधाः कल्पाः । तर्ककर्माणि तर्केणैव सर्वपदार्थज्ञानं कृतिश्च । तक्षणं चन्द्रावर्तादिप्रकारेण शिल्पभेदाः । वास्तुनिर्माणं वास्तुविद्या गृहनिर्माणप्रकाराः । रूपरत्नपरीक्षा रूपाणां रत्नानां च परीक्षाः । इति विंशतिः । धातुवादः प्रसिद्धः । मणिरागज्ञानं मणिषु रागनिर्माणज्ञानम्, आकरज्ञानं राशिं दृष्ट्वैव एतावदस्तीति । वृक्षाणामायुर्वेदयोगाः, वृक्षाणां जीवनप्रकारः, फले निर्बीजकरणम्, वृक्षान्तरात्फलान्तरोत्पादनमित्यादि । मेषाणां कुक्कुटानां लावकानां युद्धप्रकाराः । शुकसारिकादीनामशिक्षितानामपि प्रकर्षालापनप्रकाराः । उत्सादनं यस्य कस्यचिदुद्वेगोत्पादनेनान्यत्र गमनप्रकारः । केशमार्जनकौशलं स्पष्टम् । अक्षरमुष्टिकाकथनं अक्षराणां परदृष्टानां मुष्टिकादीनां च मुष्टिकास्थितपदार्थानां कथनम् । म्लेच्छितकलिकल्पाः म्लेच्छितकल्पाः कलिकल्पाश्च । यथा शत्रुर्म्लेच्छितो भवति, सर्वैः सह कलिं च करोति, तथोपायाः । देशभाषाज्ञानं सर्वदेशेषु भाषापरिज्ञानम् । पुष्पशकटिका पुष्पैरेव शकटविमानादिरचनाप्रकारः । निमित्तज्ञानं काकादिभिरन्यैर्वा भाव्यर्थपरिज्ञानम् । यन्त्रमातृका प्रतिमादिचालनं भाषणादिप्रकाराः कारपल्लवी वा । धारणमातृका वर्णादिपदार्थधारणमेव । आदिमध्यान्तवर्णभेदेन मातृकावर्णपरिज्ञानं भवति । संपाद्यमभेद्यस्यापि हीरकादेः द्वैधीकरणप्रकारः । मानसीकाव्यक्रिया मानसिकसमस्यापूरणम् । अभिधानकोशः अन्योच्चारितानां सर्वेषामेव पदार्थानां क्रमेण पुनरुच्चारणसामर्थ्यम् । पुरुषं दृष्ट्वैव तस्य छन्दोज्ञानमयमेवंवृत्त इति । कामिन्यादीनां मनोज्ञानं वा । क्रियाविकल्पाः सर्ववस्तुषु या प्रक्रिया पूर्वसिद्धा, तामनादृत्य अन्यैरेव प्रकारैस्तन्निर्माणम् । विंशतिः । कामादिसान्त्वनम्, उद्बुद्धानां शमनम्, तदुद्बोधः । शत्रुमित्रकरणम्, सर्ववस्तूनामन्यथा करणम्, प्रतिभानेन च तत्र उक्ताः । पूर्वोक्तेषु वा अवान्तरभेदाः क्वचिद्ग्राह्याः । ततो 'गुरवे तु वरं दत्वे'ति स्मृतेः **गुरुदक्षिणा** देयेति दक्षिणार्थं मनस्यभीष्टा दक्षिणा ग्राह्येति **छन्दयामासतुः** । स्वाच्छन्द्यं संपादयामासतुः । विद्यासमाप्त्यनन्तरं

१ परीक्षकाः ।

या दक्षिणा गुरवे दीयते, तया कृत्वा स्वाच्छन्द्यम् । 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापये-द्विजः । साहस्यं तदङ्गं च तमाचार्यं प्रचक्षत' इति । यद्यप्युभौ वरद्वयं न दास्यतः, तथापि उभयोः कर्तव्यमिति स्वच्छन्ददानं निरूप्यते । **नृपेति** । तादृशा राज्ञः स्थाने समागत्य कृतार्था भवन्तीत्यनुभवार्थम् ॥ ३६ ॥

गुरुस्तु बहूनेवाध्यापयामास, नैवंविधौ कदाचिद् दृष्टौ, अत एताभ्यामलौकिकमपि दातुं शक्यत इति निश्चयं कृतवान्, 'पत्नी च कदाचिद्गां दुहन्ती दोहनपात्रं विस्मृत्य सन्ध्यावन्दनार्थं नियमेनोपविष्टं भगवन्तं प्रार्थितवती तदा भगवान् नियमोल्लङ्घने गुरुपत्नी-वाक्योल्लङ्घने च दोषं दृष्ट्वा उपविश्यैव हस्तं प्रसार्य दोहनपात्रं दत्तवान्, तदा अनुत्थितं भगवन्तं स्वनिकटे दोहनपात्रं च दृष्ट्वा विस्मिता आसी'दिति पुराणान्तरप्रसिद्धिः । अत उभयोरपि भगवन्माहात्म्यपरिज्ञानादलौकिकमेव याचनीयमिति निश्चित्य तथा याचित-वानित्याह द्विज इति ।

द्विजस्तयोस्तं महिमानमद्भुतं
संलक्ष्य राजन्नतिमानुषीं मतिम् ॥
सम्मन्त्र्य पत्न्या स महार्णवे मृतं
बालं प्रभासे वरयांबभूव ह ॥ ३७ ॥

स हि यज्ञादीन् चिकीर्षुः, पुत्रवांश्चाधिकारी, तस्मिन्नुपहते स्थगितः विचार्य च वंशकर्तृत्वेन तथोत्पादितः, ईश्वरकृपाव्यतिरेकेण कालेन तदुपहतम्, तथापि वेदप्रामाण्यात् ईश्वरेच्छामज्ञात्वा कालं प्रतीक्षन्नेव स्थितः । अतस्तस्य तदावश्यकमिति ज्ञापयितुं **द्विज** इत्युक्तम् तृतीयजन्मापेक्षितम् । **तयो** रामकृष्णयोः तदलौकिकं **महिमानं** श्रुतं च दृष्टं च । **अद्भुतश्च** माहिमा दृष्टः । तौ पाठयन् स्वयं ज्ञातवान् , न हि पूर्वमयमेतादृशः स्थितः, अन्यथा ऋषिभ्योऽप्यधिकः स्यात्, अतस्तौ पाठयन् स्वयमेव पठितवान्, वैपरीत्यमेवाद्भुतत्वं संलक्षयति । स ह्यूहापोहकुशलः स्वस्य पश्चात् पूर्णज्ञानं भगवत्कृतमेवेति निश्चित्य लौकिकन्या-येन भगवदिच्छयैव गुरुत्वं स्थापयितुं **महार्णव** एव **मृतं** पुत्रमयाचतेति संबन्धः । **राज-न्निति** क्लिष्टत्वादादरेण सम्बोधनं विश्वासार्थं च । किञ्च । **मतिरप्यलौकिकी,** नत्वलौकिक एव भावः मन्त्रादिष्विव, अतः असाध्यमपि ज्ञास्यति करिष्यतीति निश्चित्य दृष्टादृष्टस्य साधनस्य विद्यमानत्वात् **पत्न्या** च यज्ञकर्मयोग्यया **सम्मन्त्र्य** एतदेव प्रार्थनीयमिति । यतः **स** प्रसिद्धः तदाकाङ्क्षी तदुपपादितम् । **महार्णवे** न तु सागरे **मृतम्** । ते प्रभासयात्रायां बहव एव गताः । तत्र सकुटुम्बगमने अग्निकुण्डे बालको निमग्नः । ननु कोऽयं निर्बन्धः, मृत्यु-कालादीनां सत्यतापि स्यात्, तत्राऽऽह **बालमिति** । तत्रोत्पन्नः स्नेहः स न निवृत्त इति । **प्रभासे** मृतः पुनर्नायातीति मन्त्रादिनापि तदानयनमशक्यं **वरयाम्बभूव** वरत्वेन याचित-

वान् । 'गुरवे तु वरं दद्या'दिति वरदानमावश्यकमिति । इत्याश्चर्यम् । विदितसर्वतत्त्वः 'किं प्रजया करिष्याम' इति श्रुतिवशात् प्रजाव्यतिरेकेणापि कार्यसिद्धेः, तथापि याचितवानिति । निरोधो भगवता तस्यापि कर्तव्य इति तथैव याचितवान् ॥ ३७ ॥

भगवान् पुनः अलौकिके दत्ते स्वात्मानं ज्ञास्यतीति गोपनार्थं प्रवृत्तोपि कालादिमर्यादापि दूरीकर्तव्येति कदाचिन्न करिष्यतीत्याशङ्क्याङ्गीकारमाह **तथेति** ।

तथेत्यथारुह्य महारथौ रथं
प्रभासमासाद्य दुरन्तविक्रमौ ।
वेलामुपव्रज्य निषीदतुः क्षणं
सिन्धुर्विदित्वार्हणमाहरत्तयोः ॥ ३८ ॥

ॐमिति वक्तव्ये आकृतिरेव तुल्येति समानरूपं सङ्घातान्तरमेवानेष्यतीति शङ्काव्यावृत्त्यर्थं य एव सङ्घातः यादृशस्तथैवानेतव्य इति **तथेति** प्रतिज्ञोक्ता । एतच्च शिष्यभावे न संभवतीति ऐश्वरं भावमाश्रित्य भिन्नप्रक्रमेण तदर्थं गतावित्याह **अथेति** । महारथं सर्वगामिनं स्वयमपि **महारथौ** रथशिक्षायां निपुणौ एकमेव **रथं समारुह्य** पर्यायेण सारथित्वं सम्पादयन्तौ शीघ्रमेव **प्रभासमासाद्य** । समुद्रादपि भयाभावायाह **दुरन्तो विक्रमो** ययोरिति । ततः समुद्रवेला**मुपव्रज्य** ज्ञापयन्ताविव **क्षण**मुपसेदतुः । ततः सिन्धुर्भगवन्तं जामातरं गृहपतिं बन्धकं च ज्ञात्वा **अर्हणं** पूजां **तयोराहरत्** । त्रेधा हि तस्य बालकस्य विनियोगः, वियोजनं प्राणापानयोः समुद्रेण कृतम्, शारीरभागः पञ्चजनेन गृहीतः, अन्यश्च सङ्घातः कर्मवशात् पूर्वसूक्ष्मावस्थया सहितः सजीवः यमपुर्यां तिष्ठति, भगवता च तावती भूमिः समुद्रात् पृथक्कर्तव्या च । लीलौपयिकं भवति न वेति विचारणीयम् ॥ ३८ ॥

अतः समुद्रं प्रति भगवान् किञ्चिदुवाचेत्याह **तमाहेति** ।

तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदीयताम् ।
योऽसाविह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा ॥ ३९ ॥

ननु पूजया तत्सापेक्षः सङ्कोचं च प्राप्य कथमेवमाज्ञां दत्तवानित्याशङ्क्याह **भगवानिति** । स हि सर्वेश्वरः सेवके च कः सङ्कोच इति तथैवाज्ञां दत्तवान् । **आशु गुरुपुत्रः प्रदीयता**मिति । मम स्थाने केति न वक्तव्यम्, आधिदैविकं रूपं प्रदर्शयन्नाह **योऽसाविति** । असौ यः अभिज्ञानार्थं प्रदर्शनम् । कया क्रियया मयि समागत इत्याशङ्कायामाह **त्वया ग्रस्त** इति । ननु ब्राह्मणः कथं ग्रासमर्हति तत्राह **बालक** इति । अनुपनीतः, ग्रासश्च न बुद्धिपूर्वक इत्याह **महतोर्मिणेति** । महता तरङ्गेण, तस्मान्न दण्ड्यः ॥ ३९ ॥

प्रत्युत्तरमाह समुद्रो **नैवाहार्षमिति** ।

समुद्र उवाच—**नैवाहार्षमहं देव दैत्यः पञ्चजनो महान् ।**

अन्तर्जलचरः कृष्ण शङ्खरूपधरोऽसुरः ॥ ४० ॥

आस्ते तेनाहृतो नूनं

शरणागतः पञ्चजन इति भगवता ऐक्यात्समुद्र एव निरुक्तः **त्वया ग्रस्त** इति । स तु स्थित्यर्थमेवाहं प्रयोजकः न तु तत्कृतगुणदोषयोरिति तं पृथक्कृत्य आत्मनो दोषाभावमाह तं **नाहमहार्षम्** । ऊर्मयः कराः भवन्ति । न हि कराः हरणे साधनत्वेन समागताः । किन्तु स्वभावत एव निमित्तत्वं प्राप्ता इति भगवद्वाक्यम् । अन्यथा दूराज्जलचरं दृष्ट्वा बालकः पलायनमपि कुर्यात् । अर्थान्निमित्तत्वं जातमिति न दोष इति समुद्राभिप्रायः । साक्षात्कर्तारं निर्दिशति **दैत्यः पञ्चजन** इति । अत्र विश्वासार्थं देवेति संबोधनम् । प्रत्यक्षेणापि सर्वं पश्यति । स कथं न निराकृत इत्याशङ्कायां **दैत्य** इत्याह दैत्या हि बहवो बलिष्ठाश्च । तत्राप्ययं **पञ्चजनः**, वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति पञ्चजनानामयमेक एवानुकल्प इति पञ्चजनरूपः । पञ्चसंवत्सरात्मको वा दैत्यरूपः । पञ्चपर्वाऽविद्यारूपो वा । तत्रापि **महान्**, मयापि मारयितुमशक्यः, तमसाध्यं निरूपयितुं स्वरूपमुक्तवान् । स्थानं निरूपयति **अन्तर्जलचर** इति । जलमध्य एव चरति न कदाचिदपि बहिरायाति । रूपमात्रं दृष्ट्वा भीतः सन् परमन्यथा वदति, न तु स्वरूपं जानातीति शङ्कां वारयितुमाह **कृष्णेति** । परिज्ञानार्थमाकृतिमाह **शङ्खरूपधर** इति । अन्यथापि स वध्य इति वक्तुं तद्दोषमाह **असुर** इति सुरप्रतिपक्षी । यदि पश्चात्सोपि मृतः स्यात्तदापि व्याजत्वं संभवेत् तन्निवृत्त्यर्थमाह **आस्त** इति । जीवतीत्यर्थः । **तेनैवाहृतः** । तत्र प्रविश्यान्यो मारितवानिति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह **नूनमिति** । नयनमात्रं निषिद्धमिति, संयोगविभागः अनेनैव कृत इति एतस्मात्संयोगः, बलं च गृहीतम् ॥ ४०१/२ ॥

श्रीशुक उवाच— **तच्छ्रुत्वा सत्वरं प्रभुः ।**

जलं प्रविश्य तं हत्वा नापश्यदुदरेऽर्भकम् ॥

तदङ्गप्रभवं शङ्खमादाय रथमागमत् ॥ ४१ ॥

ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां पुरीम् ॥

गत्वा जनार्दनः शङ्खं प्रदध्मौ सहलायुधः ॥ ४२ ॥

कालादीनां परिणामहेतूनां प्रतिलोमतया निवेशनार्थं उत्तरं कार्यं भगवान् गृह्णातीत्याह **तच्छ्रुत्वा** दूरे मा गच्छत्विति शीघ्रमेव समर्थत्वात्स्वयमेकाकी समुद्रजलं **प्रविश्य** पलायमानं **तं** शङ्खोद्धारे **हत्वा** तदुदरे तं बालकं प्राणेन्द्रियजीवसङ्घातरूपं **नापश्यत्** । ततः कर्मवशादन्यत्र गत इति । ननु गच्छत्येवान्यत्र किमिति जिज्ञासया दृष्टः

हतो वेत्याशङ्क्याह **अर्भकमिति** । बालकत्वात् न कर्माधीनो भविष्यतीत्याशङ्क्य दर्शने हेतुः । मारणे तु **तदङ्गप्रभवं शङ्खमादायेति** । अत एव भगवतः शङ्खः पाञ्चजन्यः । तत्र स्थितान् सूक्ष्मानवयवान् प्रतिलोमतया मज्जनक्षणस्थितपर्यन्तान्विधाय तान्पुनः यमलोके स्थितदेहे निवेश्य तत्र स्थितान् प्रतिलोमतया पुनरुत्क्रमणावस्थास्थितान्कर्तुं **रथमागच्छद्** यत्र बलभद्रः ॥ ४१ ॥

ततः संयमनीं सम्यग्यमयति सर्वानेवेति मृत्युदेवतायाः पुरीं **नामेति** प्रसिद्धाम्, यद्भयात्सर्वे एव सन्मार्गरता भवन्ति । यद्यपि **यमस्य** बहूनि स्थानानि सन्ति, तथापि सा **दयिता** । अभयार्थमाह **जनार्दन** इति, जनामविद्यामेव यत्रार्दयति, तत्र कान्यवार्ता, तत्रापि **सहलायुधः** पातालस्यापि पतिः ॥ ४२ ॥

ततः समुद्रवद्यमस्यापि कृत्यमाह **शङ्खनिर्ह्रादमाकर्ण्येति** ।

शङ्खनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः ।
तयोः सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहिताम् ॥ ४३ ॥

शङ्खनादनं तु सर्वप्रबोधनार्थम्, तत्रत्यावयवानां प्रेरणार्थं च, प्रजानां **संयमन** इति । स्वाधिकारव्यावृत्त्यर्थं च भीतः सन् **तयोः महतीमेव सपर्यां** पूजां वैष्णवत्वात् **भक्त्युपबृंहितां चक्रे** ॥ ४३ ॥

स हि कृतार्थः सन् आत्मानं कृतकृत्यं मन्यमानः सन् कार्यविशेषार्थमागत इति विज्ञाय स्वापराधनिवृत्तये तत् पृच्छति **उवाचेति** ।

उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशयालयम् ।
लीलामनुष्य हे विष्णो युवयोः करवाणि किम् ॥ ४४ ॥

नम्रः सन् **कृष्णं** सदानन्दं कारणार्थमागतं वा भयाभावार्थमुक्तम् । ज्ञात्वैव पृच्छतीति शङ्काव्यावृत्त्यर्थमाह **सर्वभूताशयालयमिति** । सर्वभूतानामाशयेष्वन्तःकरणेषु आलयो गृहं यस्य । अज्ञात्वा कथनं व्यावर्तयति **लीलामनुष्येति** । वस्तुतस्तु विष्णुरेव भवान् । एवं सति **युवयोरहं** किङ्करः **किं करवाणि** । करवामेति वा सर्वात्मतया परिगृह्य ॥ ४४ ॥

मर्यादां बाधकत्वेन वक्ष्यतीति भगवानीश्वरवाक्यमाह **गुरुपुत्रमिहानीतमिति** ।

श्रीभगवानुवाच—**गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबन्धनम् ।**
आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृतः ॥ ४५ ॥

निजकर्मैव नितरां बन्धनं यस्य, स्वतः कर्माधीनम्, अतस्त्वया स्वार्थं नानीतः, भाविज्ञानेऽप्यतो नापराधः । आज्ञामाह **आनयस्वेति** । कथं मर्यादा मया त्यक्तव्येति शङ्कायां **महाराजसम्बोधनम्**, स हि कदाचित्पुष्टिमपि स्वीकरोतीति, विशेषमप्याह मर्यादातिक्रमे **मच्छासनपुरस्कृत** इति । मम **शासनमाज्ञैव पुरस्कृतं** येन ॥ ४५ ॥

एवमधिकारवशादीश्वराज्ञया च निरूपितेर्थे तदर्थं निस्सन्दिग्धं प्रवृत्त इत्याह **तथेतीति** ।

श्रीशुक उवाच—**तथेति तेनोपानीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ ।**
दत्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतुः ॥ ४६ ॥

तथैव करिष्यामीति तेनानीय दत्तं **गुरुपुत्रं** भगवत्कृपया पूर्वावस्थां प्राप्तं प्रतिसङ्क्रमेण दृष्टद्वारैव नत्वलौकिकप्रकारेण समानीय, यादवश्रेष्ठौ, **यदुरपि** धर्मपरायणः, अतो गुरूक्तं तथैव कृतवन्तौ । ततः **स्वगुरवे दत्वा भूयो वृणीष्वेत्यूचतुः** । अयं तु तव सुतो न दक्षिणारूपः किन्तु तेषामेव तेभ्यो दत्तमिति प्रतिबन्धनिवर्तकत्वेनाज्ञाकारी जातः ॥ ४६ ॥

द्वितीयवारं वरो न याचनीय इति तस्य बुद्ध्या स एव वर इति लोकबुद्ध्या अप्रार्थयन्निव प्रार्थयति **सम्यक् सम्पादितो वत्साविति** ।

गुरुरुवाच—**सम्यक्सम्पादितो वत्सौ भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः ।**
को नु युष्मद्विधगुरोः कामानामवशिष्यते ॥ ४७ ॥

भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः गुरोः प्रत्युपकाररूपो दक्षिणात्मकः **भवद्भ्यामेव सम्यक् सम्पादितः** नत्वन्यः असाध्यं कर्तुं शक्तः । एवं सति शास्त्रप्रामाण्यात् शिष्याद्गुरुर्महान् भवतीति भगवत्कृपयैव महत्त्वे सिद्धे **युष्मद्विधस्य गुरोर्मम कामानां** मध्ये **कः कामोवशिष्यते** यः प्रार्थनीयः स्यात् ॥ ४७ ॥

परमेतदेव कर्तव्यमिति अभ्यनुज्ञारूपं द्वयं प्रार्थयति ।

गच्छतं स्वगृहं वीरौ कीर्तिर्वामस्तु पावनी ।
छन्दांस्ययातयामानि भवन्त्विह परत्र च ॥ ४८ ॥

स्वगृहं गच्छतं वीरौ भवतम्, गार्हस्थ्येन स्थातव्यम्, सर्वत्र जय एव भवत्वित्यर्थः । **कीर्तिश्च** सर्वलोक**पावनी** भवतु, आशीर्वादो वा वरो वा यथाधिकारं ज्ञातव्यः ॥ ४८ ॥

एतदपि गुरुवाक्यं कृतवन्ताविति वदन् प्रत्यापत्तिमाह **गुरुणैवमनुज्ञाताविति** ।

श्रीशुक उवाच—**गुरुणैवमनुज्ञातौ रथेनानिलरंहसा ।**
आयातां स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन वै ॥ ४९ ॥

भगवदिच्छानुसारेणैव **गुरुणा** उक्तौ, क्षणमात्रेणैव **अनिलरंहसा रथेन स्वपुरं पुनरायातां** आगतौ वा, स्वपुरत्वेन प्रत्यापत्तित्वमुक्तम् । दूरादेव तापनाशकत्वाय पर्जन्यवन्निनदो यस्येत्युक्तम् ॥ ४९ ॥

भगवन्तं पूर्ववदुक्त्वा तत्संबन्धिनोपि पूर्ववदेव जाताः भगवति निरुद्धा वेत्याह **समानन्दन्निति** ।

समानन्दन्प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामजनार्दनौ ।
अपश्यन्त्यो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ॥ ५० ॥

सर्वाः विद्यानधिकारिणोऽपि, विद्यया तेजोनुभावौ भगवता प्रकटिताविति तदर्थमाह **दृष्ट्वा रामजनार्दनाविति** । सामान्यतोपि दर्शनाकाङ्क्षामाह **अपश्यन्त्य** इति । बहून्येव दिनानि वर्षत्रयचतुष्टयात्मकानि **अपश्यन्त्यः** सत्यः दृष्ट्वा परमानन्दयुक्ता जाताः, पूर्वापेक्षया अधिकत्वमाशङ्क्य । तथा सति प्रमाणबलं भविष्यतीति तन्निराकरणार्थं दृष्टान्तमाह **नष्ट** अदृष्टः क्वचित् लीनः पुनर्लब्धश्चेत् **धनादिश्चे**त्तदा पूर्ववदेव जायमानमपि सुखं विशिष्टमिव भवतीति भगवत्यपि तथा जातमित्यर्थः ॥ ५० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धपूर्वार्द्धे द्विचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४२ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

त्रिचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ।

त्रिचत्वारिंशकेऽध्याये स्वस्थित्यैव निरोधनात् ।
यशोदानन्दयोश्चैव ह्युक्तोऽपि विनिरूप्यते ॥ १ ॥
गोपिकानां ततो वाच्यस्तेनोक्तं च समर्थितम् ।
राजसत्वं च संसिद्धं गुणोत्कर्षश्च रूपितः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये 'ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो' नन्दं प्रति भगवता निरूपितम्, तेषामेव च सम्बन्धः पुत्रत्वादिरूपः स्थापितः, तत्र मध्ये विद्याग्रहणेन विलम्बो जात इति स्वस्यापि

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

गोपिकानां ततो वाच्य इति । नन्वेवं सति अस्य रजोलीलात्वं लीलाविषयाणां तामसत्वेन राजसप्रकरणे तत्कथा च न सङ्गच्छते इत्याकाङ्क्षायां तदर्थ-
१० ४३-०
माहुः **तेने**त्यादि । तथा च 'ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्याम' इति 'आयास्य' इत्यादिवाक्यस्य राजसस्वरूपेणोक्तत्वेन तत्समर्थनाद्रजोलीलात्वम्, वचनोद्देश्यत्वेन च **राजसत्वं** पूर्वधर्मानपायात् **सम्यगेव सिद्धम्** । गुणस्य भगवदीयकृपायास्तदीय-प्रेम्णस्तेषां तामसत्वस्य चोत्कर्षो°तिशयश्च निरूपित इत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्रिचत्वारिंशे । ननु तामसप्रकरणे एतेषां निरोध उक्त एवेति पुनस्तदुक्तिः किमर्थेत्याशङ्क्य विभेदकथनार्थमाहुः । **स्वस्थित्यैवे**ति । बहिरिति शेषः । तदा स्वयं बहिः स्थित एव निरोधं कृतवान् । गुणगानादावन्तः स्थितावपि बहिः स्थितस्यैव व्यूहविशिष्टस्यान्तः प्रवेशः । पुरुषोत्तमस्य रसात्मकत्वेन साधारत्वनियमादाधारार्थं व्यूहापेक्षणात् । अत एव प्रकार उक्तः । अधुना तु व्यूहविशिष्टस्यात्रागतत्वेन केवलस्तत्र स्थितो भक्तहृदयमेव तदाधार इति ज्ञेयम् । अन्तः प्रकारो न तु बहिःस्थितोन्तःप्रविष्ट इति भेदः । अत एव 'पुनः पुनः स्मारयन्ती'त्यादिना बहिः स्थितानां स्मारकत्वमेवोक्तम् । नत्वनुभावकत्वम् । **यशोदानन्दयोः** । चकाराद्गोपानाम्, निरोध इति शेषः । एतेषामेव न तु प्रसङ्गाद्व्रजे समागतानां कुन्त्यादीनामित्येवकारः । अत्यनुगृहीतत्वाद्व्रजीयभक्तहृदयस्यैव पुरुषोत्तमाधारत्वं युक्तमिति हिशब्दः । अग्रिमाध्यायार्थमपि प्रसङ्गादाहुः । **गोपिकानामिति** ।

° उत्कर्षातिशयः, उत्कर्षेतिशयः ।

गमनं कार्यस्यावश्यकत्वात् न संभवतीति विद्यातः समागत्य नन्दादीनां सान्त्वनार्थमुद्धवं प्रेषयतीति निरूप्यते । तत्र सन्ति त्रिविधाः, प्रकटसन्देशयोग्या यशोदानन्दप्रभृतयः, मित्रभूता गोपा अल्पगोप्याः, गोप्यस्त्वतिगोप्याः । अत एतादृशेर्थे निपुणेन दूतेन भाव्यमित्युद्धवं प्रेषणार्थं वर्णयति **वृष्णीनां प्रवर** इति ।

श्रीशुक उवाच—**वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।**
शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः ॥ १ ॥

कुलीनः सर्वकर्मसु प्रशस्तः। तत्रापि स्वगोत्रजः, तत्रापि महानिति प्रेषणे स्वरूपयोग्यता निरूपिता। दौत्यार्थं सहकारियोग्यतामाह **मन्त्रीति**। स हि मन्त्रं न प्रकाशयति। तद्युचितमेव वदेन्नानुचितमिति भगवदुक्तमपि न वदेदतो गुह्यार्थे प्रेषणमयुक्तमित्याशङ्क्याह **कृष्णस्य**

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

वृष्णीनामित्यस्याभासे । कार्यस्यावश्यकत्वादित्यादि । मथुरादिस्थितानामुद्धा-
१०-४३-१ रस्य तथात्वात् । यदि स्वयं तत्र गच्छेत्, तदा तदवस्थां पश्यन् तत्रैव तिष्ठेदिति अग्रिमकार्यं न स्यादिति भावः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

बाललीलायामेतयोरिव प्रौढलीलायां तासां मुख्यत्वादध्यायान्तरेण स्वतन्त्रतया कथनमिति भावः । **तेनेति** । सन्देशप्रेषणेन दौत्यकैरायास्ये इति भगवदुक्तमपि समर्थितामित्यर्थः । नन्वेतादृशनिरोधोपि तत्प्रकरणे एव कुतो नोक्तस्तत्राहुः । **राजसत्वं चेति** । विकलत्वास्त्रास्थ्यादिभावरूपविक्षेपवत्त्वमधुना सिद्धमेतस्य तदङ्गत्वात्पूर्वं तदकथनमित्यर्थः । प्रयोजनान्तरमाहुर्**गुणेति** । भगवान् लोकरीत्यायातोपि 'बीजं भक्ति'रिति कारिकोक्तगुणैर्निरोधं कृतवानिति **गुणोत्कर्षो** निरूपितः, उक्तसमर्थनं जातम्, गुणोत्कर्षश्च निरूपितो जात इति समुच्चयार्थमुभयत्र चकारः । **तेषामेव चेति** । साक्षात्पुरुषोत्तमे पुत्रत्वसम्बन्धो नन्दादीनामेव, प्रद्युम्नव्यूहाभावात्स्वरूपे एव लीलार्थं पुत्रत्वस्थापनात् । वसुदेवगृहे व्यूहविशिष्टपुरुषोत्तमप्राकट्येपि वंशसम्बन्धः प्रद्युम्नांशेन । अत एव 'पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवे'ति पूर्वमुक्तम् । अत्रायमभिसन्धिः । वासुदेवो नन्दगृहे आविर्भूतस्तस्मिन्नाधारे भक्तहृदयस्थितः पुरुषोत्तम आविर्भूतः । तत्र प्रद्युम्नाभावाद्वासुदेवस्य च तत्कार्यं न भवतीति स्वस्मिन्नेव तदीयपुत्रत्वादिसम्बन्धं स्वीकृतवान् । व्यूहत्रयविशिष्टः पुरुषोत्तमो वसुदेवगृहे प्रकटः । अत्र प्रद्युम्नांशेनैव पुत्रत्वादिसम्बन्धः । ततो गोकुलगमने उभयोरेकीभावेन स्थितिः । पुनर्मथुरागमने वासुदेवमपि गृहीत्वा चतुर्व्यूहविशिष्टः सन्वसुदेवगृहाविर्भूतो भगवान्पुरुषोत्तमो मथुरां गतः । नन्दगृहाविर्भूतस्तु पुरुषोत्तमः केवलो भक्तहृदयाधारे स्थितः । अत एव तदनन्तरं केवलपुरुषोत्तमकार्यं भक्तेषु नानाविधविलासं कृतवान्न तु व्यूहकार्यमिति । **स हि मन्त्र-**

दयित इति । दयितोत्यन्तं प्रियः, यद्यनभिप्रेतधर्मवान् भवेत् तर्ह्यत्यन्तं प्रीतिविषयो न स्यात्, गुर्वादिरप्येतादृशो भवतीति पितृव्यत्वाच्च तथात्वे गुह्यं न वक्तव्यमित्याशङ्क्याह **सखेति** । भगवतः समानशीलव्यसनवान् । तथाप्यनीतिज्ञश्चेत् देशकालप्रकरणादिनिरपेक्षतया वदेत्, ततश्च यथार्थमपि भाषितं फलाय न भवेदित्यत आह **बृहस्पतेः** देवगुरोः शिष्य इति । नीतिस्तत्रैव (प्रतिष्ठिता) तिष्ठति । **साक्षादिति** न ग्रन्थद्वारा । साक्षादुद्धवो वा उत्सवात्मकः, दूरं गतस्य बन्धोः पुनरागमनख्यापकः परम्परयोत्सवहेतुर्भवति अयं तु साक्षात् । एनं दृष्ट्वैव जानन्ति भगवद्दर्शनेनेव च सुखिता भवन्ति, तथापि यावदुक्तार्थग्रहणसामर्थ्यं मृग्यत इति तादृशो वक्तव्य इत्यत आह **बुद्धिसत्तम** इति । बुद्ध्यात्यन्तं सन्, बुद्धिमत्वेऽपि कार्यसिद्धौ स्वतोपि छायया गोकुलवासिनां दुःखदूरीकरणसमर्थ इति तथोक्तम् ॥ १ ॥

एवं दूतगुणानुक्त्वा तादृशे भगवन्नियोगमाह **तमाहेति** ।

तमाह भगवान् प्रेष्ठं भक्तमेकान्तिनं क्वचित् ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः ॥ २ ॥

तेन कार्यं सेत्स्यतीति ज्ञानार्थमत्यनुरोध्येषु स्वागमनार्थं च प्रेष्ठोत्यन्तं प्रियः अतः स्वसमान इति प्रतिनिधित्वात्प्रेषणीयः । तथापि स्त्रीषु विक्रियां प्राप्स्यतीत्याशङ्क्याह **भक्त**मिति । स्त्रीकृतस्तथा भविष्यतीत्याशङ्क्याह **एकान्तिन**मिति । एकान्ते स्थातुं योग्यम्, उभयेषां विकारानालम्बनमिति, **क्वचिदे**कान्ते यत्र कोपि न पश्यति तत्र **पाणिना पाणिं गृहीत्वा** आहेति संबन्धः । एवं निर्बन्धेन कथने को हेतुस्तत्राह **प्रपन्नार्तिहर** इति । शरणागता गोकुलवासिनः, तेषामार्तिर्हर्तव्येति सहज एव धर्मस्तस्य तादृश इति न तद्धर्मपरित्यागः ॥ २ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४३-२ **तमाहेत्यत्र** । **उभयेषा**मिति । स्त्रीणामेकान्ते चेत्यर्थः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मिति । नित्ययोगे मत्वर्थीय इति । नित्यं तेनैव सह मन्त्रस्य योगो बहिर्न प्रकाश इति भावः । **बुद्धिसत्तम** इति तमप् प्रत्ययस्यार्थमाहुः **स्वतोपि छाययेति** । प्रतिच्छायया भगवत्सादृश्येनेत्यर्थः । अत एवाग्रिमाध्याये प्रलम्बबाह्वित्यादिकं वक्ष्यते इति भावः ॥

तमाहेत्यत्र । **तेनेति** । कार्यं तेन सेत्स्यतीति हेतोस्तमाहेति शेषः । **प्रेष्ठपद**तात्पर्यमाहुः । **ज्ञानार्थ**मिति । अन्तरङ्गज्ञानयोग्यतार्थम् । **अत्यनुरोध्येषु** व्रजीयेषु स्वस्य भगवतोऽगमनेपि तेनैव कार्यसिद्ध्यर्थं च **प्रेष्ठप**दमित्यर्थः ।

भगवद्वाक्यान्याह चतुर्भिः **गच्छोद्धवेति** ।

गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह ।
गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्सन्देशैर्विमोचय ॥ ३ ॥

'प्रमाणं च प्रमेयं च उपपत्तिश्च बाधकम् । चत्वारोऽत्रैव वक्तव्या अन्यथा प्रेषणं न हि' ॥१॥

आदौ नियोगमाह हे **उद्धव व्रजं गच्छ** । सौम्येति सम्बोधनान्नान्यः प्रेषयितुमुचित इति सूचितम् । गत्वा कर्तव्यमाह **पित्रोः** यशोदानन्दयोः **नौ** आवयोः उभाभ्यां तस्मिन्नेव पितृत्वं स्थापितमिति तदुपपादितम् । अतो यथैव प्रीतिर्भवति अस्मदागमनेनेव तथा **प्रीतिमावह,** अयं प्रकटः सन्देशः । गुप्तमाह **गोपीनां मद्वियोगाधि**मिति । मम वियोगेन य आधिः मनःपीडा तां **मत्सन्देशैः** मत्पत्रलिखितैः तत्र प्रकटीकृतैः **विमोचय,** आधिग्रस्तास्ताः यथा तद्वासो गच्छति तथोपायं कुरु ॥ ३ ॥

ननु तासु को विशेष इत्याशङ्क्य तासां स्वरूपमाह अस्मत्कथने प्रमेयबलत्वेन **ता मन्मनस्का** इति ।

ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ।
ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्बिभर्म्यहम् ॥ ४ ॥

प्राणिनामात्मा मदीय एव सर्वसाधारणः स च सिद्धत्वात्, ज्ञातेऽपि तथा नादरणीयः किन्तु देहेन्द्रियमनांस्यन्यपराण्येवोत्पत्तिशिष्टानि तानि चेन्मत्पराणि स्युस्तदा तत्सङ्घाता मदीया भवन्ति । तदाह '**मय्येव** मनो यासां मय्येव प्राणा इन्द्रियाणि च **मदर्थ**मेव जीवन्ति मय्येव सति जीवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि मद्विषयकमेव कुर्वन्ति, देहमपि मदर्थमेव कुर्वन्ती'त्येतदर्थमाह **मदर्थे त्यक्तदैहिका** इति । दैहिका हि देहोपयोगिनस्तेषु विद्यमानेषु न भगवदर्थमेव देहो भवेत् । अतस्ते त्यक्तव्याः । ननु तेषां त्यागे देहनिर्वाहो न

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

भगवद्वाक्यानां चतुर्भिर्निरूपणे हेतुमाहुः **प्रमाण**मिति । **बाधक**मिति । अप्रेषण इति शेषः । **अन्यथा** एतच्चतुष्टयाभावे । **न हीति** । न युक्तमित्यर्थः ।
१०-४३-३ तथा च तदर्थं **चत्वारः** श्लोका इति भावः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गच्छोद्धवेत्यत्र । चतुर्णां वाक्यानामर्थमाहुः । **प्रमाणं चेति** । प्रमाणं गच्छेति भगवतो नियोगः । वेदरूप इत्यर्थः । **प्रमेयं** ता मन्मनस्का इत्यनेनोक्तं स्वामिनीस्वरूपम् । प्रेषणे **उपपत्ति**'र्मयि ता' इति श्लोकोक्ता । अप्रेषणे **बाधकं** 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेणे'त्यनेनोक्तम् । एतादृशैतच्चतुष्टयाभावे **प्रेषणं न** स्यादित्यर्थः । **अस्मत्कथने इति** । अस्मच्छब्दवाच्य आत्मा । भगवत आत्मत्वेन कथने तासां स्वरूपबलेनैव विशेष इत्यर्थः ॥

भवेत्, तत्राह **ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे** इति । **त्यक्तः लोकधर्मो** वैदिकश्च यैः चकारात्सर्वे लौकिकधर्माः **वेदैश्च** परिगृहीताः, एतादृशान**हं बिभर्मि** यथा मद्धस्तस्थित-पदार्थः केनापि नोपहन्यते तथा त इत्यर्थः । अतस्तेषां न कोप्युपद्रवः किन्तु मद्विरहः स संदेशैर्निराकर्तव्यः ॥ ४ ॥

ननु फलसाधकत्वात् भक्तिमार्गे विरह एव पुरुषार्थ इति किमिति निराक्रियते तत्राह **मयि ता** इति ।

मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः ।
स्मरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति विरहौत्कण्ठ्यकातराः ॥ ५ ॥

ता विमुह्यन्ति क्षणे क्षणे मूर्च्छां प्राप्नुवन्ति **कातरा** दीनाश्च भवन्ति । प्राणरक्षा दैन्यं च दूरीकर्तव्यम् । ननु मूर्च्छायां को हेतुः ज्ञानस्य मानसव्यापारस्य वा घातकत्वाभावात् । प्राणघाते हि मूर्च्छा भवति तत्राह **ता मयि दूरस्थे** सति **गोकुलस्त्रियः** विचारचातुर्यादिरहिताः **प्रेयसा**मतिप्रियाणां सर्वेषामेव मध्ये **प्रेष्ठे**तिप्रिये प्राणादप्यधिकप्रिये दूरे विद्यमाने सति **स्मरन्त्य** एव **विमुह्यन्ति** । स्मरणमात्रमेव मूर्च्छाहेतुः । **अङ्गे**ति संबोधनं तासु स्नेहात् तदर्थं प्रेषणीयेऽपि स्नेहसूचकम् । मरणमनेनैव भवत्यनेन नेति किञ्चिदुपपन्नमस्ति, यथा महाभया प्राणो क्रमणम्, अतिक्रूरदर्शनाच्च, यथा वा पुत्राद्यपगमश्रवणे तथा तासामपि प्राप्तिसंभावनारहिते मयि सति मत्स्मरणमात्रेणापि । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । भगवत्प्राप्तिसंभावनाभावसहिता भगवत्स्मृतिः महाप्रहार इव मूर्च्छाहेतुः । प्रेष्ठत्वात्स्मरणमावश्यकम्, अतोऽचिकित्स्यदोषात् निरन्तरं मूर्च्छैव । **किञ्च,** पूर्वमनुभूतस्यार्थस्य

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

ता इत्यत्र । **स्वरूपमाहे**ति नियोगात्मकप्रमाणवाक्योपष्टम्भायाहेत्यर्थः । **अस्मत्कथने** इति । अस्मच्छब्दप्रयोग इत्यर्थः । **सिद्धत्वा**दित्यादि । मदीयत्वस्य
१०-४३-४
सिद्धत्वात् । ज्ञातेपि तथात्वे मम नादरणीय इत्यर्थः । **मय्येव सति जीवन्ती**ति । एतेनाहमेव प्राणो यासां ता मत्प्राणा इत्यर्थोपि क्रोडीकृतः । प्राणस्य[1] राजसत्वमपि तेन संसिद्धं बोधितम् । **वेदैश्च परिगृहीता** इति व्यापकत्वात्मारामत्वादय इत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ता मन्मनस्का इत्यत्र । **वेदैश्चे**ति । तथा च लोकवैदिकधर्मलौकिकधर्मवेदानां त्याग उक्त इति भावः ॥

मयि ता इत्यत्र । किंचिदुपपन्नमस्तीति काकुना योज्यम् । **मत्स्मरणे** इति । बहिःसंवेदनाभावे अन्तःस्वरूपमात्रस्मरणे इत्यर्थः । **मद्धर्मे**ति । बहिःसंवेदने लीलास्मरणे इत्यर्थः ॥

---

१ प्राणश्च राजस इति पाठः

साम्प्रतमभावो विरहः तेन तासामुत्कण्ठा महती अत औत्कण्ठ्येन कातरा दीनाश्च मत्स्मरणे मूर्च्छा मद्धर्मस्मरणे तु कातरत्वमिति उभयं मत्सन्देशो निवारयिष्यति ॥ ५ ॥

तर्ह्येवं मूर्च्छायां जीवने का प्रत्याशेत्याशङ्कायामाह **धारयन्त्यतिकृच्छ्रेणे**ति ।

धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथञ्चन ।
प्रत्यागमनसन्देशैर्वल्लव्यो मे मदात्मिकाः ॥ ६ ॥

अतिकष्टेन प्राणान् धारयन्ति । बह्वयो मृता इति प्रायग्रहणम् । देहेन्द्रियान्तःकरणानि तु विकलान्येव प्राणान् केवलं धारयन्ति । तत्र का उपपत्तिरित्याशङ्कायामाह **कथञ्चि**दिति । न काप्युपपत्तिः प्रसिद्धा । वस्तुतस्तु मरणमेवोचितम् । जीवनमस्तीति किञ्चित्साधनं परिकल्प्यते अप्रसिद्धत्वात्कथञ्चिदित्युक्तम् । **प्रमेयबलेने**ति । **भगवदिच्छये**ति जीवनमात्रम् । प्रमेयबलस्यापि दुःखदूरीकरणे न सामर्थ्यम् किन्तु धारणात्मकं भूत्वा कथञ्चिद्धारयति । तर्हि सन्देशेन किं कर्तव्यं तत्राह **प्रत्यागमनसन्देशै**रिति । भगवान् प्रत्यागमिष्यतीति यो ममैव सन्देशः आयास्य इति तज्जीवने साधनं तत् कालेन जीर्णं चेत् मरणमेवेति तदर्थमुपायान्तरं कर्तव्यम् । स उपायः पत्रे स्पष्टो भविष्यतीति भावः । ननु स्त्रीणां स्थाने तत्रापि गुह्यसन्देशे कथं पुरुषाः प्रेष्यन्ते तत्राह—**वल्लव्यो म** इति । त्वयि न सन्देहः ताः पुनः **मे** मदीयाः न हि मदीयानामन्यत्र मनो भवति, मत्सम्बन्धस्यैव तथा सामर्थ्यात् । वल्लवीपदेन चैतज् ज्ञापयति वल्लवानां गोपानां स्त्रियः अहोरात्रं च गोपाः स्त्रीणां वलयप्राया इति ता आवेष्टयैव तिष्ठन्तीत्यतिकामुकाः नित्यं स्त्रीसुखदातारस्तादृशानामपि स्त्रियो भूत्वा तान्परित्यज्य मत्पराश्चेदन्यास्मिन् शङ्कैव नोदेति । ननु ममैव यदि तास्वन्यथाबुद्धिर्भवेत् तदा का गतिरित्याशङ्कायामाह **मदात्मिका** इति । अहमेवात्मा यासां मत्स्वरूपास्ता अतस्तव तासु मद्बुद्धिरेव भविष्यतीति न काचिच्चिन्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवमुपपत्तिपूर्वकं व्रजगमनार्थमाज्ञप्तस्तथा कृतवानित्याह **इत्युक्त** इति ।

श्रीशुक उवाच—**इत्युक्त उद्धवो राजन्सन्देशं भर्तुराहृतः ।**
आदाय रथमारुह्य प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ ७ ॥

राजन्निति । ईश्वराज्ञा सेवकैरवश्यं कर्तव्येति ज्ञापनार्थम् । स हि उत्सवात्मकः यत्रैव गच्छति तत्रैवोत्सवः । भर्ता हि स्वामी, अनेन पातिव्रत्यं तस्योक्तम्, तेन निन्दा-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४३-७ **इत्युक्त** इत्यत्र । **तत्रैवोत्सव** इति । तेन तत आरभ्य गोकुले न कस्यापि विरहक्लेश इति ज्ञापितम् ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्युक्त इत्यत्र । [illegible]न्देति । निन्दा साधारणकार्यकर्तृत्वेनाज्ञैः क्रियमाणा,
१०-११

स्तुतिः लोकातिक्रमः परलोकादिबाधो वा सर्वमविगणय्य **भर्तुः सन्देशमेवादाय नन्दस्य गोकुलं प्रययौ ।** तत्राप्यादरपूर्वकं परमपुरुषार्थं प्राप्त इव, भगवत्स्मरणेन मार्गे वैकल्ये गमनं बाधितं भविष्यतीति रथेन प्रययौ ॥ ७ ॥

गमनदिवसे सन्देशो वक्तुमशक्य इति आदौ नन्दश्च वक्तव्य इति स्मारकेण तासां विरहोधिको भविष्यतीति सन्ध्यायां गत इत्याह **प्राप्त** इति ।

प्राप्तो नन्दव्रजं श्रीमान्निम्लोचति विभावसौ ।
छन्नयानः निविशतां पशूनां खुररेणुभिः ॥ ८ ॥

नन्दस्यैव व्रजं गतः, विशेषाकारेण कालस्य तथात्वात् अतिथिप्रकारेण गमनमाशङ्क्य निराकरोति **श्रीमानिति** सर्वसम्पत्तियुक्तः । **विभावसौ** सूर्ये **निम्लोचति** अस्तं गच्छति सति, विशेषेण भाः कान्तिरेव धनं यस्येति योगप्राधान्यात् सूर्यवाचकोग्निवाचकश्च । अनेन सर्वेषां लौकिकवैदिककर्मणि वैयग्र्यात् स्वाज्ञानं सूचितम् । **किञ्च । निविशतां पशूनां खुररेणुभिश्छन्नयानः** आछन्नरथः । प्रवेशे पशूनां वेगो भवति ॥ ८ ॥

भगवद्रहितत्वात् पञ्चधा वर्णयति गोकुलम् । ऐश्वर्यरहिता अन्ये गुणाः सन्ति, वीर्यं कामे प्रतिष्ठितमिति । तत्र पशूनां कामलीलामाह **वासितार्थ** इति ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४३-८ **प्राप्त** इत्यत्र । **कालस्य तथात्वादिति** तत्र भगवदागमनकालः स इति, तस्य विशेषाकारत्वादित्यर्थः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अस्तुतिरिदं कार्यं महतोऽप्रशस्तमिति । **लोकातिक्रमः** अयमेतादृश इति लोककृतोतिक्रमः । **परलोकबाधो** भगवति दोषारोपवाक्यश्रवणम् । **आदि**पदेनायमेव भक्तिमार्गबाधोपि । इदं सर्वं भगवदाज्ञायामादरादविगणय्येति भर्तृपदतात्पर्यमुक्तम् ।

प्राप्त इत्यत्र । कालस्येति । सन्ध्याकाले नन्दव्रजएव गमनं उचितं न तु गोपिकागृहे । तासां मिलनासम्भवादित्यर्थः । **अनेनेति** । विभावसुपदे सूर्यवाचकत्वे तन्निम्लोचे लौकिकगृहादिकार्यवैयग्र्यम् । अग्निवाचकत्वे तन्निम्लोचे अग्निहोत्रिणां बहुकर्त्तव्यमापततीति वैदिककार्यवैयग्र्यम् । **किञ्चेति** । छन्नरथत्वादपि सर्वेषां तदज्ञानमित्यर्थः । **भगवद्रहितत्वादिति** भगवतो भक्तहृदयस्थत्वेन गोकुले तदभावः । अत एव भक्तहृदये एव सर्वलीलाविष्करणमैश्वर्यं न तु गोकुले इतिभावः ।

वासितार्थेऽभियुद्ध्यद्भिर्नादितं शुष्मिभिर्वृषैः ।
धावन्तीभिश्च वास्राभिरूधोभारैः स्ववत्सकान् ॥ ९ ॥
इतस्ततो विलङ्घद्भिर्गोवत्सैर्मण्डितं सितैः ।
गोदोहशब्दाभिरवं वेणूनां निःस्वनेन च ॥ १० ॥
गायन्तीभिश्च कर्माणि शुभानि बलकृष्णयोः ।
स्वलङ्कृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजितम् ॥ ११ ॥

शुष्मिभिर्मत्तवृषैर्नादितम् । तेन पितरोऽपि तृप्यन्तीति प्रसिद्धिः । स च नादो जयपूर्वक इति वक्तुं युद्धमाह **युद्ध्यद्भिरिति । वासिता** भोगयोग्या गौः यथा ऋतुकाले स्त्री, सा विरलैव भवतीति तदर्थं बहवो वृषा युद्धं कुर्वन्ति । वृषभाणामुक्त्वा गवामाह **धावन्तीभिरिति । वास्राः** सद्यःप्रसूता धेनवः सवत्साः ताः पुनः इतस्ततो धावन्ति वत्सादर्शनात् । अथवा वास्राभिर्धेनुभिश्च नादितं ऊधसो भारेण धावनमशक्यमिति, तथापि धावनं प्रेमाधिक्यात् , तद्वीर्यमेव स्त्रीपुरुषैर्निरूपितम् । **सवत्सकानन्यान्** स्थूलान्**विलङ्घद्भिः गोवत्सै**र्विशेषेण लङ्घद्भिर्मण्डितम्, वत्सकान् प्रति धावद्भिर्धेनुभिर्मण्डितम्, तानेव विलङ्घद्भिः **गोवत्सैश्च मण्डितम् । इतस्तत** इति **श्रीवर्णनम्**, श्वेतगोवत्सैः शोभातिशयो भवतीति, गोदोहशब्देन अभितो रवो यत्र । **वेणूनां निःस्वनेन च** मण्डितम्, स्वरूपतः शोभा धनं श्रीकार्यं च वीणादिवादनवद् वेणुवादनमपि श्रीकार्यमेव । चकाराद्वीणादिवाद्यान्यपि ॥ ९–१० ॥

गायन्तीभिश्चेति । **बलकृष्णयोः शुभानि** कौतुकलीला**कर्माणि,** गोकुलवासिनामुत्सवनिरूपणार्थं कर्मणां शुभत्वं निरूपितम् , त्यक्त्वा गतं इत्यपि कर्म भवति, तथापि स्वस्य हितकरं न भवति तद्व्यावृत्त्यर्थं वा, गानं च यशोरूपं स्त्रियश्चेद्गायन्ति । अन्यथा भगवद्गुणगानस्य विहितत्वात् धर्मत्वमेव स्यात् । अतो **गोपा(न्) गोपीश्च** वर्णयति, स्वलङ्कृताभिः गोपीभिः गोपैश्च स्वलङ्कृतैः सुष्ठुविराजितमिति ॥ ११ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वासितार्थ इत्यत्र । **तेने**ति । वृषोत्सर्गप्रकरणे तथोक्तम् । एतस्य कामस्य धर्माविरोधित्वबोधनायेदमुक्तम् । तेन 'धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोस्मी'तिवाक्याद्विभूतिरूपत्वमेवेति भावः । कार्पण्याभावमप्याहुः **जयपूर्वक** इति ।

गायन्तीभिश्चेत्यत्र । उत्सवनिरूपणार्थमिति । भगवद्वियोगेपि स्वामिनीगानेनैव परमानन्दसिद्धेरिति भावः । **स्त्रियश्चे**दिति । पुरुषाणां धर्मबुद्ध्यापि गानं सम्भवतीति भावः ।

ज्ञानार्थं धर्ममाह प्रवृत्तिस्वभावमेव ज्ञानं उपयोगीति, **ग्न्यर्कातिथीति** ।

अग्न्यर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः ।
धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमम् ॥ १२ ॥

अग्नयः अग्निहोत्रादिना पूज्यन्ते । **अर्कः** सन्ध्यावन्दनादिभिः, **अतिथयः** पूज्यन्त एव, **गावो** व्रतादौ दाने च, तथा **विप्राः**, **पितृणां देवतानां** च नैमित्तिके **अर्चनम्**, अनेन श्रौतः स्मार्तश्च धर्मस्तत्र वर्तत इति निरूपितम्, देवता हविर्मन्त्राश्च श्रौते निरूपिताः । **पितरो देवा** स्मार्ते श्राद्धे होमे च । तान्त्रिकधर्मोपि तत्र वर्तत इति ज्ञापयितुमाह **धूपदीपैश्च माल्यैश्चेति**, अर्चनायामन्वितैर्धूपादिभिर्विराजितं मनोहरं वा, व्रजस्य गृहाः सुन्दरा न भविष्यन्तीति धर्मप्रस्तावे आधारत्वेन निरूपितम् । **गोपानामावासै**रुत्तमगृहैः **मनोरमं** सर्वेषामेव मनोरतिजनकम् ॥ १२ ॥

वैराग्यं निरूपयन् गृहे उद्वेगे बहिर्निर्गतस्य महत्सौख्यं तत्रेति वदन् आह **सर्वतः पुष्पितवन**मिति ।

सर्वतः पुष्पितवनं द्विजालिकुलनादितम् ।
हंसकारण्डवाकीर्णैः पद्मखण्डैश्च मण्डितम् ॥ १३ ॥

सर्वतः पुष्पितानि वनानि यत्र । अत्र वनशब्देन उपवनप्रायाणि वनानि जलानि चोच्यन्ते । पुष्पाणामत्युत्कृष्टत्वाय तद्गन्धरसाभिज्ञान्निरूपयति **द्विजानामलीनां च कुलैर्नादितमिति**, जलस्थानामुत्कर्षं वक्तुं विशेषमाह **हंसैः कारण्डवैराकीर्णमिति** । मुख्यानि पद्मानीति **पद्मखण्डैः** पद्मसमूहैः **मण्डितमिति** ॥ १३ ॥

एवं व्रजं वर्णयित्वा तादृशे गतस्य पूजादिकमाह **तमागत**मिति ।

तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियम् ।
नन्दः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियार्चयत् ॥ १४ ॥
भोजितं परमान्नेन संविष्टं कशिपौ सुखम् ।
गतश्रमं पर्यपृच्छत् पादसंवाहनादिभिः ॥ १५ ॥

सम्यगासाद्याग्रे गत्वा । तत्र हेतुद्वयं **कृष्णस्यानुचरम्** । पूर्वमपि **प्रियमिति** । अतो **नन्दः** आगमनेनैव **प्रीतः** अनेन स्वशेषत्वमुक्तम् । **परिष्वज्येति** स्वसमानत्वम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४३-१२ **अग्नीत्यस्याभासे उपयोगीति** भक्त्युपयोगीत्यर्थः ।

तमित्यत्र अनेनेत्यादि आगमनमात्रेण प्रीत्युक्त्या । **स्वशेषत्वम्**, स्वार्थं

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तमागतमित्यत्र । **स्वशेषत्वमिति** । **प्रीत** इतिपदेन तद्विषयिणी प्रीतिरुक्ता ।

वासुदेवधिया भगवत्सेवके भगवद्बुद्धिः कर्तव्येति तद्बुद्ध्या अर्चयति 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इति वाक्यात् ॥ १४ ॥

विजातीयत्वात् **परमान्नेन** पायसेन **भोजन**मिति केचित्, वस्तुतस्तूत्कृष्टेनान्नेन । ततः **कशिपौ** पल्यङ्के तूलिकायां **सुख**मुपविष्टमित्युपलक्षणतया राजोपचारा निरूपिताः । ततो **गतश्रमं** स्वयमन्येन वा **पादसंवाहनादिभिः** कुशलं **पर्यपृच्छत्** तस्य तु कुशलं स्वामिकुशलेनैवेति भगवन्तं पृच्छन् आदौ स्वमित्रं वसुदेवं पृच्छति, परिशब्दार्थः ॥ १५ ॥

तदेवाह **कच्चिदङ्गे**ति ।

कच्चिदङ्ग महाभाग सखा नः शूरनन्दनः ।
आस्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः ॥ १६ ॥

हे **अङ्ग** परमस्निग्ध भगवद्भक्तत्वात् **महाभाग नः सखा** शूरस्य **नन्दनः** वसुदेव **अपत्याद्यैर्युक्तः** बन्धनान्मुक्तः **सुहृद्भिश्च वृतः कुशल्यास्त** इति । अनेन रोहिण्याद्यास्तत्रैव गता इति ज्ञापितम् । अन्यतोपि समागताः पुत्रादयश्चेत्यपि पृष्टम् । स्वस्य सखित्वेन पुत्रस्थापनकन्यानयनादिभिः वैमनस्यं परिहृतं परमानन्दः प्रापित इति ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४३-१४ प्रेषितत्वेन स्वार्थत्वम् । यद्वा **स्वो** भगवान्, तदङ्गत्वमित्यर्थः । तथा च यथा भगवदङ्गस्य कस्यचिद्दर्शने भगवदागमननिश्चयेन सुखं भवति, तथा जातमिति तथेति भावः ।

१०-४३-१५ अग्रिमे **केचि**दित्यत्रारुचिबीजं तु यत्र तद्भक्तैव सर्वेश्वरोपि तथा, तत्रायं सेवकः कथं न तथा भवेदिति ज्ञेयम् ।

१०-४३-१६ अग्रिमे **परिशब्दार्थ**मिति । **पर्यपृच्छ**दिति शुकवाक्ये यः **परि**शब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः । एतेन तत्रत्य**परि**शब्दव्याख्यापेक्षा न कर्तव्येति भावः । ननु सखित्वेपि विरोधोत्पत्तिसामग्रीसत्त्वे कथं तदनुत्पत्तिस्तत्राहुः **परमानन्दः प्रापित** इति । प्रद्युम्नेन भगवता पुरुषोत्तमो नन्दपुत्रत्वेन ज्ञापयित्वा प्रापित इति तथेत्यर्थः । न च मायां हत्वा भगवान् कियत्कालं दत्त इति परमानन्दः

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तेन 'फलं च पुरुषार्थत्वा'दिति प्रतितत्रशेषाध्यायोक्तन्यायेनोद्धवस्य पुंप्रीतिसाधनत्वेन फलत्वानन्दशेषतोक्तेत्यर्थः । स्वमध्यपातित्वमिति वा । **वस्तुतस्त्वि**ति । रात्रौ पायसभोजनस्य निषिद्धत्वादिति भावः ।

शूरनन्दन इति पितृनाम्ना तस्य स्वतो महत्वमुक्तम् । **मुक्त** इत्यनुवादोपि सर्वचिन्ताव्यावृत्त्यर्थः ॥ १६ ॥

अतः परं भगवत्कुशलं पृच्छन् आदौ प्रातीतिकं दोषं परिहरति **दिष्ट्या कंस** इति ।

दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना ।
साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टि यः सदा ॥ १७ ॥

कंसो यो हतः सानुगो भ्रातृसहितः **तद्दिष्ट्या,** आमयरूप इत्यशक्य इति च इन्द्रादीनामप्यशक्य इति । मातुलो भगवता हत इति । तदर्थमाह **स्वेन पाप्मना हत** इति । भगवतापि मारणपक्षे दोषाभावाय **पाप** इति । तस्योत्कटं पापमाह **साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टीति** । षष्ठ्या तत्सम्बन्धि सर्वमेव द्वेष्टीति निरूपितम् । **साधूना**मिति ज्ञानमार्गोत्कर्षः, **धर्मशीलाना**मिति कर्ममार्गे, **यदूना**मिति भक्तौ, अतः सन्मार्गमात्र एव तस्य द्वेष्य इति । उत्कटं पापं तद्वधश्च युक्त एवेति निरूपितम् । कार्यवशात् कादाचित्को द्वेषः नात्यन्तं विगीत इति **सदेति** ॥ १७ ॥

एवं दोषं परिहृत्य भगवद्गुणान्नवभिर्वक्तुं तस्य भक्तरक्षा तद्गुणानामाधिक्यं पराक्रमाश्चोच्यन्ते । एवं सति दशभिर्गुणातीतेन सह कुशलमुक्तं भवति । तत्र प्रथमं अस्माभिर्निरन्तरं स्मर्यते तत्स्मारकाणां बहूनां विद्यमानत्वात्तथापि किं स स्मरति न वेति स्मारकाभावात् पृच्छति **अपीति** ।

अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् ।
गोपान्व्रजं चात्मनाथं गावो वृन्दावनं गिरिम् ॥ १८ ॥

अपिः सम्भावनायाम् **नः** अस्मान् । **कृष्णे**ति स्नेहेन नामग्रहणम् । स्मारकाभावात कथं स्मरणमित्याशङ्क्य सम्बन्धानाह **मातर**मिति । **आदिपदै**श्चिन्तात्र संस्कारोद्बोधिका

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

प्रापित इत्यस्य वाक्यस्यार्थ इति वक्तुं शक्यम्, उत्तरत्र भगवदपहरणेन पूर्वदत्तस्याप्यपहरणात् (न)सखित्वे तस्य हेतुत्वमुपपद्यते इति बाललीलासुखानुभावनेनेति वार्थः । ननु बन्धननिर्मोकः स्वयमेव दृष्ट इति किं तदनुवादेन इत्यत आहुः **मुक्त इतीति** ।

अपि स्मरतीत्यत्र । ननु सम्बन्धमात्रं न स्मारकं, सति सम्बन्धेपि बहूनामस्मरणस्यानुभवसिद्धत्वात्तत्राहुः **चिन्तेति** । सम्बन्धस्य चिन्ताजननस्वभा-
१०-४३-१८ वत्वादिति भावः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अपि स्मरतीत्यस्याभासे, **दशभिरि**ति । भक्तरक्षादित्रयं त्रिभिस्त्रिभिः । पूर्वोक्तेन दोषाभाव एवं दशभिरित्यर्थः । व्याख्याने **चिन्तात्रे**ति । सदृशस्य तत्राभावाददृष्टस्य च ब्रह्मण्यभावा'त्सदृशादृष्टचिन्ताद्या'इत्यत्रोक्तेषु मध्येत्र चिन्तैवोद्बोधिकेत्यर्थः ।

निरूपिता । **मातरं** यशोदाम्, **नः** इति पूर्वं स्वात्मानमुक्तवान्, बहुवचनं तु सर्वापेक्षम्, **सुहृदः** अस्मानन्यांश्च उपनन्दादीन्, **सखीन्** मित्राणि गोपालान्, **व्रजं** स्थानम्, तस्य स्मरणे हेतुः **आत्मनाथ**मिति । आत्मैव नाथो यस्येति । पाल्यमानत्वाद्गावः गा इत्यर्थः । क्रीडास्थानं **वृन्दावनं** विशेषलीलाधारो गोवर्द्धन इति **गिरिम्** एवमष्टौ स्मरणहेतवः ॥ १८ ॥

स्मरतीत्युत्तरं प्राप्याह **अप्यायास्य**तीति ।

अप्यायास्यति गोविन्दः स्वजनान्सकृदीक्षितुम् ।
तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रं सुनसं सुस्मितेक्षणम् ॥ १९ ॥

यो हि यत्स्मरति सर्वदा स तदभिलाषी सन् तत्र गच्छति, अतोत्रापि सम्भावना । नन्वत्र गुणभावः तत्र च राज्यमिति कथमागमनमिति चेत्तत्राह **गोविन्द** इति । देवादिभिः सर्वैरेवात्रेन्द्रत्वेन स्थापितः । किञ्च । **स्वजनानिति** । स्वजना हि द्रष्टव्याः, यद्यपि बहुधैवागमनमुचितं **सकृद**प्यायास्यतीति परमोभिलाषो द्योतितः । आयास्यतीत्युत्तरे मनोरथमाह **तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्र**मिति । ईश्वरप्रेरणाभावात् आज्ञाभावाच्च गमनमसम्भावितम्, यतस्ते निरुद्धाः, आगमनमेव हि निरोधज्ञापकम् । **सुनस**मिति सौन्दर्यं निरूपितम् । **सुस्मित**सहित**मीक्षणं** यत्रेति तस्य सर्वे कृपादिभावा निरूपिताः । नित्यं निरीक्षितमिति प्रेमाधिक्यात् कामितमिव जातम् ॥ १९ ॥

अस्माकं तु तत्स्मरणं सर्वदैव स्मारकाणां बहुत्वादिति वक्तुं भगवत्कृतोपकारान्निर्दिशति **दावाग्ने**रिति ।

दावाग्नेर्वातवर्षाच्च वृषसर्पाच्च रक्षिताः ।
दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना ॥ २० ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

तर्हीत्यत्र । ननु गमनसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् कथमेवं श्रीनन्दैरसामर्थ्यमुद्भाव्यते तत्राहुः **ईश्वरे**त्यादि । ननु किमिति न प्रेरयति आज्ञां वा
१०-४३-१९ न दत्तवांस्तत्राहुः **यत** इत्यादि । तत्र ज्ञापकमाहुः **आगमन**मित्यादि । इदं 'स्मरतां कृष्णवीर्याणी'त्यत्र स्फुटीभविष्यति ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अप्यायास्यतीत्यत्र । **अगमनमेवे**ति । निरुद्धैर्भगवदिच्छानुरूपमेव कर्तव्यमिति भावः । **नित्यं निरीक्षित**मिति । वक्त्रमध्ये निरीक्षितमपि प्राप्तमेवातो नित्यमिति भावः ।

साक्षान्नन्देन यावद्दृष्टं तावद्गणयति विशेषतः । **दावाग्निः** कालियः–ह्रदे । **वातवर्षाद्** गोवर्द्धनोद्धरणे **वृषोरिष्टः सर्पः** सुदर्शनः, । **चकारा**त्सर्वे श्रुताः सङ्गृहीताः । द्वितीयचकारेण वरुणाद्युपद्रवात् । किंबहुना **दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः** ये **मृत्यवो**ऽप्रतीकार्याः कंसादयो दावानलादय एव वा । **कृष्णेन सुमहात्मनेति** फलरूपेण साधनरूपेण च, आत्मत्वादुपकारानपेक्षत्वं महत्वाद्बहूपकारत्वम् । एवमप्यप्रार्थितमपि सर्वमेव हितं करोतीति सुष्ठुत्वम् ॥ २० ॥

तर्हि कथं न गम्यत इत्याशङ्क्याह **स्मरता**मिति ।

स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलापाङ्गनिरीक्षितम् ।
हसितं भाषितं चाङ्ग सर्वा नः शिथिलाः क्रियाः ॥ २१ ॥

कृष्णवीर्याणि स्मरतामप्यस्माकं सर्वाः क्रियाः शिथिला भवन्ति । भगवतः स्थाने गमनं प्रेम्णा भवति अस्मदीयो भगवान् किमिति तत्र तिष्ठति गत्वा समानेय इति, तत्र वीर्याणि स्मृत्वा एतावन्तमुपकारं भगवान् कृतवान् किमस्माभिः कृतं के वा वयं कथं चैतद् धाष्टर्यमिति शैथिल्यं भवति । सुखार्थं चेत् कृष्णत्वात् सदानन्द इति स्मृत एव सुखं प्रयच्छति । अत उभयथापि गमनं बाधितम् । अथेन्द्रियसुखार्थं भगवान् द्रष्टव्य इति चेत्तत्राह **लीलापाङ्गनिरीक्षितमि**ति लीलया यदपाङ्गनिरीक्षणं तत् स्मरतामिति, भगवतो दृष्टिश्चेद्भाव्यते तावतैव पश्यतीति बुद्ध्या चक्षुः शाम्यति । लीलापूर्वकं पश्यतीति लीलादर्शनेन प्राणास्तृप्यन्ति, अपाङ्गेन यत्पश्यति तेनैश्वर्यं प्रकटीभवद् धाष्टर्यं दूरीकरोति । **हसितेन** च मोहयति, **भाषितेन** श्रोत्रादि सुखं सम्पादयति, अतः सर्वार्थं प्रयत्नाद् दूरीकरोति नास्माकं गमनसामर्थ्यमिति भावः । **चकारा**त्सर्वं भगवच्चरित्रम् । **अङ्गे**त्यप्रतारणाय, **सर्वा** दैहिक्यो मानसिक्यो लौकिक्यो वैदिक्यश्च, तदर्थमुद्योगे तत्स्मरणमावश्यकम्, स्मरणे च गमनासम्भवः ॥ २१ ॥

किञ्च । क्षणे क्षणे वयं मुक्ताश्च भवाम इत्याह **सरिच्छैले**ति ।

सरिच्छैलवनोद्देशान्मुकुन्दपदभूषितान् ।
आक्रीडानीक्षमाणानां मनो याति तदात्मताम् ॥ २२ ॥

यत्र यत्र भगवता स्वानुभावः स्थापितः तद्दर्शनेनैव **मनस्तदात्मतां** भगवदावेशमेव प्राप्नोति तेन सुतरामेव गमनाभावः । **सरि**द्यमुना **शैला** गोवर्द्धनादयः, **वनो-**

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्मरतामित्यत्र । **अपाङ्गे**नेति अस्मासु प्रकटीभवदित्यर्थः । भगवत्कटाक्षेणैव सर्वस्यैश्वर्यं सिद्ध्यतीति 'तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्य'मित्यत्र निरूपितमिति भावः । **धाष्टर्यमिति** मथुरागमनप्रागल्भ्यमित्यर्थः । ईश्वरस्यैव स्वगृह एव लीलारसानुभवः इति भावः ।

देशाः वृन्दावनभूमयः । एतेषु भगवदनुभावार्थमाह **मुकुन्दस्य** मोक्षदातुः **पदैर्भूषितानिति** । अनभिप्रेतेष्वपि कदाचित्पदानि भवन्तीति तेषु भगवतस्तात्पर्यार्थमाह **आक्रीडानिति** आसमन्तात् क्रीडास्थानभूतान् । **ईक्षमाणानामिति** नैकट्याद्दर्शनमावश्यकम्, ईक्षणमेव च मनसस्तदात्मकत्वे हेतुः ॥ २२ ॥

ननु कथमेवं सामर्थ्यमवगतं विपरीतबुद्धेर्दृढत्वादित्याशङ्क्याह **मन्ये कृष्णं च रामं चेति** ।

मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ताविह सुरोत्तमौ ।
सुराणां महदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा ॥ २३ ॥

महत्वाद्वस्तुसामर्थ्येनैव मनस्तदात्मकं भवतीति श्रुतमपि कदाचिदसम्भावनया प्रतीतिं न गृह्णाति, **ममत्वनुभवः** प्रतीतिं गृह्णातीति **मन्य** इत्याह **कृष्णं च रामं चेति** चकारद्वयं सर्वदेवगणसमुच्चयार्थम् । ननु तादृशयोः सुरोत्तमयोर्ब्रह्मादेरप्यधिकयोरिहागमने को हेतुरित्याशङ्क्याह **सुराणां** **महत्**कार्यार्थमिह स्वयमेव समागतौ नतूत्पन्नौ येन विना तत्कार्यं न भवति । ननु तर्को न प्रमाणमिति कथं निर्णेतुं शक्यते तत्राह **गर्गस्य वचनं यथेति** । गर्गस्य तथैव वचनं अतः प्रमाणानुभवाभ्यां देवोत्तमत्वं सिद्धमिति माहात्म्यज्ञानं युक्तमेव ॥ २३ ॥

सामर्थ्येनापि तन्निश्चीयत इत्याह **कंसमिति** त्रिभिः

कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा ।
अवधिष्टां लीलयैव पशूनिव मृगाधिपः ॥ २४ ॥

सात्त्विकी राजसी तामसी च लीला क्रमेण निरूपिता, **नागायुतस्य** हस्तिनां दशसहस्रस्य यावद्बलं तावान् **प्राणो** बलं यस्य, **मल्लावपि तथा** चाणूरमुष्टिकौ **नागायुतप्राणौ**, **गजपतिः** कुवलयापीड**स्तथा** । वस्तुतोयमपि नागायुतप्राणः, चाणूरस्तु स्वापेक्षया हीनत्वं युद्धार्थं वदन् तथोक्तवान् । दशसहस्राणां वा द्विपानां सत्त्वं बिभर्तीति तत्र योजनीयम् । अन्यथात्र **तथे**तिवचनमसङ्गतं स्यात् । ततश्चतुर्णां बलं चत्वारिंशत्सहस्रगजपरिमितं भवति, एतादृशानपि **लीलयैवावधिष्टाम्** । तर्हि मन्त्रादिसामर्थ्येन हतवानित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४३-२३ **मन्ये** इत्यत्र । **महत्त्वादिति** । **स्वपुत्र** इति विपरीतबुद्धेः प्रबलत्वात् । **प्रतीतिमिति** सुरोत्तमत्वनिश्चयम् ।

कंसमित्यत्र । 'ननु सहस्रद्विपसत्त्वधृ'गिति पूर्ववाक्यानुरोधेन गजपतौ नागायुतप्राणत्वं न वक्तुं शक्यमिति कथमेवमुच्यत इत्यत आह **चाणूर**
१०-४३-२४ इत्यादि । **तत्र योजनीयमिति** उक्तरीतिकविग्रहेण योजनीयमिति ।

पशूनिव मृगाधिप इति । सिंहः स्वभावत एव पशून् हन्ति, गजो हि तस्य प्रतिपक्ष्यपि भवति न तु पशवो गवादयः, अतस्ततोनन्तगुणं सामर्थ्यं भगवतः सूचितम् ॥ २४ ॥

राजसीं लीलामाह **तालत्रयमिति** ।

तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवेभराट् ।
बभञ्जैकेन हस्तेन सप्ताहमदधाद्गिरिम् ॥ २५ ॥

तालवृक्षस्य शतत्रयहस्तपरिमितस्य यावान् विस्तारः, **तालानां** त्रयं यत्रेति । **महासारमिति** । अतिदृढम् । **धनुर्यष्टिमिति** । धनुरेव यष्टिरूपमनम्रम् । अनम्रस्य भङ्गः सुतरामेवाशक्यः, अत्रापि प्रकारान्तरेण भङ्गाभावाय दृष्टान्तः **इवेभराडिति** । यष्टिमिव वा इभराडिति । यष्टिरपि इक्षुः । 'यथेक्षुदण्डं मदकरी'ति वाक्यैकवाक्यतया, तत्रापि **एकेनैव हस्तेन बभञ्ज** । एकेनैव हस्तेनेत्यग्रेऽपि सम्बध्यते । **सप्ताहमदधाद्गिरि**मिति ॥२५॥

तामसीमाह **प्रलम्ब** इति

प्रलम्बो धेनुकोऽरिष्टस्तृणावर्तो बकादयः ।
दैत्याः सुराऽसुरजितो हता येनेह लीलया ॥ २६ ॥

नात्र क्रमो विवक्षितः, आदिशब्देन वत्सादयः सर्व एव **दैत्याः** मानुषैरवध्या । **किञ्च** । **सुरासुरजितः**, सुरा असुराश्च जिता यैः, ते सर्वे अस्मत्समक्षमेव **लीलयैव हताः** । अतः सामर्थ्येनापि देवोत्तमत्वमेवेति निर्द्धारः ॥ २६ ॥

एवं स्निग्धस्य भगवद्गुणानुवर्णने यद्भाव्यं तज्जातमित्याह **इतीति** ।

श्रीशुक उवाच—**इति संस्मृत्य संस्मृत्य नन्दः कृष्णानुरक्तधीः ।**
अत्युत्कण्ठोऽभवत्तूष्णीं प्रेमप्रसरविह्वलः ॥ २७ ॥

अयमर्थः । नोद्धवो बोधितः किन्तु पदार्थस्मरणाभिलाष एवेत्युत्तमाधिकारं बोधयितुं **संस्मृत्य संस्मृत्ये**त्युक्तम्, न तूक्त्वोक्त्वा । यत्रैव स्मरणानन्तरं वचने असामर्थ्यं बुद्धेरनुरागः मनस उत्कण्ठा तत्रैव **तूष्णीं** स्थित इति । स्मरणतूष्णींभावयोर्मध्ये

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४३-२५ **तालत्रयमित्यत्र** । यष्टेरिक्षुत्वस्मारणेन भगवतस्तद्भञ्जने आयासलेशोपि नास्तीति व्यज्यते ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति संस्मृत्येत्यत्र । **किन्तु पदार्थेति** । पदार्थो भगवान् तत्कृतं यत्स्मरणं तदभिलाष इत्यर्थः । भगवता स्मरणे कृते सति स्वस्य तत्र गमनेन भगवतो वात्रागमनेन दर्शनं भवेदिति भावः ।

भावद्वयमवान्तरव्यापाररूपमुत्पन्नमित्याह **कृष्णानुरक्तधीरत्युत्कण्ठ** इति । चित्तस्य स्मरणं बुद्धेरनुरागः मनस उत्कण्ठा, मनश्च वाचः पूर्वरूपम्, तत्र अनुरक्तबुद्ध्या, औत्कण्ठ्येन च ज्ञानक्रियारूपाभ्यां शब्दोत्पत्तिप्रतिबन्धा**त्तूष्णीमभवत्** । तर्हि तयोः प्रतिबन्धकत्वेन न पुरुषार्थपर्यवसायित्वमित्याशङ्क्य तयोः स्वतन्त्रकार्यमाह **प्रेमप्रसरेण** प्रेमप्रचारेण **विह्वलो** जात इति ॥ २७ ॥

एवं यशोदापि जातेत्याह **यशोदेति** ।

यशोदा वर्ण्यमानानि पुत्रस्य चरितानि च ।
शृण्वन्त्यश्रूण्यवास्राक्षीत्स्नेहस्नुतपयोधरा ॥ २८ ॥

नन्देनैव **वर्ण्यमानानि** भगवतश्च**रितानि शृण्वन्ती च**कारात्स्मरन्ती च अन्तः प्रेमपूर्णा **अश्रूणि नेत्रयोरस्राक्षीत्** विरहव्याकुला जाता । अन्तर्भगवदावेशेन दृढप्रेम्णा **स्नुतपयोधरा** जाता । यथा नन्दे आवेशो विरहश्च एवमस्यामपि द्वयं वर्णितम् । ॥२८॥

उभयेनापि अनुराग एव भगवति परमप्रेमात्मको निरूपितो भवति । परमयं लौकिकः, अयं च ज्ञानेनालौकिकः कर्तव्यः तत्कर्तुं प्रेषित उद्धव इति तदुपयोगि सर्वमाहेत्याह **तयोरित्थमि**ति ।

तयोरित्थं भगवति कृष्णे नन्दयशोदयोः ।
वीक्ष्यानुरागं परमं नन्दमाहोद्धवो मुदा ॥ २९ ॥

उभयोरपि, भक्तौ मुख्यत्वान्नन्दस्य प्रथमतो नन्दग्रहणम्, सहजः सम्बन्धो लौकिको नास्तीति न यशोदायां विशेषः । **नन्दयशोदयोः भगवति कृष्णे** आविर्भूते सदानन्दे **परममनुरागं** सर्वक्रियात्याजनपूर्वकसर्वभावभगवद्ग्रहणात्मकं **वीक्ष्य**, यशोदा कदाचिल्लज्जिता भविष्यतीति **नन्दमाह** यतः स **उद्धवः** उत्सवात्मकः तस्मिन्नागते शोकांशेन न भाव्यमिति **मुदे**ति । भगवद्भक्तान् दृष्ट्वा सम्भाषणेनाहमपि कृतार्थो भविष्यामीति वा॥२९॥

स्नेहमभिनन्द्य विषयस्यालौकिकत्वं बोधयति येन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सर्वतोधिकः स्नेहो भवति । **युवामिति** ।

उद्धव उवाच—**युवां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिनामिह मानद ।**
नारायणेऽखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ॥ ३० ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

तयोरित्यत्र । **मुख्यत्वान्नन्दस्ये**ति वरयाचनस्य नन्दकृतत्वादिति भावः । उपसर्जनत्वेन यशोदापदस्य पूर्वनिपातो यद्यप्यपेक्षित इत्यभ्यर्हितत्वबोधनाय तथोक्तम् ।

१०-४३-२९

प्रथमतोभिनन्दनं **देहिनां** मध्ये तत्रापीह भूमौ **युवां** यशोदानन्दौ **श्लाघ्यतमौ**, सत्कर्मणा श्लाघ्या भवन्ति । ततोपि ज्ञानेन ततोपि भक्त्या, भक्तावपि परमप्रेम सर्वोत्कृष्टम्, प्रमाणात्तु प्रमेयबलमधिकं तेन स्वतन्त्रभक्त्यपेक्षयापीयं प्रमेयभक्तिः रसाला, अत आह **नूनमिति** । **मानदे**ति सम्बोधनं मह्यं मानं प्रयच्छसीति मद्वाक्यमपि सत्यतया स्वीकुर्वित्यर्थः । ननु पुत्रस्नेहोऽतिशयः कथं स्तूयते तत्राह **नारायण** इति, अयं हि नारायणो मूलपुरुषः । नारायणशब्दोत्र पुरुषोत्तमवाची । **अखिलगुरावि**ति, प्रमाणरूपोपि । सर्ववेदवक्ता नारायणः पुरुषोत्तम एवेति । अतः सर्वशास्त्रार्थरूपे प्रमेयबलवति **यद्य**स्मात्कारणाद् एतादृशी **मतिः कृता** । देवोत्तमत्वं तु नन्देनोत्कटकोटिकसम्भावनया ज्ञातमेव, तस्मादसम्भावना न भविष्यतीति तत्र पुरुषोत्तमत्वं बोधितवान् ॥ ३० ॥

अतः परं तस्मादधिको विषयो नास्ति भक्तेरप्यधिकं कर्तव्यं नास्तीति वक्तव्यम् । तत्र प्रथमं भगवतः सकाशादन्यो महान्नास्तीत्याह **एतौ हीति द्वाभ्याम्** ।

एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी
रामो मुकुन्दः पुरुषः प्रधानम् ।
अन्वीय भूतेषु विलक्षणस्य
ज्ञानस्य चेशात इमौ पुराणौ ॥ ३१ ॥

धर्म्युत्कर्षेण धर्मोत्कर्षेण च माहात्म्यं द्विविधमिति । तत्र प्रथमं स्वरूपोत्कर्षमाह । एक एव ताभ्यां ज्ञात इति आवेशिनमपि ज्ञापयितुं तुल्यतया सम्बन्धं च दूरीकर्तुं कृष्णरामौ निर्दिशति । **एतौ हि** निश्चयेन **विश्वस्य बीजयोनी** समवायिकारणं निमित्तकारणं

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

एतावित्यत्र । ननु भगवत एव स्वरूपोत्कर्षस्य वक्तव्यत्वे द्वयोर्निर्देशो न सङ्गच्छत इत्यत आहुः **एक एवे**त्यादि । **ज्ञात** इति उत्कृष्टत्वेन ज्ञातः ।
१०-४३-३१ **ज्ञापयितु**मिति तत्त्वेन ज्ञापयितुम् । **तुल्यतया सम्बन्ध**मिति लौकिकतुल्यतया पुत्रत्वादिसम्बन्धमित्यर्थः । ननु बीजस्य समवायित्वे कार्यस्य तदपे-

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

युवामित्यत्र ततोपीति ज्ञानेन श्लाघ्यतरा भक्त्या श्लाघ्यतमा भवन्तीत्यर्थः ॥

एतौ हीत्यत्र एक एवेति ताभ्यां ज्ञातः । उपकारित्वेनेति शेषः । पुत्रत्वप्रकारकलौकिकस्नेहवत्वात्कृष्ण एवोपकारित्वेन ज्ञातः । अत एव दावाग्नेरिति श्लोके कृष्णेनेत्येवोक्तम् । तत्र लौकिकभावनिराकरणे रामोपि भगवदावेशाद्भगवानिव ज्ञातो भवत्यतोत्रोभयोरुक्तिरित्यर्थः । **तुल्यतये**ति अलौकिकभावे कृष्णस्तदावेशी रामश्च तुल्य इति लौकिकसम्बन्धं दूरीकर्तुमित्यर्थः । **तत्रे**ति बीज इत्यर्थः । बीजयोनिरूपस्य

च । बीजं हि समवायिकारणं, तत्र भगवत्सामर्थ्येन सजातीयत्वमापद्यमानाः भूम्यवयवाः पुष्णन्ति, ततो वर्धते, सजातीयैव योनिरपि मृग्यते, विजातीयायां नोत्पद्यते, उत्पन्नमप्यन्यथा स्यात्, एतदुभयमेव दृष्टं कारणम् । अन्यत्तु जलान्नादिकं साधनपोषकत्वेन । तत्र यद्येकप्रकारेण भवेतां वृद्धिह्रासौ आविर्भावतिरोभावौ न सङ्गच्छेयाताम्, ततो भगवानुभयात्मको भवति । लोके तु उभयोः साधका अन्येपि मृग्यन्ते, अत्र भगवानेवेति तदेकप्रयोजनाय च तथाजात इति न सहकार्यपेक्षा । अत एव ब्रह्म प्रथमं प्रकृतिपुरुषरूपेण

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

क्षया गुरुत्वपरिमाणाद्याधिक्यं न स्यादित्यत आहुः **तत्रे**त्यादि तत्र बीजे । तथा चोक्तदोषाभावान्न तावन्मात्रस्य समवायित्वक्षतिरित्यर्थः । नन्वेवं वृद्ध्या कार्यमहत्त्वादिसिद्धौ योनेर्निमित्तत्वं न स्यादित्यपेक्षायां भगवदिच्छायाः प्रकारं बोधयितुं दृष्टानुरोधेनोभयोः कारणत्वं समर्थयन्ति **सजाती**येत्यादि । **अन्यथा स्या**दिति । योन्यभावे योनिवैजात्ये च कार्यं प्रत्युत विनाशि स्यात् योनिबीजविलक्षणं वा स्यात् । तथा च दर्शनानुरोधाद्भगवदिच्छयोभयोरपि कारणत्वे विप्रतिपत्तिर्न कार्येत्यर्थः । नन्वेवं सति जलाद्यवयवानामपि कारणत्वमस्त्विति शङ्कायां तेषामन्यथासिद्धत्वमाहुः **अन्यदि**त्यादि । साधनं बीजयोन्यात्मकं कार्योत्पत्त्यनन्तरमपि तैः कार्यपोषणस्य दृष्टत्वात् तेन तथेतिभावः । नन्वेवं दृष्टानुरोधे सशरीरस्य **पोषकत्वं** लोकानुरोधि शास्त्रे च दृष्टमित्युभयोः समवायित्वमेवाङ्गीकार्यमित्याशङ्कायामाहुः **तत्र यदी**त्यादि । **तत्रे**ति विश्वे । **उभयात्मक** इति बीजयोनिभूतसमवायिनिमित्तात्मकः । ननूक्तकार्यार्थं रूपभेदो न युक्तः लोकन्यायेन सहकार्यान्तरादपि वृद्ध्यादिसिद्धेरित्यत आहुः **लोके त्वि**त्यादि । **अत्रे**ति सृष्टौ । तथा च तदानीमन्याभावाद्विश्वार्थमेव बीजयोनिभावतः प्राकट्येनासाधारणत्वाच्च नात्र लोकन्यायेन सहकार्यपेक्षा, लौकिकानां साधारणत्वेनात्र तद्वैलक्षण्यादिति भावः । नन्वादौ सहकार्यभावे मानाभावाद्योनि**सामर्थ्ये**नापि **स्वरूपोत्कर्ष**स्य सिद्धेरुक्तं न साधीय इत्याकाङ्क्षायां तत्र मानं बोधयितुमाहुः **अत एवे**त्यादि । अत एव सहकार्यभावादेव । तथा

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवत उभयरूपेणाविर्भावे हेतुमाहुः । **तत्र यदी**ति । एकत्वेनैवाविर्भावे बीजशक्तेर्वृद्धौ योनिशक्तेरपि वृद्धिर्योनिशक्तेर्वृद्धौ बीजशक्तेरपि वृद्धिस्तत्तच्छक्तेर्ह्रासे तत्तच्छक्तेर्ह्रास इति वृद्धिर्ह्रासौ एकप्रकारेण भवेताम् । तदा कदाचित्कचिद्बीजधर्मतिरोभावेन योनिधर्माविर्भावो योनिधर्मतिरोभावेन बीजधर्माविर्भाव इति वैचित्र्यं न स्यादित्यर्थः । **तदेकप्रयोजना**येति मोक्षाभ्युदयैकप्रयोजनायोभयरूपेण जात इति सहकारिविरहेपि कार्यं साधयति, अन्यथा प्राकट्यं निःप्रयोजनकं स्यादिति भावः । **अत** एवेति । यतः सर्वेषामेकप्रकारेण वृद्धि-

१ षाट्कोशिकत्वमिति पाठः । २ पारार्थ्य इति पाठः ।

ति । एवं सति युक्तिर्ब्रह्मणि सङ्गच्छते । ब्रह्मवादे तु तदेव सर्वशक्तियुतं क्रमेणैवाभि-
क्तो भविष्यामीति प्रथमसृष्टौ तादृशमुत्पाद्य क्षयवृद्ध्यनपेक्षं वा तादृशमेवोत्पाद्य पश्चाल्लोके
पकारसिद्ध्यर्थमेवैकैकस्य बहुधोपयोगाय शक्तिसमूहं विभज्य, बीजयोन्यादिभावेन वस्तूनि
कल्प्य स्थापितवानिति विशेषः । उभयथापि पश्चात् प्रकारद्वयं सिद्धमिति मन्तव्यम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत्'
ते वाक्यान्नोक्तेर्थे विप्रतिपत्तव्यमिति भावः । नन्वेवं प्रकारेण प्रकृतिपुरुषभावेन सृष्टौ
ने किं प्रयोजनमत आहुः **एवं सतीति** । पुराणोक्तप्रकारेण प्रकृतिपुरुषभावेन सृष्टौ
कार्यवादोक्तयुक्तिर्ब्रह्मणि सङ्गता भवति, अन्यथा स वादोऽप्रामाणिकः स्यादिति मन्वादि-
रगृहीततदनुग्रहाय तथा भवनमित्यर्थः । ननु उत्तरकाण्डसिद्धाद् ब्रह्मवादादयं वादो
रुद्ध्यत इति कथमयमङ्गीकार्य इत्याकाङ्क्षायामाहुः **ब्रह्मवादे त्वित्यादि** । **क्रमेणेति**
काशादिक्रमेण । **तादृशमिति** सर्वशक्तियुतं विश्वपुरुषम् । **क्षयवृद्ध्यनपेक्ष**मिति
एतस्माज्जायते प्राण' इति श्रुत्युक्तसाक्षात्सृष्टिप्रकारेण तदनपेक्षम् । **बीजयोन्यादि-
ावेने**ति 'वडवेतराभवदश्ववृष इतर' इत्यादिश्रुतिबोधितेन । तथा चावान्तर-
शेषो यथोत्तरकाण्डे न दोषावहस्तथायमपीति न विरोध इति भावः । ननु तत्र श्रुत्योः
मानबलत्वाद्यवस्थायां न दोषः, प्रकृते तु दौर्बल्याद्विरोधो वज्रलिप्तो दोषः इत्यत आहुः
भयथेत्यादि । **इति मन्तव्यमिति** अतो हेतोर्युक्तिभिरनुचिन्तनीयम् । तथा च
तिज्ञादृष्टान्तानुपरोधस्य पश्चात् प्रकारद्वयस्य क्रमस्य चोभयत्र **प्राप्तौ** स्मार्तानङ्गीकारे
त्यनवकाशदोषप्रसङ्गाङ्गीकारे चानुभवानुग्रह इति सूक्ष्मेक्षिकया विभाव्यानुभवेनैव
रोधः परिहरणीयः इति भावः । ननु भवत्वेवम्, तथाप्यत्रोत्कर्षमात्रस्य बोधनी-
त्वात्तस्य मोक्षदातृत्वमात्रेणैव सिद्धेः सृष्टिबीजयोनित्वबोधनस्य किं प्रयोजनमत आहुः

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ासवैचित्र्यं न भवति अत एवेत्यर्थः । **एवंसतीति** । विचित्ररूपेणाविर्भावे सतीत्यर्थः । तर्हि
ह्मवादे कथं वैचित्र्यमित्यत आहुः । **ब्रह्मवादे** त्विति । **तादृशमिति** कारणस्यैकत्वेपि
त एव वृद्धिह्रासयुतमित्यर्थः । **क्षयेति** । वृद्धिह्रासावनपेक्ष्य स्वत एव विचित्रामि-
र्थः । 'कदाचित्सर्वमात्मैव भवती'ति पक्षोयम् । **उभयथापीति** भगवदीयसाङ्ख्ये
थमं प्रकृतिपुरुषत्वेन योनिबीजविभागस्ततः सृष्टिः । ब्रह्मवादे स्वत एव प्रथमसृष्टि-
ततो योनिबीजविभागस्ततः प्रवाहरूपा सृष्टिरित्यर्थः । **पश्चादिति** 'आसीज्ज्ञानमथो

१ अनुगृहीतत्वे इति पाठः । २ तौल्यमिति पाठः ।

अनुभवसिद्धत्वात् । तथात्रापि मोक्षसृष्ट्यादिचतुर्विधपुरुषार्थान् साधयितुं सर्वस्यापि सर्वं मा भवत्विति स्वशक्तिं विभज्य मोक्षभक्त्योः स्वयं बीजं योनिश्च रामः । सृष्ट्यादौ तु विपरीतामिति । उभावपि योनिबीजभावेन सर्वलोकानां हितार्थमवतीर्णौ । अत एकस्यैव हितार्थत्वेन ग्रहणे न कोपि पुरुषार्थः सिद्ध्येत् । अत एव सर्वत्राभ्युदयफलेषु रामस्य प्राधान्यम्, भगवतः सहभावमात्रम् । क्वचिद्रामस्य प्राधान्यं प्रथमनिर्देशेन । साक्षान् महती शक्तिः कृष्ण एवेति न क्वापि सहभावो निरूपितः । निःश्रेयसे तु रामस्य सहभावः साधारण्ये द्वयोस्तुल्यतया निरूपणमिति सर्वत्रैव विमर्शः । अतो भगवतो जगत्का-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

तथेत्यारभ्य निरूपयतीत्यन्तम् । **मोक्षेत्यादि** मोक्षश्च सृष्ट्यादिश्च मोक्षसृष्ट्यादी तयोः सम्बन्धिनस्तानित्यर्थः । अत्रावान्तरसन्दर्भः सिध्येदित्यन्तः । तस्य शास्त्राभिप्रेतत्वे गमकमाहुः **अत एव सर्वत्रे**त्यादि । **अत एवे**ति अतः सृष्ट्यादिसम्बन्धिपुरुषार्थेषु रामस्य बीजत्वादेवेत्यर्थः । अभ्युदयफले रामप्राधान्योदाहरणं तालवनप्रवेशे 'बलः प्रविश्य बाहुभ्या'मित्यादिनोक्तलीलायाम् । नन्वभ्युदयफलत्वावच्छेदेन यदि रामस्य प्राधान्यम्, तदा तादृशस्य स्थलमात्रे भगवतः सहभाव उच्येत, स तु क्वचिद्व्यभिचरतीत्यतो नैवमिति शङ्कायामाहुः **क्वचिदि**त्यादि । तदुदाहरणमपि तत्रैव ' राम राम महासत्त्व कृष्ण दुष्टनिबर्हण । इतो विदूरे सुमहद्वनं तालालिसङ्कुल'मिति श्रीदामादिवाक्ये । नन्वेवं सति **न्यायतौल्याद्भगवतोपि** क्वचिदभ्युदयफले सहभाव उच्येत, स तु न दृश्यते, अतो नैवं शास्त्राशय इत्यत आहुः **साक्षादित्यादि** । तथा च निरूपणाभावेप्युन्नेय इति भावः । **निःश्रेयसे त्विति** । तदुदाहरणं त्वक्रूरप्रसङ्गे द्रष्टव्यम् । निःश्रेयसपदं भक्तेरप्युपलक्षणम् । तदुदाहरणं तु 'सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन्मुदम्'इत्यादौ द्रष्टव्यम् । **साधारण्य** इति

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ह्यर्थ एकमेवाविकल्पित'मित्यत्रोक्तात्स्वरूपैक्यात्पश्चादित्यर्थः । **मोक्षसृष्ट्यादी**ति सृष्टिरभ्युदयः काम इत्यर्थः । तद्गुणसंविज्ञानेन मोक्षकामादिचतुर्विधपुरुषार्थानित्यर्थः । अत्र मोक्षस्य भगवदेकसाध्यत्वेनान्यानधीनत्वज्ञापनाय विपरीतः क्रम उक्तः । **मोक्षभक्त्योरि**ति मोक्षभक्त्योर्दातव्ययोः 'सोऽश्नुते सर्वान्कामा'निति सायुज्योपयोग्यलौकिकशरीराणां 'सर्वाभेदादन्यत्रेमे'इति न्यायेन पुरुषोत्तमात्मकत्वात्स्वयं बीजमुपादानकारणम् । तत्राक्षरज्ञानस्य स्वरूपयोग्यता सम्पादकत्वाद्रामोऽक्षरात्मको योनिर्निमित्तमात्रमित्यर्थः । **सृष्ट्यादा**विति कामादौ दातव्ये तदुपयोगिशरीराणामक्षरात्मकत्वाद्राम उपादानकारणम् ।

---

१ शयनावतारादिति पाठः ।

त्वं मोक्षदातृत्वं च निरूपयन् एवं निरूपयति । एषा युक्तिर्हिशब्देनोच्यते । एतौ णरामौ विश्वस्य बीजयोनी उभावपि । तौ गणयति **रामो मुकुन्द** इति । नाम्ना-भ्युदयनिःश्रेयसफलं ज्ञापितम् । **एताविति** भक्त्या प्रादुर्भूतौ प्रदर्शयन्निवाह 'द्रष्टुमेष्याव' यनेन सत्यं निरूपितम् । द्विरूपता किमर्थेत्याशङ्क्य दृष्टान्तमिव वदन् स्वरूपद्वयं निर्दि-ति **पुरुषः प्रधान**मिति । अनयोः प्रकृते विशेषमाह **अन्वीय सर्वेषु भूतेषु विलक्षणस्य** : काल एव लक्षणं यस्य तस्याभ्युदयस्येशानौ । तथा **ज्ञानस्य** च मोक्षसाधकस्य विल-णत्वं प्रापञ्चिकाद्वैलक्षण्यं चकाराद्भक्तेरपीशाते समर्थौ भवतः । एतदर्थमेवैतौ प्रादुर्भू-वित्यर्थः । एवं हि सति ब्रह्म भगवान् कार्यमिव एतत्प्रयोजनकावेतावाविर्भाविताविति ङ्का स्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **इमौ पुराणा**विति । एतावेवंभूतौ पूर्वसिद्धावेवानन्त र्तित्वाद्भगवतः ॥ ३१ ॥

एवं स्वरूपोत्कर्षमुक्त्वा धर्मोत्कर्षमाह **यस्मिञ्जन** इति ।

यस्मिञ्जनः प्राणवियोगकाले
क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धम् ।
निर्हृत्य कर्माशयमाशु याति
परां गतिं ब्रह्ममयोऽर्कवर्णः ॥ ३२ ॥

यद्यपि परःसहस्रं भगवद्धर्माः सन्ति, तेषां माहात्म्यं च भगवत एव, धर्मधर्मिणोरभेदात् वानेव धर्मरूपेण भवतीति सिद्धान्तात्, सिद्धान् धर्मान् परित्यज्य प्रमाणबलेन भावकेन सा परिकल्पितं भगवद्रूपं सर्वेषां स्वाधीनं मत्वा तस्य माहात्म्यमाह । **यस्मिन्** मानसे रूपे **नः** प्राणी **प्राणवियोगकाले क्षणं मनो विशुद्धं समावेश्य कर्माशयं निर्हृत्य**

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

मान्यतो निरूपणे । तदुदाहरणं च रिङ्गणलीलादौ । नन्वेवमेवात्र श्रीमदुद्धवाशय इत्यत्र गमकमत आहुः । **एषे**त्यादि । **द्रष्टु**मित्यादि, इदं वाक्यम् । **अनेन** प्रादुर्भूतप्रदर्श-त्यर्थः । **किमर्थे**ति । ननु '**एष्याम**' इति बहुवचनस्य एकत्वविवक्षायामप्यनुशासन-द्धत्वेनैकस्यागमनेपि वाक्यसत्यत्वसिद्धेर्द्विरूपतात्र किमर्थेत्यर्थः । **पुरुष** इत्यादि । तथा च ा शक्तिविभागात् सृष्ट्यर्थं द्विरूपता, तथात्र द्विविधफलदानार्थं **से**त्यर्थः । तदेव विशद-न्ते **अनयो**रित्यादिना विलक्षणपदेनाभ्युदयबोधस्य तात्पर्यमाहुः **विलक्षणत्व**मित्यादि ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वांस्तु दातृत्वेन निमित्तकारणमित्यर्थः । **प्रापञ्चिकादि**ति । प्रापञ्चिकादभ्युदयाद्भ-द्दत्ताभ्युदयस्य वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं विलक्षणपदेन निर्देशः । **एवं हीति** । ब्रह्म भगवान् न्नः कारणरूपः । एतौ कार्यमिव प्रपञ्चरूपमिवादिर्भूताविति शङ्केत्यर्थः ।

परां गतिं याति । साधनान्तरनिरपेक्षत्वज्ञापनाय **यस्मिन्** मानसे रूप इत्युक्तम् । **जन** इति सामान्यतः, न तु ब्राह्मण ऋषिर्वा । तत्रापि **प्राणवियोगकाले** सर्वेन्द्रियविकले अशुद्धावस्थायां **क्षणं** चित्तं **समावेश्य,** न तु बहुकालम् ,नापि वाग्देहयोरनुवृत्तिः । तदपि रूपं सर्वफलसाधकमिति **विशुद्ध**मित्युक्तम् । अन्यथा कामनायां तदेव फलिष्यतीति । विशेषेण शुद्धिः कामनाभाव एव । ननु 'यदा सर्वे प्रलीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति श्रुतेः कामनाभाव एव पुरुषार्थसिद्धौ निष्कामं सदात्मगात्म्येव भवतीति ज्ञानेपि सिद्धे किं भगवद्धर्ममाहात्म्यमिति चेत् । सत्यम् । नात्र निष्कामता साधनान्तरेण भवतीति निरूप्यते, येनान्यथासिद्धं स्यात्, किन्तु क्षणं सम्यगावेशनेनैव **मनो** विशुद्धमपि भवति । ततः **कर्माशयं** कर्माण्याशरतेस्मिन्निति बीजात्मकं सङ्घातं च निवर्त्य स्वाभिमानपरित्यागेन मृतमिव तदिति ज्वालनामिव तं कारणभूतमपि सङ्घातं दग्ध्वा उत्तरत्र गमने साधनान्तरमप्यनपेक्ष्य **परां गतिं** स्वरूपेणैव **याति** । तत्रापि न सायुज्यार्थं जीवभावेन गमनम् , किन्तु **ब्रह्ममयः** 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्येषा गतिर्भवति । तत्रापि भगवद्धर्माणामपि सर्वेषां स्फूर्तिर्भवतीति ज्ञापयितुं **अर्कवर्ण** इति । तस्माद्यावान् पुरुषार्थः सर्वैरेव ज्ञानादिभिर्भवति क्रमेणापि साध्यं सकृदेव च भवतीति भगवद्धर्माणां माहात्म्यमुक्तम् ॥ ३२ ॥

एतादृशे च भगवत्स्वरूपे यैः सर्वात्मना सर्वदा सर्वभावेन मनो विहितम् , तेषां फले किं वक्तव्यमित्याह **तस्मिन् भवन्ता**विति ।

तस्मिन् भवन्तावखिलात्महेतौ
नारायणे कारणमर्त्यमूर्तौ ।
भावं विधत्तां नितरां महात्मन्
किं वावशिष्टं युवयोः सुकृत्यम् ॥ ३३ ॥

यादृशं हि उपास्यं चिन्त्यं ध्येयं वा तादृश एव भवतीति सर्वजनीनम् । भगवांश्च सर्वफलरूपः । अतो नावशिष्यत इति वक्तुं सर्वहेतुत्वमाह **अखिलात्महेता**विति ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

तस्मिंन्नित्यस्याभासे । **सर्वात्म**नेति । सर्वैर्बाह्याभ्यन्तरसाधनैरित्यर्थः । **उपास्य**मिति उपासीतेति विधिप्राप्तं । लौकिक्याः चिन्तायाः विषयं **चिन्त्यम्** ।
१०-४३-३३ योगशास्त्रे तु ध्यानविषयत्वे बोधितमित्यवान्तरभेदः । **सर्वजनीन**मिति ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यस्मिन् जन इत्यत्र । **तदपी**ति । सर्वफलसाधकं भवतीति हेतोः कामना सम्भवति तद्व्यावृत्त्यर्थं मनसो विशुद्धत्वमुक्तमित्यर्थः । **अन्यथे**त्यस्यैवं विवरणं **कामनाया**मिति । **तदेवे**ति । कामितमेवेत्यर्थः । **बीजात्मक**मिति । **लिङ्गशरीर**मित्यर्थः ।
१२-१३

खिलानामात्मा हेतुश्च, 'सर्वस्यात्मा भवति सर्वमस्यान्नं' भवतीति फलं सिध्यति । किञ्च । कृतेऽपि हेतुरात्मेति च वक्तुं **नारायण** इत्याह। अयं पुरुषो नारायणः । किञ्च । कार- र्थं सर्वेषामुद्धारार्थमेव कपटवेशमपि कृतवान् । अनेन फलावश्यकत्वं द्योतितम् । प्रायि- त्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थम्, यतः 'लोकस्य व्यसनापनोदनपरो दासस्य किं न क्षम' इति द्धान्तो भवति । तत्रापि **नितरां भावं विधत्ताम्**, रसत्वव्यावृत्त्यर्थं भावपदम् । पुत्र- पि देवत्वप्रतीतेः, तथापि फले स्वरूपयोग्यताप्यपेक्ष्यत इति यथा मर्यादायां ब्राह्मणाना- म् मुक्तिः, पुष्टौ वा वैकुण्ठेषु पक्ष्यादिरूपत्वम्, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **महात्मन्निति** । महा- त्वं भगवदागमनान्निश्चीयते । अतः युवयोः कृत्यं नावशिष्यते । अनेनेयमेवावस्था पुरु- र्थ इति ज्ञापितम् ॥ ३३ ॥

एवं विषयं साधनं चाभिनन्द्य लौकिकभावेन खेदं वारयितुमाह **आगमिष्यतीति** ।

आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन व्रजमच्युतः ।
प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ३४ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

शस्कारिणि तथादर्शनात्तथेत्यर्थः । **इति फलमिति** एतच्छ्रुत्युक्तं फलमित्यर्थः । **वकृतेपीति** फले इत्यर्थः । **पुरुष इति** पूर्वोक्तो मोक्षभक्त्योर्बीजभूत इत्यर्थः । **ारणार्थमित्यस्यैव** विवरणं **सर्वेषामित्यादि** । **रसत्वव्यावृत्त्यर्थमिति**, रसत्वस्य सम व विषये सिद्धेः । प्रकृते च देवत्वस्यासमत्वात् प्रतीतत्वेन तदभावात्तद्व्यावृत्तिरिति भावः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्मिन्नित्यत्र । **सर्वमस्यान्नमिति** । यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चेति वाक्यात्सर्वमु- क्तस्थानत्वेन फलरूपत्वं सिध्यतीत्यर्थः । तथा **चाखिलात्महेता**वित्यत्र हेतुशब्देन फलमिति ावः । **विकृतेपीति** । अखिलपदेन व्यष्टिरूपः प्रपञ्च उक्तः । अत्र विकृतपदेन महदा- देप्रसङ्गे तृतीयस्कन्धे विकुर्वत्पदेन तेषु विकारकथनात्समष्टिरूपो विराडुच्यते । तत्रापि ागवानेव **हेतुरात्मा** चेत्यर्थः । **कारणार्थमिति** । मानुषभावस्वीकाराभावे सेवाद्यसम्भवेन र्वोद्धारो न स्यादिति भावः । **अनेनेति** स्वामिनः फलदानपरत्वसूचनेनेत्यर्थः । ननु र्वोद्धारपरत्वेपि सर्वविलक्षणानामस्माकं किमित्यत आहुः । **लोकस्येति** । **रसत्वेति** र्वणायां जायमानायामास्वाद्यो रसः, सर्वदा तथाविधो भाव इति विभेदः । देवत्वाप्रती- र्हेतोः केवलपुत्रत्वज्ञानेपि भावपदं रसत्वव्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । 'रतिर्देवादिविषया भाव'इत्यत्रा- देशब्देन मुनिगुरुनृपपुत्रादिविषयेत्युक्तेर्नासम्भव इति भावः । **तद्व्यावृत्त्यर्थमिति** । पक्ष्या- देरूपतापेक्षाव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । इदमेव स्वरूपं योग्यं न तु रूपान्तरापेक्षेति भावः ॥

अदीर्घेणैव कालेन व्रजमागमिष्यतीति यतः **अच्युतः** स्वरूपतो धर्मतश्च, अन्यथा वाक्यतश्च्युतः स्यात् । लौकिकभाषया बोधनमिति केचित् । शास्त्रार्थतः समागमिष्यतीत्यन्ये । भगवद्वाक्यानुरोधेन भगवदीयानां च 'कुरून्मधून्वे'ति वाक्याच्च 'पित्रो'रिति विशेषवचनाच्च 'गतांश्चिरायिता'निितिवाक्यविरोधाभावात् नन्दं द्रष्टुं समागत एवं भगवान्परं यथा न गोपिकाप्रतीतिस्तथेत्यर्थादवगम्यते । आर्थिके विरोधाभावादिममर्थमेव ज्ञापयितुमाह **प्रियं विधास्यते पित्रो**रिति । यथैव प्रियं भवति, येन प्रकारेणागते, तथैव विधास्यति । एतादृशकरणे सामर्थ्यमाह **भगवा**निति । एवं गुप्ततयागमने हेतुमाह **सात्वतां पति**रिति । यादवानां भगवद्भक्तानां च पतिः । यादवानुरोधान्मार्गानुरोधाच्च तथा समागमिष्यतीति भावः । 'प्रीतिमावहे'ति वाक्यादेवमुच्यते, अन्यथा शास्त्रार्थमात्रमेव कथयेत् ॥ ३४ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

आगमिष्यतीत्यत्र । **लौकिकभाषये**त्यादि । 'द्रष्टुमेष्याम' इत्यस्य लौकिकभाषात्वाद्भगवतोक्त्या तयाच्युतत्वस्य न बाधनमित्यर्थः । **एवमिति**
१०—५२—३४ यथा गोपिका न जानन्ति तथेत्यर्थः । **यादवाना**मित्यादि । एवमेतद्भावकथनेन तासु कृपाऽभावशङ्का परिहृता । एवं श्रीनन्दाश्वासनस्य तात्पर्यमाहुः **प्रीति**मित्यादि । **शास्त्रार्थमात्र**मिति अन्तर्हृदीत्यादिना वक्ष्यमाणमित्यर्थः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आगमिष्यतीत्यत्र । **वाक्यविरोधाभावा**दिति । **चिरायिता**निति वाक्यं हि स्वामिनीः प्रति । अतो नन्दं द्रष्टुं आगमनेपि तद्वाक्यं न विरुद्धत इत्यर्थः ।

नन्दं द्रष्टुमित्यत्र हरिधनाः । वियोगो द्विविधः धर्मधर्मिभेदेन । तत्र धर्मिरूपोग्रिमाध्याये स्वामिनीषु वक्ष्यते । धर्मरूपोत्रोच्यते । तत्र स्वरूपरक्षार्थं संयोगात्मकस्य धर्मिरूपस्याऽऽगमनमावश्यकमन्यथा वियोगेनैतद्देहादीनामन्यथाभावः स्याद् वह्निसम्बन्धे वह्निभिन्नस्य दाहवत् परन्तु स्वरूपत एव समागतो न धर्मतः । अतो न दर्शनम् । स्वामिनीषु त्वलौकिकसामर्थ्यदानेन देहादीनां विप्रयोगात्मकत्वं सम्पादितम् , अयमेव धर्म्यात्यको वियोगः तत्र वह्निना वह्नेरिव वियोगेनान्यथाभावो देहादीनामशक्यः, अतः स्वामिनीप्रतीत्या नागमनम् । तत्र संयोगात्मकस्याऽऽगमने प्रत्युतान्यथाभावः स्यात् । तेषां विप्रयोगात्मकत्वसम्पादनात् । अत एव पुनः सम्बन्धे सर्वदाह एव भवेदित्यग्रिमाध्याये वक्ष्यते, इति पूर्वापरावलोकनेन व्याख्यातवन्तः । **मार्गानुरोधा**दिति भक्तिमार्गानुरोधादित्यर्थः । प्रकटतयानागमने एवमागमने च क्रमेण हेतुद्वयमुक्तम् । सर्वथाऽनागमने भक्तरक्षासम्भवाद्भक्तिमार्गो न प्रवर्त्ततेति भावः । सात्वतपदस्यार्थद्वयमभिप्रेत्येदं द्वयमुक्तम् ।

ननु भगवानेवमायास्यतीत्यत्रावश्यकत्वे च किं प्रमाणमिति चेत् तत्राह **हत्वेति** ।

हत्वा कंसं रङ्गमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वताम् ।
यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत् ॥ ३५ ॥

कंसं हत्वा यदाह भगवान् **वो** युष्माकं स्थाने समागत्य तत्सत्यमेव करोतीति, कंसो व्याजेनैव मारणीय इति परोक्षवादेनापि तावत्पर्यन्तं वदति । अतो गोपिकाः प्रति समागमनकथा शास्त्रार्थत्वेनापि सङ्गच्छते । कंसमारणानन्तरं तु प्रयोजनाभावान्न परोक्षकथायां निमित्तमस्ति । कापट्ये हि शीघ्रं हतो भवत्यक्लिष्टकर्मा नान्यथेति । वधश्च शीघ्रमेव कर्तव्य इत्यत्र हेतुमाह **प्रतीपं सर्वसात्वता**मिति सात्वतां भक्तानां सर्वथा प्रतीपं प्रतिकूलम् । पूर्वमन्यथाकरणे ज्ञापकमाह **रङ्गमध्य** इति रङ्गस्थानं हि लीलायाः, न तु वधस्य । तत्राप्यनुरोधात् युष्मानागत्य तत्रापि कृष्णः फलरूपः सर्वनिरपेक्षः । अनेन हेतुवादे प्रयोजनाभाव उक्तः अतस्तत्सत्यं करोत्येव । वर्तमानप्रयोगेण साम्प्रतमपि तस्यागमनं सूचितम् । वर्तमानसमीपे वर्तमानप्रयोगः । अत आगमिष्यतीत्यप्यविरुद्धम् ॥ ३५ ॥

ननु यथेदानीमागतो न दृश्यते, तथाग्रेप्यागतो न द्रष्टव्य इति किमागमनेन सत्यवाक्येन वेत्याशङ्क्याह **मा खिद्यत**मिति ।

मा खिद्यतं महाभागौ द्रक्ष्यथः कृष्णमन्तिके ।
अन्तर्हृदि स भूतानामास्ते ज्योतिरिवैधसि ॥ ३६ ॥
न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियो वास्त्यमानिनः ।
नोत्तमो नाधमो नापि समानस्यासमोऽपि वा ॥ ३७ ॥

भगवद्दर्शनार्थं खेदं मा कुरुतम् । दर्शने स्वरूपयोग्यो हेतुर्युवयोरस्तीत्याह । **महाभागा**विति प्रतीत्या, अनुमानेन च युवयोर्महद्भाग्यं प्रतीयते, तदवश्यं दर्शयिष्यतीति दर्शने न सन्देहः । योगज्ञानादिना दर्शनं वारयति **अन्तिक** इति । लौकिके भगवाने-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४३-३५ **हत्वेत्यत्र । नान्यथेति** अन्यथा न स्यादित्यर्थः । **हेतुवाद** इति । किञ्चित् कार्यं हेतूकृत्य तथा कथन इत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

हत्वेत्यत्र, नान्यथेति । हन्तीति शेषः । अक्लिष्टकर्मा प्रकारान्तरेण न हन्तीत्यर्थः । **अन्यथाकरण** इति प्रातिकूल्यकरणे इत्यर्थः । **अनेनेति** । **हेतुवादः** कापट्येन कथनम् । निरपेक्षत्वात्प्ररोचनार्थं कापट्येन कथने प्रयोजनाभाव उक्त इत्यर्थः ।

वापेक्ष्यत इति न रामग्रहणम् । तस्य प्रादुर्भावः सर्वत्रैव सुगम इति ज्ञापयितुं अन्तर्निरूपयति **अन्तर्हृदीति** । अन्यो भविष्यतीत्याशङ्कां व्यावर्तयति **स** इति । यो भवद्भिरपेक्ष्यते, स एव सर्वेषामन्तर्हृदये वर्तत इति । तत्र प्रमाणमाह **भूताना**मिति । अन्यथा ते कथं जाताः प्राणिनः । आधारव्यतिरेकेण अन्नादिक्रियाणां स्थित्यसम्भवात् । अतः सूत्रापेक्षयाप्याधारत्वेन सर्वत्रैव वर्तते । अन्तर्हृदीति प्रतीत्यर्थं विशेष उक्तः । जीवासन्ययोर्व्यावृत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह **ज्योतिरिवैधसी**ति भूरुहत्वाविशेषेऽपि यथा घटादयो निमज्ज्यन्ते न ज्वलन्ति, तथा न काष्ठादयः, उत्पत्तावपि भूम्यंशान् स्वसमानान् न गृह्णन्ति, अतो ज्ञायते स्वभावत एव ते वन्ह्यात्मकाः, जलेन च पुष्टा भवन्ति, उभयोर्व्यवधायका मायेव सूक्ष्माः पृथिव्यवयवाः, उभयोरप्यपगमे यावद्भस्म तावन्मात्राः, अतो भूयानंशस्तेजस एव । जलस्थानीयो ह्यासन्यः, पृथिव्यंशस्थानीयो जीव इति सर्वत्र भगवान् चेतनेषु उत्तम्भनचलनादिना वर्तत इत्यध्यवसीयते । अन्यथा मथनेनेव योगादिना न प्रादुर्भूतः स्यात् ॥३७॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

मा खिद्यतमित्यत्र ननु तत्स्थित्यभावे कथं प्राणित्वाभाव इत्यत आहुः **आधारे**त्यादि । 'को ह्येवान्यात्, कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्या'दिति श्रुत्या हृद्याकाश आनन्दस्थित्यैव प्राणनमुक्तम् । तच्च 'अन्नमयं हि सोम्य मन, आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वा'गितिश्रुत्युक्तमनःप्राणवाक्पोषकान्नादिक्रियाधीनमित्यानन्दस्थित्यभावे तासां स्थित्यसम्भवात्तथेत्यर्थः । ननु सप्तान्नब्राह्मणे मुख्यप्राणमाहात्म्यस्यापि तथोक्तत्वात् कथं तदानन्दस्थित्यैव तदिति निश्चेतुं शक्यत इत्यत आहुः **अत** इत्यादि । **अत** इति उक्तश्रुतेः । तथा च श्रुत्यन्तरे 'पञ्चदशाहानि माशी'रिति परीक्षायामतिशिष्टस्य पोषणं मनसो निश्चितं तदतिदेशेनाद्भिः पोषणं मुख्यस्यापि निश्चीयते । अणोरपुष्टस्य कार्यासाधकत्वं च । तेन सव्यापारस्यैवासन्यस्य प्राणने निमित्तकता, व्यापारस्त्वानन्दस्थित्यैवेति, तदपेक्षयाप्याधारत्वेनानन्दस्यैव निमित्तत्वमित्यर्थः । ननु सर्वत्राधारत्वेनास्थितिव्याख्यानमयुक्तम्, हृद्येव मूलस्थितिकथनादित्यत आहुः **अन्त**रित्यादि । नन्वत्र किं प्रमाणमत आहुः **जीवे**त्यादि । तथा च दृष्टान्तबलेनोक्त एवार्थो निश्चेय इत्यर्थः । तद्व्याकुर्वन्ति **भूरुहे** त्यादिना । अतिदिशन्ति **जले**त्यादि । तत्र गमकमाहुः **अन्यथे**त्यादि ।

१०-४२-३६

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

माखिद्यतमित्यत्र । **आधारे**ति । 'अन्नाद्भूतानि जायन्ते' इति पक्षेप्यन्नादिकृतानां जननादिक्रियाणामाधारव्यतिरेकेण स्थितिर्न सम्भवति । **अन्नाज्जनने**पि जननस्य धर्मत्वाद्धर्मी ततः पूर्वं सिद्धो वक्तव्य इति यावत् । अतः कारणत्वेन सर्वत्र सर्वदा सिद्धो भगवानस्ति तदाधारा जननादिधर्मा इति भावः । **उभयो**रिति स्थलद्वयेपि वह्निजलयोरित्यर्थः ।

सत्त्वं रजस्तम इतिं भजते निर्गुणो गुणान् ।
क्रीडन्नतीतोऽत्र गुणैः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ ४० ॥

स्वयं **निर्गुण** एव मूलभूतानेतान् **क्रीडन् भजते** । तेषां विशेषप्रयोजनमाह **तैः सृजत्यवति हन्तीति** ॥ ४० ॥

यथा स्वयमजः स्वरूपतो न जायते, अन्यथा तु कार्यरूपेण जननमावश्यकमेवमात्मसृष्ट्यभावे गुणैरेव सर्गे जीवानामपि औपाधिकभेदेनैव भेदसम्भवात् कुत्राप्यात्मनः कर्तृत्वं नास्तीति निरूपयन् अन्तःकरणाध्यासेनैव कर्तृत्वं न स्वत इति दृष्टान्तेनोपपादयन् कैमुतिकन्यायेन भगवति कर्तृत्वनिषेधमाह **यथा भ्रमरिकेति** ।

यथा भ्रमरिकादृष्ट्या भ्राम्यतीव महीयते ।
चित्ते कर्तरि तत्रात्मा कर्तेवाहंधिया स्मृतः ॥ ४१ ॥

यो हि वात्यावद्भ्रमति तस्य दृष्टिर्**भ्रमरिका** भवति । तया **दृष्ट्या भ्राम्यतीव मही ईयते,** वस्तुतस्तु दृष्टिरेव भ्रमति, अन्यथा क्षणान्तरे अन्यैर्वा भ्रमणमुपलभ्येतेति । तथा **चित्ते कर्तरि** अहङ्कारे **कर्तरि** सति कर्तृत्वाभिमानस्यैव प्रयोजकत्वात् प्राप्ताप्राप्तविवेकेन अहङ्कार एव कर्ता भवति । तत्राहं**धिया** जीवोपि **कर्तेव स्मृतः** न तु वस्तुतः कर्ता, एवं केचिद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन एकवाक्यतया योजयन्ति, वस्तुतस्तु दृष्टान्तद्वयं अन्तर्बहिर्भेदेन

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

सत्त्वमित्यस्याभासे । एतदपीत्यादि एतदपि समाधानं कर्माद्यङ्गीकृत्योच्यते । मतान्तरे कर्मापि नास्तीति वदन् जन्मादावप्युपपत्तिमाहेत्यर्थः । सा
१०-४३-४० चोपपत्तिर्मूले क्रीडन्नित्यनेन सृजतीत्यादिनिदर्शनपूर्वकमुच्यते । यथा तादृशस्य सर्गादिलीला, तथेयमप्यक्रियस्याजस्य गुणैरेवेयं लीलेति ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सत्त्वं रजस्तम इत्यस्याभासे, **मतान्तरे त्विति** । मुख्यमतेऽयं भावः पुत्रत्वादिरूपः क्रीडार्थं स्वीकृत इति न, भगवतः प्राकृतगुणनिषेधेनाविद्यमानधर्मस्वीकारासम्भवात् किन्तु भगवत्स्वरूपमिव पुत्रत्वादिभावास्तत्तल्लीलाश्च नित्या एव । तेषु लौकिकत्वनिराकरणाय न मातेत्याद्युक्तमिति भावः ।

यथेति । यथा न जायते एवं कर्तृत्वमपि नास्तीत्यन्वयः । **अन्यथेति** स्वरूपसृष्टावित्यर्थः । एतन्मते त्रिगुणात्मकमेव जगन्न ब्रह्मात्मकमिति ज्ञेयम् । **जीवानामिति** । तथा च वस्तुतो जीवानां भगवदभेदाज्जीवकर्तृत्वनिषेधे भगवतोपि कर्तृत्वनिषेध इति भावः । **यथा स्वयमज** इत्यारभ्य **न तु वस्तुतः कर्त्ते**त्यन्तं मतान्तरम् । स्वमते तु सत्त्वमिति

अन्यथा इवेत्यसङ्गतं स्यात । दृष्टान्ते च विषये अन्यथाबुद्धिर्दार्ष्टान्तिके तु कर्तरीत्यसामञ्जस्यं च स्यात अनुपयुक्तार्थश्च, न हि साक्षाद्भगवच्चरित्रे उपपद्यमाने प्रासङ्गिकत्वेन योजनमुचितम्, तत्र भगवान् ब्रह्मरूपः स्वयं तादृश एवाभिव्यक्तः नित्यस्वरूपगुणक्रियारूपः । क्रमेण परं पुरुषाणां दृष्ट्या गृहीतः, तत्र ग्राहिका दृष्टिः स्वधर्मं च तत्र योजयति । ततो ब्रह्मरूपमेव प्राकृतसम्बन्ध्येव तत्र तत्र परिदृश्यमानं तथा तथा कल्पयति, तस्माद्भगवति नैते धर्मा युक्ताः स्वभ्रमादेव सच्चिदानन्दे प्राकृतत्वप्रतीतिः । **किञ्च** । यथा स्मृतौ साङ्ख्यादिशास्त्रे चित्ते कर्तरि आत्मा कर्तेव दृष्टस्तदध्यासात, तथा भगवति स्वसम्बन्धारोपात्तत्तद्भावः प्रतीयते न तु वस्तुतो भगवांस्तथा भवति । ततः पूर्ण एव व्यापकः परिच्छिन्नदृष्ट्या तत्तत्प-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

यथैतस्याभासे **एव**मिति मतान्तरप्रकारेण विवृतौ । **उपपद्यमान** इति दार्ष्टान्तिकत्वेनोपपद्यमाने । एवं मतान्तरीयव्याख्याने अस्वरसं दर्शयित्वा
१०-४३-४१
सिद्धान्तरीत्या दृष्टान्तद्वयं भगवच्चरित्रे योजयन्ति **तत्रे**त्यादि । **तत्रे**ति । आत्मसृष्ट्यभावपक्षे । **तादृश** इति यादृग्रूपगुणक्रियाविशिष्टो दृश्यते तादृशस्वरूप इत्यर्थः । एतस्यैव विवरणं **नित्ये**त्यादि । एतेन पूर्वश्लोकोक्तनिर्गुणोऽनीह इति पदद्वयस्य गुणक्रियावैशिष्ट्यनिषेध एव पर्यवसन्नत्वान्न तादृग्रूपतानिषेधपर्यन्तत्वमिति तात्पर्यं बोधितम् । यद्येवं तर्हि बाल्यपौगण्डादिरूपतत्तल्लीला च सर्वदैव भासतामिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रथमदृष्टान्तं योजयितुमाहुः **क्रमेणे**त्यादि । **स्वधर्ममि**ति देशकालपरिच्छेदरूपं क्रमम् । **प्राकृतसम्बन्ध्येवे**ति । अस्मद्दृष्टिसम्बन्ध्येव । **तत्र तत्र** इति देशे काले च । **तथा तथे**ति तत्तद्देशकालविशिष्टरूपेण । तथा च यथा भ्रमरिकादृष्ट्या स्वधर्मो मह्यां योज्यते, तथा लौकिकदृष्ट्या स्वधर्मः क्रमो भगवति योज्यते । अतो न सर्वदा सर्वरूपलीलाभानमित्यर्थः । सिद्धमाहुः **तस्मा**दित्यादि । **एत** इति । देशादिवैशिष्ट्यरूपाः । द्वितीयं दृष्टान्तं योजयन्ति । **किञ्चे**त्यादि । **तत्तद्भाव** इति पुत्रादिरूपता । एवं दृष्टान्तद्वयं योजयित्वा प्रतीतं व्युत्पादयन्ति **तत** इत्यादि । तथा च यथा सर्वत्र सम्बद्धः सूर्यो

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्लोके प्राकृतगुणनिषेधेन पुत्रत्वादिधर्माणां सच्चिदानन्दात्मकत्वमुक्तम् । यथेति श्लोकेपि एते भावाः सच्चिदानन्दात्मका एव । तत्र स्वधर्मारोपात्प्राकृतत्वप्रतीतिर्भ्रान्तेति दृष्टान्तेन समर्थितम् । स्वमतीयार्थकथने **अन्तर्बहिर्भेदे**नेति । पुत्रत्वादिधर्माः स्वरूपान्तर्गतास्तत्र पूर्वो दृष्टान्तः । स्वरूपं बहिःप्रकटं तत्र द्वितीयो दृष्टान्त इत्यर्थः । **नैते धर्मा युक्ता** इति । आरोपितदोषा धर्मा भगवति न युक्ता अतो नित्या एव ते इति भावः ।

अन्यथा इवेत्यसङ्गतं स्यात । दृष्टान्ते च विषये अन्यथाबुद्धिर्दार्ष्टान्तिके तु कर्तरीत्यसामञ्जस्यं च स्यात अनुपयुक्तार्थश्च, न हि साक्षाद्भगवच्चरित्रे उपपद्यमाने प्रासङ्गिकत्वेन योजनमुचितम्, तत्र भगवान् ब्रह्मरूपः स्वयं तादृश एवाभिव्यक्तः नित्यस्वरूपगुणक्रियारूपः । क्रमेण परं पुरुषाणां दृष्ट्या गृहीतः, तत्र ग्राहिका दृष्टिः स्वधर्मं च तत्र योजयति । ततो ब्रह्मरूपमेव प्राकृतसम्बन्ध्येव तत्र तत्र परिदृश्यमानं तथा तथा कल्पयति, तस्माद्भगवति नैते धर्मा युक्ताः स्वभ्रमादेव सच्चिदानन्दे प्राकृतत्वप्रतीतेः । **किञ्च** । यथा स्मृतौ साङ्ख्यादिशास्त्रे चित्ते कर्तरि आत्मा कर्तेव दृष्टस्तदध्यासात, तथा भगवति स्वसम्बन्धारोपात्तत्तद्भावः प्रतीयते न तु वस्तुतो भगवांस्तथा भवति । ततः पूर्ण एव व्यापकः परिच्छिन्नदृष्ट्या तत्तत्प-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

यथैतस्याभासे **एव**मिति मतान्तरप्रकारेण विवृतौ । **उपपद्यमान** इति दार्ष्टान्तिकत्वेनोपपद्यमाने । एवं मतान्तरीयव्याख्याने अस्वरसं दर्शयित्वा
१०-४३-४१
सिद्धान्तरीत्या दृष्टान्तद्वयं भगवच्चरित्रे योजयन्ति **तत्रे**त्यादि । **तत्रे**ति । आत्मसृष्ट्यभावपक्षे । **तादृश** इति यादृग्रूपगुणक्रियाविशिष्टो दृश्यते तादृशस्वरूप इत्यर्थः । एतस्यैव विवरणं **नित्ये**त्यादि । एतेन पूर्वश्लोकोक्तनिर्गुणोऽनीह इति पदद्वयस्य गुणक्रियावैशिष्ट्यनिषेध एव पर्यवसन्नत्वान्न तादृग्रूपतानिषेधपर्यन्तत्वमिति तात्पर्यं बोधितम् । यद्येवं तर्हि बाल्यपौगण्डादिरूपतत्तल्लीला च **सर्वदैव** भासतामिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं प्रथमदृष्टान्तं योजयितुमाहुः **क्रमेणे**त्यादि । **स्वधर्ममिति** देशकालपरिच्छेदरूपं क्रमम् । **प्राकृतसम्बन्ध्येवे**ति । अस्मद्दृष्टिसम्बन्ध्येव । **तत्र तत्र** इति देशे काले च । **तथा तथे**ति तत्तद्देशकालविशिष्टरूपेण । तथा च यथा भ्रमरिकादृष्ट्या स्वधर्मो मह्यां योज्यते, तथा लौकिकदृष्ट्या स्वधर्मः क्रमो भगवति योज्यते । अतो न सर्वदा सर्वरूपलीलाभानमित्यर्थः । सिद्धमाहुः **तस्मा**दित्यादि । **एत** इति । देशादिवैशिष्ट्यरूपाः । द्वितीयं दृष्टान्तं योजयन्ति । **किञ्चे**त्यादि । **तत्तद्भाव** इति पुत्रादिरूपता । एवं दृष्टान्तद्वयं योजयित्वा प्रतीतं व्युत्पादयन्ति **तत** इत्यादि । तथा च यथा सर्वत्र सम्बद्धः सूर्यो

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्लोके प्राकृतगुणनिषेधेन पुत्रत्वादिधर्माणां सच्चिदानन्दात्मकत्वमुक्तम् । यथेति श्लोकेपि एते भावाः सच्चिदानन्दात्मका एव । तत्र स्वधर्मारोपात्प्राकृतत्वप्रतीतिर्भ्रान्तेति दृष्टान्तेन समर्थितम् । स्वमतीयार्थकथने **अन्तर्बहिर्भेदेने**ति । पुत्रत्वादिधर्माः स्वरूपान्तर्गतास्तत्र पूर्वो दृष्टान्तः । स्वरूपं बहिःप्रकटं तत्र द्वितीयो दृष्टान्त इत्यर्थः । **नैते धर्मा युक्ता** इति । आरोपितदोषा धर्मा भगवति न युक्ता अतो नित्या एव ते इति भावः ।

दार्थेषु अभिव्यक्तया सूर्यवत्सम्बद्धस्तथा दृश्यते स्वधर्मारोपेण वा तथा मन्यते, वस्तुतो दृश्यतेऽपि न, अतः पूर्ण एव परमानन्दः परिच्छेदकदृष्ट्या तदिच्छया क्वचिदुपलभ्यते क्वचिन्नेति, यथेदानीं भगवदिच्छया मथुरावासिभिर्दृश्यते न तु भवद्भिः; यथा वा अस्मदादिभिर्दृश्यमानमपि भवन्तो वदन्ति नात्र भगवान् किन्तु मथुरायामिति । एवं भ्रमो भवदीयः, तस्मादिमं भ्रमं परित्यज्य सर्वत्रैव भगवान् ज्ञातव्य इत्यर्थः । साक्षात्कारस्तु तदिच्छया भविष्यति ॥ ४१ ॥

ननु अस्माभिरयं पुत्रत्वेन एतावत्कालं व्यवहृतः कथमिदानीमपुत्रत्वं स्वस्य वा भ्रान्तत्वं मन्यामह इत्याशङ्क्याह **युवयोरेवेति** ।

युवयोरेव नैवायमात्मजो भगवान्हरिः ।
सर्वेषामात्मजो ह्यात्मा पिता माता स ईश्वरः ॥ ४२ ॥

यद्भगवतो लीलया **भगवान्** पुत्रो जात इति तथैवाङ्गीक्रियत इति मतं तदा **युवयो**रेवैवंभूतो नान्येषामिति नास्ति किन्तु **सर्वेषामेवायमात्मजा**दिः, सर्वात्मा ह्ययं तेषां पुत्रत्वाद्याकारेण यदि न भवेत आधिदैविकप्रकारेण वा तदा संसारे प्राणिनामानन्दो न भवेदिति, 'कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति श्रुतेः' । **यतोयं हरिः** अकारणसर्वदुःखहर्ता, **भगवान्** समर्थः, यदि समर्थो भूत्वा न दुःखं दूरीकुर्यात तदा अयुक्तं भवेदिति, अतो युक्तत्वादेव **सर्वेषामात्मजः, आत्मा** च सङ्घातरूपः,

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

नानादेशस्थैस्तत्तद्वृक्षसमीपस्थः परिछिन्नदृष्ट्या प्रतीयते, तथा भगवानपीति पूर्वदृष्टान्तेन प्रतीतिव्युत्पत्तिः, द्वितीयेन तु स्फुटैव । **तथेति** पुत्रादिरूपेण । नन्वेवं व्यापके दृश्यमाने च भगवति कथं धर्मभ्रमो भवेदिति शङ्कायामाहुः **वस्तुत** इत्यादि । 'पराञ्चि खानि,' 'न चक्षुषा दृश्यते' इत्यादिश्रुत्या तथेत्यर्थः । तर्हि सुतरां धर्मभ्रमायोगः पूर्वप्रतीतिविरोधश्च इति चेत्तत्राहुः **अत** इत्यादि । तथा च न भ्रमायोग इत्यर्थः ।

युवयोरित्यत्र को हीत्यादि । ब्रह्मवादाधिदैविकवादसाधारणेयं श्रुतिः । 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'त्युपक्रमेण ब्रह्मवादस्यार्थे आकाश आनन्द इत्यन्तःस्थितिश्रावणेन द्वितीयस्य च सङ्ग्रहात् । १०-४३-४२

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

युवयोरेवेत्यत्र । हिशब्दसूचितां युक्तिमाहुः । **तेषा**मिति । पुत्रादिभ्य आनन्द इत्यनुभवसिद्धम् । आनन्दस्तु भगवद्धर्मः । ततः पुत्रादिरूपो भगवांश्चेन्न स्यात्तदा पुत्रादिभ्य आनन्दो न स्यादित्यर्थः । **आधिदैविकेति** सर्वाधिदैविकन्यायेन पुत्राद्याधिदैविकोपि

तथा **पिता** सङ्घातस्तु बीजम्, **माता** योनिः, **स** च जीवः, **ईश्वरो** नियन्ता अन्तर्यामी च, एतावद्रूपो भगवान् सर्वेषां भवतीति किमाश्चर्यं भवतां पुत्रत्वेन स्वात्मानं ख्यापितवानिति ॥ ४२ ॥

ननु सर्वेषां तथात्वेऽपि न सर्वेषां तथा प्रतीतिः किन्त्वस्माकमेव इदं च भगवता लीलयैव तथैव कृतम्, अतः पुत्रोस्माकमेव न सर्वेषामिति चेत्तत्राह **दृष्टं श्रुतमिति** ।

दृष्टं श्रुतं भूतभवद्भविष्य-
त्स्थास्नुश्चरिष्णुर्महदल्पकं च ।
विनाच्युताद्वस्तुतरां न वाच्यं
स एव सर्वं परमार्थभूतः ॥ ४३ ॥

भगवान् सर्वेषामेव सर्वरूपो भूत्वा तथात्वं बोधयति । तथा सति यदि कोपि न मन्यते तदा तेषामभाग्यम् । भवद्भिरपि भ्रमान्न मन्तव्यम्, किन्तु सर्वत्वेन पुत्रत्वमपि मन्तव्यमिति, न तु पुत्रत्वमेव । परिच्छिन्नदृष्ट्या तावदेव गृहीतमिति तत्रान्यथाबुद्धिर्न वक्तव्येति, **दृष्टं** प्रत्यक्षतः ऐहिकम्, **श्रुतं** श्रुत्यादिना पारलौकिकं च लौकिकमलौकिकं च भगवानेवेत्यर्थः । **भूतभवद्भविष्यदिति** त्रिविधकालपरिच्छेद्य उक्तः । अनेन कालपरिच्छिन्नमपि भगवानेवेत्युक्तम् । अनेन परिच्छेद्यापरिच्छेद्यविरुद्धसर्वधर्माश्रय इत्युक्तम् । परिछिन्नेष्यवान्तरभेदवानयमेवेत्याह । **स्थाष्णुश्चरिष्णुरिति** । स्थावरं जङ्गमं च तत्रापि तृणमेरुभावौ सिकताब्रह्माण्डभावौ वा मशकब्रह्मभावौ च भगवानेवेत्याह **महदल्पकं चेति** । एवं चतुर्द्धा भिन्नो भगवान् चतुर्मूर्तिः स्वयमेव यतः, अच्युतः, अन्यथा केनाप्यंशेन परिच्छेदे च्युतत्वं स्यात्, अतोऽ**च्युताद्विना** अच्युतव्यतिरेकेण इतरद्वस्तु न, **न वाच्यम्**, किन्तु **स एव** समच्युतमिति । अच्युतविभक्तमपि न भवति अच्युतभिन्नमपि न भवति । नन्दस्य प्रथमाधिकारित्वात् आधिदैविकप्रकारेण विश्वासार्थं भगवतः सर्वत्वमाह **परमार्थ-**

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

दृष्टमित्यत्र । **बोधयतीति** वेदेन बोधयतीत्यर्थः । **प्रथमाधिकारित्वादिति**

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवान् । तथा च तदाधिदैविकस्य भगवत्वात्तत आनन्द इत्यर्थः । स ईश्वर इत्यत्र स इत्यस्यार्थमाहुः **जीव** इति । स इति पदेन जीव उक्त इत्यर्थः ।

दृष्टश्रुतमित्यस्यान्ते तत्राधिदैविक इति । भवद्भिर्भौतिकत्वेन ज्ञातोपि आधिदैविक एव न तु **स्वरूपात्प्रच्युतः** । अतस्तस्य प्रमेयबलेन मुक्तिर्भवत्येवेत्यर्थः ।

भूत इति । परमार्थो भगवान् भूतः आधिदैविकः, अपरमार्थः आध्यात्मिकः किन्त्वर्थो भवति, भौतिकस्त्वनर्थः अत एव ब्रह्मवादात् आधिदैविकवादः पूर्वमीमांसासिद्धः किञ्चिदपकृष्टः, ततोपि भेदवाद आध्यात्मिकरूपः । ततोऽपि मायावाद इति, बोधने उत्तरोत्तरमपकृष्टप्रकाराः, तत्राधिदैविको भौतिकः । मुक्तिश्च प्रमेयबलेनेति ॥ ४३ ॥

एवं नन्दोपदेशः समाप्तः रजनी च ततः समाप्तेत्याह **एवं निशेति** ।

एवं निशा सा ब्रुवतोर्व्यतीता नन्दस्य कृष्णानुचरस्य राजन् ।
गोप्यः समुत्थाय निरूप्य दीपान्वास्तून्समभ्यर्च्य दधीन्यमन्थन् ॥४४॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४३-४३ उपदेशे तथात्वादित्यर्थः । **भूतेति** यद्यत्प्रकारेणेदानीं सर्वं जायते, तत्तत्प्रकारेण पूर्वमेव स्वतः सिद्ध इत्यर्थः । स च देवेष्विन्द्रियाद्यधिष्ठातृषु नियामकतया (विद्यमानतया) विद्यमानत्वादाधिदैविकः । एतस्य प्रकारस्यामुख्यत्वमितरापेक्षयोत्कृष्टत्वं च बोधयितुं प्रसङ्गात् प्रकारद्वयमन्यदप्याहुः **अपरमार्थ** इत्यादि । **अपरमार्थ** इति घृतद्रवत्ववदुत्पन्नः । स चात्मनि भगवति विद्यमानत्वादा**ध्यात्मिकः** । **भौतिक** इति । भूतेषु जातः । सत्वाध्यासिकत्वेनाङ्गीकारादनर्थः । नन्वेषां श्रुत्यादिसिद्धत्वात् कथमपकर्ष इत्यपेक्षायामाहुः **अत एवेत्यादि** । यतस्तेषु प्रकारेषु सर्वस्य यथायथं परमार्थार्थानर्थरूपत्वमङ्गीक्रियते, न तु ब्रह्मरूपत्वमत इत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । यथा कस्या अपि श्रुतेरुपचरितार्थत्वं विरोधश्च न भवति, तदर्थं व्यासचरणानां विचारारम्भः[1] । स च ब्रह्मवाद एव सफलो भवति नेतरेषु । तत्राधिदैविकवादे सर्वाधिदैविकत्वेन भगवतः सर्वत्वाङ्गीकारादिदङ्कारमात्रविरोधेन ब्रह्मवादादपकर्षेपि सर्वस्य सत्यत्वबोधिकानां आत्मत्वब्रह्मत्वबोधिकानां च 'सत्यं चानृतं च तत्सत्यमभवत्' 'यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षते' । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जला'निति 'पुरुष एवेदं सर्वम्' 'यद्भूतं यच्च भव्य'मित्यादीनां बहूनां विरोधाभावाद्वादान्तरेभ्य उत्कर्षः, सङ्कर्षणकाण्डे जैमिनिना विचारितत्वाच्च । भेदवादे च सत्ताया वास्तव्याङ्गीकारेण सत्यश्रुत्यविरोधेप्यन्यासां विरोधादविचारितत्वाच्च ततोपकर्षः । भेदस्याप्यात्मन्युत्पन्नस्यारोपाच्चाध्यात्मिकत्वम् । मायावादे तु प्रदर्शितानां सर्वासामेव विरोधात्ततोप्यपकर्ष इति । एतमेवापकर्षं मीमांसाद्वयविरोधबोधनाय स्फुटीकुर्वन्ति **तत्रेत्यादिं** तत्र मायावादे । आधिदैविको यः सर्वमूलभूतः स भौतिकोनर्थरूपो मायाधीनकर्तृत्वस्य मायिकदेहादिमत्त्वस्य तदवच्छिन्नस्य चाङ्गीकारादभ्युपगत इति । तर्हि मुक्तेरभावात्, कथं बोधनप्रकारत्वमत आहुः **मुक्तिरित्यादि** ।

---

१ विचारसंरम्भः ।

सा निशा एवं ब्रुवतोरेव व्यतीता यस्या मुखे समागतः, ततः परं भार्यया सह भगवद्गुणालापेनापि रात्रिर्गच्छतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं गणयति, **नन्दस्य कृष्णानुचरस्येति** नन्दो भगवद्भक्तः प्रसिद्ध एव । उद्धवः कदाचिदन्यदपि वदेदित्याशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमाह **कृष्णानुचरस्येति** सेवको हि स्वामिकार्यमेव कर्तुमागतः स्वामिकथामेव करोति । **राजन्निति** तदभिज्ञत्वात्सम्बोधनम् । निशाप्रतियातेत्यत्र निदर्शनमाह **गोप्यः समुत्थायेति** सम्यगुत्थाय न तु रात्रावेव निमित्तवशादुत्थानम्, **निरूप्य दीपानिति** तासां सम्पत्तिरधिका निरूपिता । दीपानिति बहुवचनेन भगवतो मङ्गलारात्रिकमपि सूचितम् । **वास्तून् समभ्यर्च्येति** देहल्यादीनां सम्यगर्चनं कुलधर्मख्यापनार्थम्, भगवानत्र-स्थित इति भक्त्या वा, **दधीनि** नानाविधानि प्रातःकृतानि मध्याह्नकृतानि सायंकृतानि च मथनं तूषस्येव । लौकिको दोहस्त्रिवारम्, वैदिको द्विवारं त्रिवारमित्येके । अनेन गोपिकानां सन्तोषार्थमयमागतः तासां सुखचरितेन तुष्यतीति नन्दातिथ्यवत् ताभिः कृतमातिथ्यं निरूपितम् ॥ ४४ ॥

यद्यपि स्वरूपस्थित्यैव सन्तुष्टो भवति तथापि तासामुत्कर्षमप्याह **ता दीपदीप्तैरिति** ।

ता दीपदीप्तैर्मणिभिर्विरेजू रज्जूर्विकर्षद्भुजकङ्कणस्रजः ।
चलन्नितम्बस्तनहारकुण्डलत्विष्यत्कपोलारुणकुङ्कुमाननाः ॥ ४५ ॥

दीपैर्दीप्ता ये मणयः दीपप्रतिबिम्बग्राहिणस्तैर्विशेषेण **रेजुः** । स्वरूपापेक्षयापि अधिका कान्तिरिति भगवद्योग्यता निरूपिता भगवद्गुणगानयोग्यता वा । एवं स्वरूपं वर्णयित्वा क्रियाभिनिवेशेपि शोभातिशयमाह **रज्जूनां विकर्षयुक्तौ यौ भुजौ** तत्र **कङ्कणानां** स्रजो यासु । स्थूलकङ्कणपरिधानं भगवद्विरहात् क्षामत्वं वा बोध्यते । **चलन्नितम्बः स्तनौ** च तत्र **हाराः कुण्डले** च यासाम्, कुण्डलयोर्वा त्विट् कान्तिस्तद्युक्तौ कपोलौ **त्विष्य-**

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४३-४५ **ता दीपदीप्तैरित्यत्र** । **क्षामत्वमिति** । कङ्कणानां स्रक्त्वकथनेनेत्यर्थः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एवं निशेत्यत्र । दधीनीति बहुवचनस्यार्थमाहुः । **दोहस्त्रिवारमिति** । प्रातर्मध्याह्ने सायं च दुग्ध्वा आतञ्चयन्तीति क्वचिद्देशे व्यवहारः । **त्रिवारमित्येके** इति । प्रायश्चित्तपाते पुनर्दोहसम्भवादन्या दुग्ध्वा पुनर्होतव्यामिति श्रुतेः ।

ता दीपेत्यत्र । रज्जूः विकर्षन्ताविति छान्दसः समासः ।

चलन्नितम्बेत्यत्र । कुण्डलेत्यन्तादर्शाद्यच् । **प्रथमपक्षे** यासामिति मत्वर्थीयार्थकथनं तु बहुव्रीहिः । एते धर्मा यासां सन्तीत्यर्थः । चलन्नितम्बस्तनहाराः कुण्डले च,

त्कपोलौ सामान्यतस्त्विड्युक्तौ वा कपोलौ ताभ्यां कृत्वा अरुणाः कपोलयोर्वारुणाः अरुणकुङ्कुमयुक्तमुखा वा । सर्वाङ्गेषु सौष्ठवमाभरणान्युत्तमत्वं च निरूपितम् ॥ ४५ ॥

एवं स्वरूपतो भगवद्योग्यत्वेनातिथ्यमुक्त्वा भगवद्गुणपरत्वेनापि तथात्वमाह **उद्गायतीना**मिति ।

उद्गायतीनामरविन्दलोचनं व्रजाङ्गनानां दिवमस्पृशद्ध्वनिः ।
दध्नश्च निर्मन्थनशब्दमिश्रितो निरस्यते येन दिशाममङ्गलम् ॥ ४६ ॥

धर्मबुध्यापि गानं सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **अरविन्दलोचन**मिति स हि कमलनयनः कोटिकन्दर्पसुन्दरः । ननु कथं ब्रह्मत्वादिगुणा नोक्तास्तत्राह **व्रजाङ्गनाना**मिति ता हि व्रजस्त्रियः सौन्दर्येणैव वशीकृताः किं ब्रह्मत्वादिना, प्रशस्तान्यङ्गानि यासामिति तावन्मात्रपरत्वे हेतुरप्युक्तः । अन्यथाङ्गप्राशस्त्यं व्यर्थं स्यात्, तासां लौकिकवैदिकनिरपेक्षत्वाय गाने विशेषमाह **उद्गायतीनां ध्वनिर्दिवमस्पृश**दिति । कार्यकारणसहितं गानं निरूपितम् । कारणाधिक्याल्लोकपरित्यागः, तथासति लोकविद्विष्टत्वात् अस्वर्ग्यत्वमाशङ्क्य तस्यैव स्वर्गसम्बन्धः कः सन्देहस्तत्फलस्येति । तेनैव चरितार्थत्वात्

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

अग्रिमे **कार्यकारणसहित**मिति । कार्यं स्वर्गस्पर्शः, कारणं भगवति परमासक्तिस्ताभ्यां युक्तमित्यर्थः । **तत्फलस्ये**ति । गानस्येत्यर्थः । १०–४३–४६

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तद्युक्ता इत्यर्थः **प्रथमपक्षे** । द्वितीये तु हारेत्यन्तादच् । कुण्डलयोरित्यर्थकथनम् । विग्रहस्तु कुण्डलाभ्यां त्विष्यन्तौ कपोलाविति ।

उद्गायतीनामित्यत्र विशेषमाहेति गानस्योर्द्ध्वता, ध्वनेर्द्युस्पर्शश्च विशेष इत्यर्थः । अत्र दिवशब्देन स्वर्गवाचकेन वाक्यशेषोक्तमात्मसुखमुच्यते । ध्वनिश्रवणेन सर्वेषामात्मनश्चात्मसुखमभिव्यक्तं भवतीत्यर्थः । **कार्यकारणे**ति कार्यं ध्वनेर्द्युस्पर्शः । तत्र कारणमुदित्युपसर्गोक्ता गानस्योर्द्ध्वता, तत्सहितं गानमित्यर्थः । **कारणाधिक्यादि**ति कारणमूर्द्ध्वता तस्या आधिक्यं शतृप्रत्ययसूचिता यावद्दधिमथनं प्रवृत्तिः । नागृहीतविशेषणन्यायेनोर्द्ध्वताविशिष्टगानस्य वर्तमानतां शतृप्रत्ययो बोधयतीति ऊर्द्ध्वताया अपि तावत्पर्यन्तं प्रवृत्तिः । तस्माल्लोकापेक्षापरित्याग उक्तः । तदपेक्षायामुच्चैरनवरतगानासम्भव इति भावः । **अस्वर्ग्यत्वमिति** । लोकविद्विष्टमूर्द्ध्वगानमात्मसुखजनकं न स्यादित्यर्थः । **तस्यैवे**ति ध्वनेरेवेत्यर्थः । **तत्फलस्ये**ति ध्वनिफलस्य गानस्येत्यर्थः । ध्वनिः कारणभूतो नादः । गानं गुणवर्णनयुक्तम् । तथाचारविन्दलोचनं गायतीनां गानकारणभूतो ध्वनिरपि आत्मसुखजनको जात इति मूलार्थः । **तेनैवे**ति । गानेन-द्युस्पर्शो

वैदिकनिरपेक्षता च । तासां भगवदीयत्वेनैव स्वर्गस्यानपेक्षितत्वात्, वाचनिककायिकयोरेव कर्मणोः स्वर्गसम्बन्धप्रतिपादनार्थं **दध्नश्च निर्मन्थनशब्दमिश्रित** इत्युक्तम्। चकारात्कङ्कणानामपि रणत्कारेण मिश्रितः, भगवदीयानां गुणानां सम्बन्ध्यपि गोपिकानां गवां च सम्बन्ध्यपेक्षत इति भगवानिव भगवद्गुणा अपि तत्सापेक्षा इति तासां महत्त्वं सूचितम् । ननु सर्वधर्मपरित्यागे तासां पापं भवेदिति कथं तद्वर्णनेनातिथ्यं माहात्म्यं चेत्याशङ्क्याह । **येन** ध्वनिना **दिशामेवामङ्गलं** निरस्यते किमुत तत्सम्बन्धिनाम् ॥ ४६ ॥

एवं तासां जिज्ञासापर्यन्तं निलीयेव स्थित इति वक्तुं जिज्ञासाप्रकारमाह **भगवत्युदित** इति ।

भगवत्युदिते सूर्ये नन्दद्वारि व्रजौकसः ।
दृष्ट्वा रथं शातकौम्भं कस्यायमिति चाब्रुवन् ॥ ४७ ॥

वाच्यार्थानुपयुक्ता कथा नोच्यत इति उद्धवस्य प्रातःकृत्यं नोक्तम् । तद्दिनसूर्यः भगवत्स्मारक इति गोपिकानामुद्धवस्य च परमपुरुषार्थदायीति सूर्यस्य भगवत्त्वमुक्तम् । नन्दस्य राजगृहवद्भिन्न एव व्रज इति तद् द्वार्येव रथः स्थापित इति । मुख्यतया स्त्रियः किम्बहुना सर्व एव वृत्तान्तानभिज्ञाः । नन्दादीनां तत्सम्बन्धिनां चायं **रथो** न भवतीति **शातकौम्भ**त्वात् सर्वतः सुवर्णेनालङ्कृतत्वात् निश्चित्य **कस्यायं** रथ इत्य**ब्रुवन्**, चकाराद्विचारितवन्तः पृष्टवन्तश्च ॥ ४७ ॥

ततः कस्यचित्पुरवासिनो राजकीयस्य सम्बन्धी रथ इति निश्चित्य, पूर्वमागतत्वात अक्रूर एव लब्धस्वादुः पुनरागतः इति सम्भावनां कृतवन्तः, तदाह **अक्रूर आगतः किं वेति ।**

अक्रूर आगतः किं वा यः कंसस्यार्थसाधकः ।
येन नीतो मधुपुरीं कृष्णः कमललोचनः ॥ ४८ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जात इत्यनुक्त्वा गायतीनां जातमिति कथनेन तासां गायतीनां सतीनां तत्स्वभावादेव ध्वनिर्दिवमस्पृशन्न तु द्युस्पर्शकामनया गानमतो वैदिकफलनिरपेक्षतोक्तेत्यर्थः । लौकिकनिरपेक्षता पूर्वमुक्ता, अत्रेयमुक्तेति चकारः । **वाचनिके**ति गानं वाचनिकम् । मथनं कायिकम् । तयोरेव कर्मणोरात्मसुखसम्बन्धः । मानसी सेवा तु भगवदानन्दजनिकेत्यर्थः । **भगवदीयाना**मिति भगवदीयगुणानां सम्बन्धि गानं कर्तृ, गोपिकानां सम्बन्धि ध्वनिरूपं वस्तु कर्म, गवां सम्बन्धि दधिमन्थनं च कर्म, अपेक्षते । भगवद्गुणाः स्वामिनीध्वनिदधिमथनसापेक्षाः । दधिमथनसमये ध्वनिना गीयमानत्वादिति भावः । निलीयैवेति नन्दगृह एव रहसि स्थित इत्यर्थः ।

प्रायेणाक्रूरेणैवेयं भूर्दृष्टेति । **अक्रूर एवागतः**, तथापि प्रयोजनाभावात्तस्यागमनं न सम्भवतीति बाधकज्ञानात् सम्भावना । ननु सर्वेषु विद्यमानेषु सुतरां वसुदेवादिषु किमित्यक्रूर एव सम्भाव्यत इत्यत आहुः—**यः पूर्वं कंसस्य अर्थं** पुरुषार्थं साधितवान् । विपरीतोक्त्या वदन्ति वस्तुतस्तु परमपुरुषार्थं मोक्षं साधितवानेव । ननु भवतां तस्मिन् कोयं दोष इत्याशङ्क्याहुः **येन नीतो मधुपुरी**मिति । **कृष्णः** फलात्मा । **कमललोचनः** फलसाधनमैहिकफलरूपो वा ॥ ४८ ॥

तर्हि तादृशस्य कृतकार्यस्य द्विष्टस्य च कथं पुनरागमनमिति चेत्तत्राह **किं साधयिष्यत** इति ।

किं साधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुः प्रेतस्य निष्कृतिम् ।
इति स्त्रीणां वदन्तीनामुद्धवोऽगात्कृताह्निकः ॥ ४९ ॥

प्रायेणास्मान् गोपिकाः विशेषाकारेण नेतुमागतः,नीत्वा च **प्रेतस्य** कंसस्य **निष्कृतिं**, करिष्यति, स हि स्वार्थं नीत्वा स्वपुरुषार्थमप्यसाध्य अस्मत्पुरुषार्थमपि नाशयित्वा जनैराक्रुष्टः तदपराधपरिहारार्थं कृष्णमत्र प्रेषयितुं असमर्थः, अस्मानेव तत्र नेष्यति तावता निष्कृतिर्भवति जनापवादः परिहृत इति । अन्ये तु मृतस्य कंसस्य दैत्यत्वाद्रुधिरमांसप्रियस्य मांसं दातुं सुतरां नरमांसमस्मान्नयति, तथा च सति यथा पूर्वमनोरथो विपरीतो जातः एवमयमपि भविष्यति ततो भगवानेनमेव बलिं दास्यति भ्रान्तोयं समागत इति उपहासमुक्तवन्त इत्याहुः तदेवाह **किं साधयिष्यति** न किञ्चिदिति । इदं विशेषाकारेण वचनं स्त्रीणामेवेति, वदन् पूर्वभावमुपसंहरति **इतिस्त्रीणामिति**, **वदन्तीनां** सतीनां क्षणं विलम्बे शापमपि दद्युः । भयादागत इति पक्षं व्यावर्तयेति **कृताह्निक** इति । प्रातःकाल एव सर्वमाह्निकं कृतवानग्रे महती व्यावृत्तिरिति । उद्धवत्वादेव न भयम्, द्वितीयो भगवत्सन्देशः गोपीनां मद्वियोगाधिमिति सोऽग्रे प्रारम्भणीय इति पूर्वसमाप्तिः ॥ ४९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धपूर्वार्द्धे त्रिचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४३ ॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति स्त्रीणामित्यत्र **भयादागत** इति । शापभयं प्राप्यैव बिभ्यदेवेत्यर्थः । तथा सत्याह्निकमसमाप्यैव समागच्छेदिति भावः । भयाभावे हेतुः **उद्धवत्वा**दिति उत्सवत्वात्तद्दर्शने प्रसाद एव भवेत् न तु शाप इति भावः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुश्चत्वारिंशोध्यायः

चतुश्चत्वारिंशेध्याये गोपीनां ज्ञानदेशतः ।
निरोधं सम्यगेवाह पूर्वस्माच्च विशेषतः ॥ १ ॥
याते कृष्णे लोकरीत्या नैकट्याभावतः स्फुटम् ।
न निरुद्धा इति प्रायः सर्वेषां च भवेन्मतिः ॥ २ ॥
सेवकेनोपदेशेन प्रीत्या चैव निरोधतः ।
ज्ञानेनापि निरुद्धास्ता आत्मत्वेनैव सर्वथा ॥ ३ ॥
वस्तुनो निश्चयः पूर्वमुपालम्भस्तथैव च ।
व्याजोक्त्या दोषगणना निर्दोषो वर्ण्यते पुरा ॥ ४ ॥
अन्यथा ज्ञानसन्देशो व्यर्थः स्यादिति निश्चयः ।
बीजं भक्तिस्ततः स्तोत्रं उपदेशस्तथैव च ॥ ५ ॥
ततो दोषनिवृत्त्या च पूर्वस्नेहो निरूप्यते ।
ज्ञानस्य च फलं चैव कृतार्थत्वं ततस्तथा ॥ ६ ॥
सप्तधा विनिरुद्धास्ता गुणैर्भगवतापि च ॥

तत्र प्रथमसुपालम्भ्यत्वेन उद्धव इति निर्द्धारं कृतवत्य इत्याह **तं वीक्ष्येति** त्रिभिः ।

श्रीशुक उवाच—**तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः**
प्रलम्बबाहुं नवकञ्जलोचनम् ॥
पीताम्बरं पुष्करमालिनं लस-
न्मुखारविन्दं मणिमृष्टकुण्डलम् ॥ १ ॥

'आकृतिर्निश्चयश्चैव चेष्टया तु विशेषतः । स्वार्थमेव ततो ज्ञात्वा मानाद्दोषद्वयं ततः' । तत्र प्रथमं मानार्थं भगवत्सारूप्यमुद्धवे गोपिकाभिर्दृष्टं वर्णयति **तमुद्धवम्** ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चतुश्चत्वारिंशे । कारिकासु । **बीजं भक्ति**रिति । त्रिदोषकथनानन्तरं अग्रिमस्तोत्रादिभावे बीजरूपः स्नेहः 'अथोद्धवो निशम्यैव'मिति श्लोकेनैकेन निरूपितः । ततः स्तोत्रं षड्भिः, उपदेशो दशभिः, दोषनिवृत्तिरेकेन, पूर्वस्नेहश्चतुर्दशभिः, ततो ज्ञानफलमेकेन, कृतार्थत्वं शिष्टैरिति विभागः। **प्रलम्बबाहु**मित्यादि विशेषणैस्त्वैश्वर्यज्ञानवीर्ययशःश्रीवैराग्याणीति क्रमः । मायासामर्थ्यं वीर्यमिति भावः । **इति रमावचन**मिति । तर्हीत्याद्याश-

आकृत्या कृष्णानुचरोयमिति **वीक्ष्य**, अथवा, नहि महतां चेतोऽधर्मे पततीतिवत् तस्य दर्शने शङ्कां वारयितुं कृष्णानुचरमित्युक्तम् । वस्तुत एव भगवत अनुचरः । तथापि महान्तं भूषितं दृष्ट्वा लज्जिता भवन्ति स्त्रियः । कथमयं दृष्ट इत्याशङ्क्याह **व्रजस्त्रिय** इति । [1](नागरीणामयं स्वभावो नान्यासाम्, वस्तुतस्तु तस्मान्मच्छरणमितिवाक्यात्केवलभगवदीयो व्रजस्तत्स्त्रीत्वेनैतास्तादृश्यः । अयं निर्दोषानन्दरूपस्य तस्यैवानुचरस्तेन मिथो दर्शनमावश्यकं निर्दोषतमं चेति भावः ।) भगवत्सारूप्यत्वाय वर्णयति । **प्रलम्बबाहुमित्यादिषड्भिः पदैः** भगवत्त्वाय । स्त्रीणां हि कामप्राधान्यात्तदुपयोगिषड्गुणा वक्तव्याः । प्रकर्षेण लम्बौ बाहू यस्य । स्मारकत्वेनास्यावयवा उपयुज्यन्ते, क्रियाशक्तिः परिरम्भोपयोगश्च सूचितः । **नवकमलवल्लोचने** यस्येति, सर्वतापहारिका ज्ञानशक्तिः कामोद्बोधिका च निरूपिता । एवं क्रियाज्ञानशक्ती निरूप्य मायाशक्तिं निरूपयति । **अनावृतो रसो न भवतीति** । पीतमम्बरं यस्य, स वर्णो नीले अधिकां शोभामुत्पादयतीति सर्वत्रैव तद्वर्णनम् । **पुष्करमालिनं** कमलमालायुक्तम् । कीर्तिमत्त्वमुक्तम् । **लसन्मुखारविन्दं** यस्य । श्रीर्निरूपिता । **मणिभिर्मृष्टे** उज्ज्वले **कुण्डले** यस्येति, वैराग्यमिव शास्त्रीयकान्तिः सर्वाभरणीकृता निरूपिता ॥ १ ॥

एवं स्वरूपं वर्णयित्वा भगवत्सेवकोयमिति ज्ञातव्य इत्याह **शुचिस्मित** इति ।

शुचिस्मितः कोऽयमपीच्यदर्शनः
कुतश्च कस्याच्युतवेशभूषणः ।
इति स्म सर्वाः परिवव्रुरुत्सुका-
स्तमुत्तमश्लोकपदाम्बुजाश्रयम् ॥ २ ॥

शुद्धं व्याजलोभाद्यनुपहतं स्मितं यस्य । नैतादृशो गोकुले दृष्टो अक्रूरो वा, अतः **कोयमिति** जिज्ञासा, स्वमध्य एव कश्चिदुत्प्रेक्षकश्चेन् महान् भवेत् वदत्विति कथयन्त्य इवाहुः । **किञ्च** । विरुद्धोस्मिन् धर्मो दृश्यते, स्वरूपतोऽयं निष्कामः । एतस्य च दर्शन**मपीच्यं** स्त्रीणां प्रियम्, अतो विरुद्धधर्माश्रयत्वाद् भगवदीयो भवितुमर्हति । **किञ्च** । न केवलमाकृतिस्वभावावेव भगवतः किन्तु वेशः पीताम्बरादिः भूषणानि च भगवत एव न तु भगवत इव । **कुतश्चेति** उपमायां तु नाश्चर्यं, स्वाभरणानि परिधाप्य

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

चतुश्चत्वारिंशाध्याये । तं वीक्ष्येत्यत्र । ननु प्रलम्बबाह्वादिमानन्योपि भवति, पीताम्बरस्तु भगवानेव, इति कथमत्र तथा निरूपणमत्राहुः **स वर्ण**
१०-४४-१ इत्यादि । न तु भगवदीयमिदमिति **भावः** ।

---

१ ( ) एतच्चिह्नान्तर्गतं श्रीमत्प्रभूणाम् ।

किं भगवान् प्रेषितवान्, आहोस्वित् तद्रसाभिनयार्थं नटवत् समागतः, आहोस्विद्भगवानेव रूपान्तरं कृत्वा समागत इति । बहूनां हेतूनां विद्यमानत्वात् **कुत** इति विशेषजिज्ञासा युक्ता । **किञ्च** । **कस्यायं पुत्रः** पौत्रो वा, सम्बन्धज्ञाने हि सविशेषा प्रीतिर्भवतीति जिज्ञासार्थमेव, **स्मेति** प्रसिद्धे, सर्वा एव **परिवव्रुः** । ननु तासां किं प्रयोजनं तत्राह **उत्सुका इति** । औत्सुक्यस्वभावादेव कृष्णस्मारक इति कृष्णौत्सुक्याच्च तं परितो वेष्टयामासुः । ननु भगवति स्त्रियस्ता रक्षिताः, रक्षकाश्च कालादयः, ततो रक्षकेषु विद्यमानेषु कथं गता इत्याशङ्क्याह । **उत्तमश्लोकस्य पदाम्बुजमेवाश्रित्य** तिष्ठतीति । भगवच्चरणसेवकः भक्तिमार्गानुसारी तत्रापि शास्त्रीय इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं निष्प्रत्यूहं सन्दिग्धा एव तं वेष्टितवत्यः । ततो विशेषज्ञानं जातमित्याह **तं प्रश्रयेणे**ति ।

तं प्रश्रयेणावनताः सुसत्कृतं
सव्रीडहासेक्षणसूनृतादिभिः ।
रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने
विज्ञाय सन्देशहरं रमापतेः ॥ ३ ॥

तमुद्धवं महान्तं दृष्ट्वा **प्रश्रयेणावनता** नम्रा जाताः, ततः सुष्ठु आसनादिना सत्कारमपि कृतवत्यः । पूर्वमेव वा वस्त्राभरणादिभिः **सुसत्कृतः**, ततो भर्तृसम्बन्धिसेवकोयमिति ज्ञात्वा **व्रीडा** काम एवोद्देश्य इति ज्ञापयितुम्, **हासः** सत्कारे, अन्या दृष्टिः क्रूरा रूक्षा वा भवतीति हास्यपूर्वकं निरूपितम् । **सूनृता**नि उत्तमवचनानि कुशलप्रश्नरूपाणि । **आदिशब्देन** आसनपुष्पाद्युपचाराः, तत एकान्ते यत्र नन्दादीनां न दृष्टिः, रसार्थमेतत् । व्रीडादिभिः सहिता वा, **आसने उपविष्टम**व्याकुलम्, तत्सत्कृतिग्रहणेन ज्ञातवत्यः अयमस्मदर्थमेव समागतः । अन्यथा नास्माकमुपचारं गृह्णीयात्, नापि सह तिष्ठेत्, निष्कामश्चायम्, अतः भगवत एवायं सन्देशहारकः, तर्ह्याकारणार्थं समागत इति **रमापतिवचनम्**, साम्प्रतं रमया सह तिष्ठतीत्यस्मदुपेक्षा इति वयमप्रयोजिका इति केवलं मनोनुरञ्जनार्थं प्रेषितवानिति तासां मानमुत्पादयति, अनेनैको दोषो निरूपितः ॥ ३ ॥

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ङ्ग्योक्तं शुकेन **रमापतिवचनम्** । तथा च सन्देशदायके भगवति रमापतित्वं ताभिर्ज्ञातमिति भावः । तेन सिद्धमाहुः **साम्प्रत**मिति । रमापतिसम्बन्धित्वेन ज्ञातः सन्देशः इतिप्रकारेण मानमुत्पादयतीत्यर्थः । **अनेने**ति श्लोकत्रयेण वस्तुनिश्चयरूपो दोषो निरूपित इत्यर्थः ॥

---

१ भगवत्स्त्रियः इति पाठः ।

तेन द्वितीयोत्पत्तिमाह **जानीम** इति सप्तभिः ।

जानीमस्त्वां यदुपतेः पार्षदं समुपागतम् ।
भर्त्रेह प्रेषितः पित्रोर्भवान्प्रियचिकीर्षया ॥ ४ ॥

स गोपिकार्थमागतोहमिति मन्यत इति बुद्ध्वा तदन्यथाकर्तुमन्यार्थागमनं निरूपयन्ति । अन्यथोपकारस्वीकारे उपालम्भो न घटेतेति, बीजमेतत् । तस्य च समर्थनमन्यनिषेधपूर्वकम्, स्वसम्बन्धस्य पूर्वसिद्धस्य औपाधिकत्वेन स्वार्थपरत्वसाधनम्, अन्यथोभयोरपि समानत्वात्को वा उपालम्भः स्यात्, ततो दृष्टान्तैः कृतघ्नतासमर्थनम् । एवं पञ्चभिर्दोषं समर्थयित्वा तस्य साध्यत्वज्ञापनाय तासां देहादिस्मरणाभावमुपपादयति । ततोपि सुसाध्यत्वाय भगवदासक्तिम् । एवं साध्यो रोगः प्रतिष्ठितो भवति, ततोग्रिमारम्भः, स महादोष इति कस्याश्चिदेव तामसतामस्या वर्णितः । आदौ तस्यागमनमन्यथा कथयन्ति, तत्र ज्ञात्वाऽन्यथाकरणं युक्तमिति ज्ञानमाह **त्वां यदुपतेः पार्षदं जानीम** इति । पूर्वं गोपिकापतिरधुना यदुपतिरिति नास्मदुपकारं करिष्यतीति भावः । तस्य च पार्षदः सभापतिरतिचतुरः, अनेन त्वद्वाक्यमपि नादरणीयमिति सूचितम् । **समुपागतमिति** । सम्यगुपसमीपे समागतम्, तत्रापि सर्वतः कुशलं तत्रापि, अन्यथा उपेक्षा दोषायापि न भवेत् । एवं भगवन्तमन्यथा कल्पयित्वा स्वयमेव ताः कदाचिन्नष्टा जाता इति शङ्का स्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं **भर्त्रे**त्याहुः । प्रसङ्गादागतत्वं न वदन्ति सर्वथा मिथ्या भविष्यतीति । **इहै**व गोकुले **प्रेषितः** । प्रयोजनमाहुः **पित्रोः प्रियचिकीर्षयेति** । ये हि सत्तामात्रेण सुखिता भवन्ति ऐश्वर्याद्युत्कर्षेण च । अतः कुशलमैश्वर्यं च ज्ञापयितुं **भवान् प्रेषितः** । अनलङ्कृते साधारणे प्रेषिते ऐश्वर्ये सन्देहः स्यात्, अस्माकं तु न तावता सुखमिति त्वदागमनमसाधनमिति अस्मदर्थं न प्रेषितवानेव ॥ ४ ॥

ननु भवतीनामपि सुखं कर्तव्यं स्नेहरूपस्य सम्बन्धस्य तुल्यत्वात् कथमप्रेषणमिति चेत्तत्राहुः **अन्यथेति** ।

अन्यथा गोव्रजे तस्य स्मरणीयं न चक्ष्महे ।
स्नेहानुबन्धो बन्धूनां मुनेरपि सुदुस्त्यजः ॥ ५ ॥

यद्यपि अन्ये स्मर्तव्याः अस्मदादयोपि परं नन्दशेषत्वेन, नन्दव्रजे तिष्ठन्तीति नन्दमाहात्म्यार्थम्, इममुपाधिं परित्यज्य **अन्यथा** प्रकारान्तरेण भोगप्रकारेण **गोव्रजे**

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जानीम इत्यत्र । **बीजमेतदि**ति । स्वार्थमागमनस्यान्यथाकरणमुपालम्भे बीजमित्यर्थः । **साध्यो रोग** इति । अन्त्यावस्थाहेतुत्वाद्रोगपदम् ।

अन्यथा गोव्रजे इत्यत्र । स्नेहेनानुबन्धो बन्धनं यस्य स्नेहग्रन्थिरित्यर्थः ।

पशुयोग्ये स्थाने **तस्य** सर्वेश्वरस्य सर्वसमृद्धियुक्तस्य **स्मरणीयं न चक्ष्महे** । अपेक्षितं हि स्मरन्ति लोकाः । नन्वेवं सति नन्दस्याप्यस्मरणं स्याद् ईश्वरस्यापेक्षाभावात्, तत्राहुः **स्नेहानुबन्ध** इति । यथा अपेक्षा स्मारिका एवं स्नेहोपि, तत्र भवतीष्वपि तुल्य इति चेत्तत्र विशेषमाहुः **बन्धूनामेव स्नेहानुबन्धः** । पूर्वमुत्पन्नः स्नेहेनानुबन्धो यस्येति, न स्नेहमात्रमुभयेषां स्नेहस्य ग्रन्थिरिति यावत्, स तु **दुस्त्यजो** भवति स्नेहकारण-सम्बन्धस्य सहजत्वाद् आकाङ्क्षायाश्च कृत्रिमत्वाद् । यथा देहपरित्यागे दैहिकेषु स्नेहो गच्छति, एवमाकाङ्क्षापरित्यागेऽपि । यावद्देहसम्बन्धः तावन्न ज्ञानादिनापि स्नेहो निवर्तयितुं शक्यते, किं वक्तव्यं विषयैः, तदाह **मुनेरपि सुदुस्त्यज** इति । लौकिकाद्वैदिकं बलिष्ठमिति ज्ञापनार्थमपि शब्दः । **सु**शब्दो नित्यविवेकस्मरणेऽप्यशक्यत्वाय ॥ ५ ॥

तत्र तादृशविषयान्तरसम्भवे आकाङ्क्षा निवर्तत इति औपाधिकः सम्बन्ध इत्याह **अन्येष्वर्थकृते**ति ।

अन्येष्वर्थकृता मैत्री यावदर्थविडम्बनम् ।
पुम्भिः स्त्रीषु कृता यद्वत्सुमनस्स्विव षट्पदैः ॥ ६ ॥

अन्येषु देहसम्बन्धरहितेषु **अर्थकृता** प्रयोजनकृता । प्रयोजनं देहधर्मः धर्मिणो दुर्बलः, औपाधिकोपि न चिरस्थायी, यथा माञ्जिष्ठादिरागाः यावत्कालमपि तिष्ठन्ति ; तत्रापि **विडम्बनमे**वानुकरणमेव नटवत्, अतोस्मासु भगवत्स्नेहः कदापि न स्थितः । अनुकरण-मात्रं स्थितमिति विडम्बनमात्रत्वान्न स्मरति । अर्थकृतत्वं प्रतिपादयितुं औपाधिकं धर्ममाह । **पुम्भिः स्त्रीष्वि**ति । पुरुषाः स्वतन्त्राः सर्वसमर्थाः, तद्विपरीताश्च स्त्रियः, तासु स्नेहं न कुर्युरेव यदि कामो न भवेत्, कामाच्च स्नेहमेव कुर्वन्ति । अन्यथासिद्धे गते वा कामे निवर्तते । शास्त्रमपि विरागे त्यागं विधत्ते । 'यदहरेव विरजे'दिति । ननु तत्र धर्मोऽप्यस्ति, पुत्रादिद्वारा च स्नेहो भवति, ततश्चागन्तुकमपि सहजमिवेति भवतीष्वपि तथा भगवत इत्याशङ्क्य तत्परिहारार्थं दृष्टान्तान्तरमाहुः **सुमनःसु षट्पदैरिवे**ति । गमनक्रिया-बाहुल्यार्थं षट्पदशब्दप्रयोगः । तेषां मकरन्दग्रहणानन्तरं पुष्पनाशे न कापि क्षतिः । अयमस्माकं युक्तो दृष्टान्तः ॥ ६ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

अन्येष्वित्यत्र । बन्धुव्यतिरिक्तेषु स्नेहः अर्थकृतः यावदर्थभावित्वात्, अर्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यर्थः, पुंसः स्त्रीस्नेहवद् भ्रमरपुष्प-स्नेहवदित्यनुमानं फलति ।

१०-४४-६

ननु सर्वत्रैव दृष्टान्तः सुलभः, न तु तावता कार्यं सिद्ध्यति, ततः पुष्पाणामाशुतर-विनाशयुक्तानां भ्रमराणां च बहूनां साधारणत्वाद् भगवत एकत्वाद्भवतीनामसाधारणत्वाच्च न युक्तो दृष्टान्त इत्याशङ्क्य औपाधिकानामेषैव व्यवस्थेति वक्तुं दृष्टान्ताष्टकमाहुः **निःस्व**मिति द्वाभ्याम् ।

निःस्वं त्यजन्ति गणिका अकल्पं नृपतिं प्रजाः ।
अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणम् ॥ ७ ॥

यद्यपि सर्वत्र बहुत्वं साधारणत्वं चोपाधिरस्त्येव, तथापि बहुधा दर्शनात् सन्दिग्धोपाधित्वं साधयितुं दृष्टान्तानां कथनम् । सर्वथा निराकरणे अचिकित्स्य एव दोषः स्यात् । यथा मित्रातनयत्वं सन्दिग्धोपाधिकम्, दशमोऽपि चेच्छ्याम एव स्यात्, तदोपाधिः शाकपाकजत्वं न भवेदेव, अन्यथा तु भविष्यतीति । एवं बहुत्वसाधारणत्वेऽपि

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

निःस्वमित्यस्याभासे । **पुष्पाणा**मित्यस्य **साधारणत्वा**दित्यनेनान्वयः । **बहूनामि**ति हेतुगर्भं विशेषणम् । **निःस्वमि**त्यत्र वयं भगवतः अप्रियाः

१०-४४-७ पश्चात्त्यक्तत्वात्, यत्रैवं तत्रैवम्, गणिकादित्यक्तनिःस्ववदित्यनुमानं फलति । **सर्वत्रे**ति । दृष्टान्तदशकेऽष्टके वा । **साधारणत्वमि**ति । तत्तदुपाधिकतत्तत्सर्वोपयोगियोग्यत्वम् । **निराकरण** इति । उपाधिनिराकरणे । **न भवे**दिति । साधनाव्यापकत्वाभावादित्यर्थः । **बहुत्वसाधारणत्वे इति** । सन्दिग्धोपाधी इत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निःस्वमित्यस्याभासे । **ततः पुष्पाणा**मिति । पुष्पाणि भ्रमराश्चोभयत्रापि बहुत्वं साधारणत्वं च दृष्टान्ते । दार्ष्टान्तिके तु स्वामिनीषु बहुत्वम् । भगवति साधारणत्वम् । पुष्पेषु साधारणत्वं भ्रमरमात्रोपभोग्यत्वम् । भ्रमरेषु साधारणत्वं पुष्पमात्रोपभोक्तृत्वम् । भगवति साधारणत्वमखिलस्वामिनीभोक्तृत्वम् । तादृशं साधारणत्वं स्वामिनीषु किञ्चिन्नास्ति । अतोऽयुक्तो दृष्टान्त इत्याशङ्क्य दृष्टान्ताष्टककथनम् । **यद्यपी**ति । यद्यपि बहुत्वसाधारणत्वे एतेष्वपि स्तः । तथापि बहुधा दर्शने एतयोरुपाधित्वं सम्भाव्येत । अतो बहुदृष्टान्तकथनमित्यर्थः । **सर्वत्रे**ति । निःस्वादिषु साधारणत्वम् । गणिकादिषु बहुत्वमिति विभागः । निःस्वे साधारणत्वं यावद्गणिकाभोक्तृत्वम् । नृपतौ साधारणत्वं यावत्प्रजाधिपतित्वम् । एवमग्रेपि । दृष्टान्ते त्याज्येषु साधारणत्वम् । त्याजकेषु बहुत्वम् । दार्ष्टान्तिके त्याज्यासु बहुत्वम् । त्याजके भगवति साधारणत्वम् । एवं विषमदृष्टान्तकथने हेतुमाहुः । **सर्वथे**ति ।

भगवांस्त्यक्ष्यत्येव चेत्, तदास्मास्वभावान्नोपाधिर्भविष्यतीति भावः । तत्र प्रथमं स्त्रियः स्वभावतोऽदुष्टाः, पुरुषो दुष्ट इतीर्ष्यावशाद् भगवान् दूष्यत इतीमं पक्षं व्यावर्तयितुं स्त्रीणामेव प्रथमं स्वार्थाभावे पुरुषपरित्यागमाहुः **निःस्वं त्यजन्तीति** । ता हि प्रथमतः सर्वभावेन भजन्ते, नह्येवं कश्चिदात्मानं परस्मै निवेदयति, तत्रापि यस्मै कस्मैचित् । अनेन धर्मार्थमपि भजनं निषिद्धम् । लोकेऽपि निन्दिताः । एवं लोके वेदे विरुद्धा अपि सर्वानपि परित्यज्य यं कञ्चित् सर्वभावेन भजन्ते, ताः सर्वोत्तमा भवितुमर्हन्ति, यद्यर्थं न कामयेरन् । अर्थश्च केवलं न निर्वाहकः, किन्त्वधिकोऽपि, तस्मात्तासां तावद्व्यर्थमेव निमित्ताभावे तादृशस्यापि त्यागात् । यस्तु तथाभूतानां विदित्वा सर्वस्वं निवेदयति, तादृशमपि धनरहितं स्वशब्देनोपार्जनेऽप्यसमर्थं गणिका वेश्यास्त्यजन्ति । न हि तादृशः स्नेहोऽन्यत्र भवितुमर्हति । ननु तथाप्येताः समभावेन भजनं कृतवत्यः, नतूत्कर्षभावेन, ये पुनः उत्कर्षभावेन सेवन्ते, तेषु त्यागो न भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः । **अकल्पमसमर्थं नृपं** राजानमपि प्रजास्त्यजन्ति । पूर्वं सर्वभावेन पाल्यमानाः प्रजाः, स्वयमपि सर्वभावेन भजनयुक्ताः, तथापि पश्चात्पालनासामर्थ्ये तं परित्यज्य तच्छत्रोर्भवन्ति । ताश्चेन्न मन्येरन्, न कोऽपि भवेद्राजा, तथापि कः प्रयासं करिष्यतीति, अल्पेनापि निमित्तेन परम्परागतमपि राजानं त्यजन्ति । अनेन ज्ञायते देहसम्बन्धिव्यतिरिक्तेषु कथमपि लौकिकं भजनं यावदर्थमेव, न

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

अस्मास्वभावादिति । प्रियत्वस्याभावादित्यर्थः । **तथाभूतानामिति** । स्वरूपमिति शेषः । एतदग्रे **अथवा दृष्टान्ताष्टकमेवेत्यस्मिन्पक्षे** राजसराजसो निःस्वमिति दृष्टान्तो ज्ञेयः । राजससात्त्विकभावस्तु पुम्भिरित्यर्धेन निरूपित एवेति भावः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवांस्त्यक्ष्यत्येवेति । स्वामिन्यस्त्यागविषयाः सप्रयोजनकस्नेहाविषयत्वात्सुमनोवदित्यनुमानं सन्दिग्धोपाधिकत्वात्सन्दिग्धम् । तत्र त्यक्ष्यत्येव चेत्तदा स्वामिनीषु त्यागविषयत्वं सम्पन्नम् । साधारणत्वं तु नास्ति । तथा च साध्याव्यापकत्वात्साधारणत्वमुपाधिर्न भविष्यति । तथा च त्यागविषयत्वहेतुता सप्रयोजनकस्नेहविषयत्वस्यैव सिद्धा मित्रातनयत्वस्यैव श्यामत्वहेतुतेति भावः । तत्र मित्रातनयत्वपक्षवृत्तित्वं निश्चितमेव । हेतुतामात्रे उपाधिना सन्देहः । अत्र तु हेतोः पक्षवृत्तित्वमपि सन्दिग्धम् । अतः प्रत्यक्षेण साध्यनिश्चये पुनरनुमानं कार्येण कारणस्य । तेन पक्षवृत्तितानिश्चय इति विशेषः । बहुत्वस्योपाधित्वपक्षे, भगवांस्त्यागकर्ता सप्रयोजनकस्नेहवत्त्वाद् भ्रमरवदित्यनुमानम् । तत्र बहुत्वं सन्दिग्धोपाधिः । त्यक्ष्यत्येवेति चेत्तदा साध्याव्यापकत्वाद्बहुत्वस्य नोपाधित्वमित्यादिपूर्ववत् ।

कदाचिदपि क्षणमात्रमप्यनुपयोगे भजन्त इति । ननु लौकिके तथास्तु, वैदिके वाक्यप्रामाण्यात्तथा भविष्यतीत्याशङ्क्य परिहरन्ति **अधीतविद्या** इति पादद्वयेन शब्दानुष्ठानभेदेन । आदौ विद्या सर्वा यतो गृहीता, यतः सर्वोऽपि पुरुषार्थो भवति, तादृशीमपि प्राप्य ग्रहणपर्यन्तमेव **आचार्यं** सेवन्ते, नत्वग्रे। 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सरहस्यं तदङ्गं च तमाचार्यं प्रचक्षत,' इति । एतादृशमपि स्वकार्ये सम्पन्ने **त्यजन्ती**ति । सर्वथा अन्येष्वर्थकृतैव मैत्री । किञ्च । यत्र वैदिकः सम्बन्धः सूतकव्यवहारः अधीतस्यार्थोपयोगे जीविका च स्वस्य भवति, तादृशमपि । दत्ता दक्षिणा येन दक्षिणामेव प्राप्य, शिष्टमर्थं यजमानं च त्यजन्ति । कदाचिद्वा **अदत्तदक्षिणम्** । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजनकृतैव मैत्री ॥ ७ ॥

एवमेकेन श्लोकेन धर्मार्थापेक्षयैवेतरभजनं न स्वाभाविकं दैहिकवदित्युक्तम् । अधुना कामार्थं लौकिकवैदिकप्राकृतनिषिद्धभेदेनापि प्रवृत्ताः तत्तत्फलमनुभूय पश्चात्त्यजन्तीत्याह **खगा वीतफल**मिति ।

खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चातिथयो गृहम् ।
दग्धं मृगास्तथारण्यं जारो भुक्त्वा रतां स्त्रियम् ॥ ८ ॥

कामो हि द्विविधः उपर्यधश्चेन्द्रियभोगभेदेन, तत्र **खगा** पक्षिणः क्षुत्पीडिताः फलवन्तं वृक्षमाश्रयन्ति, यदैव **वीतफलो** भवति, तदैव च **त्यजन्ति** । उपलक्षणमेतत् । छायार्थिनो गतच्छायम् । तत्तदर्थिनस्तत्तदर्थापगमे । तथाऽ**तिथयो**ऽसम्बन्धिनो ब्राह्मणाः क्षुत्पीडिता **भुक्त्वा** चकारादन्यमपि सत्कारं प्राप्य तद्गृहे अनिष्टेऽपि जाते निरीक्षणरहिता गच्छन्ति । कदाचिदेक एवं कुर्यादिति सन्देहव्यावृत्त्यर्थं सर्व एव तथाविधा इति ज्ञापयितुं सर्वत्र बहुवचनम् । यस्मिन्नरण्ये **मृगा** उत्पन्नाः, वृद्धिं च गताः, तादृशस्य जातायामापदि, अग्रे सम्पत्तिसम्भावनायामपि अल्पानुपयोगमप्याशङ्क्य त्यजन्ति मृगाः । सर्वत्र साधारणं मत्वाऽसाधारण्येन तस्या नाशमपि कृत्वा गच्छतीत्याह **जारो भुक्त्वे**ति । सा हि परस्त्री भोग्या, स्वयं जारः तदेकस्वभावस्तदुपजीवी वा, तादृशोऽपि भोगानन्तरं तां चेत्कश्चिद्धन्यात्, तदाप्यनपेक्ष्यमाणस्त्यजत्येव, तथैतज्ज्ञातमित्यभिप्रायः । अथवा । एता दशविधा दश दृष्टान्तानाहुः । तत्र सात्त्विकादिभावेषु तथा तथा वचनम् । 'जारो भुक्त्वे'त्यन्ते

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ऋत्विज इत्यत्र । अदत्तदक्षिणमिति पदच्छेदमभिप्रेत्याहुः । **कदाचिद्वे**ति । कदाचिदपि दक्षिणां न ददाति चेत्ततः स्वार्थासिद्धिं निश्चित्य त्यजन्तीत्यर्थः ।

जारो भुक्त्वेत्यत्र । अत्र दृष्टान्ते साधारणत्वाभावाद्विद्यमानेपि बहुत्वे जार इत्येकत्वकथनात्साध्यसिद्धिं मानयन्तीत्याशयेनाहुः । **तथैतज्ज्ञातमिति** । दृष्टान्ताष्टकनिरूप-

राजसतामस्याः । अथवा । दृष्टान्ताष्टकमेवैतदवधि । तामसतामस्यास्तु सर्वभावापन्नायाः भ्रमरकथायां स्वरूपं वक्तव्यम्, अत एव काचिदित्येकां निरूपयिष्यति ॥ ८ ॥

नन्वेवमसूयायां दुष्टा एव जाताः, किं ज्ञानेन पुनः सज्जीक्रियन्त इत्याशङ्क्य तासां क्लेशवशादेवायं स्वभावो जातः, वस्तुतस्तूत्तमा इत्याह द्वाभ्याम्, **इति गोप्य** इति ।

इति गोप्यो हि गोविन्दे गतवाक्कायमानसाः ।
कृष्णदूते व्रजं याते उद्धवे त्यक्तलौकिकाः ॥ ९ ॥
गायन्त्यः प्रियकर्माणि रुदन्त्यश्च गतह्रियः ।
तस्य संस्मृत्य संस्मृत्य यानि कैशोरबाल्ययोः ॥ १० ॥

इतीति समाप्तौ प्रकारे च । पूर्वोक्तदोषस्य तदासक्तिः फलम्, न तु नाश इति वक्तुं **गतवाक्कायमानसा** इत्युक्तम् । ननु कथमेवं कल्प्यते, दुष्टा एव कथं न भवेयुरित्याशङ्क्याह **गोप्य** इति । ता मुग्धा न कापट्यं विवेकं च जानन्ति, अतः खेदवशाद् यथैव मनोवृत्तिर्भवति, तथैव वदन्तीति न दुष्टाः । **हि** युक्तश्चायमर्थः । महता कष्टेन हि सर्वपरित्यागेन सर्वभावेन पूर्वं भगवन्तं प्रपन्नाः । किञ्च । गोविन्दो भगवान् तासामेवेन्द्रः सर्वैर्देवैः कृतः, अन्यथा तेषां करणं व्यर्थं स्यात् । दुष्टस्वामित्वं वा भवेत् । अत एतैर्वचनैर्गतवाक्कायमानसा एव ता इति ज्ञायते । अथवा । पूर्वमेव गोविन्दे स्वत एव गतानि कायवाङ्मनांसि यासाम् । अत एतान्यपि वचनानि चेद्दोषजनकानि भवेयुः, तदा भगवच्छास्त्र एव दोषः स्यात्, भगवदीयत्वात्तेषाम् । तासां सर्वपरित्यागे निदर्शनमाह **कृष्णदूत** इति । साक्षाद्भगवति समागते को वेद किं वा कुर्युः, कृष्णस्य स्वामिनः दूतेऽपि **उद्धवे** व्रज आगते **त्यक्तलौकिका** जाताः, सर्वापेक्षां परित्यज्य प्रकटा भूत्वा तेन सह यत उपविष्टाः । किञ्च । तस्याप्यग्रे **प्रियस्यैव कर्माणि गायन्त्यो** जाताः । अनेन भग-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

इतीत्यत्र । अन्यथेति एतासां दुष्टत्वे इत्यर्थः । **व्यर्थं स्यादित्यादि** । भगवतो १०-४४-९ दुष्टरक्षकत्वाभावादिति भावः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

णान्ते, **सर्वभावापन्नाया** इति । मधुपेति दशश्लोकेषु तामसतामस्येव दशविधभावापन्ना सती वक्त्री । अत एवोपक्रमे काचिदित्येकवचनं निरूपितम् । एकत्वं भावैक्येन । तथा च भ्रमरकथावक्त्रीणां तामसतामसभावः स्थायी । अन्ये व्यभिचारिभावा इति भावः ।

इति गोप्यो हीत्यत्र । भगवदीयत्वात्तेषामिति । गोविन्दे गतवाक्कायमानसानां वचनान्यपि भगवदीयान्येवेति भावः ।

वत्येव निवेदिता वाक् नान्यतः सङ्कोचं लभत इत्युक्तम् । रुदन्त्यश्च जाताः । एवमुपवेशनेन कायं गानेन वाचं रोदनेनान्तःकरणमिति साधारण्येन त्रयमपि निवेदितमुक्तम् । असाधारण-स्वभावमपि त्यक्तवत्य इत्याह **गतह्रिय** इति । स्त्रीणां स्वाभाविको धर्मो लज्जा, तामपि चेत्त्यक्तवत्यः, किमवशिष्यते तासु । नन्वेतत्सर्वं कादाचित्कमित्याशङ्क्य तत्परिहारार्थं विशेषमाह **तस्य संस्मृत्येति** । **तस्य** भगवतः **कैशोरबाल्ययोः** अवस्थाद्वयसम्बन्धीनि यानि तानि **संस्मृत्य संस्मृत्य** पुनःपुनरादरेण स्मृत्वा ताः पूर्वोक्तविधा जाता इति सम्बन्धः ॥ १० ॥

एवमिममपि दोषं महान्तं मत्वा महता प्रबन्धेन साध्यत्वं निरूपितम् । ततोऽप्य-धिकं दोषं निरूपयन् प्रस्तावनामाह **काचिदिति** ।

काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायन्ती कृष्णसङ्गमम् ।
प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

तस्य च साध्यत्वमग्रे वक्ष्यति । तत उपदेशः । अर्थसङ्गतिस्तु पूर्वमुपालम्भनमुक्त्वा स्वासक्तिख्यापनार्थं स्वगतान् भावान् रससङ्गोपनार्थं **काचिदाह** । तत्रापि व्याजेनान्या-पदेशन्यायेन, अन्यथा रसः पुष्टो न भवेत्, भगवान्वा गोपिकानां स्वरूपमुद्धवाय प्रदर्शयितुं भ्रमरमपि प्रेषितवान्, तदा तं **दृष्ट्वा** आर्षज्ञानेन भगवदीयत्वं मत्वा काचिदाह । यथोद्ध-वस्य मयोपकारः कृत इति गर्वो न भवेत् । अन्यापदेशन्याये तु पदान्युद्धवेऽपि योजनी-यानि । तदा दोषसम्भावनापि भवति । द्वितीये त्वर्थे न कापि सम्भावना स्यात् । **मधुकरो**

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

काचिदित्यत्र । नन्वेतावदुपालम्भे को हेतुस्तत्राहुः **स्वासक्तीति**, भगवत इति भावः । **रससङ्गोपनार्थमिति** । ध्यातरससङ्गोपनार्थम् । तथा च तथा

१०-४४-११ यदि न वदेत्, तदा स रसस्तां स्वाधीनक्रियावतीं कुर्यात्तथाभावश्च सर्वसमक्षमनुचित इति तदर्थं तथेति भावः । **तत्रापीति** । गोपनार्थत्वेपीति । अन्यापदेशस्य दर्शनं विनापि दर्शनादेतन्न्याये भ्रमरदर्शनं नातीव युज्यत इत्यत आहुः **भगवान्वेत्यादि** । ननु संस्कारोद्बोधनेन तदुपयोगात् पक्षान्तरकल्पनमयुक्तमित्यत आहुः **अन्येत्यादि** । अतो

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गायन्त्य इत्यत्र । **कायमिति** । कायं वाचं अन्तःकरणं च निवेदितवत्य इति शेषः । **इति हेतोः** त्रयमपि निवेदितमुक्तमित्यर्थः ।

काचिदित्यत्र । **द्वितीये त्वर्थे** इति । कालपक्षे प्रार्थनैव जाता न तु दोषारोप इति भावः । अस्यास्तामसतामसीत्वे उपपत्तिमाहुः । **आदौ हीति** ।

भ्रमरः, वस्तुतोऽयं विपरीतनामा, मधु भक्षयति, न तु करोति, अतो वसन्तो मधुकरः, अयं मधुपोऽपि मधुकरत्वेनोच्यते। अन्यथा पुष्पाणि तदभिमानिन्यो वा देवता एनं न प्रवेशयेयुः । पूर्वं हि सा **कृष्णसङ्गमं ध्यायन्ती** स्थिता । प्रथमतो भगवता सह मनसा सम्बन्धं प्राप्य पश्चान्मानवती जाता, तदा भगवानन्यां गृहीतवानिति परिकल्प्य सा न समीचीनेति च पुनर्भगवान् मामेव प्रार्थयितुं भ्रमरं प्रस्थापितवानिति ज्ञातवती, तदाह **प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वे**ति, इदं वक्ष्यमाणमब्रवीदिति ॥ ११ ॥

आदौ हि मानवत्याः क्रोधेन पारुष्यं भवतीति ततः प्रथमं तामसतामसी तद्भावयुक्ता वा दूषणमाह **मधुपे**ति ।

गोप्युवाच—**मधुप कितवबन्धो मा स्पृशाङ्घ्रिं सपत्न्याः**
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिर्नः ॥
वहतु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् ॥ १२ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

द्वितीय एव पक्षो ज्यायानिति कल्पना युक्तेत्यर्थः । **दोषो** मधुपादिपदोक्तो ज्ञेयः । किञ्चोक्तन्याये दूते मधुपकल्पना स्यात्, तथा च मधुकरे दूतकल्पना मूलोक्ता विरुध्येतेत्यतोपि तथा । ननूद्धवदर्शनेन तथा भावोद्गमो युक्तः, भ्रमरदर्शने तु कुत इत्यत्राहुः **मधुकर** इत्यादि । तथा च भगवत्सम्बन्धप्राप्तमधुभक्षणार्थमाकारसङ्गोपनेन पश्यतोहरवदागत इति तज्ज्ञाने भवत्येव क्लेश इति बोधनायैव शुकेन मधुकरपदमुक्तमतस्तथेति भावः । अन्यापदेशप्रस्तावपक्षे तु यथा पुष्परसं सङ्गृह्णन्नपि तत्स्वरूपोत्कर्षप्रतिपादनेन सार्थकत्वं रूपं मधु प्रयच्छति, एवं दुःखदानेन पूर्वतरन्नाशयन्नपि प्रियसन्देशहारकत्वेन सुखद इति तथेति भावः ।

मधुप कितवेत्यत्र । **टिप्पण्यां**[1]आभासे । **अत्युग्र** इति हेतुगर्भं विशेषणम् । धर्मस्य तामसत्वेनोपचारे बीजम् । भावान्तरविलायकत्वेनात्युग्रत्वादित्यर्थः ।
१०-४४-१२ हेतुरिति । दोषारोपे हेतुः । **आविर्भवती**ति । ध्याने स्वामिनीहृद्याविर्भवतीत्यर्थः । **इत** इति धारावाहिकस्मरणवृत्तेरनुभवप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । ननु स्वरूपस्मरणादेवारोपोस्त्वित्यत आहुः **प्रभुस्वरूपे**त्यादि । तर्हि तादृशभगवद्धर्मयुक्तेत्येव वाच्यमित्यत आहुः **ज्ञानवत** इत्यादि । ज्ञानवतः स्वामिन्यात्मनः । **तदा तदभावा**दिति । आत्मस्फूर्तिकाले भगवद्धर्मयाथात्म्यस्फूर्त्यभावात् । **उच्यमानधर्मात्मकत्व-**

---

१ तद्धान इति पाठः । २ परिशिष्टे मुद्रितास्ति ।

सर्वत्र हि रसे विप्रलम्भे दूतो नायकश्च दूष्यते, यथा 'अज्ञातपीडागमा' 'अधमस्ये'-त्युभयोर्दूषणम्, तथात्राप्याह **मधुप कितवबन्धो** इति । मतान्तरभाषेयमिति कामशास्त्रानुरोधिनी निरूपितेति न समाधिभाषायां भक्तिमार्गे वा विरोधः । यद्यपि भ्रमरो मधुपो भवति तथाप्यन्यार्थेऽपि शक्त इति तत्सूचकत्वेन निन्दापि भवति, अन्यापदेशे तु यादवाः सर्वे पानरता इति लोकप्रसिद्ध्या निन्दा भवति । यद्यपि भगवद्भक्ता भगवांश्च न भवति, अनुकरणं साधारणाविगीतधर्माणामेव न तु सर्वेषाम् । तथापि साधारण्येन प्राप्तो धर्मः श्रुतोऽत्यन्तं खेदाय भवति । वस्तुतस्तु सरस्वती अन्यार्थमप्याह ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

मिति । दोषत्वेन भातं तदात्मकत्वम् । **एतत्स्वरूपमिति** । काचित्पदोक्तस्वामिनीस्वरूपम् । **सुबोधिन्याम्** । नन्वियं कथा समाधिभाषाविरुद्धा, भगवति दोषप्रसञ्जकत्वेन भक्त्युत्पादकसंहिताविरुद्धत्वादित्याकाङ्क्षायामाहुः **मतान्तरेत्यादि** । तत्र **केचिदित्यादि**-कथनरूपमतान्तरलिङ्गस्याभावात् कथं मतान्तरभाषात्वमस्या इत्याकाङ्क्षायां **टिप्पण्यां** तथात्वमुपपादयन्ति । **अत्रायमाशय** इत्यादिना । **स** इति ज्ञानोपदेशः । ननु समाधिभाषापोषणाय अन्यभाषाद्वयस्य कथनदर्शनादस्या अनुपयुक्तत्वे एतत्कथनदर्शनादस्या अनुपयुक्तत्वे एतत्कथनमसङ्गतं स्यादित्यत आहुः **कथने** त्वित्यादि । इयं[1]बोधनमित्यन्तेन वक्ष्यमाणा । तस्याश्च तात्पर्यात्प्रामाण्यमिति तत्सूचितं प्रमेयमाहुः **तथा सती**त्यादिना प्रकारद्वयेन । ननु पूर्वोक्तमसङ्गतम्, **काचिदिति** पद्योत्तरमाचार्यैः कथनेन तदप्रस्तावात् । अस्तु वा तथा । तथापि द्वितीयो हेतुरस्याः कथाया लौकिकभाषाऽग्रे च मतान्तरभाषेत्यतो नोभयविरोध इत्येवमुक्तं स्यात्, न त्वेवम्, अतो न स पन्थाः, किन्त्वन्य इत्याशयेनाहुः **समाधीत्यादि** । **तद्विरुद्धार्थकत्वमिति** । तथा च लौकिकभाषात्वाङ्गीकारेपि विरोधस्यापरिहारेण प्रकृतानुपयोगादसङ्गतत्वमित्यर्थः । **तत्रेति** तादृशस्य बोधने, न तु पूर्वाशङ्कोक्तेः । तर्हि क्वास्य निवेश इत्यत आहुः । **अत्रेदमित्यादिना** । **सुबोधिन्याम्** । **मधुपेत्यत्र** । नन्वत्र दूतदूषणं सर्वैः पदैः कर्तव्यं तत्र मधुपभ्रमरपक्षे न दूषकमिति सङ्गतिरिति, परमुद्धवपक्षे कथं सङ्गतिरित्यत आहुः **यद्यपीत्यादि** । **शक्त** इति । मधुशब्द इति शेषः । ननु विद्यमानदोषकथनं युक्तम्, 'निःशेषच्युते'त्यादिवत्, न त्वविद्यमानस्य । प्रकृते च भगवतो भक्तानां च तथात्वाभावादयुक्तमिदमिति चेत्तत्राहुः **यद्यपीत्यादि** । **न भवतीति** । मधुप इत्यर्थात् । तत्र हेतुः । **अनुकरणमित्यादि** । **साधारण्येति** । यादवसाधारण्येन । तथा च विगीतत्वाभावेन सम्भावना । **अत्यन्तं खेदस्तु** पूर्वं तदभावाज् ज्ञेयः । यद्यपि न विशिष्य श्रुतस्तथाप्यभूतपूर्वयैतावदुपेक्षया सोदेतीति तथोक्तिः । **सरस्वतीति** । स्वस्य श्रुतित्वात् स्वाधिभौतिकीवाणीरूपेण प्रकटितेत्यर्थः ।

१ आत्मत्वेन बोधनमिति टिप्पण्याम् ।

भगवान् स्वामी कालश्च दूतः स्वयं च श्रुतय इति कालद्वारा हि भगवान् वक्तव्यो ज्ञातव्यो वा भवति । अत्र संवत्सरात्मकः कालः आदौ मधु वसन्तः पात्येव, ततः कितवस्य ग्रीष्मस्य वञ्चयित्वा सर्वरसहारकस्य बन्धुरपि भवति । स चेद्भगवत्सम्बन्धिनं वृन्दावनादिभूप्रदेशं भगवच्चरणं वा तत्रत्यं स्पृशेत्तदा क्लेशो महानेव भवेदिति पादस्पर्शं निषेधयति । **मा स्पृशांह्रिमिति** । पूर्वं तु भगवति विद्यमाने 'निदाघवन्ह्यर्कभवो भुवो रसं' न गृहीतवानित्युक्तम् । अधुना दूरे भगवानिति मत्वा कदाचित्स्पृशेदिति निषेधः । अतो नमस्कारार्थमागतं भ्रमरमुद्धवं वा निषेधति । ननु नमस्कारे को दोष इत्याशङ्क्य मधुपत्वाच्चरणकमलमकरन्दमपि पास्यतीति निषेधति । तदा चरणौ गतसारौ भगवदुपयोगाय न भवेयाताम् । मधु मादकं च यः पिबति स न स्पृश्यो भवति । ननु दूतोहं भगवता आकारणार्थं प्रेषितः न तु कश्चिद् अहमुदासीनः, स्त्रीणां च भोगार्थिनां तादृश्यवस्थोचितेत्याशङ्क्य स हि वञ्चनार्थमेव त्वां प्रेषितवानित्याह **कितवबन्धो** इति । कितवोयं वञ्चकः, तत्रापि धूर्तः, अतः फलस्याभावान् मानापनोदनादि साधनं व्यर्थमिति अंह्रिं मा स्पृशेति निषेधो युक्तः । अनेनोद्धवस्यापि सम्माननार्थं निषेध एव । इममर्थमभिप्रेत्यैव निषेधः । किञ्च । **सपत्न्याः कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मश्रुभिरुपलक्षितः** । सपत्नी द्यौः तस्याः मेघाः पयोधरत्वेन कुचस्थानीयाः, तत्र विलुलिता माला विद्युतः, तत्र कुङ्कुमसदृश्यो दीप्तयः, तत्स-

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

भ्रमरादिपक्षे । **अत** इति । पूर्वोक्तात् खेदजनकाद्धेतोः । **न भवेयाता**मिति । भू व्याप्तौ, न व्याप्तौ भवेतामित्यर्थः । **सम्भोगार्थिना**मित्यादि । प्रभुकर्तृकसम्भोगवाञ्छतामन्तरङ्गदूतीप्रायाणां सम्बन्धिनी चरणस्पर्शावस्थेत्यर्थः । **अनेनेति** । साधनवैयर्थ्यसूचनस्य भगवदेकताततापर्यवसितत्वेनेत्यर्थः । **सपत्नी द्यौरिति** । स्वहितकारिशरत्सपत्नीभूतवर्षो-

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मधुपेत्यत्र । **अतो नमस्कारार्थमिति** । अतः परमित्यर्थः । **तदा चरणाविति** । चरणमधुपाने तत्सौष्ठवानुभवे स स्वभोगं मन्येत । तदाऽस्माकमनन्यताभङ्ग इति भावः । **ननु दूतोहमिति** । आकारणार्थं दूतकृतपादस्पर्शे, नानन्यताभङ्गः । मधु मादकमिति पक्षमाश्रित्याहुः । **स्त्रीणां चेति** । स्वयमेव तथा कर्तुमुचितं चेत्तत्पानकर्तुः स्पर्शे किं बाधकमित्यर्थः । **वञ्चनार्थमिति** । आकारयितुं नागतः किन्तु वञ्चनेनोपहसितुम् । अत आकारणे तात्पर्याभावात्त्वत्स्पर्शेऽनन्यताभङ्गो भवेदेव । भोगाभावात्तादृश्यवस्था च नोचितेत्यर्थः । ननूद्धवस्याधुना नमस्काराभावादुद्धवपक्षे अप्राप्तनिषेधः कथं कृत इत्यत्राहुः । **अनेनेति** । सम्भावनया निषेध इति भावः । **इममर्थमिति** सम्भवमभि-

१ भोगार्थिनामिति सु. पाठः, संभोगार्थिनामिति प्रकाशपाठः ।

हिताः श्मश्रुस्थानीया धाराः, तैरपि सहितो मा स्पृश । शरदेव परमस्माकं हितकारिणीति वर्षापर्यन्तं निषेधः, न केवलं ममैव किन्तु सर्वासामेवेत्युक्तं **न** इति । यो हि सम्माननार्थमायाति स हि द्विष्टं पदार्थं दूरीकृत्य समायाति न तु तत्प्रदर्शयन्, भ्रमरस्य श्मश्रुस्थानीयानि रोमाणि मकरन्दसम्बन्धात् पीतानि भवन्ति, तद्भगवदीयस्य नान्यपुष्पेषु मकरन्दार्थं गमनं मृग्यत इति भगवत एव मालास्थपुष्पाणां मकरन्दसम्बन्धः, तत्र ग्रथितानां मकरन्देन्तःप्रवेशाभावाच्छ्मश्रुसम्बन्धो बहिरेव, तथा पीतत्वं कुङ्कुमसम्बन्धादेव नान्यथा घटते । तथोद्धवस्यापि भगवदुपभुक्तमालाप्राप्तावाघ्राणेन कुङ्कुमसम्बन्धः सम्भवति । तस्यापि श्मश्रूणि तादृशान्येव प्रायेणेति लक्ष्यते । निरन्तरमालाघ्राणाद् रञ्जितान्येव श्मश्रूणि, आघ्राणं च मकरन्दपानं वा बहिःप्रदेश एवेति न भगवदङ्गरागेण पीतत्वम्, विलुलितपदेन च सम्भोगो लक्ष्यते नत्वालिङ्गनमात्रम् । तथा सत्यनुरोधेनापि तथाकरणं सम्भवति । तदा नात्यन्तं द्वेष्यः । श्रमश्च तस्याः सूच्यते, तेन महासौरतं द्योतितम्, तस्मान्मानवृद्धिजनकत्वात् अर्थत्रयेऽप्यंह्रिस्पर्शनिषेधो युक्तः । ननु भवत्यो हि भगवदीयाः, भगवांश्चेत्तथा मन्यते कथं भवतीनामस्वीकार इत्याशङ्क्याह । **वहतु मधुपतिरिति** । कालपक्षे ऋतुद्वयस्यैव निषेधः, आद्यसङ्ग्रहार्थमाह, **मधुपतिरिति** । वसन्तसम्बन्धी संवत्सरः तत्रत्यानां मानिनीनां प्रसादं वहतु । ता हि मानं परित्यज्य प्राप्तसन्तोषाः कालाय प्रसादं कुर्वन्ति । यतो वर्णनायां तत्सम्बन्धेन महत्त्वमापद्यते । अस्माकं तु न तत्रापि प्रसादः । शरद्येव भगवत्प्रसादस्य जातत्वाद् ऋतुद्वये निषेधः । वसन्ते शरदि च तस्य प्रशंसा । तथापि वसन्ते भगवत्कृतः कालोत्कर्षः । शरदि तु सर्वथेति, वसन्ते हि यज्ञा अग्नयः संस्काराश्चेति । सपत्नीभिर्हि प्रसादतया भगवते कुचकुङ्कुमं दत्तम्, यो हीश्वरः स चेद्दासीनां प्रसादं लभते तदा यदुसभायां वाच्यता भवत्येव, अन्योपभुक्तस्यान्येन ग्रहणं देवव्यतिरिक्ते वाच्यापादकम् । महतः सुतराम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

पलक्षिता द्यौरित्यर्थः । **भवानिति** । श्मश्रुमात्रसम्बन्धोक्तिध्वनितमर्थमाहुः **आघ्राणमित्यादि** । **वसन्तसम्बन्धीति** । अस्यांह्रिं वहत्विति पूर्वेणैव सम्बन्धो ज्ञेयः । एवं योग्यतामापाद्यते तथापि स्वानुपयोगाय विशेषमाहुः **तत्रत्येत्यादि** । **ऋतुद्वये निषेध** इति । यद्यपीति शेषः पूर्वं ज्ञेयः । **सर्वथेति** । तथा च ततः शरदुत्कृष्टेत्यर्थः । किं तावतेत्याकाङ्क्षायां वसन्तानादरे बीजं वक्तुमाहुः **सपत्नीभिरित्यादि** । **देवव्यतिरिक्त** इति । देवप्रसाद-

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रेत्येत्यर्थः । **सपत्नीति** । अङ्घ्रिरूपवृन्दावनभूप्रदेशस्य सपत्नीत्यर्थः । **कालोत्कर्ष** इति । कालसापेक्ष उत्कर्ष इत्यर्थः । कर्मणां कालसापेक्षत्वादिति भावः । तन्मानिनीष्वाद्यस्य स्वीकारः । तापाधिक्येन विशेषतो रसानुपयोगित्वादृतुद्वयस्य निषेधः । तथा च शिष्टानां

तर्हि **भगवता कथं स्वीकृत** इत्याशङ्क्याह **मधुपतिः** । मधुदेशस्य मधुरायाः पतिः । ईर्ष्यया वा यथेष्टमधुपानकर्ता, अतो देशस्वाभाव्याद्वस्तुस्वाभाव्याद्वा प्रसादग्रहणम्, तादृशस्याप्ययं प्रसादं गृह्णातीत्ययमपि नादरणीयः । अनेनैवं सूचयति अत्रैवागत्य एकान्ते परं भोगः कर्तव्यः । न तु मथुरायाम्, यादवा उपहसिष्यन्ति, तत्र चावश्यं यादवत्वाद्यदुसभायां गन्तव्यम्, सजातीयवाच्यता च दुःसहा । अथापीतरसम्बन्धात् स एव **तत्प्रसादं वहतु** न तु वयम् । अस्मासु तु गतास्वपि तथैव करिष्यति प्रसादत्वेन परं कुङ्कुमं दास्यति । एतच्च नापेक्षितमिति स्वार्थं निषेधः, प्रशस्ता एव धर्मा भगवदीया ग्राह्या इति । अप्राशस्त्यार्थं विडम्बनमित्युक्तम् । ननु भवतीभ्योप्येतदेव दास्यतीत्यत्र किं प्रमाणम्, वस्तुतस्तु तास्त्यक्ष्यतीत्याशङ्क्याह । **यस्य दूतस्त्वमीदृगि**ति । तत्सम्बन्धी भवांस्तस्यातिप्रियः, तुभ्यं चेद्ददाति अस्मभ्यमपि दास्यति । अन्यथा दौत्येन प्रेषयन् त्वां पीतश्मश्रुं न प्रेषयेद्, अतो ज्ञापनार्थमेव तथाविधं प्रेषितवान् । अनेन तयैवं ज्ञातमिति प्रतिभाति । गाढसुरते व्यजनाद्यपेक्षणात् पुरे सर्वतो निरोधेन सहजवाय्वभावात् पुरुषस्य च यादृशस्यापि तत्र स्थातुमयुक्तत्वात् पूर्वोपभुक्ता अस्मान् तस्या दासीकर्तुं व्यजनार्थमाकारयतीति, एतच्च सर्वथाऽशक्यमिति भ्रमरोद्धवपक्षे निषेधो युक्तः । वसन्तकृतश्चोत्सवः धर्मरूपः यादवसभायां विडम्ब्य एवानुकार्यः, ते हि लौकिकप्रधाना अनुकरणमात्रेण धर्मं करिष्यन्तीति कालकृतो धर्मः भगवदीयकृताद्धीन इति वा । किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायां यस्य मुख्यकालस्य भगवतो वा सम्बन्धी दूतः कलिस्वरूपस्त्व**मीदृक्** श्यामः, न हि धर्मे उत्कृष्टे

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

व्यतिरिक्त इत्यर्थः । **अयमपी**ति । वसन्तोपीत्यर्थः । **अनेने**ति । एवं प्रकारकानादरणेनेत्यर्थः । **अथापी**ति । वसन्तस्योत्कृष्टत्वेपि । **भवानि**ति । एतेनायं वसन्तसमय इति ज्ञाप्यते । **दूतस्त्वमीदृगि**ति । प्रत्यक्षनिर्देशस्य कालपक्षे तुल्यत्वात् । एवं चात्र कुङ्कुमपरागधूसरो वायुरेव श्मश्रुस्थानीयः । अत एवाग्रे वायुप्रस्तावनापि युज्यत इति । कालपक्षे वसन्ताङ्गीकारे बीजं वक्तुमाहुः **वसन्तकृ**दिति । **भगवदीयकृता**दिति । भगवत्सङ्गिनीभिः पुरस्त्रीभिः कृतात् । **अप्रमाण**मिति । प्रसादवाहित्वमप्रमाणम् । **नहि धर्मे** इत्यादि । अय-

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

याणामभ्यनुज्ञा सिद्धैव । स्वस्मिंस्तु ऋतुत्रयनिषेधः शरदि प्रसादो जात इति तदादीनां याणां स्वीकारः । वसन्तस्य संवत्सरादित्वात्तमारभ्यैव गणनेति भावः । **अनेने**ति । दुसदसि विडम्ब्यमिति विशेषणेनेत्यर्थः । **अथापी**ति । यथा यादवा न जानन्ति तथाऽस्मयनेपीत्यर्थः । **कालकृत** इति । तथा चात्र पक्षे विडम्ब्यपदं विडम्बनार्थकमेवेति भावः । **माणमि**ति । किमिति शेषः ।

तदाधारः श्यामो भवति । अतोऽस्मान्प्रति ऋतुत्रयनिषेध एव युक्तः । पुष्टिमार्गे हि दक्षिणायनस्यैव प्राशस्त्यात् । तत्र हि रात्रयः स्थूलाः दिवसाश्च सूक्ष्मा इत्यनङ्गीकारे मुख्यो हेतुः ॥ १२ ॥

ननु कथमेवं धाष्टर्येन भगवति दोषा आरोप्यन्ते अस्मास्वपि चेत्याशङ्क्याह **सकृदधरसुधामिति** ।

सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान्भवादृक् ।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा
ह्यपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः ॥ १३ ॥

यो हि यं वञ्चयति स तस्याक्रोशं करोति । भगवांश्च सर्वथास्मान्वञ्चितवान् । वञ्चनामेवाह, **अधरसुधां पाययित्वा तत्यज** इति । **अस्मान्** त्यक्त्वा गतः । अधरेत्यनेनोच्छिष्टतया लोके जातिभ्रंशो निरूपितः । मोहिका च सा, सुधात्वात् पीता । ननु तर्ह्युपकार एव कृतः, यो हि जलमपि पाययित्वा गच्छति सोप्याक्रोशं नार्हति किं पुनः सुधाम्, सुतरां लोभात्मके स्थापिताम् । तत्राह **मोहिनीमिति**, मोहिका हि सा, नहि मोहकानां लड्डुकादिकं दानफलं उपकारं वा जनयति । नन्वन्येन तर्हि तदुत्तारणं क्रियतां किमाक्रोशेनेत्यत आह **स्वामित्यसाधारणीम्**, न ह्युपायसहस्रेणापि तत्कृतो मोहो निवर्तयितुं शक्यते । ननु मोहनस्य न फलं किञ्चिज्ज्ञातम्, रसश्चोत्तमः पीत इत्याशङ्क्याह **सकृदिति** । **सुमनस इवेति** । बहुवारं चेत्पाययेत् तच्चाप्यन्ततः सुखं भवेत् । किन्तु सकृदेव । अन्यथा सकृदेवाधरसुधा प्राप्ता सुखं जनयेत् । पुष्पाणि च यथा मृदितानि सर्वकार्यानुपयुक्तानि भवन्ति तथा भगवता वयं धैर्यविवेकादिभिर्हीनाः कृताः, अतोस्माकं सर्वनाशं कृत्वा यदर्थमस्माभिः सर्वं त्यक्तं तमपि हृत्वा इतो गतवान् । तर्हि कथं न धृत इत्याशङ्क्याह **सद्यस्तत्यज** इति । **भवादृगिति** भ्रमरतुल्यः, स हि पीत्वा निःसारान् कृत्वा गच्छति, तथा भगवानपि । पाययित्वेति विशेषः अग्रेऽपि रसानुत्पादनार्थः,

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

मर्थः । वसन्तोत्सवो भविष्योत्तरे युधिष्ठिरं प्रति नारदेनोक्त्वा प्रवर्तित इति कलावेव तत्प्रवृत्तिः । पिशाचक्रीडाकथनाच्च धर्मानुत्कर्ष आधारश्यामत्वं स्फोरयतीत्यतो नादरणीय इति । ननु वासन्त्यां क्रीडायां भगवता सुखस्य दत्तत्वादन्येष्वपि तथात्वादयं न युक्तो हेतुरित्यरुच्या आहुः **पुष्टिमार्ग** इत्यादि ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सकृदित्यत्र । **तदुत्तारणमिति** । मोहोत्तारणमित्यर्थः । **अन्यथेति** पानाभावे

अन्यथा कमलादिवत् पुना रसः स्यात्, अतः पाययित्वा भगवान् गतः पीत्वा च भ्रमर इति वैषम्यात् समाधानं परिहृतम् । सुधापानेनासक्तिर्जनिता, अधरसम्बन्धेन लोकस्त्याजितः, मोहेन विवेकाद्यभावाज् ज्ञानभक्ती निवारिते । परित्यागादाश्रयोपि निराकृतः । अतोस्माकं न पूर्वसिद्धा इमे लोका नापि भगवानित्युभयतो भ्रष्टा वयं जाता इति युक्त एवोपालम्भः । ननु भवत्य एव भगवतो जाताः, भगवदीयत्वमेव परमपुरुषार्थः, अतः कथं शोक इति चेदुच्यते । न हि भगवदीयान् भगवांस्त्यजति । त्यक्ताश्च न भगवदीयाः । प्रत्यासत्तिश्च न भवति, मोहेन तत्र दृष्टेर्गतत्वात् । ननु भगवान् मोहं किमिति सम्पादयति, नापि स्वार्थं, त्यक्तत्वात् । नापि तासामर्थे, दोषनिवृत्तावपि गुणाभावात्, दोषाभावे चावश्यकदुःखनिवृत्तिः, तदभावाद्दोषश्च, तस्मादयुक्तं मोहनमिति चेत् । सत्यम् । भवेदेतदेवं यदि तासां मनसो भगवत्यनुवृत्तिर्न स्यात् । अतो मोहाभावे स्वस्थानगमनात्कृतोपि निरोधो व्यर्थः स्यात्, तात्पर्याज्ञानादयं मोहः एतत्कृतो वा दोषः अग्रे स्मरणेन च परिहर्तव्य इति । तदर्थमेव

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

सकृदित्यत्र । **अन्यथे**ति । अत्यागे । **प्राप्ते**ति । प्रकर्षेणाप्ता हितैव स्यादित्यर्थः ।

१०-४४-१३ **प्रत्यासत्ति**रिति । ज्ञानलक्षणा सेत्यर्थः । **गुणो** मिलनम् । **दोष** इति । पूर्वोक्ते अचिकित्स्यदोषे । **स्वस्थानगमनादि**ति । मुक्तिसम्पत्तेरित्यर्थः । नन्वेवमस्य साफल्यमस्तु, तथापि दोषजनकत्वादनुचित इत्यत आहुः **तात्प-**

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्यर्थः । **लोकस्त्याजित** इति । एतेन कर्ममार्गत्याग उक्तः । लोकानां कर्मफलत्वात् । नारायणपरा लोका इत्यत्र तथोक्तेः । **आश्रयोपी**ति । भगवानाश्रय इत्यर्थः । तथा च कर्मज्ञानभक्त्याश्रयाख्यमार्गचतुष्टयत्याग उक्तः । **त्यक्ताश्चे**ति । चकारोर्थविशेषे । हेत्वर्थे । भगवदीयान्न त्यजतीति नियमाद्धेतोरित्यर्थः । भगवदीयत्वाभावं शब्दपर्यालोचनयाप्याहुः । **प्रत्यासत्तिश्चे**ति । प्रत्यासत्तिः सम्बन्धः । भगवदीयत्वं हि भगवत्सम्बन्धित्वम् । सम्बन्धश्च न भवति । तत्र हेतुः **मोहेने**ति । दृष्टिसम्बन्धद्वारा हि सम्बन्धः । दृष्टिस्तु मोहेन तत्र गता न पुनः स्वस्थानमागता । अतो दृष्टेस्तत्रैव स्थितत्वात्सम्बन्धस्य च भेदसहिष्णुत्वात्प्रत्यासत्तिर्न भवतीत्यर्थः । दृष्टिपदं सर्वेन्द्रियाणामुपलक्षणम् । **दोषनिवृत्तावपी**ति । संसारनिवृत्तावपीत्यर्थः । **एतदेव**मिति । मोहनस्यायुक्तत्वं भवेदित्यर्थः । **मोहाभावे** इति । आसक्तिसम्पादनाभावे स्वस्थानमेव गच्छेयुः, प्रपञ्चनिष्ठा एव भवेयुस्तदा कृतोपि निरोधा व्यर्थः स्यादतस्तद्वैयर्थ्याय प्रपञ्चनिवृत्त्यर्थं मोहनमित्यर्थः । दुःखानिवृत्तेर्दोषः स्थित एवेत्यस्य समाधानमाहुः । **तात्पर्येति** । अयं मोहो **नवमावस्थारूप**

वायमुद्योगः । ननु भगवानेतादृश एव, न हि सर्वोऽप्येकविधो भवति, तस्मान्नोपालभ्य इति चेत्तत्राह **परिचरतीति** । स्त्रीणां मध्ये मूलभूता चतुरा लक्ष्मीः, सा कथं भगवन्तमेतादृशं ज्ञात्वा सेवितवती । अथ साप्येवं वञ्चिता, तथापि केनचिदुपायेन सा पुनः सेवते, तथोपायश्चेज्ज्ञातः स्यात्, तदास्माभिरपि सेव्येतेति प्रश्नार्थो वा कथंशब्दः । **पद्मे**त्युत्तरं वा, सा हि पदि चरणे माति, अत एव चरणस्य कमलत्वम्, सापि कमला, चरणात्मकतां प्राप्य सा तिष्ठतीति न तस्याः कापि क्षतिः । गोपिकानामपि भूमौ निरन्तरं चरणे वा सम्बन्धे जाते घटते नान्यथेति । **अपि च** । 'पुनश्च पद्मा सम्भूते'ति वाक्याद् रूपान्तरेषु सौम्येष्वप्यादित्योत्यन्तं कठिनो भ्रमणस्वभावश्च, तत्र कथं सेवां कृतवतीति प्रश्नः उपालम्भो वा । तादृश एवायमवतारः प्रतिभातीति भावः । एकत्र स्थैर्याभावात् । ननु लक्ष्म्या अवतारो न जात इति शङ्कां वारयितुमाह **नु** इति वितर्के । सा हि भगवन्तं विना क्षणमपि स्थातुमशक्तेति । **पद्मे**ति **प्रमाणं** चोक्तम् । **परिचरतीति** वर्तमानप्रयोगादिदानीमपि सेवा लक्ष्यते, भगवांस्तूदासीन इति तु निर्विवादम् । तर्हि का उपपत्तिरिति चेत्तत्राह **अपी**ति । प्रमाणमत्र बाधितं परं किञ्चित्सम्भाव्यते **उत्तमश्लोकजल्पैः हृतचेताः** प्रायेण, तथा सति बत खेदे, उत्तमश्लोकाः कीर्तिमन्तो ये भक्ताः नारदादयः, तेषां जल्पाः स्वपक्षस्थापनपूर्वकपरपक्षनिराकरणरूपाः कथाः, तेन वादिन्यायेन प्रायेण सा परिगृहीता । यथानभिप्रेतमपि युक्त्या साधितमर्थं प्रतिवादी मन्यते । तर्हि लक्ष्मीपक्षेऽपि कथं न युक्तिरिति चेत्तत्राह **उत्तमश्लोके**ति । तेषां तु कीर्तिरुत्तमा लक्ष्म्यपेक्षयापि, अतो लोके प्रतिष्ठितत्वात् भक्तानामेव जयः न लक्ष्म्याः, प्रायेणैवं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं भ्रमरगतिं पादस्पर्शत्वेन निषिध्य तदागमनं च परिहृत्य तद्गतं शब्दं निषेधति **किमिह बहु षडंघ्र इति** ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

योज्ञानादित्यादि । **अग्रे** इति । तात्पर्यज्ञाने । **अयमिति** । मोहत्वाज्ञापनरूपः । **सम्बन्ध** इति । लयात्मक इत्यर्थः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्यर्थः । मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोरिति धातुपाठादित्यर्थः । **अयमुद्योग** इति । दोषस्य बहिर्निःसरणमित्यर्थः । पदि चरणे मातीति बाहुलकादधिकरणेप्युपपदे कः । **अत एवे**ति । लक्ष्मीस्थितेरेवेत्यर्थः । सा हि कमलालया । अतस्तत्स्थानस्य कमलत्वमित्यर्थः । **सापी**ति । कमलालयापि सती कमला । चरणात्मकतां प्राप्य चरणे तिष्ठति । एवं सेवते अतो न क्षतिर्न त्याग इत्यर्थः । **गोपिकानामपी**ति । वृन्दावनभूमौ सततस्थित्या तद्वद्देवकीसुतपदाम्बुजलक्ष्मीत्वे सम्पन्ने, अतिविगाढभावनया चरणात्मकत्वे वा सम्पन्ने इत्यर्थः । **सम्बन्धे** तादात्म्यरूपे इत्यर्थः । विजिगीषोः कथा जल्प इति लक्षणमभिप्रेत्य जल्पपदार्थमाहुः । **स्वपक्षस्थापने**ति ।

किमिह बहु षडंह्रे गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम् ॥
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥ १४ ॥

उद्धवस्याग्रे वाक्यमप्यनेन निषिध्यते। कालगतानि सर्वाण्येव प्रमाणानि च। न हि तैः प्रमाणैः भगवद्गता धर्माः दोषाः परिहर्तुं गुणा वा वक्तुं शक्याः, अतो व्यर्थ-मिति त्रिष्वपि साधारणम्। हे **षडंह्र इह** अस्मत्समीपे **किमिति गायसि**। नन्वन्यत्र गन्तुमशक्त इति चेत्तत्राह **षडंह्र** इति । द्विपादपि गच्छति बहुदूरं, त्वं तु षडंह्रिः। ननु गानस्वभावोहं सर्वदैव गानं करोमीति चेत्तत्राह **बहु किमिति गायसीति**। स्थानान्तरे न गानं, नापि कदाचिद्गानशङ्का, यतो बहु गायसि। ननु भवतीनां स्वामी कृष्ण इति भवत्समीपे गानं युक्तमिति चेत्तत्राह **यदूनामधिपति**मिति। यादवा-नामधिपतिर्नत्वस्माकं साम्प्रतम् । अतो यादवानामेवाग्रे गानमुचितम्, नत्वन्येषाम्। ननु सर्वेश्वरो भगवान् यादवत्वेऽपि न दुष्यति, अतः सर्वेषामुपकारार्थं स्वार्थं च सर्व-त्रैव गानमुचितमिति चेत्तत्राह, **अगृहाणामिति** गृहरहितानाम्, वयं त्यक्तगृहा मार्गे उपविष्टाः, नाप्यस्माकं स्वगृहं, नापि भगवद्गृहमिति। तादृशीनामग्रे गानेन किं फलं भवेत्, गृहस्था एव हि किञ्चिद् दातुं शक्ताः । ननु त्वमेका न चेत्प्रयच्छसि अन्या दास्यन्तीत्याशङ्क्याह **न** इति । सर्वा एव वयं तादृश्यः । मम धनाद्युपकाराभावेऽपि धर्मो भविष्यतीति भवतीनां चापूर्वार्थप्रदर्शनेन सन्तोषे आशीर्वादेन वा कृतार्थता भवि-ष्यतीति कथं गानं निषिध्यत इत्याशङ्क्याह **पुराणमिति** । नायमपूर्वो वादः किन्तु बहु-धैव श्रुतो भगवान्। ननु भगवद्गुणान् श्रुत्वा न कोपि विरज्यते । कथमेता विरक्ता इति चेत् सत्यम्। पूर्वं श्रवणेन हि वयमेवं जाताः, इतोधिकं च फलं न पश्यामः, पुनश्चेच्छ्रोष्यामः स्वरूपेणापि निवृत्ता भविष्याम इति वरमेतदपेक्षयाऽश्रवणमेव । स्थिते स्वरूपे तु भगवान् कदाचित् प्राप्येतापि, संसारपतनभयं चेत् सम्भाव्येत

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

किमिहेत्यत्र । उद्धवस्याग्रे वाक्यमिति । उद्धवेन वक्ष्यमाणं वाक्यम् । इतो-

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

किमिहेत्यस्याभासे पादस्पर्शत्वेनेति। पादौ स्पृशतीति। स्पर्शजनकत्वेनेत्यर्थः। पादस्पर्शजनिकां गतिं मा कुरु। अन्यत्र सुखेन परिभ्रमेति भावः ।

किमिहेत्यत्र । धर्मो भविष्यतीति । अपूर्वार्थप्रदर्शनेन भवतीनां सन्तोषे अस्माकं धर्मो भविष्यति, आशीर्वादेन कृतार्थता वा भविष्यतीत्युभयत्रापि सन्तोषो हेतुः।

तदा पुरातनत्वादेव सुलभत्वात् तदैव गानं भवत्विति साम्प्रतं नोपयोग इति भावः। ननु वयं गायका एव, भगवान् स्त्रीप्रियः, पुरुषास्तथा न रसिकाः, स्त्रीणां चाग्रे गानमावश्यकम्, अतोनन्यगत्या गानं क्रियत इति चेत्तत्राह **विजयसखसखीनामिति** । सन्ति स्त्रियः सुखिताः विजयसखस्य भगवतः सख्यः भगवता तुल्यभावं प्रापिताः परमानन्दयुक्ताः, यदर्थमर्जुनवदलक्ष्यादिमत्स्यादिवेधमपि कृत्वा यथेष्टं लक्ष्मणाप्रभृतीनां विवाहं करोति । विविधश्च जयस्तस्येति लुण्टने बह्व्य एव स्त्रियः प्राप्यन्ते । अर्जुनेनापि दीयन्ते, सखित्वात् स्वयमपि तादृशः, अर्जुनसखित्वेन कालरूपतया सर्वमारकत्वं चोक्तम् । ततश्च तत्स्त्रीणां विलापे दुःखसम्मार्जनं कुर्वन् सखेव भवति, ता गतभर्तृका भोगनिरपेक्षाः कथायां मुख्याधिकारिण्यः, न तु वयं भोगसापेक्षा इति भावः । वक्रोक्त्या वा द्योतिताः तास्त्वां मारयिष्यन्तीति, यथास्तिप्रभृतयः । विजय एव प्रकृष्टजयः सखा यस्य तस्य सखीनाम्, यो हि सर्वत्र जयं प्राप्नोति तमेव मन्यन्ते नान्यान्, वयं त्वेकनिष्ठा इति प्ररोचनार्थमपि गानं नापेक्ष्यत इति । अतस्ताः सर्वा एव **क्षपितकुचरुजः** सत्यः युद्धे कठिनभावं प्राप्तेन हस्तेन मर्दितरुजः भारक्लेशनाशेन सुखिताः ते **इष्टाः** सत्यः **इष्टं** कलयिष्यन्ति यदेवेष्टं तव । नह्यप्राप्तपुरुषार्थः कश्चिदन्येष्टं सम्पादयति । अत उद्धवं प्रत्यपि तास्वेव दौत्यं कर्तव्यं भगवद्गुणवर्णनेन नास्मासु, अनुभूतेर्थे वचनस्य दुर्बलत्वात् । कालपक्षेऽपि ऋतुभिः षडंह्रिभिर्भवति संवत्सरः । स हि ऋतुभेदेन कोकिलादिशब्दैर्वेदैश्च भगवन्तं स्मारयति । ते च शब्दाः भगवत्सहितानां ज्ञानिनां धर्मपराणां वा, उदासीनानां भक्तानां वा भगवति मिलितानां सुखदा भवन्ति । नत्वस्मत्सदृशीनां सर्वत्रा-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४४-१४ ऽधिकमिति । पुनर्मिलनरूपमित्यर्थः । **स्त्रीप्रिय** इति । षष्ठीसमासः । कोकिलादीत्यादिपदेन कुररमयूरक्रौञ्चहंसचक्रवाकाः । **ज्ञानिनां धर्मपराणां**

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पुराणत्वेनापूर्वार्थत्वाभावात्सन्तोष एव नेत्युत्तरम् । **स्त्रीप्रिय** इति । स्त्रियः प्रिया यस्य तादृशः । तत्र हेतुः **पुरुषा न रसिका** इति । **स्त्रीणां** चेति । चकारो हेत्वर्थे । भगवत्प्रियात्वात्तदग्रे गानमावश्यकमित्यर्थः । तुल्यत्वं विवृण्वन्ति । **परमानन्दयुक्ता** इति । **यदर्थमिति** । परमानन्ददानार्थमित्यर्थः । तादृशपरमानन्दयुक्ता इति परमानन्दस्वरूपमुक्तम् । लक्ष्मणाविवाहादिकं वृषनयात्मजादिवद्भूतभविष्याद्विषयकपदार्थज्ञानानिर्बन्धाभावादुक्तमिति ज्ञेयम् । कालपदार्थकथने **वेदैश्चेति** । शिशिरे उपाकर्मानन्तरमध्ययनप्रवृत्तैर्वेदैरपि ऋतुभेदेनैव भगवन्तं बोधयति संवत्सर इत्यर्थः । उद्धवपक्षे षडङ्घ्रिपदेऽङ्घ्रिपदं कर्मेन्द्रियाणामुपलक्षणम् । तथा च मनसा सह षट्कर्मेन्द्रियाणि यस्येत्यर्थः ।

सक्तिरहितानां धर्मिणमेवापेक्षमाणानां कालादिनिरपेक्षाणां तैः शब्दैः सुखं भवति । पूर्वावस्थाप्राप्तौ तु तादृशशब्दानां सुलभत्वात् नेदानीमेव सर्वथा श्रवणे किञ्चित्प्रयोजन-मित्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रार्थनां वारयितुं तस्य भगवतः स्त्रीसौलभ्यमाह दिवीति ।

दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तद्दुरापाः
कपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का
अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः ॥ १५ ॥

लोकत्रये याः स्त्रियः तासां भगवान् दुरापः न तु भगवतस्ताः । स्त्रियो हि त्रिवि-धास्तत्तल्लोके, तास्तु भगवतः सुलभा एव, तत्र हेतुं वक्ष्यति, चकाराद्ब्रह्माण्डाद्बहिः स्थिता अपि । स्त्रीणां हि रमणमपेक्ष्यते । नानाविलासैर्हि रमणं देवस्त्रीणाम्, प्रत्येकनियततया रमणं भूस्त्रीणाम्, विलासतया च रमणं क्वचिद्भूस्त्रीणाम्, परं निरोधस्तुल्यः, अतिगुप्ततया रमणं रसास्त्रीणाम् । भगवति तु पूर्वश्लोकैरुक्तप्रकारेण त्रिविधत्वमप्यास्ति । प्राकट्यविलास-रूपः प्रथमं निरूपितः । विरुद्धतया द्वितीये । अतिप्रयासेन अतिगुप्ततया सुभद्राहरणवत् विजयसखित्वेन रमणनिरूपणाद् गुप्ततयापि रमणमुक्तम् । किञ्च । सुतरां स्त्रियः येन धर्मेण वशे भवन्ति स धर्मो भगवति वर्तत इत्याह कपटेति । कपटपूर्वकं यो रुचिरो हासः तेन भ्रूविजृम्भः स्थलादिसर्वसूचनपूर्वकं रत्यर्थमाकारणरूपः स यस्य वर्तते, धर्मस्यैव वा याः स्त्रियो भवेयुः तदधीनास्ताः । यदि कश्चित् यथा न प्रकटीभवति तथा गोप्यं विधाय तथा समर्थः यथैव तासां मनःप्रीतिर्भवति तथा रमणं कुर्वन् सर्वसामग्रीं सम्पाद्य समाकारयति चेत्, न कापि स्त्री दुर्लभा भवति । अत एव क्वचिच्छ्लोकः 'स्थानं नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः । तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते' इति । अत एतावत्यर्थे कृते प्रार्थना व्यर्था, अकृतेऽपि व्यर्थेति उभयथापि प्रार्थना न कर्त-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

च यथायथमुत्तरपूर्वकाण्डस्थाः शेषाणामार्तवा ज्ञेयाः । **पूर्वावस्थाश्च** । धर्मिज्ञानिसंयुक्तावस्थाः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दिवीत्यत्र । **ब्रह्माण्डाद्बहिः स्थिता अपीति** । वैकुण्ठस्थिताः 'विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभि'रित्यत्रोक्ता इत्यर्थः । **प्रथमं निरूपित इति** । मधुपेति श्लोक इत्यर्थः । **द्वितीय इति** । सकृदिति श्लोक इत्यर्थः । **अतिप्रयासेनेति** । किमिहेति श्लोके निरू-

व्येति भावः । किञ्च । एतदस्माभिर्दृष्टोपायत्वेन निरूपितम् । अलौकिकोपाये तु किमपि न कर्तव्यमित्याह **चरणरज उपास्त** इति । सर्वैरेवार्थार्थिभिः सेव्यमाना विभूतिर्लक्ष्मीः यस्य स्वतः सामर्थ्याद् वस्तुमाहात्म्याद्वा चरणरज उपास्ते, अत्यादरेण दासीत्वं प्रार्थयते, तत्रैवंविधेर्थे च **वयं कास्तस्याः** कोट्यंशभूताः, तस्मादस्मान् प्रति न किञ्चिदेतावत्कर्तव्यम् । किञ्च । एतदप्यस्माभिर्विचारेणोच्यते । वस्तुतस्तु भगवति विचारोपि न कर्तव्य इत्याह **अपि चेति** । **उत्तमश्लोकशब्दः कृपणपक्षे** सति भवति नान्यथा । भगवांश्च सर्वप्रसिद्धः उत्तमश्लोक इति । वयं च दीनाः, अस्मत्पक्षपातं करिष्यत्येव, अन्यथा कथमुत्तमश्लोकशब्दो भवेत् । युक्तश्चायमर्थः । तस्मात्प्रमाणबलेन प्रमेयबलेन लोकप्रसिद्ध्या भगवान् दीनानुकम्पीति यथैवास्माकं युक्तं तथैव करिष्यति न दूतोऽपेक्ष्यते, नापि वचनानीति निर्गुणगोपिकाया वचनम् । तद्भावापन्नाया वा । एवं तामसप्रकारेण तमोरजःसत्त्वानि गुणातीतश्च प्रकारो निरूपितः । अतः परं राजसप्रकारेण ततोग्रे सात्त्विकप्रकारेण चोभयत्र त्रैविध्यं निरूपयिष्यति । रजस्तमःसत्त्वानां तमोरजःसत्त्वानां च क्रमः श्लोकानां ज्ञातव्यः ॥ १५ ॥

ननु नास्माभिर्ज्ञाता भवत्यः क्रुद्धा इति उदासीना इति वा, तथा सति दौत्येन नागच्छेम, अधुना तु समागतैः किञ्चित्कर्तव्यमिति प्रार्थनया भगवता सह सन्धिः कर्तव्य इति साष्टाङ्गप्रणामं भ्रमर उद्धवो वा करोतीत्यभिप्रेत्याह **विसृजे**ति ।

विसृज शिरसि पादं वेद्म्यहं चाटुकारै-
रनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् ॥
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किं नु संधेयमस्मिन् ॥ १६ ॥

शिरसि बलात् स्थापितं **पादं विसृज** त्यज, नह्येतावता उपपत्त्यभावादस्माभिरङ्गीकर्तुं शक्यते, अतो वृथैव पादग्रहणनिर्बन्धः । ननु यथैव भवतीभिर्वक्तव्यं तथैव करिष्याम इति कथं निषेध इति चेत्तत्राह **वेद्म्यह**मिति । इममर्थं करिष्यति भगवान् न वेतीममर्थमहं वेद्मि । सन्दिग्धे हि वचनेन बोधनम्, अस्माकं तु विपरीतनिश्चय एव । ननु कश्चित्स्वापमानं न करोति अनभिप्रेत्य कार्यम् । तस्मात् न निराकरणं कर्तव्यमित्याशङ्क्याह **चाटुकारैरनुनयविदुष** इति । अयं प्रकारस्तु त्वयैव स्वकपोलकल्पितो न तु भगवताप्युक्तः । यतः स **मुकुन्दो** मोक्षदाता मारयिष्यत्येवेति भावः । न तु जीवन्तीनामस्माकं सुखं

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पितामिदम् । **कपटेत्यादिपदे** अर्शआद्यच् । **कृपणपक्षे सतीति** । कृपणानां पक्षपातं चेत्कुर्यात्तदेत्यर्थः ।

विसृजेत्यत्र । **अनभिप्रेत्य कार्यमिति** । स्वाम्युक्तं कार्यमनभिप्रेत्येत्यर्थः ।

करिष्यति, ततश्च त्वमागतोस्मदभिप्रेतं करिष्यामीति कथं वदस्यतः स्वामिविरुद्धवाक्यत्वाद्दूतस्त्वं वञ्चक एव । ननु तदकथने मया कुतः शिक्षितमिति चेत्तत्राह **अनुनयविदुष** इति । अनुनयं कर्तुमत्यन्तमभिज्ञस्त्वमतस्ते विद्यां जानामि । न केवलं वृथानुनय एव किन्तु चाटुकारैः शिक्षितोपि । अतः उत्पत्त्या उपपत्त्या च तव मनो न शुद्धम्, कायेन वाचा च वञ्चनार्थमनुनयाभिनयं करोषीति भावः । ननु कथमेवं निषिध्यते अन्तःकरणस्याप्रत्यक्षत्वात् कायवाग्भिरेव तदभिज्ञानादतः क्रोधवशादेवान्यथा स्फुरति नत्वस्मासु दोषोस्तीति चेत्तत्राह **स्वकृत इह विसृष्टेति** । न हि युक्तिबाधितं वेदोपि बोधयति । भगवानीश्वरः वयं गोपिकाः, यावत्कर्तव्यमस्माभिः तावत्कृतम्, स सर्वसमर्थोपि न किञ्चित्कृतवान् । एवमर्थे पूर्वजाते पुनरधुना किं कर्तव्यं तदाहुः, स्वकृत इहैव विसृष्टाः अपत्यानि पतिश्च अन्ये च लोकाः स्वर्गादयोपि भर्त्राद्या ज्ञातिक्रमात् त्यक्ता याभिः । लोको हि दूरे गत्वा परित्यजति न तु तत्रैव त्यक्तुं शक्तः । त्यागोपि भगवदर्थ एव । अत्यागे भगवानस्मान् न ग्रहीष्यति परसम्बन्धात् । तादृशीश्च **व्यसृजत्** । ननु लोको हि कार्यार्थं गच्छति, सर्वत्रैव विलम्बश्च भवति, नैतावता त्यागो भवतीति चेत्तत्राह **अकृतचेता** इति । न कृतं चित्तं येन, यो हि गच्छति सोन्तःकरणे तानत्यक्त्वैव गच्छति, तास्वन्तःकरणं कृत्वैव गच्छति, भगवांस्तु तद्विपरीतः, अत एतादृशे भगवति किं सन्धेयम् । **नु** इति वितर्के । येन सन्धितो भवति तं हेतुं न पश्यामीति । बहिःस्थिता अस्माभिरेव त्यक्ता अस्मदीया, अन्तः स्थिताश्च तेनैव त्यक्ताः ॥ १६ ॥

नन्वेकमस्ति सन्धेयं सख्यमिति । पूर्वं हि प्रपन्ना अपि भवत्यः भगवता त्यक्ताः, अधुना प्रार्थनया तं दोषं परिहृत्य तेन सह सख्यं कर्तव्यमिति चेत्तत्राहुः **मृगयुरिति** ।

> **मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा**
> **स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।**
> **बलिमपि बलिमत्त्वाऽवेष्टयद्ध्वाङ्क्षवद्य-**
> **स्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्कथार्थः ॥ १७ ॥**

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नहि युक्तिबाधितमिति । घटस्य पटत्वं न बोधयति । ब्रह्मत्वादिकं त्वस्मदादियुक्तिबाधितमपि शुकादियुक्तिसिद्धमेव । 'अहं मनुरभवमि'त्यादौ ब्रह्मभावे सर्वभावाद्ब्रह्मत्वेन मनुत्वमपि । न तु मनुत्वेनेति भावः । **दूरे गत्वेति** । आश्रमान्तरं गृहीत्वेत्यर्थः । **बहिः स्थिता** इति । बहिःस्थिता अस्मदीयाः पत्यादयोऽस्माभिरेव त्यक्ताः । **अन्तःस्थिताः** स्नेहादिभावा भगवतैव त्यक्ताः । तथा च पत्यादयोपि त्यक्ता यदर्थं, तेन भगवतापि स्नेहस्त्यक्तः । अत उभयभ्रंश इति भावः ।

'न वै स्त्रैणानि सख्यानी'ति वयं सख्येऽनधिकृता एव, ईश्वरोपि सख्ये नाधिकृतः 'राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वे'ति। सुतरां भगवता सह सख्यं न भवति स्थलत्रयेऽनिष्टदर्शनात् । आर्षज्ञानेन भगवत्स्वरूपं ज्ञात्वा स्वस्मात् पूर्वावस्थां भावयन्ति । तत्र भगवान् रामः पूर्वतनः, तेन सह सख्यं पुरुषेण स्त्रिया च कृतम्, तयोर्मरणं जीवन्मृतत्वं च जातमिति । सुग्रीवेण सहाग्निसाक्षिकं मैत्री कृता, तस्यैव भ्राता वाली भगवता हतः, तद्भ्रात्रा सह सख्ये तेनापि सह सख्यं कृतमेव, कपीनां च स इन्द्रः, अनेन कार्यार्थतापि निवारिता । तेन ततोपि अधिकं कार्यं भवतीति । न हि कश्चित्कपिभिः सह सख्यं करोति । अनेन सख्यशास्त्रानभिज्ञता च सूचिता । तत्रापि सर्वसमर्थः युद्धेन न हतवान् , किन्तु हरिणान्तरं योजयित्वा यथाऽऽरण्यं हरिणं मारयति लुब्धकः, तद्वत्सुग्रीवं योजयित्वा तेन सह युद्धमानमविध्यत् । ननु हरिणादयः सर्वत्रैवमेव हन्यन्ते, को दोष, इति चेत्तत्राह **अलुब्धधर्मेति** । लुब्धकस्येव नास्मिन् धर्मः, तन्मांसस्याभक्ष्यत्वाद् ईश्वरत्वेन तदपकाराभावाच्च । किञ्च । **स्त्रियं** शूर्पणखां काममोहितां सर्वथा सम्माननीयां **विरूपां** छिन्ननासिका**मकृत** । ननु युक्तमेवोर्द्ध्वरेतसः व्यतिक्रमे तथात्वमिति चेत्तत्राह **स्त्रीजित** इति । सीतया वशीकृतः, अन्यथा तदुक्तं न कुर्यात् । सापि न प्रतिबन्धिका ताटकेव, किन्तु **कामयाना,** काम एव यानं यस्या इति वा । तत्र दूषणद्वयं दृष्ट्वा ततोपि पूर्वजन्मनि दोषं विचारयन्ती परशुरामे अलभमाना वामने दृष्ट्वा तदाह **बलिमपीति** । बलिर्ह्यत्यन्तं बलिरूप एव पूजात्मकः, अतः श्रद्धया तथापूजां कृतवान् । ब्राह्मणक्षत्रिययोः तुल्यता सख्यं च भवति, तथाप्यन्योन्यकार्यसाधकयोः । व्याजेन लोकत्रयग्रहणं न दोषाय, यथाकथञ्चित् स्वकीयं ग्राह्यमेवेति, किन्त्वन्यदस्तीति पूर्वमनुवदति । बलिमत्त्वा जग्ध्वा । नात्र धात्वादेशः बहुलं

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

मृगयुरित्यत्र । 'न वै स्त्रैणानी'ति श्रुतिप्रतीकम् । **स्वस्मादिति** । स्वतं एवेत्यर्थः । ननु बलिना सह मैत्र्यभावात्तदनिष्टकरणे कथं दोषत्वमुद्भाव्यत इत्यत

१०-४४-१७ आहुः **ब्राह्मणेत्यादि** । **अन्योन्यकार्यसाधकत्वं** च यज्ञेन राज्यस्थै-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

मृगयुरिवेत्यत्र । **तेन ततोपीति** । वालिना कपीन्द्रत्वात् सुग्रीवादप्यधिकं कार्यं भवतीत्यर्थः । **तन्मांसस्येति** । 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यत्र कपेर्गणनाभावादित्यर्थः । **तत्रापीति** । सृष्टयारम्भेपीत्यर्थः । **अन्योन्येति** । 'ब्रह्मासृजत्स्वमुखत' इत्यत्र तथोक्तेरित्यर्थः । **पूर्वमनुवदतीति** । लोकत्रयग्रहणस्यानुवादमात्रम् । आवेष्टनस्यैव मुख्यक्रियात्वाद्दोषत्व-

---

१ स्वस्मादिवेत्यर्थ इति पाठः ।

छन्दसीत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । **आवेष्टयद्** गर्तविशेषे बद्ध्वा स्थापितवान् । **ध्वाङ्क्षवद्** द्वितीयार्थे वतिः । अयुक्तो हि काकः पायसादिभक्षण इति तथा कृतवन्तं धृष्टं बध्नाति प्रभुः । तथा कपिरपि इन्द्रवद्व्यवह्रियमाणो हन्तव्यः, मृगत्वाद् व्याजेनैव मारणीयः, ब्रह्मणा तथैव तेषां मृत्युर्निर्मित इति । मत्स्यानां तु बुद्ध्यैव । स्त्रीजित इत्यनेनैव स्त्रियैव स्त्री विकृता न तु भगवता, अत एव ताः सजातीयातिक्रमं न कुर्वन्ति, तथा वयमपि न करिष्यामः । कृते त्वनिष्टं स्वधर्मत्यागादेव, तथा हीना वयं नोत्तमभावं प्राप्स्यामः, 'अयोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्येव न संशय' इति वाक्यात्, मर्यादोल्लङ्घने तद्रक्षकैर्दण्ड्यत इत्यविवादम् । स्त्रियो जिता अनेनेति । न हि रामः स्त्रीवश्यः । जितानां वशीकृतानां च हितं कर्तव्यमिति । तथा नगरे अस्मदनुपभोग्यो भगवान् यथा बलेस्तन्मन्वन्तरकालः । अतो हीनत्वात् स्वायोग्यं स्त्रीत्वात् व्यतिक्रममन्यावसरत्वाच्च कालमर्यादोल्लङ्घनं च न कर्तव्यमिति प्रार्थनया सख्यं न कारणीयम् । तदाह **तदलमिति** । **तत्तस्मादसितसख्यैरशुद्धसख्यैरलम्** । कपटसख्यानि न कर्तव्यानि, यतो विपरीतफलानि । तामसभावाद्वा कृष्णवर्णपरोऽसितशब्दः । ननु सर्वं परित्यज्य भगवदवलम्बनं कृत्वा भगवन्तमपि परित्यज्य क्व यास्यथेत्याशङ्क्याह **दुस्त्यज** इति । तस्य कथारूपोऽर्थो दुस्त्यजः, कथामवलम्ब्य तिष्ठामः, सोपि त्यक्तव्य इत्यस्ति मनः प्राणबाधात् । तथापि त्यक्तुमेवाशक्य इति दुस्त्यजः । सापि भगवानिव चेत्स्वयं त्यक्ष्यति तदा त्यजतु नाम, नत्वस्माभिस्त्यक्तुं शक्येत्यर्थपदम् । कालेनापि भगवद्धर्मा बोध्यन्ते

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

यद्रक्षया धर्मस्थैर्यात् ज्ञेयम् । तर्हि को वाऽपकार इत्यपेक्षायां तं वक्तुं लोकत्रयग्रहणस्य तथात्वं निषेधन्ति । **व्याजेनेत्यादि** । **पूर्वमिति** । पूजाग्रहणं दोषस्यारोपणायानुवदतीत्यर्थः । **अग्र इति** । आदेशसूत्रोत्तरम् । तथा च ततो बाहुलकार्षाद्रूपसिद्धिरित्यर्थः । सरस्वत्युक्तमर्थं वक्तुमाहुः **ध्वाङ्क्षेत्यादि** । **तथेति** । अस्य तात्पर्यान्तरमुच्यत इत्यर्थः । **अर्थपदमिति** । शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धात् । **'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः,'** 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'त्यादिभ्यः कथायाः एवार्थत्वाच्च तथेत्यर्थः । **विसृज शिरसीति** श्लोकस्य कालपक्षो न व्याख्यात इति तामिदानीं व्याकुर्वन्ति **कालेनापीत्यादिना** । **एताविति** । 'सयुजै

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मिति भावः । दोषस्य साध्यत्वाय गुणपक्षमप्याहुः । **अयुक्तो हीति** । **बुद्ध्यैवेति** । वडिशादिकं सम्पाद्येत्यर्थः । सर्वत्र दृष्टान्तार्थमिदमुक्तम् । **अत एवेति** । विरूपत्वभयादेवेत्यर्थः । **शक्येत्यर्थपदमिति** । अर्थपदेन स्वातन्त्र्यमुक्तम् । तेन तस्या अपि त्यागसामर्थ्यं सूचितमिति भावः । **दिवि भुवीति** श्लोकार्थस्तु पक्षत्रयेपि तुल्य एव । **विसृ-**

१ कोस्यापकार इति पाठः ।

श्रवणादयो धर्मत्वेन, तत्रापि सख्यमात्मनिवेदनं च बोध्यते, यथा 'सुपर्णावेतौ, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति, वेदा यज्ञाश्च न कालात्मका इति शिर उपनिषदो भवन्त्येव, तत्र भगवन्निरूपणं न कर्तव्यमिति पुष्टिश्रुतीनामभिप्रायः इतरथान्यथासिद्धिः स्यात । ननु भक्तिमार्ग इव तत्रापि भगवदुत्कर्षः प्रतिपाद्यत इति कथं निषेध इत्याशङ्क्याह **वेद्यह**मिति । स हि भवदभिमतः परमात्मा मोक्षप्रद एव, तस्य दूतेनात्यन्तनिपुणेनापि मोक्ष एव फलति, प्ररोचनार्थमेव भक्तिमिव प्रेमेव वदति । 'न वारे पुत्राणां कामाये'त्यादिभिः, 'यमेवैष वृणुत' इति च । किञ्च । शास्त्राणां सर्वपरित्याजनपरत्वम्, यथा 'आत्मकामः सर्वं परित्यजेत्' । तादृशविरक्तस्यापि नित्यमात्मानुसन्धानयुक्तस्य यदि नात्मस्फूर्तिः किं तस्योपनिषदा गुरुभिर्वा भविष्यति, तस्मात् सख्यादिकमनभिप्रेतमेव, तथापि वैदिकत्वेन भाव्यमन्यथा पाषण्डित्वं स्यात् । एवं सर्वत्र योजनीयम् ॥ १७ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

सखाया'वित्यग्रे सख्योक्तिदर्शनात् । **न कालात्मका** इति । दूतत्वेन विवक्षितो यः कालस्तदात्मका न । पूर्वकाण्डस्य तदर्थस्य च प्रवृत्त्यर्थकत्वेन साक्षाद् भगवत्प्रापकत्वाभावादित्यर्थः । **भवन्त्येवे**त्यादि । 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इति श्रुतेः शिरःश्रुतेश्च भगवद्धर्मकत्वमुख्यत्वयोः सिद्धत्वात् ता विवक्षिततदात्मका भवन्त्येव । तत्रोपनिषद्रूपे शिरसि पादं तुरीयं त्यज । एतदेवाहुः **तत्रे**त्यादि । निरूपणे को दोष इति चेत्, तत्राहुः **इतरथे**ति । भक्तिफलदातृत्वेन तस्य मोक्षं प्रत्यकारणत्वं स्यादित्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याकुर्वन्ति **किञ्चे**त्यादि । **नात्मस्फूर्ति**रिति । 'विवृणुते तनुं स्वामित्युक्तो विवरणाभावः । स च त्यक्तत्वादेवावसितस्तद्यग्रे किमित्यर्थः । इमं श्लोकं कालपक्षे व्याख्याय **मृगयुरि**वेत्यत्राप्यतिदिशन्ति । **एवं सर्वत्रे**त्यादि । तथा च 'द्वा सुपर्णा'श्रुतौ यद्यपि सख्यमुक्तम्,

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जेति श्लोकस्य कालपक्षेऽर्थमाहुः । **कालेनापी**ति । **यज्ञाश्चनेत्यत्र** । चनेत्यव्ययं न तु नकारः । किंचनेतिवत् । वेदाः कालाधीनत्वात्कालात्मका अतस्तच्छिरसामुपनिषदां कालशिरस्त्वमित्यर्थः । **भगवन्निरूपण**मिति । भगवद्भक्तिनिरूपणमित्यर्थः । कालं सम्बोध्योच्यते । त्वच्छिरसि उपनिषदि बोधितं पादं भक्तिरूपं सख्यमात्मनिवेदनं च विसृज । तत्रैतन्निरूपणं मास्तु प्ररोचनार्थत्वादिति मूलार्थः । **इतरथे**ति । तदोपनिषदैव कार्यसिद्ध्या भगवदवतारस्यान्यथासिद्धिः स्यादतो न कर्तव्यमित्यर्थः । अनभिप्रेतत्वादपि न कर्तव्यमित्याहुः । **किञ्चे**ति । मृगयुरिवेति श्लोकस्यार्थोयम् । असितसख्यैरनभिप्रेत-

ननु तर्हि कथमेव कुर्वन्तु, किमिति भगवतो दोषा उच्यन्ते, न हि भगवद्गुणतत्परा भगवद्दोषान् कथयन्ति । न वा तेषामन्यथा स्फुरतीति चेत्तत्राह **यदनुचरितेति** ।

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट्-
सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः ।
सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना
बहव इह विहङ्गा भिक्षुचर्यां चरन्ति ॥ १८ ॥

यथा भगवान् तथैव तत्कथापि, ततोप्यधिकापि । वयं हि स्त्रियः नात्यन्तं विवेकवत्यः भगवता बहुकालं स्थित्वा कथञ्चिद्व्यामोहिताः, तत्रापि न भिक्षां प्रार्थयामः, नापि भ्रान्ता इव जातिभ्रष्टा जाताः, नापि त्यक्तस्थानाः, कथा त्वल्पीयस्यापि महान्तमनर्थं सम्पादयति । तदाह यस्य भगवतः **अनुचरितम्**, भगवता तु पूर्वं चरितं, तत्पुनः व्यासादिभिरुपनिबद्धमनुचरितं जातम् । अनेन शब्दव्यवहितमपि तथा कार्यं सम्पादयतीत्युक्तम् । यथा निदाघे वस्त्रादिव्यवहितोपि भानुः सन्तापयत्येव । तत्रापि ग्रहणसौकर्यार्थमाह लीलेति ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

तथापि रामतापनीयोक्ते 'विष्णोर्नुक'मित्यत्रोक्ते च स्वरूपे तद्विपरीतदर्शनेनानाश्वसनीयं यद्यपि, तथापि नित्यसम्बन्धात् कथा दुस्त्यजेति गले पादुकान्यायेन युक्तानामस्फुरणेऽनभिप्रेतमप्यङ्गीक्रियत इत्येवं योजनीयमिति भावः ।

यदनुचरितेत्यत्र । **शब्दव्यवहित**मिति । शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धेपि 'अन्यथैवाग्निसंयोगाद्दाहं दग्धोऽभिमन्यते । अन्यथा दाहशब्देन दाहोऽर्थः संप्रती-
१०-४४-१८ यत' इति सम्बन्धमर्यादा, सा प्रकृते नास्ति । साक्षाच्चरितस्यैवात्रापि फलदर्शनात् । वैदिक्याः सृष्टेः शब्दाधारत्वस्य निर्णीतत्वात् । तत्र तत्सत्त्वेन व्यवधानमात्रं परं, तत्रापि चेदियं व्यवस्था, तदाऽव्यवधाने किं वाच्यमिति भावः । **ग्रहणसौकर्यार्थ-**

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सख्यैरित्यर्थः । **तस्मा**दिति । यतः पूर्वोक्तहेतुना आत्मस्फूर्तिरावश्यकी । तस्यां च सत्यां सख्यादिकं न सम्भवति । अतो ज्ञायतेऽनभिप्रेतमित्यर्थः ।

यदनुचरितेत्यत्र । ततोधिकापीति । अधिकानर्थसम्पादकत्वादित्यर्थः । आधिक्यं साधयितुं स्वामिनीषु भगवत्कृतं कार्यमाहुः । **वयं हीत्यारभ्य त्यक्तस्थाना** इत्यन्तम् । कथायामाधिक्यमाहुः । **कथा त्विति** । **महान्त**मिति । भिक्षाप्रार्थनं जातिभ्रंशं स्थानत्यागं च सम्पादयतीत्यर्थः ।

दुर्जरत्वं ज्ञात्वा अभक्षयन्नपि रसव्यामोहितो भक्षयति । तत्रापि न प्रयत्नसाध्यता कापीत्याह **कर्णपीयूषेति** । निमीलिताक्षेणापि कर्णामृतं पातुं शक्यम्, बहुपाने तु को वेद किं वा भवेत्, किन्तु तस्यामृतस्य **विप्रुट्** बिन्दुमात्रम्, तस्यापि **सकृददनं** सादरं मनसा ग्रहणं, तेनैव **विधूता द्वन्द्वधर्मा** रागादयो येषाम्, यैर्बद्धस्तिष्ठति, अतस्तदभावाद् **विनष्टा** भवन्ति । णश अदर्शने, यथा सर्वप्रतीत्या अगृहीता भवन्ति तथा गच्छन्तीत्यर्थः । लौकिक-वैदिकमार्गादपि पुष्टिमार्ग एवाभिनिवेशात् । अन्यानुरोधेनापि तेषां स्थितिं निवारयति **सपदीति** । ज्ञानिनोपि विरक्ताः, कर्मिणोपि स्वार्थमपेक्षाभावेऽपि परार्थमपेक्षन्ते । एतेषां तदपि नास्ति । यतः सपद्येव गृहस्थितमपि कुटुम्बं गृहं कुटुम्बं वा **दीनमप्युत्सृज्य** त्यक्त्वा स्वयमपि **दीनाः** सन्तः **बहव** एव **विहङ्गा** जाताः, **इहास्मिन्** जन्मन्येव, हंसाः परमहंसा वा । विहङ्गपदं साधारणप्रतिपादनार्थम् । इतो गताः काका गृध्रा हंसा वा भवन्तु परं गच्छन्त्येवेति ज्ञापनार्थम् । तेषां तु आकाशगतिरिव सर्वविलक्षणा भवतीति । ननु तादृशाः कथमुपलभ्यन्ते तत्राह **भिक्षुचर्यां चरन्तीति** । भिक्षुश्चतुर्थाश्रमवान्, तस्य चर्यामाचारं गृह्णन्ति । तदनधिकारिणोपि तत्फलानभिलाषिणोपि तन्मार्गरहिता अपि तदाचारं गृह्णन्तीत्यर्थः । एवं स्वधर्मं परित्यज्य परधर्मं ग्राहयति दुःखितांश्च करोति तान् तत्सम्बन्धिनश्च । स्वसुखमपि बहु नानुभावयति, अतः कथापि त्यक्तव्यैव । परमशक्यत्वान्न त्यज्यत इति भावः । पुष्टिमार्गश्रुतीनामपि भगवन्मर्यादाश्रुतयोपि नात्यन्तं द्वेष्याः किन्तु ग्राह्या एव, परं नाभिप्रेता इति ॥ १८ ॥

तृतीयपर्याये प्रथमं तामस्या **वयमृतमिति** ।

वयमृतमिव जिह्मव्याहृतं श्रद्दधानाः
कुलिकरुतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ।
ददृशुरसकृदेतत्तन्नखस्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन्भण्यतामन्यवार्ता ॥ १९ ॥

ननु यावन्ति दूषणान्युच्यन्ते तानि सर्वाण्येवासङ्गतानि प्रमाणविरोधात् । तत्राह वयमपि पूर्वं प्रमाणपरा एव जाताः । पश्चादसाधारणवाक्यत्वादनधिकारेणान्यथासिद्ध्यभावं

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

मिति । उत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेतस्त्वस्य तादृशैः स्वयमेवोक्तत्वादिति भावः । **तदभावादिति** । बन्धकाभावात् । विहङ्गपदस्य तात्पर्यान्तरमाहुः **तेषामित्यादि** । परित्यज्येत्यन्तर्भावितण्यर्थम् । कालपक्षीयं तात्पर्यमाहुः **पुष्टीत्यादि** । तथा चास्माकं विवेकराहित्यादेव स्थितिः । अन्यथा तु तदुदरंभरीणामस्माकं देह एव न तिष्ठेदिति भावः ।

निश्चित्य साधने फलव्यभिचारं दृष्ट्वा क्वचिद्वाक्ये बाधितार्थत्वमपि ज्ञात्वा निवृत्ता जाताः । भगवता हि पूर्वमुक्तं 'न मयोदितपूर्वं वा अनृत'मिति । ततः 'न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजा'-मिति । साधनकाले फलकाले च वाक्यद्वयं **जिह्मव्याहृतं** कपटेनोक्तमन्यथोक्तमन्यथाप्रतीतिं जनयति । भगवता तूक्तं पूर्वं मया नानृतमुक्तं भवदर्थे वक्ष्यामीति, भवता साधुकृत्यं न पारये इति न करिष्यामीति । परं परिज्ञाने अस्माकमेवान्यथाबुद्धिर्जाता, अयमस्मान् प्रति अनृतं न वक्ष्यति, ऋणित्ववचनात् कदाप्युदासीनो न भविष्यतीति, अत एव वयं जिह्म-व्याहृतमपि ऋतमिति सत्यमिति **श्रद्दधाना** जाताः । नन्विदानीं विचारचतुराः पूर्वं कथं भ्रान्ता जाता इत्याशङ्क्याह **कुलिकरुतमिवेति** । वयमप्यारण्याः हरिण्योपि । हरिणवेषं कृत्वा मृगयुर्गायति तदा हरिण्यो मुग्धाः पूर्वहरिणादेनं विशिष्टं मत्वा हरिणोयं हरिण-कार्यमपि करिष्यति गानादिकमधिकं चेति भ्रमात् पूर्वहरिणं परित्यज्य तत्स्थाने गताः । तदाह **अज्ञाः कृष्णवध्व** इति । भ्रमादेव द्वितीयकृष्णसारस्य वध्वो जाताः । यथा वयं कृष्णपत्न्यः । ननु को दोषो जात इति चेत्तत्राह **हरिण्य** इति । हरिणस्य हि ता भार्याः स्वाकृतिसाम्यादन्यस्य, यथा वयं गोपभार्या, नापीश्वरस्य, नापि क्षत्रियस्य, नापि यादवस्य, : स एव गोपत्वेन स्थित इति गोप एवायमस्मद्धितं करिष्यतीति प्रवृत्ताः पश्चात्स ईश्वर ईश्वरो जातः गोपिकाः परं नष्टा इति भावः । ननु किमिति नाशो भाव्यते, हरिण्यस्तु न विद्धा न तु भवत्य इति चेत्तत्र तुल्यार्थतामाह **ददृशुरिति** । एतद् ददृशुः, तावस्थामभिनयेन प्रदर्शयन्त्यः हरिणीनां तामवस्थामाहुः । हरिण्योप्युभयतो भ्रष्टा जाताः । यमेव हरिणीनां बोधने दृष्टान्तभूता इति पूर्वं हरिण्युपक्रमेण निरूप्यमाणमप्यर्थं पश्चात्स्व-प्राधान्येन निरूपयन्ति **तन्नखस्पर्शेति** । नखकामयोः स्वस्मिन्नेव प्रसिद्धिरिति बाणवेदने लक्ष्येते । तस्य भगवतः नखानां यः स्पर्शः तेन तीव्रा या स्मररुक् सा यासाम् ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वयमृतमित्यत्र । प्रमाणपरा इति । न मयोदितेति जिह्मवाक्ये **ऋतमिति श्रद्दधाना** इत्यर्थः । पश्चादेवं दृष्ट्वा ततो भगवद्वाक्य एवं न सम्भवतीति विचार एवं प्रकारेण भावं निश्चित्य निवृत्ता जाताः । पश्चादित्यस्य दृष्ट्वेत्यनेनान्वयः । साधनं न मयोदितेति वाक्यम् । फलमत्यागस्तस्य व्यभिचारे नियतत्वाभावात्साधनस्य नियतावश्यकपूर्वव्यतिरिक्त-त्वान्यथासिद्धत्वादन्यथासिद्धिः स्यात् । तदभावार्थमाहुः । **असाधारणेति** । न मयोदितेति वाक्यं न साधारण्येन प्रवृत्तं किन्तु पूर्वं नानृतमुक्तमिति कालविशेषाभिप्रायेण । तथा अस्माकमाधुनिकत्वात्तद्वाक्यविषयत्वेनाधिकार इति तद्वाक्यस्यास्मान् प्रति साधनत्वमेव अस्तीति नान्यथासिद्धिसम्भावनेत्यर्थः । **अस्मद्धितमिति** । अत्रैव स्थास्यतीत्यर्थः । वयं **नखस्पर्शतीव्रस्मररुजो** जाताः एतत्सर्वेपि ददृशुरित्यन्वयः । अन्योन्यमुपमेयोपमानभाव-

कटाक्षादयो विस्मृता अपि भवन्ति न नखादयः । अन्या वेदना तु औषधेनापि शाम्यति, स्मरस्तु स्मरणेनैव तथा भवति इति स्वस्योपमानत्वम् । **उपमन्त्रिन्निति** सामीप्येन नीतिज्ञत्वेन च सम्बोधनमाहुः । एतन्न प्रकटीकर्तव्यं ज्ञायते च भगवत्स्वरूपमिति । अतो भगवद्वार्तया क्लेश एव भवतीति **अन्यवार्ता भण्यताम्**, अन्यार्थमागतः कश्चिदहमन्य इति ज्ञाप्यतामित्यर्थः । तदैवमुपालम्भनं न करिष्यामः ॥ १९ ॥

एवमुक्त्वा सम्बन्धं विनिवार्य मूर्च्छितेव जाता । पुनः सात्त्विकराजसभावेनाह **प्रियसखेति**।

प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग ।
नयसि कथमिहास्मान्दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वे
सततमुरसि सौम्य श्रीर्वधूः साकमास्ते ॥ २० ॥

बहव एव दोषा निवृत्ताः सत्त्वप्राधान्याद्गुणकथनाद्वा, अतस्तं दृष्ट्वा प्रथमपर्यायाद् अन्यथा बुद्धिजनकत्वेन प्रकारान्तरेणागमनं सम्भावयति । भ्रमरमपि पुनरागतमिव, भगवतो दोषान्वा श्रुत्वा तत उत्थाय मूर्च्छितायामुद्धवः पुनरागत इति वा । इदानीमपि किं प्रेयसैव प्रेषितः, तदा आकाङ्क्षाधिक्यादस्मत्कार्यं भविष्यतीति भावः । हेमन्ते तासां साधनोपक्रम इति पुनर्नवम्युक्तौ व्याप्रियत इति नवमश्लोके । हेमन्तेऽपि प्रथमो मासो नवमो भवति, पुनर्दण्डकलितवदावृत्तिर्भविष्यतीति मत्वा फलदात्रा भगवता **प्रेयसा प्रेषित** इति । तथेत्यङ्गीकृते आह **वरयेति** । वरं ब्रूहि, साधनेन नेदं कार्यं सेत्स्यति । अयुक्तमपि वरेण सिध्यति । सात्त्विकः कालः भक्त्यनुगुणो वा तदीयप्रमाणान्युररीकृत्य भागवतादिकमिव प्रदर्शयन् पुनरागमनमाह । तत्रापि मन्त्रदेवतावरेणैव तत्तत्कार्यं भवति नान्यथेति ज्ञापयितुं वरयेत्युक्तम् । उद्धवेप्याशीर्वादो देयः, भ्रमरस्याप्यामोदोपभोगः कारणीय इति, **किमहमनुरुन्धे** तुभ्यं दास्यामि तत्कथयेत्यर्थः । ननु कोयं निर्बन्ध इति चेत्तत्राह **माननीयोसीति** । **अङ्गेति** स्नेहसम्बोधनं मित्रत्वात् । उपकारं हि कुर्वन् माननीयो भवति । ननु तथापि यथास्माभिर्न दीयते तथा त्वयापि न देयमित्याशङ्क्याह **नयसीति** । त्वं तु नयनार्थमागतः । अयमेवोपकारः । परं नयने साधनापरिज्ञानादस्माकं सन्देहोस्ति तत्कथयेत्याहुः **कथमिहास्मानिति** । वयं बह्व्यः स्त्रियः, गोकुलं च निरोधस्थानम्, त्वं

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कथनेन सर्वथा सादृश्यं बोधितं भवतीति भावः । **कटाक्षादय** इति । ऐन्द्रियकापेक्षया कायिकस्य प्रबलत्वादितिभावः ।

प्रियसखेत्यत्र । **सत्त्वप्राधान्यादिति** गुणात्मकत्वपक्षे । **गुणकथनाद्वेति** तद्भावमापन्ना वेति पक्षे उक्तमिति ज्ञेयम् ।

वैकः । किञ्च । **दुस्त्यजो द्वन्द्वो यस्य** । भगवान् हि नित्यभार्यः, विभज्यैव शक्तिं कृष्णो भगवानवतीर्ण इत्यवोचाम । ननु न साम्प्रतं कापि तिष्ठतीति चेत्तत्राह **सततमुरसीति** । सौम्येति सम्बोधनं साधुत्वाय । श्रीरेव वधूः, न तूरसि लक्षणमात्रम्, लोकप्रदर्शनार्थं लक्षणत्वमापन्ना । वस्तुतस्तु **साकमास्ते** सहैव तिष्ठति, सौम्यत्वात् सम्मतिर्दर्शने निरूपिता ॥२०॥

सुखेन नेष्यामीति स्वीकृतवन्तमित्याह **अपि बतेति** ।

अपि बत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान्सौम्य बन्धूंश्च गोपान् ।
क्वचिदपि स कथा नः किङ्करीणां गृणीते
भुजमगरुसुगन्धं मूर्ध्न्यधास्यत्कदा नु ॥ २१ ॥

अपीति सम्भावनायाम् । बतेति हर्षे, भगवान् उपनीतो विद्यार्थं गत इति श्रुतम् । ततः समागत्य **मधुपुर्यां** पुष्टिपुर्यामा**र्यस्य** नन्दस्य वसुदेवस्य वा **पुत्रः**, भर्तृत्वेन नामाग्रहणम् । सत्कुले प्रादुर्भूतः नास्मांस्त्यक्ष्यतीति भावः । **अधुना किमास्ते** अथवा नीत्वा यावदागमनं स्थापयिष्यतीति सन्देहात्प्रश्नः । विद्यमानोप्यन्याभिनिविष्टश्चेत्, न कार्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रायेणाह **स्मरति स पितृगेहा**निति । तदा गोकुलस्मरणादस्मत्परत्वम् । बहुवचनेन स्वच्छन्दरमणमपि सूचितम् । एवं वचनं पुरुषान्तरेऽयुक्तमित्याशङ्क्याह **सौम्येति** सम्बोधनम् । व्याजेन पृष्ट्वा विशेषतोपि पृच्छन्ती आह **बन्धूंश्च गोपा**निति । नन्दगोत्रिणो बान्धवाः अन्ये च गोपाः, **च**काराद् गोकुलस्थाः सर्वे, तदाभिनिवेशो ज्ञायत इति । एवं पृष्ट्वा पुनः स्थातुमशक्ताः स्ववार्तामपि पृच्छन्ति **क्वचिदपी**ति । रसाभासकथायां लौकिककथायां वा, स पूर्वस्वामी **नो**स्माकं सर्वासां कथामपि स्मरति । स्मरणे हेतुः **किङ्करीणा**मिति । नन्वन्तःकरणवार्ता कथं ज्ञायत इत्याह **गृणीते क्वचि**दिति । तथोत्तरं दत्तामिति ज्ञात्वा पूर्वमपि परमसन्तापानन्तरं प्रादुर्भूतमिव कथं द्रक्ष्यामीति मनोरथाभिलाषमाह **भुजमगरुसुगन्धमि**ति । कदा वा अगरुसुगन्धं भुजमगर्वपेक्षया वाऽगरुणा वा कदा वा पुनर्मूर्ध्न्यधास्यद्धास्यति ॥ २१ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अपि बतेत्यत्र । **सम्भावनाया**मिति । स्थितेर्निश्चयेप्यन्यत्र गमनसम्भावनया प्रश्न इत्यर्थः । **अथवे**ति । अत्र पक्षे यत्रार्यपुत्रोऽधुनास्ते तादृशमधुपुर्यां नेष्यसीति शेषो ज्ञेयः । भगवत्स्थितिकथनस्य प्रयोजनमाहुः । **नीत्वे**ति । यावद्भगवानत्रायास्यति तावदस्मांस्तत्र स्थापयिष्यति न वेत्यर्थः । **मनोरथाभिलाष**मिति । मनोरथसिद्ध्यभिलाषमित्यर्थः । क्रियाविशेषणमिदम् । दर्शनमनोरथसिद्ध्यभिलाषो यथा स्यात्तथाऽह । भुजाधानामिति शेषः । **उत्कृष्टे**ति । सत्त्वावस्थासु तमोवस्थासु चेत्यर्थः ।

एवं सर्वभावेन सर्वावस्थासु उत्कृष्टापकृष्टास्वपि भगवत्परत्वं बोधितम्, प्रातीतिको दोषोप्युक्तः, ततो दोषनिर्हरणार्थमुपदेशात्पूर्वमुद्धवोभिनन्दनं कृतवानित्याह **अथोद्धव** इति ।

श्रीशुक उवाच—**अथोद्धवो निशम्यैवं कृष्णदर्शनलालसाः ।**
सान्त्वयन्प्रियसन्देशैर्गोपीरिदमभाषत ॥ २२ ॥

स हि उत्सवात्मकः ताभिः दोषगुणमिश्रतया निरूपितानपि भगवद्धर्मान् गुणत्वेनैव स्वीकृतवान्, अतो भिन्नप्रक्रमेणैव **निशम्य**, दोषाभावात् तात्पर्यतः **एवं कृष्णदर्शनलालसाः** विदित्वा, यथा सभायामपि भुजमगरुसुगन्धमिति मनोरथाभिलाषः, एतादृश्योवश्यं सान्त्वनीया इति ताः **सान्त्वयन्**, तत्रापि **प्रियसन्देशै**नैव न तु स्वतः, यतो गोप्यः भगवदीयाः, आज्ञा च भगवतस्तथैवेति, इदं स्तोत्ररूपं वक्ष्यमाण**मभाषत** ॥ २२ ॥

तासां स्वाभाविको दोषोपि भगवत्कृत इति भगवद्गुणैः गुणा एव त इति ज्ञापयितुं षड्भिः स्तोत्रमाह **अहो** इति ।

उद्धव उवाच—**अहो यूयं स्म पूर्णार्था भवत्यो लोकपूजिताः ।**
वासुदेवे भगवति यासामित्यर्पितं मनः ॥ २३ ॥

तासामभिनन्दनं हि भक्तत्वात् भक्तेश्च, तासु भक्तिस्थापनं च ।
तत्राप्यनन्यता तासां सर्वभावेन च स्थितिः । अतः कृपा हरेर्युक्ता सफलत्वाय सोच्यते ।

अहो इत्याश्चर्येयमस्मदादीनां अपि दुर्लभो भावः एतास्विति, स च भावः सर्वप्रसिद्धः, कादाचित्को हि न तथा, सामान्यतो भक्तस्तोत्रव्यावृत्त्यर्थं **यूय**मिति । **पूर्णः** अर्थो यासाम्, भक्तिः स्वतन्त्रफलेति । ततश्च यथा भगवान् स्वतन्त्रः तथा भवत्योपि जाता इत्याह **भवत्यो लोकपूजिता** इति । भवच्छब्दलोकशब्दौ सर्वसाधारण्यार्थौ । तेषां भ्रमात् प्रवृत्तिं वारयति **वासुदेवे भगवती**ति । **यासां** भवतीनां प्रसिद्धानां **इति** पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वभावेन **भगवति मनः अर्पित**मिति ॥ २३ ॥

नन्वयं भावः सुलभः कामाच्च जात इति तत्राह **दानव्रते**ति ।

दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।
श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥ २४ ॥

दानादिभिः सर्वैः कृष्णे स्नेह एव साध्यते । स चेत् कामेनैव जातः किं दानादिना । स्नेहे वैलक्षण्याभावात् । फले वैलक्षण्याभावे साधनवैजात्यमप्रयोजकम् । 'तदघं हित्वे'ति विशेषस्तूक्तः । **दानं** तुलापुरुषादि । **व्रत**मेकादश्यादि । **तपः** कृच्छ्रादि । **होमः** काम्यः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अहो इत्यत्र । षण्णां श्लोकानां वाक्यार्थानाहुः । **तासामिति भक्तेश्चे**ति **अभिनन्दनमिति** पूर्वेणैवान्वयः ।

होत्रादिरपि । **जपो** मन्त्रादिः । **स्वाध्यायो** वेदाध्ययनम् । वेद एव वा सर्वविधोपि । **मो** योगादिः, अन्यानि श्रेयांसि कूपारामादीनि, सर्वेषामेषां एकस्य तूभयत्वे संयोगत्वमितिन्यायेन तत्तत्फलसाधकत्वं भक्तिसाधकत्वं च । अन्यैरित्यविहितैरपि, **कृष्णे** ानन्दे, तस्यैव फलत्वमिति एतदर्थमेवाविर्भूत इति वा । 'भक्तियोगवितानार्थ'मिति वाक्यं शब्देनोच्यते । **साध्यत** इत्यनेन आत्मत्वेन नित्यस्नेहो निवारितः ॥ २४ ॥

तर्ह्यस्मद्भक्तिरन्यादृशीति चेत्तत्राह **भगवतीति** ।

भगवत्युत्तमश्लोके भवतीभिरनुत्तमा ।
भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा ॥ २५ ॥

सत्यं भिन्ना परं सर्वोत्तमा । उत्तमैरपि श्लोक्यत इति तेषामपि वाक्यमेव भगवति वंभूतं मनः । **भवतीभिरि**ति बहुत्वं सामर्थ्यं च द्योतितम् । न उत्तमा यस्याः भवदीयाः अन्या भक्तिरस्ति । अतो ब्रह्मकल्पमारभ्याद्यप्रभृति भक्तिर्वृद्धाऽद्य पर्यवसिता, ो भवतीभिरेवेयं दर्शिता । एतदस्मदादीनां भाग्येन एतादृश्यपि भक्तिरस्तीति । एतेन लोकप्रसिद्धायां भक्तौ दानादिसाधनानि श्रूयन्ते । अस्यां तु प्रसिद्ध्यभावात्साधनमपि पश्याम इति भावः सूचितः । ननु बहिर्मुखेष्वेवैता उत्तमा इति चेत्तत्राह **मुनीनामपि** र्लभेति । अन्यथेदं परित्यज्य मननार्थं कथं प्रवृत्ता भवेयुः ॥ २५ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

दानव्रतेत्यत्र । ननु वैजात्यस्य कथमप्रयोजकत्वम्, 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिर्हि जायते' इत्यादिषु
१०-४४-२४ पापनिवर्तकत्वं तेषामुक्तमिति तेषामपि सहकारित्वस्यावश्यकत्वादित्यत ाहुः **तदघं हित्वेति विशेषस्तूक्तः** । तथा च ये उक्ताधिकारिणो मार्यादिकास्तान्प्रति, तु पुष्टान् प्रति, इत्यप्रयोजकत्वं सूपपन्नमेवेत्यर्थः । एतदेव न्यायेनोपष्टभ्नन्तः शङ्कांतरमप्यपनुन्ति **सर्वेषामि**त्यादि । तथा च भक्तिसाधकत्व अधिकारिविशेषपरत्वे च न सन्देह इत्यर्थः ।

भगवत्युत्तमश्लोके इत्यत्र । **अन्यथे**त्यादि । यद्यपि एतत्त्यागेन मननग्रहणे एतस्या उत्कृष्टत्वं नायाति, त्यागस्य निकृष्टविषयकत्वात्, तथापि स्वस्य
१०-४४-२५ मुनित्वेन मननरसाभिज्ञत्वात्, तदपेक्षया अस्यामुत्कृष्टत्वं प्रतिभातमिति था वयं तदभिलाषं न कुर्मः, एवमन्येपि चेज्ज्ञानीयुस्तदेमां परित्यज्य मननं कुर्युरिति ज्ञानाावादेव तेषां तत्र प्रवृत्तेरियमुत्कृष्टेति भावः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवतीत्यत्र । सामर्थ्यं चेति । साधनं विनापि भक्तिप्रवर्तनसामर्थ्यमित्यर्थः ।

न केवलं स्नेहोत्कर्षेणैव भवतीनामुत्कर्षः किन्तु प्रपत्तिरप्युत्कृष्टेत्याह **दिष्ट्येति।**

दिष्ट्या पुत्रान्पतीन्देहान्स्वजनान्भवनानि च ।
हित्वा वृणीत यूयं यत्कृष्णाख्यं पुरुषं परम् ॥ २६ ॥

प्रपत्तिबाधका एते पुत्रादयः, पुत्रादीनामासक्तिजनकत्वात, अनासक्तो हि प्रपद्यते, स्त्रीणां सुतरामेवैते प्रतिबन्धका इति गणयति । देहाः स्वस्यैव अवस्थाभेदेन भिन्नाः नानाविधोपयोगा इति तदपेक्षाभावाय बहुवचनम् । स्वार्थे विनियोगाभावात्त्यागः । अन्यथा भगवतः स्थाने गच्छेयुः । किन्तु भगवदाकाङ्क्षामेव भावयमानास्तिष्ठन्तीति पुत्रादिवद् देहत्यागोपि । तथा भिन्नानां स्वजनानां गोपिकानां परस्परमपि प्रासङ्गिकः समाजः, गृहाणामाधारभूतानामपि परित्यागः पूर्वमुपपादितः । चकाराल् लोकानामपि । वृथा परित्यागं वारयति **वृणीतेति । पुरुषपरित्यागो** दोषायेति तदर्थमाह **परमिति** । व्यभिचारिण्योपि यदि पतिं भजन्ति तदापि पूर्वदोषं परित्यज्य कृतार्था भवन्ति । जगति प्रायेण चर्षणीरूपाः व्यभिचारिण्य

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

दिष्ट्येत्यत्र । प्रपत्तिस्तदेकतानत्वम् । इदमेव चानन्यत्वम् । **भगवदाकाङ्क्षा**मिति । भगवत्कृतां स्वाकाङ्क्षाम् । **भिन्नाना**मिति । भगवद्वार्तोपयोगि-
१०-४४-२६
भिन्नानाम् । **व्यभिचारिण्य** इत्यादि । मूले **पर**मित्यनेन 'तथा पुरुषशब्दोयं वासुदेवे प्रतिष्ठितः । स्त्रीप्रायमितरत् सर्वं जगद्ब्रह्मपुरःसरमिति' 'भगवानिति शब्दोयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातन'इत्यादिवाक्यैः पुरुषत्वं भगवत्येव सत्यमन्यत्र तु गौणं 'ते सर्वे पुरुषांशत्वादुच्यन्ते पुरुषा इति' । इति वाक्येन पुरुषांशत्वाच्च, 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं, समन्ततः पाति भयातुरञ्जन'मितिवाक्यात्पतित्वमपि तत्रैव मुख्यम्, तेन विवाहित इवात्र वाचनिकत्वस्य तौल्येप्युक्तविशेषत्वसत्त्वादेतद्भजनमेव मुख्यमिति सूचितम् । एवं सति 'व्यभिचारादृतौ शुद्धि'रित्यादिवाक्याल्लौकिके गौणेपि यत्रैवं भजनव्यवस्था, तत्रैवं मुख्यभजने कः सन्देह इति भावः । नन्वेवं **गौणपति**भजनस्यापि कृतार्थताहेतुत्वे **तत्त्यागेन** भगवद्भजनस्य कथमुत्कृष्टत्वमित्यत आहुः **जगती**त्यादि । **चर्षणीरूपा** जन्मभिः परिभ्रमणशीलाः । तत्र जन्मभेदान्न दोष इति चेत्तत्राहुः

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भातेर्डवतुरिति सूत्रात् । भातीति दीप्तिकथनेनेदं सामर्थ्यं सूचितमिति भावः । **मुनीना**मन्तर्मुखत्वं साधयति । **अन्यथेति** । अन्तर्मुखत्वाभावे । दानादि साधनं **परित्यज्य** मनने **कथं प्रवृत्ता** भवेयुरतोन्तर्मुखास्तेषामपीयं भक्तिः प्रार्थ्येत्यर्थः ।

दिष्ट्येत्यस्य व्याख्यानान्ते पुरुषपरित्यागे दोषाभावमुपपादयितुमाहुः । **जगतीति ।**

१ हेतुत्वेन अग्रे इति पाठः ।

एव, परं दिनवज्जन्मव्यवस्था, अतः परः पुरुषः सेव्य एव । ननु पूर्वमपि स्थिताः यथा दोषात्तोपगता एवमग्रेऽपि भविष्यतीति किं परमपुरुषप्रपत्त्येत्याशङ्क्याह वृणीमहेति । इदानीं हि चरप्राप्तो भगवान् पूर्णमिच्छयेति विशेषः । किञ्च । कृष्णाख्यमिति । स हि तदर्थमेवावतीर्णः, प्रमेयबलेनापि न त्यक्ष्यति, पुरुषत्वेन फलान्तराभावेन न काचित् क्षतिः ॥ २६ ॥

एवं भक्तिप्रपत्ती निरूप्य सर्वात्मभावं निरूपयति सर्वात्मभाव इति ।

सर्वात्मभावोधिगतो भवतीनामधोक्षजे ।
विरहेण महाभागा महान्मेनुग्रहः कृतः ॥ २७ ॥

तदुपपादितं दशधा । तत्रापि विशेषमाह विरहेणेति । संयोगे भवेदपि तादृशी मतिः, सर्वोप्यात्मनो भावः भगवत्येवाधिकृतः उत्तरोत्तरवृद्धिमारब्ध इव । विषयस्याप्यलौकिकत्वमाह । अधोक्षज इति । अधः अक्षजं यस्मादिति, कोपि भावः तत्र कर्तुमशक्यः, तादृशे सर्वात्म-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

परमिति । 'वासांसि जीर्णानि' इति वाक्यात् स्थूलशरीरस्याप्रयोजकत्वात् प्रतिक्षणं भेदेनापि तथात्वाल्लिङ्गशरीरस्य च तस्यैव जन्मान्तरेपि सत्त्वादेकस्थूलशरीरे यथा तत्परिच्छेदकस्य दिनरूपकालस्य न व्यभिचाराभावसाधकत्वमेवं सूक्ष्मतत्परिच्छेदस्य जन्माद्युपलक्षितकालस्यापि न तथात्वमतो याः प्रभोरभक्तास्ताः पतिव्रता अपि तत्प्राया एवेत्यर्थः । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । तथा च या न त्यजन्ति तासामप्येतदावश्यकमिति किं वाच्यमेतस्योत्कर्ष इत्यर्थः । स्थिता इति । भजनं कुर्वन्त्यः स्थिताः । दोषादिति । भगवता तथात्वेन विचारिताद् गोपसम्बन्धत्वेन दोषविचारितादित्यर्थः । पुरुषत्वेनेति । 'पुरुषान्न परं किञ्चित्, सा काष्ठा सा परा गति'रिति श्रुतेरित्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रत्युत पुरुषभजने व्यभिचार इत्यर्थः । तदुपपादयन्ति दिनवदिति । पूर्वदिनसिद्धस्वपतित्यागे इव जन्मान्तरसिद्धस्वपतित्यागेपि व्यभिचार इत्यर्थः । पूर्वमपीति । श्रुतित्वदशायामपीत्यर्थः । प्रलये वेदानां भगवद्धृदयस्थत्वोक्तेरिति भावः । दोषादिति । प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधनाधिकारलक्षणदोषादित्यर्थः । इदानीं हीति । गोपीत्वदशायामित्यर्थः । अत एव 'गोप्यो भूत्वा हरिं गता' इति वाक्यम् । यद्यपि रुयर्थमेव प्रादुर्भूतत्वात्प्रमेयबलेन न त्यक्ष्यति तथापि फलं मोक्षादिकमेव दास्यति । तथा सति स्वतन्त्रभक्तिहानिरित्यत आहुः । पुरुषत्वेनेति । नायकत्वेन नायिकासु रसरीत्यैव स्वानन्दं दास्यति न तु मोक्षादिकमतो न स्वतन्त्रभक्तिहानिरित्यर्थः ।

सर्वात्मभाव इत्यत्र । दशधेति । भगवता सह सँल्लापादिदशप्रकारैः सदा तद्भावनमिन्द्रियवतां फलमिति पूर्वमुपपादितमित्यर्थः । सर्वोपीति । दशप्रकारकोपीत्यर्थः ।

भावो दुर्लभः। तत्रापि बह्वीनाम्, तत्रापि साधनरहितानां **भवतीनाम्**। तर्हि साधनाभावे दृश्यमानं कार्यं भ्रमप्रपन्नं भविष्यतीत्याशङ्कयाह हे **महाभागा** इति। भवतीनामुत्पत्तिशिष्टमेव तादृशं भाग्यं साधनमिति न साधनाभावः। ननु स्तुतिरेवैषा क्रियते न वस्तुत इत्याशङ्कयाह **महान्मेनुग्रहः कृत** इति। न हि कोपि परस्तोत्रं कुर्वन् आत्मनो गुणभावमङ्गीकरोति, अतः स्वाभिप्रायप्रदर्शनेन त्वयाप्येवं कर्तव्यमिति उपदेशेन महानेवानुग्रहः कृतः ॥ २७ ॥

अतोनुगृहीतेन धाष्टर्यात् किञ्चिद्विज्ञाप्यत इत्याह **श्रूयता**मिति।

श्रूयतां प्रियसन्देशो भवतीनां सुखावहः।
यमादायागतो भद्रा अहं भर्तृरहस्करः ॥ २८ ॥

स्तोत्रवदेतदप्यनभिप्रेतं ज्ञास्यन्तीत्याह **प्रियसन्देश** इति। भगवतोयं सन्देशः प्रियत्वात् प्रीतिजनक एव भविष्यति, सन्देशपदेन चैतज् ज्ञापयति। तदुक्तं भवतीभिरवश्यं कर्तव्यमिति। अन्यथा तदुपदेशं शृणुतेत्येव वदेत्। प्रियेणोपदिष्टत्वाद् असाध्यता दुःखसाध्यता च निवृत्तैव। कदाचिदन्यार्थमुपकारवद्वदेत्, तद्व्यावृत्यर्थमाह **भवतीनां सुखावह** इति। दृष्टफलापेक्षा भवत्यः, सुखं चावहतीति तत एव सुखं, न तु भवतीनां पुनः साधनान्तरापेक्षापि। नन्वेतादृशत्वे किं प्रमाणं तत्राह **यमादायागत** इति। मया हि प्रथमतः सोर्थो ज्ञातः, ज्ञायते च भवतीनामधिकारः। एवमपि सति यत्पुनः तमेव सन्देशमादायाहमागतः। किञ्च। **भर्तृरहस्करः**। भर्ता हि स भवतीनां ममापि। स तमुपायं न वक्ष्यत्येव येन वयमभृताः भवामः। नापि प्रायिकोर्थः, यतोहमेकान्त एवाभिप्रेतं करोमि, एकान्तं वा करोमि, गूढकर्ता न प्रतार्यते, भर्ता च न प्रतारकः। अतः सन्देशो यथोक्तफलकः ॥२८॥

तमेवाह दशभिः **भवतीना**मिति।

श्रीभगवानुवाच—**भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित्।**
आत्मत्वाद्भक्तवश्यत्वात्सत्यवाक्त्वात्स्वभावतः ॥ २९ ॥

षड्भिः स्वरूपकथनं पुरुषार्थास्ततः परैः। जीवब्रह्मविभेदेन द्वेधा रूपं निरूप्यते ॥१॥
दोषाणां मूलभूतस्य विरहस्य निवारणे। बन्धमोक्षव्यवस्थायां जीवो द्वेधा निरूप्यते ॥२॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

आत्मनः अन्तःकरणस्येत्यर्थः। **उत्तरोत्तरवृद्धि**मिति। प्रापयितुमिति शेषः। वृद्धिं प्रापयितुमेताभिरारब्ध इत्यर्थः।

श्रूयतामित्यत्र। **अन्यथेति**। **उपदेश** आज्ञा। सा तु स्वागतमित्यादिवाक्यवदकृतापि भवेदित्यर्थः।

भवतीनामित्यत्र। **विरहस्य निवारणे** इति। निमित्तसप्तमीयं, निवारणार्थं

---

१ अत्रान्तरितोर्धश्लोकः श्रीवल्लभाचार्यैः प्रकटीकृतः।

आश्रयत्वाच्च कर्तृत्वाद् द्वेधा ब्रह्मापि रूप्यते । दोषाभावप्रतिज्ञाद्ये हेतुभिर्विनिरूप्यते ॥३॥
फलं जीवेपि येनैषा बुद्धिर्नश्यति सर्वथा । गुणा विभाजका यस्मात्त्रिभिस्त्रिभिरुदीर्यते ॥४॥
तत्र प्रथमं वियोगाभावाय मूलहेतुं वदन् प्रतिजानीते। **भवतीनामिति**। **वियोगः** स्वाभाविकः, औपाधिकः, अज्ञानतश्चेति त्रेधा भवति। आत्मनां जीवानामेकत्वात् परस्परं भेदाभावेपि औपाधिको भेदोस्ति, तत्रोपाधयः उद्गमो वा, माया वा, भगवदिच्छा वा, अज्ञानं वेति वादा-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः।

भवतीनामित्यत्र । षट्सु मध्यमानां चतुर्णामर्थमुक्त्वा आद्यन्तयोराहुः **दोषेत्यादि** । फलं भगवत्प्राप्तिरूपम् । 'एतदन्त' इति श्लोके निरूप्यत
१०-४४-२९ इत्यर्थः । **एषेति** । त्यागावगाहिनी । नन्वस्त्वेवं तथापि त्रिभिस्त्रिभिर्ब्रह्मजीवयोः स्वरूपकथनस्य किं तात्पर्यमत आहुः **गुणा** इत्यादि । **विभाजकाः** । जीवब्रह्मभेदभ्रमजनकाः । **तस्मा**दिति शेषः । वियोगः संयोगाख्यस्पर्शाभावो न तु विभागात्मा । स जीवानां भगवता सह न वास्तवो नाप्यागन्तुकः, किन्त्वज्ञानकृत इति विशेषतो वक्तुं तस्य सामान्यतो हेतुभेदात्त्रैविध्यमाहुः **स्वाभाविक** इत्यादि । तत्र सिद्धान्ते ब्रह्मवादाच्चित्त्वेन सजातीयत्वाच्चाद्यो जीवेष्वपि नास्तीत्याहुः **आत्मना**मित्यादि । मर्यादाप्रवाहपुष्टिभेदेनोपाधीन्वक्तुमाहुः **तत्रे**त्यादि । **उद्गमः** 'यथा प्रदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा' इति मुण्डकोक्तः । **माया** 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'ति तापनीयोक्ता । श्रुत्यन्तरे जलचन्द्रदृष्टान्तेनांशानुप्रवेशान्नालीकत्वं, **भगवदिच्छा** 'बहुस्यां प्रजायेये'ति तैत्तिरीयोक्ता । **अज्ञानं**, अविद्या, उपाधिर्मायावादे, तदपि वाक्याभासेषु 'इन्द्रो मायाभि'रित्यादिषु सिद्धम् । एवं सृष्टिभेदेन जीवानामितरेतरभेदस्यानेकविधत्वे ब्रह्मणः सर्वत्रैकत्वादुपाधित्रयस्याभेदकत्वेन वियोगे तुरीय

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

जीवब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते इत्यर्थः । विरह एव नास्ति । उभयस्वरूपविचारेण भेदाभावादित्यर्थः। **बन्धेति**। क्रमोत्र न विवक्षितः। किन्तु प्रथमं ब्रह्मस्वरूपनिरूपणम्। पश्चाज्जीवस्वरूपनिरूपणम् । **फलमिति** । समाम्नायादीनां फलं मनोनिरोधनं जीवे । अपिशब्दात्तेन ब्रह्मण्यपि दोषारोपाभावलक्षणं फलं सिद्धम् । तद्विशदयन्ति । **येनैषेति** । येन मनोनिरोधेन एषा दोषारोपलक्षणा बुद्धिर्नश्यति तत्फलं ब्रह्मण्यपि सिद्धमित्यर्थः । **गुणा** इति । उभयस्वरूपनिरूपणेऽपि **गुणा** एव विभाजका अतो द्वयमपि त्रिभिस्त्रिभिरुदीर्यते । प्रतिज्ञामादाय ब्रह्मस्वरूपनिरूपणं त्रिधा । फलमादाय जीवस्वरूपनिरूपणं च त्रिधेत्यर्थः ।

न्तरम् । जीवब्रह्मणोस्तु भेदे अज्ञानमेव हेतुः, सुतरां वियोगे । ब्रह्मणस्तु तदुभयाभावान् न जीवैः सह कथञ्चिद् भेदः । भगवांस्त्यक्त्वा गत इति हीर्ष्यादौ हेतुः । स नापि त्यजति, नापि त्यागं मन्यते । जीवास्तु भगवन्तं त्यक्ष्याम इति वदन्तः भ्रान्ता एव । अतोऽयमर्थो निरूपणीयः । तत्र द्वेधापि प्रतिजानीते, भवतीनां वियोगो मम नास्ति, मम च वियोगो भवतीनां नास्ति । एकत्र कृतघ्नता, अपरत्र दुःखं च फलति । वस्तुस्वरूपेण वियोगाभावेऽपि एकदेशेन वृक्षकपिवियोगवत् कालभेदेन च स्त्रीपुरुषवच्च वियोगः संभवति, तदुभयं निषेधति **नहि सर्वात्मने**ति । क्वचिदिति काले, सर्वात्मना केनाप्यंशेनेति देशे । एवं चतुर्धा भवति । अत्र प्रायेण साधनचतुष्टयप्रतिपादकं अर्धमन्तरितमिति प्रतिभाति । **आत्मत्वाद् भक्तवश्यत्वात् सत्यवाक्त्वात्स्वभावत** इत्येवं रूपम् । गोपिकावियोगो भगवतो नास्ति, भगवानात्मेति, भगवद्वियोगश्च न गोपिकानाम्, भक्तवश्यत्वात्, कालभेदेनापि न वियोगः न पारयेहमिति । न ह्येतावदुक्त्वा एतावत्यर्थे तासामिच्छां किं न पूरयेत् । भगवतश्चायं स्वभावः यत् स्त्रीषु कृपावान्, अतः केनाप्यंशेन ता न परित्यजति, विशेषहेतव एते चेद्भवन्ति ॥ २९ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

एव हेतुरित्याहुः **जीवे**त्यादि । तेन सिद्धमाहुः **ब्रह्मण** इत्यादि । **तदुभयाभावा**दिति । भेदाज्ञानयोरभावात् । तावता भगवति त्यक्तत्वबुद्ध्यापादितो दोषोपि नास्तीत्याहुः **भगवानि**त्यादि । एतन्निरूपणप्रयोजनमाहुः **जीवा** इत्यादि । **अत** इति । वियोगविनिवारणायैव सन्देशस्य प्रेषितत्वात् । एतावत्कथनप्रयोजनमाहुः **तत्रे**त्यादि । **तत्रे**ति । स्वस्मिन् भक्तेषु च । उभयत्रापि दोषाभावबोधनस्यावश्यकत्वादिति भावः । **चतुर्धे**ति । भगवत्कृतभक्तकृतकालकृतदेशकृतभेदेन तथेत्यर्थः । **चेद्भवन्ती**ति । तदा पूर्वोक्तो वियोगश्चतुर्धा भवतीत्येवं पूर्वग्रन्थेनान्वयः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तदुभयाभावादिति । उपाधेरज्ञानस्य चाभावाद् ब्रह्मणो न भेदः । किन्तु जीवोऽज्ञानाद् भेदं मन्येत । तदज्ञानं निवारणीयम् । दुःखदत्वादित्यर्थः । स्वाभाविको भेदस्तु श्रुत्यैव निराकृत इति नात्र पृथङ् निराक्रियते इति भावः । **एकत्रे**ति । भगवति कृतघ्नता, स्वामिनीषु दुःखं चेत्यर्थः । **वस्तुस्वरूपेणे**ति । समुदायरूपेणेत्यर्थः । **स्त्रीपुरुषवच्चे**ति । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी'ति श्रुतेः । स्त्रीपुंसयोरैक्येपि कालभेदेन जन्मान्तरे वियोगो जायते एव तथेत्यर्थः । **एवं चतुर्धे**ति । गोपिकानुयोगिको भगवत्प्रतियोगिकः । भगवदनुयोगिको गोपिकाप्रतियोगिकः । कालिकः । दैशिकश्च । एवं चतुर्धा वियोगो भवतीत्यर्थः । **विशेषहेतव इति** । इमान्धर्मांश्चेद्भगवान्प्रकटीकुर्यादित्यर्थः ।

सामान्यहेतूनाह यथा भूतानीति द्वाभ्याम्।

यथा भूतानि भूतेषु खं वाय्वग्निर्जलं मही।
तथाहं च मनःप्राणबुद्धीन्द्रियगुणाश्रयः॥ ३०॥

भगवानाश्रय इति ता विहाय क्व यास्यति, अन्यथा आधाराभावे तासां स्वरूपमेव न तिष्ठेत्। अथ देहभावेन आत्मा गौण इति देहेन सह वियोग आविर्भूतस्योच्येत। तदपि न घटते, समवायिकारणत्वेन तेषु वर्तत इति, अन्यथा देहा निःस्वभावाः स्युः। आविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारी। अन्यथा स्वरूपनाश एव स्याद् यथाग्निकाष्ठयोः। पूर्वसम्बन्धेनैवैता अर्धदग्धाः, पुनः सम्बन्धेन सर्वदाह एव स्यात्, सुखानुभवस्तु स्वान्तःस्थिताग्न्यभिव्यक्तिवत्स्वान्तःस्थितभगवदभिव्यक्त्या, सर्वथाभिव्यक्तौ काष्ठांशो ज्वलिष्यतीति न सम्बध्यते, यतो भगवान् प्रलयकर्ता। स्थितिहेतुत्वान् नैकदेशेनापि वियोगः संभवति। तदाह दृष्टान्तेन। **यथा भूतानि** महाभूतानि अन्येषां भूतानामाधारभूतानि सन्ति तेभ्यो न वियुक्तानि भवन्ति। तथा भगवानपि देहांशेन न वियुक्त इति दृष्टान्तेनैव साधितम्, प्रकरणेनैव तल्लभ्य-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः।

यथा भूतानीत्यत्र। समवायित्वेन भगवत्स्थितौ गमकमाहुः **अन्यथेत्यादि**। **निःस्वभावाः स्युरिति**। भगवत्स्वभावरहिताः स्युः। इदं भाति। 'रसो
१०-४४-३० वै स' इतिश्रुत्या भगवान् रसात्मकः। तदुपादेयत्वेनैतद्देहानामपि तथात्वम्। तदेव भगवतोक्तं 'मदात्मिका' इति। मत्स्वरूपा इति व्याख्यातं च। तथा च समवायित्वेन भगवत्स्थित्यभावे एतद्देहानां रसस्वभावतैव न स्याद् इतरदेहवदिति। नन्वेवं सति वियोगस्य किं प्रयोजनमत आहुः **आविर्भूतेनेत्यादि**। **अग्निकाष्ठयोरिति**। सम्बन्धबाहुल्य इति शेषः। तत्रापि गमकमाहुः **पूर्वसम्बन्धेनेत्यादि**। **अर्धदग्धा इति**। देहांशेऽर्धस्फुरितभगवत्स्वरूपा इति पुनः सम्बन्धे स्वस्वरूपस्फूर्तिरहिता एव भवेयुरित्यर्थः। **काष्ठांश** इति,कार्यत्वेनाभिध्यातः स्वात्मांशः। **प्रकरणेनैव तल्लभ्यमिति**। वियो-

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

यथा भूतानीत्यत्र। **भगवानाश्रय** इति। अत आद्यो गोपिकानिरूपितो वियोगो न सम्भवति। आश्रयत्वात्ता विहाय न यास्यति। अतस्ताभिस्त्यक्तो न भवतीत्यर्थः। अग्रिमश्लोकार्थमाहुः। **अथेत्यारभ्य प्रलयकर्तेत्यन्तेन**। **प्रलयकर्तेति**। प्रलयकर्तृत्वात्तत्सम्बन्धे सर्वदाहो भवेत्। अतो न सम्बध्यते इत्यर्थः। एतेन श्लोकेन द्वितीयवियोगाभाव उक्तः। कालिकवियोगाभावोपि। यथेति श्लोके दृष्टान्तद्वयं व्याख्यातम्। तत्राद्येन दैशिकवियोगाभाव उक्तः। द्वितीयेन दृष्टान्तेनोत्तरार्धेन चाद्यवियोगाभाव उक्तः।

मिति अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः । साधारणदृष्टान्तेन च । चकारात् पुनरुक्तेन दृष्टान्तान्तरमाह । तथाहमिति । देहव्यतिरिक्तानि च **मनःप्राणबुद्धीन्द्रियगुणात्मकानि**, तेषामप्यह**माश्रयः**, समसङ्ख्यार्थं पञ्च गणिताः, सत्त्वादिगुणेषु प्रकृतेरन्तर्भावः अहङ्कारस्य च, त्रिगुणात्मकत्वाद् बुद्धौ चित्तस्य । प्राणाः दशेन्द्रियाणि च, सङ्कल्पादिसर्वधर्मसहितं च मनः । क्रमे च 'अन्नमयं हि सौम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वागि'ति, सा हि बुद्ध्यात्मिका ज्ञानप्रधाना, यथा रूपं क्रियाप्रधानम् । इन्द्रियाणि प्राणेन वायुना पुष्टानि, गुणाश्चाकाशे, अत एवाभ्रतमःप्रकाशा आकाशे भवन्ति न भवन्तीति च । **खं वाय्वग्निर्जलं मही**त्युत्पत्तिप्रकारेणाधारत्वेन वा गणना, अन्नं महीति पर्यायः । एतेषु जीवस्थितेषु कारणभूतान्येतानि सन्तीति वक्तव्येपि प्रसिद्ध्यभावान् नोक्तम् ॥ ३० ॥

अतः परं कारणभूतत्वात् कार्यस्य न कारणव्यतिरेक इति भगवद्विरहो गोपिकानां नास्तीति वक्तुमाह **आत्मन्येवेति** ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

गाभावसाधकप्रसिद्धपूर्वार्धसम्बन्धेनैव तद् आश्रयत्वं लभ्यमित्यर्थः । उभयाकाङ्क्षाविशिष्टवाक्यस्यैव प्रकरणत्वादिति । **साधारणदृष्टान्तेन चेति** । समवायित्वबोधकेन । तथा च भवद्देहनिरूपितो वियोगो मम नास्ति । आश्रयत्वात्समवायित्वाच्च, भूताश्रयसमवायिमहाभूतवदिति फलति । **देहव्यतिरिक्तानी**त्यादि । एवं च भवन्मनःप्राणबुद्धीन्द्रियगुणनिरूपितवियोगाभाववानहम्, तत्तदाश्रयत्वात्, भूताश्रयमहाभूतवदित्यत्र फलति । देहास्थितानां शेषाणां वियुक्तत्ववारणायात्रैवान्तर्भावमुपपादयन्ति । **सत्त्वादी**त्यादि । नन्वाश्रयत्वेन दैशिको वियोगो मास्तु, वास्तवस्तु कथं वारणीय इत्याकाङ्क्षायां समवायित्वमत्रापि वक्तुमाहुः **क्रमे चे**त्यादि । **सेति** वाक् । **अभ्रतमःप्रकाशा** इति । तदुपलक्षितानि रजस्तमःसत्त्वानि । तथा च न तेन स इत्यर्थः । नन्वेवमेतत्स्फुटमेव कुतो नोक्तमित्यत आहुः **एतेष्वि**त्यादि ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पुनरुक्तेति । पूर्वार्धे निराकाङ्क्षता जाता । इममेव पूर्वार्धे पुनः पठित्वा उत्तरार्धेन योज्यमिति भावः । अत्र व्याख्याने त्रयो गुणाः । दशेन्द्रियाणि मनःप्राणबुद्धयश्चेति षोडश । प्रकृत्यहङ्कारयोर्गुणेष्वन्तर्भावः । एवमष्टादश बुद्धौ चित्तस्य । एवमेकोनविंशतिः । पुनरुक्ते पूर्वार्द्धे खमादिपञ्चकम् । एवं चतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि । अष्टाविंशतिपक्षो ब्रह्मवादसिद्धस्तस्यात्र विशेषतो नोपयोग इति भावः । पञ्चभूतानां मनआदिषु सन्निवेशोपि भवतीत्याहुः **क्रमे चेति** । मनःप्राणबुद्धीनामन्नजलतेजोरूपत्वं श्रुतिसिद्धम् । **इन्द्रियाणि** वायुपुष्टत्वाद्वायुरूपाणि । **गुणाश्चाकाशे भवन्ती**त्याकाशरूपाणीत्यर्थः ।

आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये ।
आत्ममायानुभावेन भूतेन्द्रियगुणात्मना ॥ ३१ ॥

कर्ता भगवान् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुतेः । समवायश्च भगवान् 'तस्माद्वा एतस्मा'दिति श्रुतेः । 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'ति श्रुतेश्च कार्यमपि स्वयमेव । जीवपरत्वेऽपि सुतरामत्र न सन्देहः । आधारे सन्देह इति समवाय्यतिरिक्ताधारं निरूपयन्नाह **आत्मन्येवेति** । यथा कुलालश्चक्रे घटं करोति, आत्मानात्मसङ्करप्रतिषेधाय एवकारः । करणस्य भिन्नत्वमाशङ्क्याह **आत्मनेति** । वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषाभावाय कार्यस्याप्यन्यत्वं निवारयति **आत्मानमिति** । कदाचिदानीय कश्चिद् घटादिकमपि स्वस्मिन् स्थापयति स्वपादं च स्वजघने, स्फोटयति च स्वस्मिन् । तन्निषेधाय उत्पत्त्यादीनाह **सृजे हन्मि** । नाशयाम्यनुपालये । पालयामि । पालनस्य पश्चाद्वचनं देशवियोगाभावे हेतुत्वज्ञापकम् । ननु 'एतस्माज्जायत प्राण' इति श्रुतौ पुराणे च साक्षात् परम्परया वा तत्त्वेष्वेव भगवत्कारणता प्रतीयते न भौतिकेषु । अत एव 'भूतैर्यदा पञ्चभि'रित्यादिवाक्यानि तत्राह **आत्ममायानुभावेनेति** । अहमेव तत्रापि करोमि, परं मन्मायानुभावेन लोकोन्यथा मन्यते । मायया व्यवहितः मायां पुरस्कृत्य वा करणात् । ननु वाक्यानुभवाभ्यां पृथिव्यादेरेव कारणत्वं प्रतीयते तत्कथमत्र व्यामोह इति चेत्तत्राह **भूतानि इन्द्रियाणि गुणाश्च** आधिभौतिकादिभिन्नास्त्रिविधाः, तदात्मभूता माया तेषु प्रविष्टा, सा हि यत्र प्रविशति तत्रान्यदेव भासयति, अकरणेषु करणत्वम् ॥ ३१ ॥

एवं ब्रह्मधर्मनिरूपणेन वियोगाभावं निरूप्य जीवधर्मनिरूपणेनापि तदभावं निरूपयन्नाह **आत्मेति** ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

आत्मन्येवेत्यत्र । एतावता भगवता स्वस्य त्यागापादितदोषाभावे साधितेपि न स्वामिनीक्लेशनिवृत्तिरिति तदर्थमाहेत्याहुः **एतेष्वित्यादि** । **समवाय**
१०-४४-३१
इति । तादात्म्यापरपर्यायः । उक्तश्रुतेरुपादानबोधकत्वादिति भावः । **कार्यमिति** । **आत्मान**मिति द्वितीयया तत्परामर्शादिति भावः । ननु श्रुतावात्मपदेन जीवस्य तथात्वमुच्यते न तु देहादेरित्याशङ्कायां कैमुतिकेनाहुः **जीवेत्यादि** । एवं च भवत्यः मन्निरूपितवियोगाभाववत्यः मदाश्रितत्वान्मत्समवेतत्वाच्चेति शब्देन बोधितम् ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आत्मन्येवेत्यत्र । **जीवपरत्वेपीति** । जीवभोगार्थं जगन्निर्माणपक्षेपीत्यर्थः । **सुतरामत्रेति** । लीलासृष्टावित्यर्थः । **तन्निषेधार्थमिति** । अन्यसृष्टान् घटादीन् स्वस्मिन् स्थापयति । न तथा भगवति । किन्तु भगवान्स्वयमेव स्रष्टेत्यर्थः ।

आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो व्यतिरिक्तोऽगुणाश्रयः ।
सुषुप्तिस्वप्नजाग्रद्भिर्मायावृत्तिभिरीयते ॥ ३२ ॥

आत्मा जीवः, यं गोपिकाः अहमिति मन्यन्ते, स देह एवेति प्रतीतिसिद्धत्वात् तद्व्यतिरेकार्थमाह **ज्ञानमय** इति । मयट् प्राचुर्ये । सच्चिदानन्दरूपत्वाज् ज्ञानप्रचुरोयमात्मेत्यर्थः । तर्हि वैषयिकज्ञानमयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **शुद्ध** इति । ननु शुद्धमात्मानं न पश्यामः, अतः प्रमाणाभावात्प्रतीतस्य चाशुद्धत्वाद् बाधितार्थ इति चेत्तत्राह **व्यतिरिक्त** इति । अस्माद्देहादिसङ्घाताद्व्यतिरिक्तः, यथा तप्तवालुकातः सूर्यो व्यतिरिच्यते । **नन्वत्र** व्यतिरेके का उपपत्तिरिति चेत्तत्राह **अगुणाश्रय** इति । स हि गुणानाश्रित्य न तिष्ठति । गुणाश्रया अन्ये । स तद्व्यतिरिक्तः । सर्वत्र तत्रानुभवं प्रमाणयति **सुषुप्तीति** । मायायाः गुणमय्यः तिस्रो वृत्तयः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदाः, तिसृष्वप्यलौकिकसामर्थ्यान् मायाग्रहणम्, अन्यथा सुषुप्तौ परमानन्दस्फूर्तिः स्वप्ने नानाविधपदार्थानां जागरणदशायां च चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धिर्न स्यात् । अत्र सर्वत्र आत्मनः अन्वयो दृश्यते एकस्यां वृत्तौ, द्वितीयवृत्तिव्यतिरेकश्च, तद्धर्माणां च, अतो ज्ञायते यदा मूलभूतगुणाद्व्यतिरिच्यते अयमात्मा तदा सङ्घातव्यतिरेकेपि किं वक्तव्यमिति । अतो वस्तुतः आत्मा सङ्घाताद् व्यतिरिक्त इति आत्मनैव अहं प्राप्तव्यः न तु देहसहितेन । नह्युत्तमः पदार्थः स्वोपभोग्योधमैः सह भोगमर्हति, अतोस्मात् सङ्घातादादौ निवृत्ता भवत पश्चान् मदुपभोगं कुरुतेति तात्पर्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

आत्मा ज्ञानमय इत्यत्र । **बाधितार्थ** इति । शुद्धशब्द इति शेषः । **अलौकिकसामर्थ्यान्मायाग्रहणमिति** । ल्यब्लोपे पञ्चमी । स्वस्यालौकिकसामर्थ्यम्
१०-४४-३२
अभिप्रेत्य मायापदग्रहणमात्रं भगवता कृतं न तु प्रकृतिमभिप्रेत्येत्यर्थः । गमकमाहुः **अन्यथेत्यादि** । **अत्रेति** । मत्सामर्थ्यकृतासु वृत्तिष्वित्यर्थः । **मूलभूतगुणादिति** । 'निर्गुणस्य गुणास्त्रय' इति द्वितीयस्कन्धसिद्धाद्भगवद्गुणात् । गुणानां चाधमत्वं सच्चिदानन्दमूलरूपत्वात्, मायिकत्वेन व्यवहारश्च मायया गृहीतत्वादिति तत्रैवोक्तम् । **अस्मादिति** । मत्कार्यभूतात्सङ्घातात् । **पश्चादिति** । 'ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः,' 'द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोत' इति सूत्रद्वयोक्तरूपदेहावरणभूतैतद्देहनिवृत्त्यनन्तरम् । तथा च तस्य देहस्य केवलानन्दमयत्वेन कार्यांशराहित्यादितोप्यधिकमेकावस्थं स्वानन्दमनुभावयितुमयमुपायो मया कृत इति तात्पर्यहृदयं ज्ञेयम् ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आत्मा ज्ञानमय इत्यस्य व्याख्यानान्ते । **निवृत्ता भवतेति** । सङ्घातस्य सर्वस्य द्वितीयदलात्मकत्वे सिद्धे दुःखं न भविष्यतीति भावः ।

सायनाकाङ्क्षायां तदुपदिशति **येनेन्द्रियार्थान् ध्यायेतेति**।

येनेन्द्रियार्थान्ध्यायेत मृषा स्वप्नवदुत्थितः।
तन्निरुन्ध्यादिन्द्रियाणि विनिद्रः प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

येन मनसा **इन्द्रियार्थान्** रूपादिविषयान् **मृषा** अविद्यमानान् असंभावितांश्च ध्यायेत पुरुषः, यस्मिन् विद्यमाने ध्यानमावश्यकमिति। नन्वयमपि पुरुषार्थ इति चेत्तत्राह **स्वप्नवदिति**। जन्मान्तरोत्पत्त्यर्थमेव तस्य ध्यानं। यथा स्वप्नःसूचकः तथा ध्यायमानं मनोपि जन्मान्तरं सूचयति, न तु स्वरूपतः किञ्चित्पुरुषार्थसाधकम्, अतोनर्थसूचकं **तन्मनो निरुन्ध्यात्**। तस्यापि निरोधे इन्द्रियनिरोधकरणमिति **इन्द्रियाणि च निरुन्ध्यादित्याह** **इन्द्रियाणीति**। उभयनिरोधे किं स्यादित्याशङ्क्याह **विनिद्रः प्रतिपद्यत** इति। अवस्थाद्वयं समीचीनम्। आनन्दोभिव्यज्यते। पुरुषार्थश्चान्यत्रेति। अतः स्वप्न एव व्यर्थः इति सूचयितुं पर्य्यापगमाय **विनिद्रः** सन् आत्मानमयमस्मीति प्रतिपद्यते सङ्घातव्यतिरिक्तम् ॥३३॥

ननु शास्त्रेषु वेदादिषु बहून्येवात्मज्ञानार्थं साधनान्युक्तानि तत्कथं मनोनिरोधमात्र-मुच्यत इत्याशङ्क्याह **एतदन्तः समाम्नाय** इति।

एतदन्तः समाम्नायो योगः साङ्ख्यं मनीषिणाम्।
त्यागस्तपो दमः सत्यं समुद्रान्ता इवापगाः ॥ ३४ ॥

वेदो हि साधनान्युपदिशति। तस्यापि मनोनिग्रह एव अन्तः पर्यवसितं साधन**मेत-दन्तो** यस्य तादृशः **समाम्नायो** वेदः, 'सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ता' इति शास्त्रात्। **योगस्य** तदेव प्रयोजनम्। **साङ्ख्य**मप्यध्यासं निवर्तयन् मूलकारणं मन एव व्यावर्तयति। ननु अन्ये का नैवं व्याचक्षते तत्राह। **मनीषिणा**मिति। विवेकिनामेतद्व्याख्यानं। मनस ईषिणो मनीषिणः, आत्मसम्बन्धः साक्षान्मनस्यैवेति हेतुरप्युक्तः। ननु स्वतन्त्राणि मोक्षफलानि साधनानि श्रूयन्ते यथा सन्न्यासः, यथा **तपो** वनस्थस्य, यथा वा **दम** इन्द्रियसंयमो गृहस्थस्य, **सत्यं** ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनरूपम्, एतेषामाश्रमधर्माणामपि मनोनिग्रहपर्यवसायित्वमेव। तत्र हेतुं वदन् दृष्टान्तमाह **समुद्रान्ता इवापगा** इति। वहन्त्य आपः भूमौ न पर्यवसिताः, तथा सति स्थावरा इवात्रैव तिष्ठेयुः, अतो भूम्यन्ताय प्रसर्पन्ति, तत्रावधिः समुद्र एव, तथा सङ्घातेपि प्रविष्टाः लौकिकवत्तत्रास्थिराः तदपगमाकाङ्क्षिणः सन्मार्गे प्रवृत्ताः तत्तत्साधकारिणः मध्ये स्थितिमलभमानाः साक्षान्मनसि सम्बद्धमात्मानं मोचयन्तः तन्निग्रह एव विश्रान्ता भवन्ति ॥ ३४ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

एतदन्त इत्यत्र। सङ्घातेपि प्रविष्टा इति। प्रमाणोक्ता धर्मा इति शेषः।

एवं वियोगाभावं वियोगस्योत्तमत्वं च परमार्थतो निरूप्य लौकिकप्रतीतौ तद्व्यधिकरणमिति मत्वा दूरे स्थितिलक्षणस्य वियोगस्य चतुर्विधपुरुषार्थसाधकत्वमाह **यत्त्वहमिति** चतुर्भिः ।

यत्त्वहं भवतीनां वै दूरे वर्ते प्रियो दृशाम् ।
मनसः सन्निकर्षार्थं मदनुध्यानकाम्यया ॥ ३५ ॥

गोपिकानां धर्मादयो भगवानेव, परं प्रकारविशेषमापन्नः । तत्र धर्ममाह । तुशब्दः तत्त्वनिरूपणं व्यावर्तयति । अहं **भवतीनां यद् दूरे वर्ते तन्मनसः सन्निकर्षार्थम्**, दृशो दूरे स्थितो मनसि सन्निकृष्टो भवति, तत्र हेतुमाह **प्रिय** इति । अयमर्थः । बहिर्भगवति गोपिका दृष्टिं प्रक्षिपन्ती स्वधर्मान् दृष्टिधर्मान्वा योजयति न तु स्वयं भगवद्धर्मान् गृह्णाति, मनसि तु भगवति समागते मनो भगवद्धर्मान् गृह्णाति, एतत्तु हिताचरणं प्रियस्य कार्यम् । अनेन योगाद्यपेक्षयापीयमवस्था समीचीनेति ज्ञापितम् । योगे हि चक्षुर्वन् मनोपि स्वधर्मानेव भगवत्यारोपयति, परं स्वयं निर्माणार्थं शास्त्रतः तद्धर्मान् गृह्णातीति विशेषः । विरहेण स्मरणे तु बलादागत इति भगवानेव स्वधर्मान् स्थापयति, मनोधर्माणां दुर्बलत्वाद्

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

यत्त्वित्यत्र । प्रकारविशेषमिति । वक्ष्यमाणरीतिकस्मरणादिरूपत्वम् । **स्वधर्मान् दृष्टिधर्मान्वेति** । देशकालपरिच्छेदरूपान् । नित्ये परिच्छिन्ने समागमस्यैवाविर्भावत्वेन भक्तानां ब्राह्मदेहस्य कालपरिच्छेदाभावात्पक्षान्तरमुक्तम् । १०-४४-३५
ननूपदेशोक्तसिद्धान्ते ब्रह्मवादाद्विषयाणामपि तदात्मकत्वेनात्मगामितानावश्यकीत्यतआहुः

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वियोगाभावमिति । भेदाभावमित्यर्थः । **वियोगस्येति** दूरे स्थितिलक्षणस्येति शेषः । **तद्व्यधिकरणमिति** । तद् उत्तमत्वं **व्यधिकरणं** लोकप्रतीतौ वियोगस्यानुत्तमत्त्वम्, अत्र चोत्तमत्वमुच्यते, अतो विरुद्धं विरोधयुक्तमधिकरणं यस्य तादृशमित्याशङ्क्य वियोगस्य चतुर्विधपुरुषार्थसाधकत्वादुत्तमत्वमेवेत्याहेत्यर्थः ।

यत्त्वहमित्यत्र । चतुर्विधपुरुषार्थरूपत्वमेकस्य कथमित्यत आहुः । **प्रकारविशेषमिति** । स्मृतिविषयत्वं, गुप्ततया संरक्ष्यत्वं, सर्वकामनाविषयत्वं, सायुज्यदातृत्वं चेति प्रकारचतुष्टयम् । तत्र तत्तत्प्रकारमापन्नस्तत्तत्पुरुषार्थरूप इत्यर्थः । **तत्त्वनिरूपणमिति** । षड्भिः श्लोकैस्तत्त्वं स्वरूपं निरूपितम् । अधुना पुरुषार्था निरूप्यन्ते इति पूर्वव्यावृत्तिरित्यर्थः । **स्वधर्मानिति** । कामादीनित्यर्थः । **दृष्टिधर्मान्**, कटाक्षादीनित्यर्थः । **स्वधर्मानेवेति** । स्वयं भाव्यमानानित्यर्थः । **स्वयं निर्माणार्थमिति** । मानस्या मूर्तेः कल्पनार्थं प्रादेशमात्रत्वादिधर्मान् गृह्णाति । तदपि **शास्त्रत** एव न तु साक्षादनुभव इति भावः ।

विपरीतत्वाच्च भगवतः, यतोहं प्रियः अतो दूरे वर्ते । मनसा ह्यात्मा सम्बद्ध इति च । तथा सत्यात्मगामि भवति, विषयेषु तु तेषामभावाज् जन्मान्तरसाधकत्वेनानर्थहेतुत्वमेव । **किञ्च** । न केवलं सन्निकर्षमात्रं फलं किन्त्वन्यदप्यस्तीत्याह **मदनुध्यानकाम्ययेति** । ममानुध्यानमेव ममाभिप्रेतम्, गोपिकाश्चेन्मदभिध्यानं कुर्वन्ति तदाहं तासु रतिं करोमि नत्वन्यथा, अक्लिष्टकर्मत्वात्, अतः स्वार्थमप्येवं करोमीत्यर्थः । कामेन हि सम्बन्ध उभयोः, स च मनसि प्रतिष्ठितः, मनसो दूरभावे मानादिना सम्बन्धाभावादहमपि निवृत्तो भवामि ॥३५॥

ननु किमेतदुच्यते, अस्माकं तु सर्वदैव त्वयि मन इति चेत्तत्राह **यथा दूरचर** इति ।

यथा दूरचरे प्रेष्ठे मन आविश्य वर्तते ।
स्त्रीणां च न तथा चेतः सन्निकृष्टेऽक्षिगोचरे ॥ ३६ ॥

अयमेव च गोपिकानां धर्मः यथा सर्वदा मां स्मरन्ति, ममाप्ययं धर्मः यथा ताभ्यः आनन्दं प्रयच्छामि, एतदुभयं तदैव घटते नान्यथेति धर्मो निरूपितः । अर्थोपि भगवानेव परं गुप्ततया संरक्ष्यः, तमेव हि गोपायति यत्र निरन्तरं मनस्तिष्ठति, अन्यथा क्षणमपि प्रमादे अर्थो गच्छेत् । अतः पाक्षिकः कादाचित्कोपि दोषः परिहरणीय इति सन्निकर्षा-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

विषयेष्वित्यादि । **तेषामिति** । भगवद्धर्माणाम् । तथा च तदात्मकत्वाविशेषेपि धर्माभावान्न तथा सामर्थ्यमतः सा आवश्यकीत्यर्थः । **किञ्चेत्यादि** । एतेन सन्दर्भेण । सर्वात्मभावेन सदास्यलास्यमस्यानिशामिति फलार्थं तथाकरणमित्युक्तम् ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दुर्बलत्वादिति । विरहेण क्षामत्वादितिभावः । **विपरीतत्वादिति** । प्रबलत्वादित्यर्थः । **इति चेति** । दूरस्थित्या मनसः सन्निकर्ष इति आत्ममनसोः सम्बन्ध इति च हेतोस्**तथा सति** बलाद्भगवति मनस्यागते सति भगवत्स्वरूपं **आत्मगामि** भवतीत्यर्थः । **विषयेषु त्विति** । मनसि भगवांस्तद्धर्माश्च स्थिताः । विषयेषु तु भगवत्तद्धर्माणामभावात्तत्रात्मसम्बन्धेनर्थ एवेत्यर्थः । मूले मनःसन्निकर्षस्य फलत्वमुक्तं तत्स्वरूपतो न सम्भवति । आत्मनो भगवत्सम्बन्धस्याभीष्टत्वात् । अतस्तत्साधकत्वेन फलत्वं विवृतौ विवृतमिति भावः । **सन्निकर्षमात्रं फलमिति** । फलं मत्सम्बन्धसम्पादकत्वादिति शेषः । **अन्यदपीति** । मदनुध्यानमपि रतिसम्पादकत्वात्फलमित्यर्थः । **अक्लिष्टकर्मत्वादिति** । अनुध्यानाभावे सञ्जातस्य रसात्मकत्वाभावेन तत्र रमणे क्लेशः स्यादित्यर्थः ।

यथा दूरचरे इत्यत्र । **एतदुभयमिति** । स्वामिनीकर्तृकं स्मरणं भगवत्कर्तृकं आनन्ददानं दूरस्थितावेव घटते इत्यर्थः ।

पेक्षया विप्रकर्षे मनसः स्थैर्यमाह **दूरचरे** दूरेप्यस्थिरे, अन्यथा स्वयं गच्छेन् निराशो वा भवेत्, अतो दूरचरे आवश्यके **प्रेष्ठे** यथा **मनो वर्तते** निश्चलं सर्वदा, तत्रापि **स्त्रीणाम्**, निकटे हि शीघ्रमेव मानादिदोषोत्पत्तिसम्भवात्, **च**कारादन्येष्वपि सम्बन्धेषु पुत्रादिषु यथा पुत्रं माता स्मरति पिता वा, एवमन्यत्रापि, **तथा सन्निकृष्टे चेतो** न स्मरति, अयं हि बहिः पूर्वस्त्वान्तरः । किञ्च । अय**मक्षिगोचरः** । नह्यन्यविषये अन्यादिन्द्रियं स्वतन्त्रतया प्रवर्तते । अत एवाक्षिगोचरे न चेतः प्रवर्तते, बलिष्ठं च चेतः, अन्यथा प्रत्यक्ष विषये अन्यचित्तता न स्यात् ॥ ३६ ॥

नन्वस्माभिः त्वत्प्राप्त्यर्थं चिन्ता क्रियते, तथा सति किं मनःस्थापनेन किं निरन्तरसम्बन्धेन वा । कामार्थं हि प्रयत्नः लोके च यादृशः व्यवहारासिद्धः, तत्र क्षणं मनश्चाञ्चल्यमावश्यकत्वान् न विगीतमित्याशङ्क्याह **मय्यावेश्ये**ति ।

मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्ति यत् ।
अनुस्मरन्त्यो मां नित्यमचिरान्मामवाप्स्यथ ॥ ३७ ॥

अहं हि कृत्स्नः प्रसादेनापि प्राप्तः कृत्स्नेनैव साधनेन प्राप्तुं योग्यः, सा च कृत्स्नता अस्यामेवावस्थायां भवति नान्यथा, कृत्स्नतायां हेतुं वदन् अवस्थान्तरे तदभावमाह **विमुक्ताशेषवृत्ती**ति । विमुक्ताः सर्वेभ्यो विषयेभ्योशेषा दशापि वृत्तयो यस्य, एकादश द्वादश वा । सहजाश्चेत्, गुणकृतास्तु दशैव, ताः भ्रमरवाक्येषु निरूपिताः । 'एकादशामी मनसो हि वृत्तय' इत्यत्र स्वाभाविका अपि निरूपिताः । **ननु** सर्ववृत्त्यभावे स्वरूपनाश एव स्यादित्याशङ्क्याह **यदि**ति । प्रसिद्धं तन्मनः, इदानीं त्वह-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

यथा दूरचरेत्यत्र । **दोष** इति । विस्मरणात्मकप्रमादरूपः । **अयमि**ति, पुत्रादिसम्बन्धः । **पूर्वो** भगवदीयः । नन्विन्द्रियत्वस्य तुल्यत्वात्किं मनोनि-
१०-४४-३६ वेशाग्रहेणेत्यत आहुः **बलिष्ठमि**त्यादि । तथा चातो निर्बन्ध इत्यर्थः । एवं चात्र निरन्तरमनोविषयत्वेन रूपेण भगवानेवार्थ इत्युक्तम् ।

मयीत्यत्र । **प्रसादेने**ति । श्रुतीनामग्निकुमाराणां च पूर्वं दत्तवरात्मकेन ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मय्यावेश्येत्यत्र । **प्रसादेनापी**ति । अपिशब्दोऽग्रिमेण सम्बध्यते । अनुग्रहेण प्राप्तोपीत्यर्थः । **कृत्स्नते**ति । साधनानामिति शेषः । **अवस्थान्तर** इति विरहव्यतिरिक्तावस्थायामित्यर्थः । **तदभावमि**ति । वृत्तिविमोकाभावमित्यर्थः । **स्वरूपनाश** इति । सूर्यस्य किरणात्मकत्वात्तन्नाशे तन्नाश इवेत्यर्थः । **प्रसिद्धमि**ति । अन्नमयत्वादिनेति शेषः,

माविष्टः, अतः परं भवतीभिर्मय्यावेश्य बलान्मयि मनो निवेशनं कृत्वा पश्चाच्छीघ्रमेवाहं प्राप्तव्यः । **ननु** वस्तुविचारे मनस्त्वन्यदेव, तस्मिन्निविष्टे कथं भगवत्प्राप्तिरिति चेत्तत्राह **अनुस्मरन्त्य** इति । मनोद्वारा आत्मापि स्मरति । यद्यपि स्मरणं चेतसो धर्मस्तथाप्यनुस्मरणमात्मन एव, अनेनोभयविधोपि सम्बन्धो निरूपितः । मनोद्वारा स्वयं भगवति प्रविष्टाः स्मरणद्वारा च भगवांस्तासु प्रविष्ट इति । एवं सत्यचिरादेव **मामवाप्स्यथ,** परम्परया नित्यसम्बन्धे सङ्घर्षादन्तरास्थितं गच्छति । तथा मनोविलये चित्तस्यापि विलयादचिरादेव प्राप्तिः, आत्मगाम्येव कामेन फलरूपोहं मुख्य इति तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥

एतस्य निदर्शनं वदन् मोक्षप्रकारमाह **या मयेति** ।

या मया क्रीडता रात्र्यां वनेऽस्मिन्व्रज आस्थिताः ।
अलब्धरासाः कल्याण्यो मापुर्मद्वीर्यचिन्तया ॥ ३८ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४४-३७ **तदिति** । 'शुद्धं कामविवर्जितमि'ति श्रुतावशेषवृत्तिरहितत्वेन वृत्त्यभावेपि स्वरूपतः सिद्धमित्यर्थः । अनाशे हेत्वन्तरमप्याहुः **इदानीमि**त्यादि । **आत्मन एवेति** 'प्राणानां विज्ञाने विज्ञानमादाये'तिश्रुतावात्मधर्मत्वेन कथनादित्यर्थः । अनूपसर्गेणेत्यर्थः । काममोक्षयोः स्वरूपमाहुः **आत्मगामीत्यादि** । तथा च कामेनात्मगामी भगवान् कामः । पूर्ववत्सर्वसम्बन्धो ब्राह्मदेहेन यदा तदा मोक्षरूप इत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

न तु वृत्त्यात्मकत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । **उभयविधोपीति** । एतन्निरूपितो भगवन्निरूपितश्चेत्यर्थः । एवं स्वप्राप्तौ युक्तिमाहुः । **परम्परयेति** । जीवभगवतोर**न्तरास्थितं मन** उभयसङ्घर्षादेव गच्छति लीनं भवति । एवं **मनोविलये** सति । **तथा** तेनैव प्रकारेण **चित्तस्यापि** विलयो भवति । तदा क्रियाज्ञानशक्त्योरुभयोरप्यन्तरास्थितयोर्विलयान्मत्प्राप्तिर्भवति । मनः कर्मप्रधानम् । चित्तं ज्ञानप्रधानम् । **आत्मेति** । फलरूपोहं कामेनाप्यात्मगामी मुख्यः । इन्द्रियादिगामी तु गौण इत्यर्थः । **एतस्येति** । मुख्यगौणभावस्येत्यर्थः । सकामत्वेपि अन्तर्गृहगतासु सङ्गाताभावान् ममात्मगामित्वेन तदैव सङ्गातस्य पूर्वदलात्मकत्वापत्त्या तदधिकारानुसारेण पूर्णं फलं तदैव सिद्धम् । भवतीषु तु मुख्यफलदित्सया दलद्वयमनुभावयितुं तदा केवलमात्मगामित्वाभावेन मनोघर्षणान्तप्रकारैरुत्तरदलात्मकत्वं सेत्स्यति । तदा मुख्यफलमलौकिकसामर्थ्यं सर्वात्मना दत्तं भविष्यति । तासां तदैव तदधिकारानुसारेण पूर्वफलप्राप्तिर्भवतीनां विलम्ब इत्येतावद्धर्ममादाय तत्प्राप्यस्य मुख्यत्वमेतत्प्राप्यस्य गौणत्वं चोक्तम् । वस्तुतस्तु दलद्वयानुभवादेतत्प्राप्यस्यैव मुख्यत्वमिति भावः ।

भवत्यः समागताः, अन्तर्गृहगताः गृह एव स्थिताः, तास्तदैव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यः, न तु भवत्यः, अनेनैव निदर्शनेन भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्यः, तस्मान्मदर्थं जीवनस्थापनमिति पक्षो निरर्थकः । अन्यथा समागतानां भवतीनां पुनः क्लेशो न भवेत् । अनुभवसिद्धश्च क्लेशः । ननु ताः प्रतिबन्धेन तथाभूताः कथं स्तुत्या इत्याशङ्क्याह । कल्याण्य इति । तासां महद्भाग्यमस्तीति अवश्यप्रतिबन्धरूपं दुरितं दुष्ट एवोपक्षीणमिति कण्टकेन कण्टकोद्धारवद्देहनिराकरण एवोपक्षीणम्, भवतीनां तु तद् दुरितं पश्चादिमामवस्थां प्रापितवत्, अतो मदुक्तप्रकारेण दोषं परित्यज्य तामवस्थां प्राप्य मां प्राप्स्यथेति भावः । **रात्र्यां क्रीडता मया सहालब्धरासाः**, क्रीडा स्वतः सिद्धेति निरूपणार्थं तथोक्तम् । प्रतिबन्धाभावाय **रात्र्यामिति**, **वन** इति साधनसम्पत्तिः, **मयैव** क्रीडा क्रियत इति न तासां प्रयासः, **अस्मिन्नेव वन** इति भगवानपि तत्रैव स्थित्वा वदतीति ज्ञापितम् । अस्मि-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

या मयेत्यत्र । **अन्यथेति** । सर्वप्रकारे समागमने । **तथोक्तमिति** । 'मया क्रीडते'तिसमभिव्याहारेणोक्तमित्यर्थः । **निर्बन्धेनेति** । एतेन क्रीडास्थापनस्यापि नित्यत्वं सूचितम् । एतस्य स्वतन्त्रलिखने टिप्पण्यां च निर्गुणदेहावरणभूतकार्यदेहस्यानङ्गीकार इति विशेषः । सिद्धान्तस्तूभयत्रापि सुबोधिनीस्थ एव । समवायित्वस्यैव समाधायकत्वादिति न विरोधलेशोपि शङ्कनीयः । एवं च देहांशेपि चतुर्व्यूहन्यायेन पूर्वं सगुणस्य ब्रह्मण्यन्तर्भाव इदानीं च तस्मिन्नस्येति सर्वं सुस्थमिति तदीयैर्विभावनीयम् ।

१०-४४-३८

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

या मयेत्यत्र । **मां प्राप्तवत्य** इति । मां पूर्वदलात्मकमित्यर्थः । **न तु भवत्य** इति । पूर्णफलस्य दलद्वयानुभवस्य दित्सितत्वादिति भावः । **निदर्शनेनेति** । यथा तासां मम केवलमात्मगामित्वे पूर्वदलात्मकत्वं सिद्धम्, तथा भवतीनामपि मम केवलमात्मगामित्वे सञ्जाते स्वसत्ताऽस्फूर्त्या उत्तरदलात्मकत्वं सेत्स्यतीत्यर्थः । **तस्मादिति** । इन्द्रियादिगामित्वे सर्वात्मना मत्प्राप्त्यभावादित्यर्थः । **जीवनस्थापनम्**, सञ्जाते स्वसत्ताज्ञानम् । स्थापनस्य बुद्धिपूर्वकत्वादिति भावः । **निरर्थक** इति । मुख्यफलयुक्तो न भवतीत्यर्थः । साधनरूपसेवार्थमेव देहादिभावस्य स्थाप्यत्वं शास्त्रसिद्धमिति भावः । **अन्यथेति** । देहादिभावेपि मुख्यफलप्राप्तावित्यर्थः । **दुरितमिति** । फलप्रतिबन्धिका भगवदिच्छेत्यर्थः । **भवतीनां त्विति** । मुख्यफलस्य दित्सितत्वात्सायुज्ये प्रतिबन्धिका भगवदिच्छेमां मुख्यामवस्थामुत्तरदलानुभवक्षमां प्रापितवतीत्यर्थः । **अत** इति । एतावत्पर्यन्तावस्थायाः प्राप्तत्वादित्यर्थः । **तामवस्थामिति** । यस्यामवस्थायामहमात्मगामी भवामि तादृशीमवस्थामित्यर्थः ।

ति व्रजसम्बन्ध्यपि, अस्मिन्नेव **व्रजे** ता **आस्थिता** इति भवतीनामपि निर्बन्धे-
त्र स्थापनम् । **अलब्धरासा** इति । तासां भाग्यमुपभोगे नोपक्षीणमिति
पितम्, अत एव पूर्णभाग्याः । ननु तासां किं साधनमित्याकाङ्क्षायामाह **मद्वीर्यचि-**
न्त्येति । ता हि गमनार्थं प्रवृत्ताः भर्त्रादिभिः प्रतिबद्धाः तत्प्रतिबन्धाभावाय भगवत्परा-
मं स्मृतवत्यः । ततो भगवद्धर्मा अप्यक्लिष्टा इति स एव पराक्रमः तदीयं तेभ्यो दत्वा
वालकमिव दोषान्निवार्य भगवन्तं गमयामास । अतो मत्पराक्रमस्यैव चिन्तोचिता न तु
षपुरःसरं ममेति भावः । यद्वा । नन्व'चिरान्मामवाप्स्यथे'त्यनेन व्रजे समागतस्य भग-
ः पूर्ववन्मिलनलक्षणा प्राप्तिरुच्यत उतान्तर्गतगोपभार्याणामिव सोच्यते । आद्या चेदो-
ति ब्रूमः । अन्त्या चेदनिष्टत्वान्नेदं समाधानमित्यत आह **या मये**ति । या गोप्यो व्रज-
थता एव वने स्थितं मामापुः, आक्षेपलभ्यत्वादमङ्गलत्वाच्च तद्देहत्यागः स्पष्टतया नोक्तः,
हत्यागपूर्वकं तासां स्वप्राप्तौ हेतुभूतं विशेषणमाह । **रात्र्यां** क्रीडता मया सह पूर्व-
लब्धरासास्ता, यतो व्रजस्थिता एव सत्यो वने स्थितं मामापुरित्यर्थः । भवतीनां
ब्धरासत्वान्न तथा भविष्यतीति भावः । अत एव **कल्याण्य** इति सम्बोधनम् । अत्रायं
वः । रासे हि पूर्णः स्वरूपानन्द एतासु स्थापितः, स च भगवत्स्वरूपात्मक इति तदनु-
वेन विरहेपि जीवनमेव सम्पद्यते न वैपरीत्यं भवितुं शक्नोति । यद्यप्ययं भावोतिकठि-
त एव प्रियेणा'प्यतिकृच्छ्रेण प्रायः कथञ्चने'ति पदत्रयमुक्तम् । अग्रे च 'प्रत्यागमनसन्दे-
'रिति प्राणधारणे हेतुरुक्तः । तथापि सन्देशानुसन्धानमप्युक्तधर्मकार्यमेवेति ज्ञेयम् । अन्य-
तस्य सर्वतिरोधायकत्वेनातितीक्ष्णत्वेन क्षणमात्रेणैवान्यथा भवेत्, अतः सुष्ठूक्तं देहत्यागे
सामलब्धरासत्वं हेतुरिति । तथा च तासु विरहसामयिकजीवनहेतूक्तरूपधर्माभावात्तथा
प्तिरभूद्व्रजवर्तीनां तु तद्वत्वाद्यथा पूर्वमेव मिलनं भविष्यतीति, अत एव जन्मोत्सवे'प्या-
नं भूषयाञ्चक्रु'रित्यत्र शरीरपदं त्यक्त्वात्मपदं तद्वाचकमुक्तमविकृतत्वज्ञापनाय । अन्यथा
क्रीडातदलब्धरासत्वोक्तिप्रयोजनं न पश्याम इति ॥ ३८ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

रात्र्यामित्यादि । एतादृश्यां क्रीडायां सत्यां कृपया द्वितीयदलमप्यनुभावयेत्, तादृशक्रीडा-
वात्सायुज्यमेव दत्तमिति भावः । **व्रजसम्बन्ध्यपीति** । एतासां भागरूपो भगवान्
जसम्बन्धी न तु मथुरादिसम्बन्धी । अतोप्य**स्मिन्नि**तिपदमुक्तमित्यर्थः । **अत्रैव**
स्थापनमिति । अत्रैव स्थानस्य तादृशफलाधिकरणत्वादित्यर्थः । **तासां भाग्यमिति** ।
विलम्बेन प्राप्तिहेतुर्भगवदिच्छेत्यर्थः । भवतीनां तूपभोगेन परमकृपयोत्तरदलमनुभावयितुं
दृशं भाग्यमुपक्षीणं तादृशफलदाने असमर्थं कृतवानिति भावः । कालकर्मभगवदिच्छानामन्यत-
दैवशब्दवाच्यमित्युक्तत्वाद्दैवपर्यायौ दुरितभाग्यशब्दाविच्छापरत्वेन व्याख्याताविति ज्ञेयम् ।

(१) चिह्नान्तर्गतं श्रीप्रभूणाम् ।

एवमुपदेशेन तासां दोषो निवृत्त इत्याह **एवमिति** पञ्चदशभिः ।

श्रीशुक उवाच—**एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य व्रजयोषितः ।**
ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्सन्देशागतस्मृतीः ॥ ३९ ॥

विद्यारूपास्ता इति तासां चतुर्दशवाक्यान्युपक्रमश्चापरः । तथा सति सर्वा एव भगवत्कलास्तासु सिद्धा इति निरूपितं भवति । प्रतारणशङ्काभावायाह **प्रियतमेनादिष्टमिति** । आज्ञापूर्वकमुक्तम्, अमानने दण्डोपि सूचितः । **व्रजयोषित** इति शुद्धाः कापट्यरहिताः, ताश्च भगवतानुगृहीताः, उक्तार्थफलं स्वस्मिन् जातमिव ज्ञापयितुमिव उत्सवरूपम्, उत्सवे प्रियस्मरणं दृढं भवतीति, उपदेशेनैव **प्रीताः** पूर्वासूयादिक्लेशान् त्यक्तवत्यः । ननु कथं पूर्वमाक्रोशः, कथमिदानीं प्रीतिः, विरहस्य तुल्यत्वादित्याशङ्क्याह । **तत्सन्देशेन** तादृशसन्देशेन, पूर्वं ज्ञात एवार्थः मध्ये कालादिदोषाद्विस्मृतः भावान्तरमुत्पादितवान्, स पुनरिदानीं स्मृतोस्मरणकार्यं च दूरे चकार ॥ ३९ ॥

भगवद्वीर्यस्मरणमावश्यकमिति कृतमभिनन्द्य भाविवीर्यस्मरणार्थं कुशलं पृच्छन्ति **दिष्टयेति** ।

गोप्य ऊचुः—**दिष्ट्याहितो हतः कंसो यदूनां सानुगोघकृत् ।**
दिष्ट्याप्तैर्लब्धसर्वार्थैः कुशल्यास्तेच्युतोधुना ॥ ४० ॥

दोषरहितास्त एव भावाः पुरुषार्थसाधका इति सिद्धानेव कीर्तयन्ति । **दिष्ट्या** अस्मदादिभाग्येन **कंसो हतः** । अदृष्टस्य कारणत्वं मातुलवधदोषाभावाय, पूर्वं हि ताः 'अक्रूर आगतः किं वे'ति वाक्ये तं दोषं गृहीतवत्यः, तस्य प्रतिप्रसवोत्र निरूप्यते । यतः **अहितः**, न स्वस्य नान्येषाम्, अतस्तस्यापि भाग्येन स हतः । किञ्च । सुतरां **यदूनां** भक्तानामहितः, **सानुगो** भ्रातृसहितः, अनेन प्रसङ्गाद्भ्रातृवधः कृत इति निराकृतम् । केवलं हितमेव न करोतीति न, किन्तु **अघकृत्** पापं सम्पादयति । हितं न करोति पापं च कारयति येन तेषां परलोकनाशः स्यात् । तस्मादेतादृशो हन्तव्य एव । किञ्च । **आप्तैर्बन्धुभिः** पुनर्भगवत्कृपया **लब्धोर्थः** सर्वोपि पुरुषार्थो यैः । यत्र कालातिक्रमोपि स्वतः सिद्धः, अनेन

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

एवं प्रियतमेत्यत्र । श्लोकसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः **तथासति सर्वा** इति । उपदेशे सति पञ्चदशेत्यर्थः । भगवतो मानसीनत्वान्मनसः षोडशकलत्वादेकस्या अति-
१०-४४-३९ शिष्टायाः पोषिकाः शेषाः सिद्धा इति भावः । दण्डोत्र वियोगबाहुल्यरूप इति प्रतिभाति । **पूर्वं ज्ञात** इति । 'मया परोक्षं भजते'त्यनेन वचनेन ज्ञात इत्यर्थः ।

दिष्टयेत्यत्र । अस्मिन् श्लोके पूर्वसिद्धोत्र को वा भाव इत्यतस्तं विशदयन्ति **अक्रूर**
१०-४४-४० इत्यादि । **तमिति** । कंसहननात्मकं गुणम् ।

तेषामहितं दूरीकृत्य हितं च सम्पाद्य अग्रे तदनुवृत्त्यर्थमधुना कुशली किमास्ते, केवलमयमनुवादः, यतः सोच्युतः न तस्य काचिदन्या संभावनास्ति ॥ ४० ॥

एवं माहात्म्यज्ञानं सर्वोपकारकत्वं च भगवतो निरूपितम् । ततः पुरस्त्रीषु मात्सर्याभावज्ञापनार्थमाहुः कच्चिद्गदाग्रज इति ।

कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयोषिताम् ।
प्रीतिं नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चितः ॥ ४१ ॥

गदाग्रजत्वेन वंशजननसामर्थ्यमुक्तम् । अस्मिन् गते मथुरायां रोहिण्यां गदो जातः, अनेन भगवतः प्रद्युम्नरूपता निरूपिता । अत एव स्त्रीणां सर्वकामनापूरक इति **पुरयोषितां** प्रीतिं **कच्चित्करोती**ति प्रश्नः पृच्छन्ते । **सौम्ये**ति सम्बोधनं तथा सति दोषदृष्ट्यभावाय । ननु ता धार्ष्ट्येन कथं प्रपन्ना भविष्यन्तीत्याशङ्क्याहुः **नः स्निग्धसव्रीडहासोदारेक्षणार्चित** इति । लोकः पूजितपूजक इति प्रथमतोस्माभिः स्निग्धादिभावैरर्चितः, अनन्तरमस्माभिः पूजित एव न तु भगवानुपभुक्त इति कामाभावः सूचितः । अनेन साभ्यासोपि निरूपितः । कुत्सितेपि रसे कदाचित्पुरुषः प्रवर्तत इति भगवतोप्यस्मासु प्रवृत्तिः, इतः उत्तमाः पुरस्त्रियः, तत्रापि न स्वतः प्रवृत्तिः किन्तु तदिच्छयेति ज्ञापयितुं तासां प्रीतिं करोतीति प्रश्नः । ब्रह्मानन्दरूपस्य कथानन्दोत्यधम इति निवृत्तिरपि संभवत्याग्रहे सति प्रवृत्तिरपि संभवतीति, आदौ धार्ष्ट्यसिद्ध्यर्थं स्निग्धा भगवति दृष्टिः, तत उदारा भगवद्धर्मप्राप्तिसूचिका, भगवतोपि सौख्यदायिनी शब्दव्यवहितापि सर्वेषां सर्वपुरुषार्थदायिनी च । मध्ये हासः स्वपुरुषार्थसूचकः, तस्यापि प्रथमप्रवृत्तौ पश्चात् कृतार्थतेति ज्ञापयितुं व्रीडा-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

अग्रिमे कामाभाव इति । भगवतीति शेषः । **साभ्यास** इति, भगवानिति शेषः । कामाभावे हेतुमाहुः **कुत्सिते**त्यादि । इदं न इति पदस्य तात्पर्यम् । अस्मिन् श्लोके 'मधुप कितवे' त्यस्य प्रतिप्रसवः ।
१०-४४-४१

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कच्चिद्गदाग्रज इति श्लोके । **स्निग्धसव्रीडे**त्यत्र । **भगवद्धर्मे**ति । औदार्यस्य भगवद्धर्मत्वादिति भावः । **मध्ये** इति । स्नेहौदार्ययोर्मध्ये इत्यर्थः । **स्वे**ति । स्वस्य पुरुषार्थस्तृतीयस्तत्सूचक इत्यर्थः । तदभावे विहितस्नेहः स्यादिति भावः । **तस्यापी**ति । हासस्यापि प्रथमप्रवृत्तौ व्रीडाप्युक्तेत्यन्वयः । तत्र हेतुः **पश्चा**दिति । पूर्णरसानुभवस्तु पश्चाद्भविष्यतीति ज्ञापयितुमित्यर्थः । तदा कृतार्थतायां सत्यां रसातिमादादुद्दामो हासो

प्युक्ता । एवंविधैरीक्षणैरार्चितः, प्रथमतः स्नेहेन परिग्रहः, ततः भगवति प्रसन्ने प्रथमप्रवृत्त्या व्रीडा, ततो निर्भरेणानन्देन हासः, ततः सर्वामेव कलां प्रयच्छतीति उदारा भवति ॥४१॥

ननु निर्लेपो भगवान् किमित्येवं करिष्यतीति आशङ्क्याभिप्रायमाहुः । **कथमिति** ।

कथं रतिविशेषज्ञः प्रियश्च वरयोषिताम् ।
नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभावितः ॥ ४२ ॥

स हि सर्व**रतिविशेषान्** जानाति, नागरको बन्धो नागरीष्वेव भवति, अन्यथेदं ज्ञानं व्यर्थं स्यात् । कदाचिदेतदवश्यं प्रकटनीयम्, स्वकीयासु तु न भवत्येव । **किञ्च** । उत्तमस्त्रीणां स **प्रियः** प्रीतिविषयः, अन्यथोत्तमत्वमेव न स्यात्, अतस्तासां जन्मसाफल्याय स्वस्य ज्ञानसाफल्याय च कथं तद्रसाभिनिविष्टो न भवेदित्याहुः **नानुबध्येते**ति । अनुबन्धो नाम निरन्तरं वर्द्धमाना प्रीतिः, यथा रेतोमात्रेण न प्रीतिर्नाप्युप्तेनाप्यल्पवृद्धेनापि जातमात्र अङ्कुरे यथा सर्वगुणसंपन्ने पुत्रे भवति, अयमनुबन्धः, अतः कथं निरन्तरं वर्द्धमानया प्रीत्या **नानुबध्येत** । ननु तथापि पोषकाभावात् मूर्खे पुत्र इव नानुबन्धः स्यात् । तत्राह **तद्वाक्यैरि**ति, तासां वाक्यानि **विभ्रमाश्च**, मनोनुरञ्जनं चकारार्थः । एवं कायवाङ्मनसामुत्तमधर्मैर**नुभावितः** अनुभवपर्यन्तं नीतः, भावकद्रव्यैरेव वा भावितः, अनुभवयुक्तो वा कारितः, अभिनिविष्टो हि रसः स्वानुभावं जनयति । वाक्यादीनि चोद्दीपकानि । अतो भगवान् प्रकारद्वयेनापि विभक्तवीर्य आविर्भूतः सम्यग्भावित इति गोपिकानां दोषाभावपूर्विका सर्वगुणसिद्धिर्निरूपिता ॥ ४२ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

कथमित्यत्र । **अन्यथेत्यादि** । एतेन निर्लेपत्वे तत्करणप्रयोजनमुक्तम् । **प्रकार-**
१०-४४-४२ **द्वयेने**ति । रतिविशेषज्ञत्वेन पुरयोषित्प्रियत्वेन चेत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भविष्यति । प्रथमप्रवृत्तौ तु हासः सव्रीड एव भवति । अत एवैवं परिष्वङ्गेति श्लोके तादृश एव हास उक्त इतिभावः । **व्रीडापी**त्यपिशब्दात्स्नेहः । **प्रथमत** इति । **स्नेहेन** दृष्टिर्भगवन्तं परिगृह्णातीत्यर्थः ।

कथं रतिविशेषज्ञ इत्यत्र । आभासोक्तं वाक्यार्थं विशदयन्ति । **जन्मेति** । तासां जन्मसाफल्ये स्वस्य ज्ञानसाफल्ये च भगवदभिप्राय इत्यर्थः । **भावकद्रव्यैरि**ति । पुष्पादिभिरित्यर्थः । **वाक्यादीनि चे**ति । रसस्यानुभाव एव तादृशो यदनुबध्येतैव । **उद्दीपकानि** च सन्तीति चकारः । **अत** इति । शक्तिषु विभक्तं वीर्यं सामर्थ्यं यस्य । अत एव विभज्यैव शक्तिं कृष्णो भगवानवतीर्ण इति पूर्वमुक्तम् । तत्तद्भागरूप इति यावत् । तादृशः **सन्नाविर्भूतो** भगवान् रसानुभावेनादृष्टप्रकारेण वाक्यैरुद्दीपकैर्दृष्टप्रकारेण, एवं प्रकारद्वयेनापि

भगवानिदानीमुपदेशेन गुरुर्जातः, अस्माभिस्तु पूर्ववासनया पूर्वावस्थोवश्यं स्मर्तव्यः, या सति भगवता चेतस भावः त्यज्यते, तदा अस्माकमपराधो भवतीति भगवतः तस्या वस्थायाः स्मरणं पृच्छन्ति **अपि स्मरतीति** ।

अपि स्मरति नः साधो गोविन्दः प्रस्तुते क्वचित् ।
गोष्ठीमध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथान्तरे ॥ ४३ ॥

संभावनया प्रश्नः । ननु स्मरणाभावे कथं उपदेशार्थं प्रेषणमिति चेत्तत्राहुः **रस्त्रीणां गोष्ठीमध्य** इति । न तु शास्त्रार्थज्ञानभावनादशायाम् । नन्वेवमुपदेष्टा नरिष्यतीति का संभावना, तत्राह **गोविन्द** इति । स ह्यस्माकमिन्द्रः, इन्द्रत्वायैव ास्मदुपयोगं कृतवान् । **किञ्च** । अनुभूतत्वात्तादृशपदार्थानुभवे सदृशादयः संस्कारबोधका ति कदाचित्स्मरणं भवेत्तदाहुः **प्रस्तुते क्वचिदिति** । तदा हि भगवान् स्वाभिलषिता- र्थः सत्यसङ्कल्पश्च, ततस्तामप्यवस्थां सम्पादयेत् । **किञ्च** । व्यावर्तकत्वेनास्मत्स्मरण- ावश्यकमित्याहुः **ग्राम्या** इति । कथमेवमन्यथावन्धं करोषि गोपिकेवेति । **स्वैरकथायाः** च्छाकथायाः **अन्तरे** मध्ये । नन्वेतदहं कथं जाने तत्राहुः **साधो** इति । सर्वोपकारी च गवान्, अतो गुह्यमपि वक्तव्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

विशेषतो लीलामपि पूर्ववत् स्मरतीति पृच्छन्ति **ताः किं निशाः स्मरतीति** ।

ताः किं निशाः स्मरति यासु तदा प्रियाभि-
र्वृन्दावने कुमुदकुन्दशशाङ्करम्ये ।
रेमे क्वणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्या-
मस्माभिरीडितमनोज्ञकथः कदाचित् ॥ ४४ ॥

तादृशधर्मविशिष्टाश्चेद् वयं स्मृताः तदा भगवत्परितोषणे गुरुदक्षिणायामपि न कञ्चिद्देयं स्यात्, **ताः** पूर्वा वरदत्ता 'मयेमा रंस्यथ क्षपा' इति, स्वदत्तान् हि स्मरति सर्वोपि ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४४-४३ **अपि स्मरतीत्यत्र** । **इन्द्रत्वायैवेति** । एतेन कामाभावः पुष्टीकृतः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

म्यग् **भावित** इत्यर्थः । **निरूपितेति** । श्लोकत्रयेणेति शेषः । आद्येन दोषाभावो भ्यां गुण इति विभागः ।

अग्रिमश्लोकाभासं प्रस्तावयन्ति । **भगवानिदानीमिति** । **अपि स्मरतीत्यत्र** । ास्त्रार्थेति । एतासां शास्त्रार्थज्ञानं केन प्रकारेण भवेदिति विचारदशायामित्यर्थः । **साधो** नीति । साधुत्वेन विकाराराहित्यादन्तरङ्गस्त्वम् । अतो जानीयादित्यर्थः ।

किं कालस्मरणेनेत्याशङ्क्य तद्गतं विशेषमाहुः **यास्विति** । **यासु तदा रेमे** । न तु साम्प्रतम् । कालदेशयोर्विद्यमानत्वेपि रमणाभावात् पुनः पुनः स्मरणम् । तदा वा वयं प्रियाः अधुना तु शिष्याः । **वृन्दावन** इति । स्वच्छन्दलीलास्थानमुक्तम्, नैवं लीला नगरेषु संभवति । **कुमुदैः कुन्दैः शशाङ्केन च रम्ये**, क्वचिद्दोषोप्यन्यत्र गुणः, यद्यपि शशाङ्कस्तथापि कामे उद्बोधकः । कुमुदमपि रात्रिविकासि । चन्द्रः ससामग्रीकः तत्र रतिवर्द्धनोस्तीति ज्ञापयितुमेवं प्रक्रिया निरूपिता । **कुन्दाः** सर्वकालीनपुष्पाणि । रात्रिविशेषपुष्पाणि साधारणानि, तेषां विकासहेतुश्च यत्र रतिवर्द्धनः, तत्रापि रसोत्पत्त्यर्थं **क्वणच्चरणनूपुराणां** स्त्रीणां यो **रासः** तत्सभायाम**स्माभिः सर्वाभिरेवेडिता मनोज्ञा कथा** यस्य । **कदाचिदि**ति तस्या अवस्थाया दुर्लभत्वम्, यदीदानीमपि भवेन् मनोज्ञकथया ईडितो भवेत् । ततो लौकिकमपि कुर्यात् । **अस्माभिरि**ति प्रमाणमुक्तम् । क्वणन्ति चरणेषु नूपुराणीति भगवदालम्बनादिभावः सूचितः । यतोस्माननर्तयत् ततो नृत्यगीतादिना समाराधितो भगवान्, तच्चेत्स्मरिष्यति तदा साधनरहिता अपि कृतार्था भविष्यामः, दोषनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भगवतोपि मनोनिग्रहो नाभिप्रेतः ॥ ४४ ॥

उपदेशेन वयं तथा भविष्याम एव, तथापि पूर्ववत् पुनः किं कृपां करिष्यतीत्यभिप्रायेणाहुर**प्येष्यतीति** ।

अप्येष्यतीह दाशार्हस्तप्ताः स्वकृतया शुचा ।
सञ्जीवयन् तु नो गात्रैर्यथेन्द्रो वनमम्बुदैः ॥ ४५ ॥

अन्यथा 'नो चेद्वयं' इति वाक्यं श्रुत्वा किमिति भोगमङ्गीकृतवान् । तस्मादुत्कटं कामं दूरीकृत्य कोमले जाते पश्चादुपदेशफलं भविष्यतीति पुनः पूर्ववदाकाङ्क्षा । तत्र गमने तु सुखं न भविष्यतीति ज्ञातम्, स्वच्छन्दाभावात् । नन्वीश्वरः कथमायास्यतीति चेत्तत्राहुः **दाशार्ह** इति । दाशानामर्हः योग्यः, यो हि दयालुः सुतरां परदुःखाभिनिविष्टः । एवं

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

ताः किमित्यत्र । तन्निरुद्ध्यादित्युपदेशविरुद्धत्वादिदं वाक्यं भगवदाज्ञाभङ्ग-
१०-४४-४४ मुपदेशस्यासमर्थत्वं च सम्पादयतीत्यतो भगवदाशयमाहुः **दोषेत्यादि** ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ताः किमित्यत्र । पूर्वश्लोकार्थमनुवदन्ति । **तादृशेति** । व्यावर्तकधर्मविशिष्टा इत्यर्थः । **न देयं स्यादिति** । किमेवमन्यथा करोषि गोपिकेत्युक्ते तस्याः परितोषो जातस्तेन भगवत्परितोषस्तथा चास्मद्धर्मकथनेन तथा जातमिति भगवत्परितोष एवास्माकं गुरुदक्षिणात्वेन सम्पन्न इत्यन्यत्किंचिन्न देयं स्यादित्यर्थः । **अग्रे लौकिकमपीति** । लोकसिद्धं बाह्यरमणमित्यर्थः ।

तापहारकभगवद्धर्मान् निरूप्य स्वतापमाहुः । **तया** इति । आध्यात्मिकादितापव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानोपदेश एव क्रियत इति चेत्तत्राहुः **स्वकृतया शुचा** इति । अयं शोको भगवतैव सम्पादितः **स्वनिर्गमनात्** । शुचा च द्रवमाणा जाता इति साम्प्रतं शूद्रा एव कथमुपदेशयोग्या इति भावः । तस्माच्छोके गत एवाधिकारः । **किञ्च** । जीवने हि जाते पश्चात्सर्वमेवैतत्, सकाममरणे तु न मुक्तिः, अत इदानीं जीवनं यथा भवति तथा गात्रैः मुखारविन्दादिभिः **नोऽस्मान् सञ्जीवयन्** किमायास्यति । तुशब्दो ज्ञानपक्षं वारयति । ननु विशेषतो भगवत एवंकरणे को हेतुरिति चेत्तत्राह । **यथेन्द्र** इति । साधारणमेव वनं खाण्डववनं वा, न हि पर्जन्यादन्यः दावानलं शामयति । गृहदाहादयस्तु जलान्तरेणापि शाम्यन्ति, तस्मात् क्लिष्टानां तापनाशश्चेदादौ भवेत् पश्चाद् ज्ञानं प्रवर्ततामिति समग्रो मनोरथः ॥ ४५ ॥

संभावनयैतदुक्त्वा युक्त्या निषेधमाहुः **कस्मादिति** ।

कस्मात्कृष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः ।
नरेन्द्रकन्या उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्वृतः ॥ ४६ ॥

कस्मात्कृष्ण इहायास्यतीत्यर्थः । वर्तमानप्रयोगेणैतज् **ज्ञापयन्ति** । यद्यागच्छेत्, इदानीमेवागच्छेत्, द्वयमपि कृत्वा गच्छेत्, विलम्बे प्रयोजनाभावात् । ननु साम्प्रतं नागर्यः स्त्रियो भक्ता इति तासां समाधानानन्तरमायास्यतीति चेत् तत्राहुः **प्राप्तराज्य** इति । उत्तरोत्तरमागमने प्रतिबन्धा एव भविष्यन्तीति । आदौ राज्यमेव, ततो मारणीयाः शत्रवः, ततो दिग्विजये **नरेन्द्रकन्यानामुद्वाहः** । ततस्तासु प्रीतिः । ततः **सर्वसुहृद्वृतः** पुत्रपौत्रादिभिः परिवृतः, ततः सर्वानुरोधयुक्तः कथमायास्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

ननु यथा ते अनुरोध्याः तथा यूयमपीति ततः समायास्यतीति चेत्तत्राहुः **किमस्माभि**रिति ।

किमस्माभिर्वनौकोभिरन्याभिर्वा महात्मनः ।
श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ॥ ४७ ॥

अस्मत्तापो वा आगमने हेतुः भगवदपेक्षा वा । आद्ये इदानीमेवागच्छेत् । नन्विदानीं महत्कार्यमस्तीति चेत्तत्राहुः **अन्याभिर्वे**ति । स्वोपकारात्कार्यावश्यकत्वं नत्वन्योप-

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अप्येष्यतीत्यत्र । **अन्यथे**ति । उपदेशमात्रे तात्पर्ये सतीत्यर्थः । **सकाममरणे त्वि**ति । कामनायाः प्रबलत्वात्तस्यां सत्यामुत्तरदलात्मकत्वं न भवेदित्यर्थः । **नुशब्द** इति । नुशब्दस्य निश्चयवाचकत्वात्पक्षान्तरवारणमित्यर्थः ।

कस्मादित्यत्र । **द्वयमपी**ति । कामशान्तिमुपदेशं चेत्यर्थः ।

१ नु इति लेख पाठः ।

कारात्, तथा सति वयमेवावश्यकाः, स्वार्थे तु **किमस्माभिरन्याभिर्वा**, स्वस्य सर्वथा अप्रयोजकत्वमाहुः **वनौकोभिरि**ति । वनचर्यो वयम् । अनेन वानरतुल्यत्वात् सर्वधर्मबहिष्कारः सूचितः । अस्तु वा धर्मवत्वं तथापि भगवतो न कोप्युपकार इत्याह **अन्याभिर्वे**ति । **वे**त्यनादरे । सर्वत्र हेतु**र्महात्मन** इति । स हि महानेव । न हि महतोन्यापेक्षा, तत्राप्यात्मनः । स हि सर्वान् स्वत एव व्याप्नोति । महानुभावस्य वा, इत्यलौकिक उपाय उक्तः । लौकिकमाह **श्रीपतेरि**ति । स हि लक्ष्मीपतिः, सर्वापेक्षापूरिका हि सा सेवकानामपि, किमुत स्वामिनः । **किञ्च** । **आप्तकामस्ये**ति । आप्ताः स्वत एव कामा येन । अन्येषामपि कामानां फलदाता स्वयं कथं पूर्णकामो न भवेत् । अतोस्मदादिभिः को वा **अर्थः क्रियेत** । **किञ्च** । **कृतात्मन** इति । कृताः स्वार्थमात्मानो येन । सर्वे हि क्रीडार्थमेव **तेन** जनिताः, वशीकृतचित्ता इति एके ॥ ४७ ॥

तर्ह्येवं सति किं कर्तव्यमित्याशङ्क्य कञ्चिदुपायं परिकल्प्य दूषयन्ति **परं सौख्यमि**ति ।

परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिङ्गला ।
तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ॥ ४८ ॥

आशा हि सर्वेषां दुःखहेतुः, सा त्यक्तव्येति साधनम्, 'प्रजापत आशया वै श्राम्यसीति' श्रुतेः अतो **नैराश्यमेव** श्रुत्यनुभवसिद्धं साधनम् । तस्य फलाव्यभिचारमाह **परं सौख्यमि**ति स्वभावतोपि परमसुखरूपम् । युक्तश्चायमर्थः । 'औपस्थ्यजैह्वकार्पण्यात् गृहपालायते **नरः**' इति । **किञ्च** । या हि स्वैरिणी सा मनोविक्षेपसहिता । अन्यथैकत्र प्रतिष्ठिता स्यात्, सापि **नैराश्यम**ङ्गीकृतवतीत्याह **स्वैरिणी**ति । 'यथा सञ्छिद्य कान्ताशा'मित्यग्रे वक्ष्यति । अनेन आशाया अन्तो नास्तीत्यपि सूचितम् । **पिङ्गला** नाम वेश्या । इयमपि कथा नारदादिभिः श्रुतार्षज्ञानेन वा ज्ञायते । **तज्जानतीना**मपि प्रकारतः फलतः उपपत्तितश्च । **नो**स्माकं सर्वासामेव । तर्हि कथं न स पक्ष आद्रियत इति चेत्तत्राहुः **कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यये**ति । पिङ्गला हि कृष्णाशया इतराशां त्यक्तवती सर्वस्मात् कृष्णो-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

परं सौख्यमित्यत्र । 'प्रजापत आशया वा' इत्युपाख्यानं यजुर्ब्राह्मणतृतीयाष्टकद्वादशप्रपाठकद्वितीयानुवाकेस्ति । तत्र श्राम्यसीति कथनात्तस्याः दुःखहेतुत्वं
१०-४४-४८ स्पष्टम् । नन्वार्षज्ञानेन श्रौतसाधनस्यापि स्फुरणावश्यंभावात्तदेव कर्तव्य-

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

किमस्माभिरित्यत्र । **तथा सती**ति । अन्योपकारेण कार्यावश्यकत्वे सति वयमेवावश्यकाः । अतितप्तत्वादितिभावः । **सर्वधर्मबहिष्कार** इति । रसशास्त्रसिद्धधर्मबहिष्कार इत्यर्थः । अवस्थाविशेषकृतदैन्याविर्भावादेवमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

धिक इति । वयं किमाशया कृष्णाशां त्यक्ष्यामः । उत्कर्षः कृष्ण एव पर्यवसित इति । अवैदिकत्वाद् एतासां आशापूर्त्युपायापरिज्ञानम्, कृष्णाशा ततोपि सिद्धा भवेत् न वेति सन्देहश्च । 'तमाशाब्रवीदि'त्यत्र तथा निर्णीतम् ॥ ४८ ॥

नन्वाशापरित्यागे पदार्थविस्मरणं हेतुरस्ति, तस्मिन् कृते आशा निवर्तेत इति चत्तत्राहुः क उत्सहेतेति ।

क उत्सहेत सन्त्यक्तुमुत्तमश्लोकसम्विदम् ।
अनिच्छतोऽपि यस्य श्रीरङ्गान्न च्यवते क्वचित् ॥ ४९ ॥

उत्तमश्लोकस्य भगवतः **सम्विदं** स्मरणात्मकं **सन्त्यक्तुं कः उत्सहेत** । संविच्छब्देन संबन्धो ज्ञानं चोच्यते । उत्तमैः श्लोक्यत एव न तु सम्बन्धमभिप्राप्नुवन्ति । सर्वैरेव श्लोक्यत इति सुलभं भगवत्स्मरणम् । अविगीतत्वाद् बाधरहितम्, विस्मर्तव्यः सम्बन्धो वा दूरीकर्तव्य इति को वा उत्साहमपि कुर्यात् । अशक्यत्वादत्यन्तमीप्सितत्वाच्च । ज्ञानपक्षे श्लोक्यत्वं उत्तमश्लोकपदेनैव साधयित्वा सम्बन्धत्यागेच्छाभावं विद्यमानेऽपि हेतौ न जायत इत्युपपादयन्त्य**निच्छतोपी**ति । इच्छामात्राभावे कामाभावः सुतरां सिद्धः, तादृशे हि स्त्रियो विरक्ता भवन्ति, तत्रापि स्वतः प्रौढास्तत्रापि पित्रादिगृहे लब्धप्रतिष्ठाः, स्थिता अपि औदासीन्येन तिष्ठन्ति धर्मपरिपालिका इव । भगवाननिच्छन् भवति, तादृशस्याप्यङ्गाद्वक्षःस्थलाच्छ्रीरर्थार्थिभिः सर्वदा सेव्यमानापि कदापि न **च्यवते** च्युता न भवति ॥ ४९ ॥

स्मरणत्यागाशक्यतामुपपादयन्ति । **सरिच्छैलेति** त्रिभिः ।

सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे ।
सङ्कर्षणसहायेन कृष्णेनाचरिताः प्रभो ॥ ५० ॥

स्मारका हि बहवः येष्ववश्यं प्रवृत्तिः । सर्वपरित्यागेऽपि जलार्थमवश्यं गन्तव्यम्, बहिर्निर्गतः उच्चैः स्थितं पश्येदेव, अतो यमुनागोवर्द्धनदर्शनमावश्यकम् । विहारार्थमवश्यं

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

आशायाः सत्यत्वायेत्याशङ्कायामाहुः **अवैदिकत्वादि**ति । स्वकृतसाधनस्य तथात्वात्तथेत्यर्थः । नन्वार्षज्ञाने अपरिज्ञानं न सङ्गच्छत इत्यत आहुः **तमाशे**त्यादि । तथा च 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोती'ति श्रुतेर्वेदवेत्तुस्तस्याप्यपरिज्ञानस्य श्रुत्यैवोक्तत्वादत्राप्यपरिज्ञानं भगवदिच्छया सङ्गच्छत एवेत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

परं सौख्यमित्यत्र । **अवैदिकत्वादि**ति । स्वतन्त्रभक्तिमार्गीयत्वादाशापूर्त्युपायस्य आशानुमतिदैवत्यचरुनिर्वापस्याज्ञानमित्यर्थः । तथाप्यासां श्रुतिरूपत्वात्तदज्ञानं न सम्भवतीति हेत्वन्तरमपि समुच्चिन्वन्ति । **कृष्णाशे**ति । अतोप्युपायाकरणमित्यर्थः ।

वनोद्देशाश्च द्रष्टव्याः । एते त्रयः सत्त्वादिभेदाः । गृहेऽप्यवश्यं द्रष्टव्या **गावः**, निमीलिताक्षाणामपि इमे वेणुरवाः स्मारकाः, ये इदानीमप्यनुभूयन्ते । अतः स्मारकाः सर्वत्र । **किञ्च** । भगवत आचरितान्यपि भगवत्स्मारकाणीत्याह **सङ्कर्षणे**ति । बहिर्वृत्तिनिरोधे पूर्वोक्ता न स्मारकाः । भगवच्चरितानि तु चौर्यादीनि दैत्यादिमारणेन पालनरूपाणि स्वच्छन्दरमणरूपाणि च **आचरिता** इत्युच्यन्ते । सङ्कर्षणसहायत्वं लीलादौ निर्भयत्वाय । तत्रापि **कृष्णेन** सदानन्देन अस्मदर्थमेवाविर्भूतेन स्मारणार्थमेव तादृशकर्त्रा । **प्रभो** इति सम्बोधनं तादृशार्थविस्मरणे कदाचित्तव सामर्थ्यं भवेत् नत्वस्माकमिति ज्ञापितम् । अनेन स्वदृष्टान्तेन भवतीभिरपि सुखेन स्थातव्यमिति पक्षो निवारितः, अत एव त्वं स्वस्थो वर्तसे, न वयम् ॥५०॥

एवं स्मारकान्निरूप्य तैः क्रियमाणस्मरणस्य बलिष्ठतामाहुः **पुनः पुनः स्मारयन्ती**ति ।

पुनः पुनः स्मारयन्ति नन्दगोपसुतं बत ।
श्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ॥ ५१ ॥

स्मरणेन पीडया मूर्च्छायां जातायां विस्मरणमाशंसमानानां सर्ववृत्तिनिरोधे स्मारयिष्यन्तीति भयात्स्मृता एव भवन्त्यतः **पुनः पुनः स्मारयन्ति** । **किञ्च** । पीडायां समर्थाश्रयणं कर्तव्यमिति विचारेऽपि नन्दश्चेत् स्मृतः तदा **नन्दगोपसुत** इति स्मृत एव भवति भगवान् । **किञ्च** । लक्ष्मीस्थानरूपाण्यतिसुन्दराणि सर्वत्रोद्गतानि पदान्यच्युतत्वान्नित्यान्याधारे स्थिते अतिरोभावस्वभावानि, तादृशैः तस्यैव भगवतः पदैरसाधारणैर्हृदयादिषु स्थापितैर्वा सानुभावैः दृष्टादृष्टोपायेन बलिष्ठैः कृत्वा **विस्मर्तुं नैव शक्नुमः** ॥ ५१ ॥

किञ्च । विस्मरणे हि मनोनिरोधः साधनम्, मनश्चामलया बुद्ध्या निरुध्यते, सा बुद्धिः पूर्वमेव भगवता हृतेति कोन्य उपायो विस्मरण इति पृच्छन्त्य इवाहुः **गत्ये**ति ।

गत्या ललितयोदारहासलीलावलोकनैः ।
माध्व्या गिरा हृतधियः कथं तद्विस्मरामहे ॥ ५२ ॥

बुद्धिर्हि त्रिविधा गुणैः । त्रिविधामपि बुद्धिं कायवाङ्मनोविषयां त्रिविधा धर्मा हरन्ति । तत्र प्रथमं भगवतः कायिकचेष्टया देहविषयिणी बुद्धिर्हृतेत्याह **ललितया गत्ये**ति । गतिर्हि स्वयं गच्छन्ती बुद्धिमपि नयति । ललिता तु सर्वतो निरोधेन नयति । तदंशमनसो हरणात् । मनसो हरण उपायमाहुः **उदारहासलीलावलोकनै**रिति । मनो

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गत्येत्यत्र । **त्रिविधे**ति । सत्त्वादिभिः क्रमेण बोधसङ्कल्पाभिमतिजनिकेत्यर्थः । **काये**ति । वाक्प्रधानेत्यग्रे कथनादत्र विषयपदं प्रधानार्थकम् । एतत्प्रधानामित्यर्थः । चित्तरूपा तु गुणातीतत्वात्स्वत एव भगवदीयेति हरणं नापेक्षते इति भावः ।

पविकल्पात्मकम्, तत्र सङ्कल्पांशं भगवतो हासो निवारयति, मोहात्मकत्वात् । धनरूपं सुखं च बहुधा प्रयच्छतीति फलेनापि न सङ्कल्पः साधयितुं शक्यते । **उदारेति** । भ्रान्तो हि विकल्पान् करोति, तन्निवृत्त्यर्थं च लीलावलोकनानि, कत्वादवलोकनस्य विकल्पं नाशयत्येव, तत्रापि फलाभावात् ज्ञानं दुर्बलं भवेत् र्थं **लीलेति** । स्वतः पुरुषार्थमित्यर्थः । वाक्प्रधानां तु गीर्हरति, सजातीयहारिणी यं चेद्धरेत् न कोऽपि प्रतिबन्धको भवति । तत्रापि फलरूपत्वाय **माध्व्येति** । कसिद्धप्रकारेण विस्मरणासम्भवात् **तत्कथं** विस्मरामह इति प्रश्नः । उद्धवो हि विस्मरणात्मकं ज्ञास्यतीति । अथवा । भवतो भवतु विस्मरणं, **हृतधियो** वयं कथं **रामहे** । तस्मिन् हि विस्मृते साधनान्तरे प्रवृत्तिः संभवति । अतो भगवदुक्तं ज्ञानं वेस्मरणे भवतीति अशक्यमेवोपदिष्टवान् ॥ ५२ ॥

एवं लौकिकप्रकारेण वैदिकप्रकारेण च वयं सर्वथा दुःखसागरान्न निस्तीर्णा भविष्याम : **हे नाथेति** ।

> **हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।**
> **मग्नमुद्धर गोविन्द गोकुलं वृजिनार्णवात् ॥ ५३ ॥**

प्रमेयबलादेवोद्धर्तव्याः न तु प्रमाणबलेन । तथाकरणे आवश्यको हेतु**र्नाथ**त्वम् । तोहमसङ्गोहं च, अतो ममाप्यशक्यो रमणेनैव भवतीनामुद्धारो भवतीति चेत्त्राहुः **मानाथेति** । रमणैकस्वभावा हि सा, उत्तरोत्तरं वर्द्धमाना नित्या च, तस्यास्त्वं नाथ सर्वजनीनम् । साप्यस्मत्प्रकारेणैव साध्या भवति, लक्ष्मीत्वादेव न पोषणादिकमपेक्षते । तदावश्यकमिति कथंचिन्निर्वाह्यत इति चेत्त्राह **व्रजनाथेति** । यथा त्वं लक्ष्मीपतिः नीनः एवं व्रजपतिरपि । लक्ष्मीव्रजयोस्तुल्यत्वाद्दोषगुणास्तुल्या इति भावः । ननु शक्या चेत्त्यज्यत एवेति कोयं दृष्टान्त इति चेत्त्राहुः **आर्तिनाशनेति** । हरिस्त्वं नाशयस्येव । कुर्या अन्यन्न वा कुर्या आर्तिं तु नाशय, अन्यथा हरित्वमेव न , अतः **स्वरूपरक्षार्थमेतदवश्यं** कर्तव्यम् । **किञ्च** । इदं हि सर्वमेव **गोकुलं** दुःख- निमग्नं **तदुद्धर**, पूर्वं ह्येको गजः, सोपि पुष्करिण्यां अर्धनिमग्न इव स्थितः, सोपि चेदुद्धृतः, किमस्मदुद्धारे दयाया विलम्बो भवेत्, मग्नोद्धारे त्वमेव समर्थः, यथा

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

हे नाथेत्यत्र । **त** इति । मन्दरे देवासुराः । 'यद्यपि देवादयः समुद्रे न निमग्नाः

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

हे नाथेत्यत्र । **उत्तरोत्तरमिति** । लक्ष्मीर्हि ब्रह्मानन्दरूपा । ब्रह्मानन्दस्य च षादिक्रमेणोत्तरोत्तरं वर्धमानत्वं नित्यत्वं च प्रमाणसिद्धम् । अतो रमायास्तथात्वात्तस्याः

मन्दरोद्धारे । **ननु** तेऽस्मद्वाक्यात्प्रवृत्ता इति तदर्थमुद्धृताः, भवत्यस्तु नास्मद्वाक्यात् प्रवृत्ता इति चेत्त्राहुः **गोविन्देति** । त्वं ह्यस्मदिन्द्रत्वेन सर्वैरभिषिक्तः, अतो यावदधिकारं त्वाधिकारिकमिति न्यायेन यावद्गोकुलं जीविष्यति तावदस्य रक्षा भवत आवश्यकी । अन्यथा प्रमाणबलं त्वयैव नाशितं स्यात्, पूर्वमपि मत्स्यादिभावेन वेदा उद्धृताः, तथा गोविन्दभावेन वयमप्युद्धर्तव्याः । न तूद्धृतेन, तथा सति जघन्यापत्तिरिति भावः ॥ ५३ ॥

एवं तासां विलापं श्रुत्वा पुनस्तमेवार्थमुपदिष्टवानित्याह **तत** इति ।

श्रीशुक उवाच—**ततस्ताः कृष्णसन्देशैर्व्यपेतविरहज्वराः ।**
उद्धवं पूजयाञ्चक्रुर्ज्ञात्वात्मानमधोक्षजम् ॥ ५४ ॥

तदनन्तरमपि **कृष्णसन्देशै**र्विशेषेणापेतो **विरहज्वरो** यासाम् । एतत्सर्वं भगवदुक्तार्थज्ञानाद्भवति, वियोगे हि सति दुःखं चिन्ता उद्धरणादिकम् । न हि विस्मृतकण्ठचामीकरस्य चामीकरस्मारणादतिरिक्तं दुःखविस्मारकं साधनमस्ति । अतः प्रथमोपदेशेनाभिप्रायः सिद्धः, भगवति दोषबुद्धिर्निवृत्ता । ततो निर्दुष्टानां भावः पुनर्वर्णितः । सोऽपि पदार्थः पुनः पुनरुपदेशस्मारणेन निवर्तितः । तदा भगवति आत्मत्वं ज्ञातमित्याह । ततः कृष्णसन्देशैः कृत्वा विशेषेण अपेतविरहज्वराः, ज्वराभावे दृष्टमेव द्वारं जातमित्याह **अधोक्षजमात्मानं ज्ञात्वेति** । स्वात्मैवाधोक्षजः, अधोक्षजपदेन चैतज्ज्ञापितम्, इन्द्रियाध्यासात् सङ्घातात्मबुद्ध्या च भगवानात्मत्वेन न प्रतीतः, तदपगमे प्रतीत इति । **अथवा** । अन्तःस्वरूपं प्राप्ताः

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४४-५३ तथापि लज्जायां निमग्ना एवे'त्यर्थः । आज्ञां विनापि मग्नानुद्धरसीति कथमत्र विलम्ब इत्यभिप्रायेणाहुः **पूर्वमपीत्यादिना** । उद्धृतेनेति, वेदेनेत्यर्थः ।

ततस्ता इत्यत्र । **सोऽपि पदार्थ** इति । स्वकृतया शुचेत्यनेनोक्तः । **द्वारमिति** ।
१०-४४-५४ उपदिष्टार्थानुभव इति शेषः । **तदपगमे प्रतीत** इति । अधः अक्षजमिन्द्रियजन्यं ज्ञानं यस्मादिति निरुक्त्या तथेत्यर्थः । तदभावे ज्ञानिनामिवासामवस्था स्यात् । सा चाग्रेतनबलदेवागमनीयकुरुक्षेत्रप्रसङ्गीयभावदर्शनकथातो विरुध्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहु **अथवेत्यादि** । तत्राप्यवान्तरप्रकारत्रयं ल्यबन्तत्रयेणाहुः

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नाथस्य रमणेनोद्धारो नाशक्य इति भावः । **ननु ते** इति । मन्दरचूर्णिता अमरा दैत्याश्चेत्यर्थः । **न तूद्धृतेनेति** । वेदेनेत्यर्थः । **तथा सतीति** । प्रमाणाधीनत्वे सतीत्यर्थः ।

ततस्ता इत्यत्र । **अभिप्रायः सिद्ध** इति । 'वियोगाधिं मत्सन्देशैर्विमोचये'ति भगवदभिप्राय इत्यर्थः । अत एव 'एवं प्रियतमादिष्ट'मितिश्लोके प्रीता इत्युक्तम् ।

। कोशमध्ये प्रतिमा, तथा तासां सङ्घातमध्ये आत्मानं जीवं स्वस्मिन्नन्तर्भाव्य तत्प्रदेशे स्वयमाविर्भूय तत्रैव वानन्दांशाभिव्यक्त्या तदेव स्वरूपत्वेन सम्पाद्य पश्चाद्-क्षतया स्वप्रकाशत्वेन वा आत्मानं ज्ञापितवानिति । अन्यथा अध्यारोपन्यायेन प्रतीतिः त, शब्दमात्रे तु विरहाभावः, आत्मत्वान्न भेदेन प्रतीतिः, यतः संयुक्ततयापि भावात्, तेर्भगवत एवेत्यासां ज्ञानमेव । ततो गुरूपदेशः प्राप्त इति साक्षाद् गुरुत्वाभावेपि श्रूयता-स्याद्युपदेशान् निगरणार्थस्य विद्यमानत्वात् पूजयाञ्चक्रुः । आत्मविदां वा संमाननं वत्यः । अथवा । पूर्वं भगवन्तं भिन्नतया ज्ञातवत्यः, इदानीमात्मत्वेन । अग्रे तु तथैव वेष्यन्तीति ब्रह्मभावयोग्यता निरूपिता । तच्च नाभिलषितं स्यात् तदा न भवेदित्युत्क-ठां ज्ञापयितुमुद्धवपूजा निरूपिता ॥ ५४ ॥

कोमलकण्टकन्यायेनायं भावः अदृढश्चेत् पूर्वभावेन बाध्येतेति पुनः पुनः स्मारणार्थं ञ्चिरकालं तत्रैव स्थित इत्याह **उवास कतिचिन्मासानिति** ।

उवास कतिचिन्मासान्गोपीनां विनुदन् शुचः ।
कृष्णलीलाकथा गायन् रमयामास गोकुलम् ॥ ५५ ॥

स्थितस्य प्रयोजनमाह **गोपीनां विनुदन् शुच** इति । पुनः पुनः पूर्ववासनया

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

त्मानमित्यादि । **अन्यथेति** । पूर्वव्याख्यातप्रकारे । ज्ञापनप्रकारमुक्त्वा एतासां ब्दमात्रेण कथमेवं ज्ञानमभूदित्याकाङ्क्षायां ज्ञानप्रकारमाहुः **शब्देत्यादि** । शब्दे ह्याश्र-त्वं समवायित्वं च बोधितं तत्र द्वितीयेनात्मत्वं प्रथमेन संयोगनित्यतेत्युभयोर्भाने भेदप्रतीति-वृत्त्या स्नेहदार्ढ्यं सार्वदिकः संयोगश्चापरोक्ष आत्मना मनसा चाभूदिति तथेतिभावः । थापि प्रमाणस्यैतावद्बलं क्वापि न दृष्टमित्यतः प्रमेयबलमेवात्रापीत्याहुः **कृतिरित्यादि** । **त** इति, उद्धवादित्यर्थः । **निगरणार्थस्येति** । गृणातीति गुरुरिति योगादित्यर्थः । उद्धव-दस्योपलक्षकत्वमभिप्रेत्याहुः **आत्मेत्यादि** । **तथैवेति** ब्रह्मसमा इत्यर्थः ।

१०-४४-५५ **उवासेत्यत्र** । कथमस्फूर्तिरित्यत आहुः **सजातीयेत्यादि** ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गोपि पदार्थ इति । प्रलाप इत्यर्थः । **अन्यथेति** । आपरोक्ष्याभावे प्रतीकोपासना यादित्यर्थः । **शब्दमात्रे त्विति** । उपदेशमात्रे विरहाभावो भवति । आपरोक्ष्यं तु भगवत वंकृत्यैव भवतीति । अन्यथेत्यनेन द्वितीयव्याख्यान उपपत्तिरुक्ता । **आत्मविदां वेति** । आत्मविदः समीचीनाः । अतोस्माभिरपि स्वाधिकारानुसारेण तथा भाव्यमित्युपदेश-स्मानननेनोद्धवपूजां चक्रुरित्यर्थः । **अथवेति** । प्रथमपक्षे आत्मन्यधोक्षजत्वमुक्तम् । त्राधोक्षजे आत्मत्वमुच्यते । इत्युद्देश्यविधेयभावभेदेन भेदः ।

भेदः स्फुरति,स्फुरणमात्रे च क्लेशो भवति, तद्दूरीकरणार्थं स्थितिः । यावत्स भावो न स्फुरति, सजातीयप्रचयसंवलितमेतदेवावर्त्यमानं ज्ञानं भेददुःखानुत्पादने समर्थमिति देशादिधर्मैरन्तःकरणावरणे भेदज्ञानमावश्यकमिति तन्निराकरणार्थं भगवज्ज्ञानं कृतवानित्याह **कृष्णलीलाकथा गायन्निति** । लौकिकाः कथामात्र एवासक्ता भवन्ति सर्वे, लीलायां कथायां मुक्ताः, भक्ताश्च कृष्णकथायामिति योगसमुदायाभ्यां प्रतिपाद्यते । किञ्च ! सर्वमेव **गोकुलं रमयामास,** अन्यथा संसर्गतोपि दुःखं भवेदिति ॥ ५५ ॥

एतत्कृतं गोकुले जातमित्याह **यावन्त्यहानीति** ।

यावन्त्यहानि नन्दस्य व्रजेवात्सीत्स उद्धवः ।
व्रजौकसां क्षणप्रायाण्यासन्कृष्णस्य वार्तया ॥ ५६ ॥

नन्दस्य व्रजे अयमवात्सीत् , यतोयमुत्सवात्मकः,तावन्त्य**हानि क्षणप्रायाणि** जातानि । आकाङ्क्षायाः परस्परं प्रतिक्षणं वृद्धत्वात् क्षणमपि बहूच्यत इवे प्रायग्रहणम् । बहिःसंवेदने हि दिनादिगणना, ते ह्यात्मत्वेनैव भगवन्तं ज्ञात्वा तन्मया एव जाता इति कालातिक्रमः सुगमः, उद्धवासक्त्या तथात्वमाशङ्क्य तन्निवृत्त्यर्थमुक्तमपि हेतुं पुनः स्मारयति **कृष्णस्य वार्तयेति** ॥ ५६ ॥

ननु परार्थं कथं बहुकालं तिष्ठेद् भगवन्तं परित्यज्येत्याशङ्क्याह **सरिद्वनेति** ।

सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन्कुसुमितान्द्रुमान् ।
कृष्णं संस्मारयन् रेमे हरिदासो व्रजौकसाम् ॥ ५७ ॥

भगवल्लीलास्थानानि तत्रत्यानि सर्वाणि स्वयं द्रष्टव्यानीत्येवं पूर्वमेव मनोरथः, अतः प्रसङ्गादागतः भगवद्वाक्यमपि पालितं भवति । भगवल्लीलापि दृष्टा भवतीति शास्त्रार्थस्य च श्रुतत्वाद् भगवल्लीलार्थमेव बहुकालं तत्र स्थितः । **सरि**द्यमुना,वृन्दावनम्,गोवर्द्धनम्, उभयतः पर्वतानां मध्ये निम्ना भूमिः **द्रोणी** समा,गोकुलेऽपि **कुसुमितान् द्रुमान्** चम्पकादीन् अपर्तावपि भगवदनुभावेन सार्वकालिकपुष्पयुक्तान्,एतावान् स्वार्थः । **कृष्णं संस्मा-**

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

१०-४४-५७ **सरिद्वनेत्यत्र । शास्त्रार्थस्येति** । 'ते ते धामान्युष्मसी'त्यादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सरिद्वनेत्यत्र । प्रसङ्गादागतः । सरिदादिषु गमनं प्रसङ्गादेव । उद्देश्यं तु भक्तस्थानगमनमिति भावः । **शास्त्रार्थस्य चेति** । शास्त्रं शासनं 'वियोगाधिं मत्सन्देशैर्विमोचये'ति भगवदाज्ञारूपम् । तद्रूपस्यार्थस्य श्रुतत्वाद्भगवत उत्तरदलात्मकस्य लीलार्थमान्तररमणसिद्ध्यर्थं स्थित इत्यर्थः । स्थलदर्शनार्थं स्थितः लीलासिद्ध्यर्थं च स्थित इति चकारः ।

१ इवीति पाठः ।

न्नेति । भगवदाज्ञाकरणम्, अत उभयार्थस्य सम्पन्नत्वाद् **रेमे । हरिदास** इत्यनेनान्यो ा निवारितः । सत्सङ्गस्य प्रसङ्गादप्यागतस्य फलमाह **व्रजौकसामिति** । सामान्येन ां ग्रहणम् । भगवता तूभयोरेव सुखजननमाज्ञप्तं, अयं तु सर्वानेव भगवद्भावापन्नान् ानित्यर्थः ॥ ५७ ॥

एवं भगवदाज्ञां कृत्वा इतस्तस्य निर्गमनमाह **दृष्ट्वेति** ।

दृष्ट्वैवमादिगोपीनां कृष्णावेशात्मविक्लवम् ।
उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यन्निदं जगौ ॥ ५८ ॥

प्रत्यहमुपदेशः प्रत्यहं वैक्लव्यम्, एवमुभयं दृष्ट्वा आत्मत्वेऽपि बहिःसंवेदनमात्रेणैव ां भगवदाकाङ्क्षैवोत्पद्यते । परं निर्दुष्टा । एवं तासां भावं **दृष्ट्वा कृष्णावेशेन आत्मनो** स्य **विक्लवं** दृष्ट्वा, अन्तर्निष्ठा वा विरहो वा द्वयमेव न तु तासामन्या लौकिकी अवस्था, दृष्ट्वा **परमप्रीतो** जात, एवमेव हि स्थातव्यं भक्तेनेति । पश्चात्तासूभयं दृष्ट्वा स्वस्मिन्नेक- ति आधिक्यात् ता **नमस्यन्** नमने दोषशङ्काभावाय तासां स्तुतिरूपमिदं वक्ष्यमाणं ौ ॥ ५९ ॥

तस्यैव वाक्यान्याह **एताः परमिति** षड्भिः ।

एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो
गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावाः ।
वाञ्छन्ति यद्भवभियो मुनयो वयं च
किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ ५९ ॥

तासु भगवतः सर्वधर्मज्ञापनाय, आदौ तासां स्तुतिमाह । **तनुभृतश्चे**देता एव, ापि ज्ञानिनो नापि लौकिका नापि भक्ताः, तत्र लौकिकास्तु व्यर्थजीविना एव । न हि

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्सङ्गस्येति । व्रजौकःसु सर्वेष्वागमनं प्रसङ्गादेव । उद्देश्यास्तु पितरौ गौप्यश्चेतिभावः । **भयोरेवेति** । पित्रोर्गोपीनां चेत्यर्थः । **निर्गमनमाहे**ति । निर्गम्यतेऽनेनेति करणे युट् । गमनसाधकं स्तोत्रोपक्रममाहेत्यर्थः ।

दृष्ट्वेत्यत्र । दोषशङ्केति । स्वस्य तासां च क्षत्रियत्वगोपत्वादिलौकिकदृष्ट्या ोषशङ्का । सा तत्स्वरूपनिरूपणे निवृत्ता भवतीत्यर्थः । **स्तुतिरूपमिति** । इदमिति- ादेन बुद्धिस्थवक्ष्यमाणमुच्यते । वक्ष्यमाणं तु उत्कर्षाधायकगुणवर्णनमेवेति भावः । तुतिरुत्कर्षाधायकगुणवर्णनमिति तल्लक्षणस्य पूर्वमुक्तत्वात् । **तस्यैवेति** । उद्धवस्यैवे- ्यर्थः । पूर्ववाक्यानि भगवदुक्तान्युद्धवेनानूदितानि । इमानि त्वस्यैवेत्येवकारः ।

रज्वा बद्धः पाशी भवति, स्वाधीनपाश एव तथा । एवं तनुभृतोपि येषां स्वाधीना तनुः । ज्ञानिनां तु ज्ञानप्राप्तिपर्यन्तमेव साधनत्वेन शरीरोपयोगादग्रे व्यर्थ एव देहः अनपेक्षितं भारवद् गृह्णन्तीति । भक्ता अपि मौढ्याद्देहमेवात्मानं मन्यमानाः तत्रैव पर्यवसितमतयो बहिर्मुखत्वात्तनुरूपा एव न तु तनुभृतः । कालान्तरे परं सत्फलम्, अस्मदादयस्तु भक्ता अपि प्राप्तज्ञाना अपि मन्दभावं प्राप्ता नोत्कर्षेण तनुभृतः, अतः परमुत्कर्षेण एता एव तनुभृतः । नन्वेतादृश्यः सन्ति तनुभृतः लक्ष्मीप्रभृतयः । तत्राह **भुवीति** । ननु भुव्यप्युत्कटभक्ताः प्रह्लादादयः सन्त्येव तत्राह **गोपवध्व** इति । एतादृशीमवस्थां प्राप्य न कोप्येवंविधो जात इत्याश्चर्यम् । **किञ्च** । गोविन्दे स्वकीयत्वेन ज्ञाते वस्तुतः **अखिलात्मनि** एवं **रूढभावः**, अतो देहस्य स्वाधीनस्यैतदेव फलमिति सर्वात्मत्वेन ज्ञात्वापि निर्दोषपूर्वभावनिष्ठा एव । ननु ज्ञानावस्थोत्तरेति, 'आत्मलाभान्न परं विद्यत' इति, एता भगवता ज्ञाननिष्ठा कृताः इति च, वस्तुत एवाग्रे देहस्यानुपयोगात्कथमेषा स्तुतिरिति चेत्तत्राह **वाञ्छन्ति यमिति**, यं भावं **भवाद् भीः** येषां ते मुमुक्षवः **मुनयो** मुक्ताः **वयं** भक्ताः चकारात्सर्व एव धर्ममार्गपरा अपि । अवश्यं हि विदेहकैवल्यपर्यन्तं सर्वेषां बहिःसंवेदनास्त्येव, जीवन्मुक्तानां तथा श्रवणात् । तत्र लौकिक एव भावः सर्वेषां जायत इति कालाच्छेदेन जन्मवैयर्थ्यमेव । अन्येषां तु वैयर्थ्यं सिद्धमेव । नारदादीनामपि कदाचित् प्राकृतवद् व्यवस्था । अन्यथा लौकिकसमानकार्यं न स्यात्, प्रह्लादस्यापि राज्यादिकरणात् तथावसीयते । बहिःसंवेदने तु एषैवावस्था सर्वशास्त्रपर्यवसिता नातोन्या क्वचिदप्यस्तीति अवस्थायां विचार्यमाणायामेता एव तनुभृतः । नन्वेतदपेक्षया ये श्रोत्रिया **ब्रह्मविदो** ब्राह्मणाः वसिष्ठादयः ते महान्तो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह **किं ब्रह्मजन्मभिरिति** । ब्रह्मभावापन्नानां जन्मभिः शौक्लसावित्रयाज्ञिकैः किं, न किञ्चित् । यद्यपि बहिःसंवेदने तेषां वेदार्थानुष्ठातृत्वं दीर्घसत्रित्वादिरूपमन्तर्निष्ठतायां तु ब्रह्मपरत्वमिति, तथापि कर्मापेक्षया भक्तिरधिका, कर्म हि प्रपञ्चे स्वास्थ्यं सम्पादयाति न तु भक्तिः, यो हि दुष्टं मन्यते

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

एता इत्यत्र । **तत्रेति**, बहिःसंवेदनावस्थायाम् । ननु स्वास्थ्यसम्पादनस्योत्कृष्टत्वात्कथमधमत्वं कर्ममार्गस्येत्यत आहुः **यो हीत्यादि** । **मन्यत** इति ।
१०-४४-५९ सङ्ग्राहयति सङ्गृह्णाति वा ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एताः परमित्यत्र । **एतादृशीमवस्थां प्राप्येति** । पतित्वेनान्यत्र सम्बन्धं प्राप्येत्यर्थः । स्वाधीनतनुत्वात्तनुभृत्त्वं सफलतनुत्वाच्च तनुभृत्त्वमिति समुच्चयः । **तत्र लौकिक एव भावः सर्वेषामिति** । तत्र बहिःसंवेदनायामित्यर्थः । किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्यैतावत आवृत्तिमभिप्रेत्य द्विधा व्याख्यातमिति ज्ञेयम् ।

दुष्ट इति निर्धारः । तत्तत्प्रकरणे तत्तत्प्रशंसा तु प्रकरणानुरोधिनी, अतः अनन्तथायामरसस्य ब्रह्मजन्मभिः कर्मोपयोगिभिरपि न किञ्चित् । ननु तथाप्युत्कर्षहेतुः लोके द्भवतीति युक्त्या बाधेऽपि प्रसिद्ध्यैव उत्तमफलत्वं पर्यवसानविधया कल्प्यत इति चेत्तत्राह नन्तकथायां रसयुक्तस्य पूर्वोक्तः ब्रह्मजन्मभिः न कोपि पुरुषार्थः साधनीयः । तोप्युत्कृष्टस्यैव साधनदशायां च फलस्य सिद्धत्वात् कर्मापेक्षयापि भक्त्यैव ज्ञाने धिकोपकारकरणाच्च ॥ ५९ ॥

तर्ह्येवमवस्थाप्रापकानि ब्रह्मजन्मानि भविष्यन्तीत्याशङ्क्य व्यभिचारात्परम्परयाप्युपगाभावमाह क्वेमाः स्त्रिय इति ।

क्वेमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः
कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावः ।
नन्वीश्वरोनुभजतोविदुषोपि साक्षा-
च्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥ ६० ॥

इमा इति गोप्यः जातिहीनाः, तत्रापि **स्त्रियो** योनितो निकृष्टाः, स्थानतोपि नेकृष्टत्वमाह **वनचरी**रिति । सत्सूत्पन्ना एव वनचरणादिना उत्कृष्टा भवन्ति, तदर्थवोच्यते 'वने तु सात्त्विको वास' इति । अन्यथा वानराणामप्युत्कर्षः स्यात्, चरीरित्यनेन वच्छन्दचारित्वमपि सूचितम् । अनेन द्रव्यादिसर्वापकर्षः सूचितः । अन्तःकरणापचारमाह **व्यभिचारदुष्टा** इति । व्यभिचारबुद्ध्या दुष्टा इति केचित् ।

ननु धर्मशास्त्र एतत्प्रायश्चित्तोक्त्यभावाद्विवाहितपुरुषभजनं न व्यभिचारः । स्त्रीमात्रस्यद्दोषवत्त्वेन तत्प्रसूतानामधर्मजातत्वेनाग्निहोत्रादिधर्मानाधिकाराच्चतुर्वर्गोच्छेदप्रसङ्गश्च, तद्बोकमानवैयर्थ्यं च स्यात् । भगवत्पुत्रानुद्दिश्याकथनात्, भगवत्पत्न्यतिरिक्तासु सतीपदप्रयोश्च भागवतादावनुपपन्नः स्यात्, इति चेत् । **तत्रायमाशयः** । वर्णाश्रमाणां देहनेष्ठत्वेन तानधिकृत्य च धर्मशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वेन दैहिकधर्मनिरूपकं तन्न तु भगवद्धर्मनेरूपकम्, भिन्नाधिकारात्, अध्यासेनात्मसात्कृतत्वाद्देहस्य तद्धर्मेषु स्वधर्मप्रयोगः । वस्तुस्त्वात्मधर्मा एव स्वधर्माः । स्वशब्दस्य तत्रैव शक्तेः, अत एवाविद्वदधिकारित्वं तेषु

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भमरगीतप्रकाशः ।

क्वेमा इत्यत्र । ननु वनवास उत्कृष्टहेतुरिति तेन कथं निकृष्टतोच्यत इत्यत आहुः **सत्स्वि**त्यादि । **स्वच्छन्दचारित्व**मिति । दधिविक्रयाद्यर्थभ्रमणरूपम् ।

१०-४४-६० **अनेने**ति । पूर्वसूचितरसविक्रयस्य निषिद्धेनेत्यर्थः । **अयं भाव** इत्यादि । 'कृष्णे क्व चे'त्यादिना वक्ष्यमाणो भावो भगवतो निवर्तयितुं योग्य इत्यर्थः ।

(१) एतच्चिह्नान्तर्गतं श्रीमत्प्रभूणाम् ।

उच्यते, ब्रह्मविदां तत्रानधिकारो भक्तौ मुख्योधिकारश्च । तदुक्तमवतारहेतुनिर्णयप्रस्तावे । 'तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगवितानार्थमिति' । 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादि'ति तत्त्वसूत्रं च । प्रकृते च भक्तिमार्गमधिकृत्य सर्वोंर्थो निर्णीयते । तत्र च भगवदतिरिक्तभजनस्य दोषहेतुत्वमेवेति सिद्धान्तः । अत एव 'आज्ञायैवं गुणान् दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत्स च सत्तम' इत्यादिवाक्यैस्तत्त्यागपूर्वकं भजनमत्रोच्यते । अन्यत्रोक्तन्यायेन, अस्वधर्मस्यापि स्वधर्मत्वेनोक्त्या कापट्यं मन्वानो व्यासो भक्तिशास्त्रं निरूपयन् 'धर्मः प्रोज्झितकैतवोत्रे'ति प्रतिज्ञातवान् । एवं सति भक्तिमार्गीयविहितनिषिद्धाकथनं धर्मशास्त्रे युक्तमेव, भिन्नविषयत्वात् । वात्स्यायनीय इव धर्मशास्त्रीयतदकथनम् । न हि तदार्षमिति धर्मशास्त्रं न तद्बाधकम् । न वा धर्मशास्त्रं बाधकमिति तद्विरुद्धोपदेशो न वात्स्यायनीये । कामरसनिरूपणे हि तत्प्रवृत्तम् । स च यादृशस्तादृशं न्यरूपयदिति न काप्यनुपपत्तिः । प्रकृतेऽपि भगवतोतिदुरापत्वेन स्वातन्त्र्येण स्थितौ स्त्रीणामुत्कटरागेण यथेच्छाचारान्नाशो भविष्यतीति भगवान् धर्ममार्गीयास्ताः कृत्वा विषयरागपूर्तिपूर्वकं तदुक्तनियमस्थाः कृतवान् । न ह्येतावता नायं व्यभिचारः, सहजभर्त्रतिरिक्तभजनात् । अत एवाद्यश्रीमहिष्या गीतम् 'त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्तर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् । जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा, या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री'ति । अतस्तद्दुरापत्वेऽपि तदाशया तद्भजनमन्यभजनरहितं कुर्वद्भिरेव सर्वैः स्थेयमिति, भक्तिमार्गनिष्कर्षः । एतास्तु भगवदर्थमेव प्रकटिताः । अतः सुष्ठूक्तं वस्तुतस्त्वित्यादि । यद्वा । धर्मो द्विविधोन्तरङ्गो बहिरङ्गश्च । सोपि प्रत्येकं त्रिविधः । तथाहि । विहितत्वेन क्रियमाणो भगवद्विषयकः श्रवणादिरन्तरङ्गतमो धर्मः, योगादिसाधनैरात्मचिन्तनं तादृक्तरः, 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमि'ति स्मृतेः । फलानुद्देशेनेश्वरार्पणधिया क्रियमाणो यागादिरन्तरङ्गः । वर्णाश्रमधर्मत्वेन स्वर्गादिफलोद्देशेन क्रियमाणो वैदिको धर्मो बहिरङ्गः । ततस्तुच्छस्वर्गादिफलको विविधस्त्रीपुरुषाधिकारिकपातिव्रत्यादिर्विविधदेवताव्रतादिः स्मार्तो बहिरङ्गतरः । ऐश्वर्यारोग्यादिफलकविविधदेवताग्रहादिभजनरूपः स्मार्तो बहिरङ्गतमः, अत्र पूर्वपूर्वप्राबल्यं ज्ञेयम् । पूर्वपूर्वासम्भव उत्तरोत्तरकर्तव्यता च । प्रेमानन्तरं स्वव्यसनतः क्रियमाणः श्रवणादिर्न धर्मः, तल्लक्षणाभावात् । 'चोदनालक्षणोर्थो धर्म' इति यतस्तल्लक्षणम् । पूर्वोक्ते सर्वत्र प्रवृत्तिनिवृत्त्योस्तत्तदधिकार एव प्रयोजकः । भगवान्मर्यादापुष्ट्योर्मध्ये यं जीवं यस्मिन् मार्गे मनुते तस्मिंस्तस्य तदेवाधिकाररूपं तत्तच्छास्त्रं च तत्तन्मार्गीयधर्मनिरूपकम् । पूर्वोक्ताधिकारवतां स्वस्वाधिकारिकधर्माकरणे च दोषः । अत एव पार्थस्य पुष्टावङ्गीकारान्मर्यादामार्गे निषिद्धस्यापि गुर्वादिहननस्याकरणे भगवान्

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

तत्र दृष्टान्तः यथेत्यादि । अत्रत्याशङ्कां प्रभुचरणाः स्वतन्त्रे परिहरन्ति प्रकारद्वयेन ।

अनिष्टं फलमाह 'अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसी'ति । प्रकृतेऽपि स्त्रीरत्नानामासां पुष्टिपुष्ट्यामङ्गीकार इति न मर्यादामार्गीयधर्मेऽधिकारः । किन्त्वविवाहेऽपि भगवत एव भजने । अत एव मर्यादाधर्मो भगवतोक्तोऽपि नैताभिरङ्गीकृतः । अङ्गीकारे तत्राधिकारस्य हेतुत्वात्, नह्यनधिकारिहृदि धर्मः स्फुरति । एतज्ज्ञापनायैव हि भगवताप्युक्तम् । एतेन मर्यादामार्गीयस्य पुष्टिमार्गीयधर्मानङ्गीकारः इत्यपि ज्ञेयम् । एवं च सति मर्यादामार्गीयो धर्म एतासां परधर्म इति विवाहितपुरुषभजनमपि व्यभिचार एवेत्यभिप्रेत्य तथोक्तम् । सहजभर्तृत्वेऽपि भगवतो विवाहकरणं तु तादृशभक्तनिरोधार्थं तत्तद्रसानुभवार्थं मर्यादास्थापनेन लोकशिक्षार्थं च, अदित्यादीनां लीलार्थं मातृत्वेनाङ्गीकारात्पुत्रभावेनैव भजनं भगवत्प्रापकं कश्यपादिषु च पितृत्वेनाङ्गीकारात्तासां तासां तत्तत्पतिभजनमेव स्वधर्मः । भगवता तथैवाङ्गीकृतत्वात्, न तु तत्र विवाहः प्रयोजकः । तद्विवाहस्य भगवल्लीलोपयोगित्वेन भगवद्विवाहतुल्यत्वादित्यलमधिकोक्त्या) ।

वस्तुतस्तु । भगवता स्वार्थमुत्पादिताः मध्येकालविलम्बेऽन्यान् गोपालान् भ्रमात्पतिबुद्ध्या गृहीत्वा व्यभिचारं कृतवत्यः, तेन दुष्टा अपि जाताः पुत्राद्युत्पत्त्या, यथाऽहल्या भ्रमात् प्रवृत्ता दुष्यति, अतो जाते दोषेऽयं भावो निवर्तितुं योग्यः, यथा भर्त्रा व्यभिचारिणी त्यज्यत इति । तथापि भगवद्भाव उत्पन्न एवेत्याश्चर्यमित्याह **कृष्णे क्व चैष** इति । केचित्तु निवेदनानन्तरं पुनर्गोपसंबन्धात् व्यभिचारमाहुः । बलादपि नाशिता नाशितैवेति । तन्'मन्यमानाःस्वपार्श्वस्थानि'ति भावेनैव तत्पतीनां रमणम् । न तु ताभिः सह, यथा नाशशङ्का स्यात्, तां रीतिं न हि ते तासु कर्तुं शक्ताः, तासामेवानुभावेन भगवता वा भस्मसाद् भवेयुः । **किञ्च** । यदि प्रक्रमानन्तरं दोषः स्याद् भावश्च न भवेत् । तदाह **कृष्ण** इति । न हि सदानन्दे फलरूपे भावो दोषाय, तथा सति फलार्थं कर्म कोपि न कुर्यात् । उद्धारार्थं वा परमानन्दः प्रकट इति । तत्र य एतादृशो भावः सोवश्यं सर्वपुरुषार्थसाधक इति ब्राह्मण्यादिरहितानां सर्वपुरुषार्थसाधको भावो जातः । ननु कथमेवमकारणका कार्योत्पत्तिः, विरुद्धस्य वा कारणतेति चेत्तत्राह **नन्विति** । सत्यमेवैतद् विरुद्धमेतदुभयमिति । तथाप्येवं वितर्के **ईश्वरः अविदुषोपि अनुभजतः** स्वानुरूपमेव **श्रेयः** करोति । न तु सेवकानुरूपम् । यद्यप्ययमर्थः लोके वेदेप्यप्रसिद्धः तथापि गोपिकासु दृष्टत्वादेवं वितर्कः, उपपत्तिरीश्वरत्वादेव, ईश्वरो हि क्वचित्सेवां न मन्यते, विपरीतमपि फलं प्रयच्छति, प्रमादादप्यपराधे प्राणानेव वियोजयतीति । क्वचिदधिकमेव फलम् । तत्रादृष्टं नियामकमिति चेन् न, ईश्वरत्वभङ्गप्रसङ्गात् । लोके परमेश्वरत्वाभावात् तथाऽविरुद्धमपि भवेत्, भगवति तथा कल्पनायां प्रमाद एव, लोक-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

नन्वित्यादि अधिकेत्यन्तम् । **तादृशभक्तनिरोधार्थ**मिति । भगवता सह विवाहाकाङ्क्षिभक्तनिरोधार्थमित्यर्थः ।

न्यायेनाप्येकदेशेन दृष्टान्तमाह **अगदराज इवेति**। अमृतं हि प्रमादादप्युपभुक्तं प्रसादं संपादयत्येव, प्रमादाग्निस्पर्शोऽपि दाहहेतुर्भवति। तथापि कदाचिदेव सजातीयप्रचयसंवलित एव, अन्यत्रेश्वरत्वाभावात् श्रेयोव्यभिचारो न दोषाय। न भवति गदो यस्मादिति गद-निवर्तकं वा अगदमौषधम्, सर्वेषां शक्तिरेकत्रप्रतिष्ठिता राजत्वमापादयतीत्यगदराजो-ऽमृतम्, भगवतः स्वानुरूपमेतदेव, प्रमाणानां तु बलमेकमेव, तदपि न परमकाष्ठामापद्यते, अन्यथा केषांचिदेवं स्यात्, अतः प्रमेयबलादेवैवंभाव इति लक्ष्यते। **अनुभजत** इति। भगव-दिच्छया भजनमभिप्रेतम्, 'यदेव विद्यया करोती'ति श्रुत्या ज्ञानाभावे भजनं न फलसाधकमिति शङ्कापरिहारार्थमपिशब्दः। साक्षाद् भजत इति विशेषः। अनेन मन्त्रादिद्वारा भजनं तु भजना-नुरूपमेव फलतीति सूचितम्। **उपयुक्त** इति। समीपे निःसंदिग्धः सर्वलोके नत्वन्यत्र मिश्रितः।

(अथवानन्तकथारसस्य किं ब्रह्मजन्मभिरित्युक्ते प्राप्ताशङ्कायामाह **केमा** इति। आशङ्का तु। ननु स्त्रियः पुरुषमात्रे कामुक्यः स्वभावत एव भवन्ति। भगवांश्च पुरुषोत्तमः। तथा च कामभावेन भगवति भक्तानामेतासां कथं ब्रह्मजन्मादिवद्धयोप्युत्कर्षो युज्यत इति तन्निरासायात्र सर्वाभ्यः स्त्रीभ्यः सर्वेभ्यः पुरुषेभ्यश्चाधिक्यमुपपाद्यते। तत्रापि स्त्रीभावेन भक्तानां कथमुत्कर्ष इति शङ्कानिरासाय प्रथमं स्त्रीभ्यो वैलक्षण्यमुच्यते। **इमाः क, साधारण्यः स्त्रियश्च क**। अल्पसाधर्म्यमप्यन्योन्यं नास्तीत्यसम्भावनापूर्वकं कथनम्। अन्यासु स्त्रीशब्दप्रयोगादेतासु स्त्रीत्वमपि न निरूपयितुं शक्यमिति ज्ञाप्यते। स्त्रीणां ...मद्वारैव पुंसि स्नेहस्य नियतत्वात्। एतासामतथात्वात्। यद्यपि कामलीलाप्येतासु निरूप्यते। तथापि न तदुपाधिकः स्नेहोत्र, किन्तु निरुपधिरेव। भगवान् स्वयं तादृग्रसदानार्थं तं भावं संपाद्य तं रसं ददातीत्यवोचाम। वैलक्षण्यमेवाह। **अवनचरीरि**ति। एतास्तु भगवता कालकर्मादिसंबन्धेभ्योऽपि सर्वदा रक्ष्यन्ते किं पुनः पुरुषान्तरसंबन्धादित्यवने रक्षण एव चरन्तीति तथा। पुत्रोत्पत्त्यादिकं तु सर्वभवनसमर्थादलौकिकप्रकाराद्भगवत एव। गोपानां तु 'मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थानि'ति न्यायेनाभिमानमात्रमेव सर्वत्र, व्यवहारमात्ररक्षयैत-द्वार्तागोपनेनैतद्रसपोषायैवं भगवता क्रियते अतः केवलभगवदीयत्वं नान्यासु। तदेवाह **व्यभिचारदुष्टा** इति स्त्रीणां विशेषणम्। जीवमात्रस्यैव भगवानेव भर्ता, तत्रापि स्त्रीणाम्, तथा चान्येष्वेव सदा तासां संबन्धात्ताः सर्वा व्यभिचारदुष्टा एव। अतो बह्वेव वैलक्षण्यमिति भावः। अतः परं पुरुषेभ्योऽप्युत्कर्षमाह **कृष्ण** इति। सन्ति नारदब्रह्मादयो भक्ता भगवति भाववन्तस्तथाप्येष भावः क तेषु वर्तत इत्यर्थः। चकाराद्व्यभिचारादिदोषरहितायां लक्ष्म्यामपि नायं भावः। **एष** इति स्वानुभव उक्तः। तेनान्यत्रैतत्सजातीयभावश्रवणस्याप्यभावात्कथमन्यत्रैषोस्तीति मन्तव्य इति भावः। **अथवा**। बर्हापीडेतिश्लोके गोपिकानामेव भावरूपस्तदर्थमेव कोटिकन्दर्प-लावण्यं प्रकटीकृत्य तद्भोग्यत्वेन प्रकटः कृष्णशब्दार्थ इति विवृतम्। तथा

ब्रह्मादीनां भावो यद्यप्यस्ति तथापि कृष्णे पूर्वोक्तलक्षणे क्व भाव इत्यर्थः । न
ै कदाचिद्भगवांस्तद्योग्यत्वेन तदर्थं प्रकट इति भावः । विषयतो वैलक्षण्यमुक्त्वा
रूपतो वैलक्षण्यमाह **एष भावः** क्वेति । अनुभवैकवेद्यो लोकवेदाप्रसिद्ध इत्यर्थः ।
कारतोपि वैलक्षण्यमाह **परमात्मनि** क्वेति । आत्मा हि प्रियः, सर्वत्र प्रियत्वस्य तदु-
धिकत्वात् । एतासां तु आत्मनः सकाशात् परमोधिकः प्रियो यस्तस्मिन् भावः । तेन
त्मार्थं भगवान्प्रियः किन्तु भगवदर्थं स्वात्मेत्यायाति । ब्रह्मादीनां तु भगवान्नियामकत्वे-
त्महितकर्तृत्वेनैव प्रियोतो बहुवैलक्षण्यमित्यर्थः । उत्पत्तितोपि वैलक्षण्यमाह **रूढभावः**
ति । रूढः सहजो लोकवेदाद्यजनित इत्यर्थः । अन्येषां तु तादृशभाववत्वाद्वैलक्षण्यम् ।
केश्च । रूढभावपदेन प्रमाणतो वैलक्षण्यम् । **एष भाव** इति प्रमेयतः । **परमात्मनीति**
धनतः, **कृष्ण** इति फलतश्च । अन्यत्र नैवंरूपत्वमुक्तम् । तथापि भगवतीश्वरत्वेन
नाभावाल्लौकिकत्वज्ञानस्य च जघन्यत्वात्कथं ब्रह्मादिभ्योत्रोत्कर्ष इत्याशङ्क्याह । **नन्वी-
श्वर** इति । अत्रायं भावः । फलाधिक्येनैवाधिक्यं न तु साधनप्रकारविशेषैः । तच्चैतास्वेव
ए नान्येषु । एतदेवाह विदुषोपीश्वरत्वेन स्वरूपं विदुषोप्यनुभजतः शास्त्रार्थत्वेन ज्ञात्वा
जतः पुरुषस्य साक्षात्स्वयमपीश्वरः किं श्रेयस्तनोतीति काकूक्तिः । किन्तु न तनोतीत्यर्थः ।
षां भगवज्ज्ञानवचनभक्त्यादिभगवद्धर्मैरेवाखिलपुरुषार्थसिद्धिर्न तु स्वयं भगवानागत्य
कश्चित्करोतीति तथा । अस्तु वा कदाचिद्भक्त्यतिशयेन गजेन्द्र इव पुरुषार्थदानम्,
थाप्य**गदराज इव** किं श्रेयस्तनोत्यन्येषु विवक्षितार्थस्यातिगोप्यत्वात् दृष्टान्त-
याजेनाह । **अत्रायमर्थः** । 'एका तदङ्घ्रिकमलं संतप्ताः स्तनयोरधादि'तिन्यायेन विरहानल-
तापहृदयगतस्मररोगशमनाय यथैकैकमङ्गं भगवतः स्वहृदयादिदेशेष्वेताः स्थापयन्ति न
था ब्रह्मादयः । यत ईश्वरान्नित्यं ते बिभ्यत्येव, तत्राप्येतासु भगवतो न स्वातन्त्र्यं प्राधान्यं
ा किन्तु तासामेव, तदाह **उपयुक्त** इति पदेन । यथौषधस्य तापरोगनिवर्तकत्वेनैवोपयोगो
मुख्यत्वम्, पुरुषस्यैव मुख्यत्वं तथेत्यर्थः । यथा रोगनिवृत्त्यनन्तरमपि पोषकं रस्यं च
दि भवत्यौषधं तदा यथेच्छं भोगस्तस्य तथा तत्रापि विरहतापोपशमनानन्तरं यथेच्छं भोग
ति ज्ञापनाय राजपदम् । **अथवा** । साक्षाद्यच्छ्रेयस्तत्किं तनोत्यन्येषामिति योजना । इतर-
गविस्मारकत्वेनास्यैव रसस्य साक्षाच्छ्रेयोरूपत्वादेतदन्येषु तददानात्तथा । **अथवा** ।
वेदुषो जनस्य भगवान् श्रेयस्तनोतीति सत्यं तथापि किमनुभजतो विदुषस्तथाकरणमिति ।
त्रानुभजनं भगवद्भजनानन्तरं स्वभजनं 'विरचितचाटुवचनरचनमि'त्यादिगीतोक्तन्यायेन ।
ह्येवं ब्रह्मादिषु संभवति । **अथवा** । प्रतिपदं काकूक्तिर्ज्ञेया । तथाहि । विदुषो जनस्य
केमीश्वरः श्रेयस्तनोति । **अयमर्थः** । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो हीश्वरः । नहि ब्रह्मा-
देष्वेवं रूपं प्रकटीकृत्य फलं ददाति । **एतासु** पूर्णकामत्वात्मारामत्वादीन् स्वरूपधर्मा-
प्यन्यथा कृत्वा ददाति । तेषु वाङ्मर्यादामपि नान्यथा करोतीति तथा । **अनुभजतः** किं

तनोतीति पूर्ववत्, अन्यस्य यच्छ्रेयस्तनोति तत्किं विदुषस्तनोति किन्त्वविदुष एव तज्ज्ञानानुरूपं श्रेयस्तनोतीत्यर्थः । स्वरूपस्यानन्दरूपत्वात्तस्य चानुभवैकवेद्यत्वेन वाक्चक्षुराद्यवेद्यत्वाद्ब्रह्मादीनां च पुरुषत्वेन भगवददानाच्च साक्षात्स्वरूपानुभवाभावादविद्वत्त्वम् । एतासां तथात्वं प्रसिद्धम् । साक्षाच्छ्रेयोपि किं तनोतीति पूर्ववत् । साक्षात्स्वयं किं तनोतीत्यप्युक्तम् । तनोति किमित्यपि । एषु श्रेयः सकृद्ददाति न तु विस्तारयति । विस्तारणं च तदेकपराचिततत्वम् । तदर्थैकप्रयत्नत्वादिकम् । तदुक्तं 'तत्र मम हृदयमतियत्नमि'ति । 'विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोपी'त्यादिना । नह्येवमन्यत्र करोतीति तथा । अगदराज इव किमिति पूर्ववद् उपयुक्तः किं श्रेयस्तनोतीति । न हि ब्रह्मादीनामुपसमीपे एकस्मिन्नासने शयनादौ वा युक्तो भगवान् भवति । यतो भगवद्दर्शनमपि तेषां दुर्लभम् । एतासां तूपयुक्तस्तथेति बह्वेव तारतम्यमित्यर्थः) ।

यद्वा ननु भक्तिमार्गेऽन्यभजनराहित्येन भजनं मुख्यमित्येतासां स्वपतिसंबन्धेन कथमेताः परं तनुभृत इत्याशङ्कानिरासायोच्यते । इमाः स्त्रियो व्रजस्त्रियो **व्यभिचारदुष्टाः** क्व नेत्यर्थः । तत्र हेतुः, **अवनज्वरीरिति** । सर्वदा स्वस्य भगवदुपभोग्यतां ज्ञात्वा 'रक्षणपरा इत्यर्थः । किञ्च । यदि तादृश्यस्तदा कृष्णे एष रूढभावः क्व च । असंभावितत्वात् । तथाहि । रूढपदेन भावस्यानवच्छिन्नत्वमुच्यते । तेनान्तर्बहिर्भेदेनाहर्निशं भगवद्रमणस्य जायमानत्वात्तद्भावरहितत्वं न कदाप्येतासामिति क्व तत्सम्भावनापि । अत्र विवाहितपतिभजनमेव व्यभिचारशब्दवाच्यं तदप्येतासां नास्तीत्युच्यते । ननु 'शुश्रूषन्त्यः पतीन् काश्चित' 'ता वार्यमाणाः पतिभि'रित्यादिकथनात्तत्संबन्धाभावो न वक्तुं शक्यते इति चेत् । न । तत्सम्बन्धस्तासामाभिमानिक एव न तु वास्तवः । 'अस्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्गः स्थातुं त्वयाभिरमिता' इत्यत्र 'मन्यमानाः स्वपार्श्वस्था'नित्यत्रापि तथोक्तत्वात् पुलिङ्गदारपदेनापि तत्सम्बन्धाभाव एव तासु ध्वन्यते । न चाभिमानिकस्यापि तस्य सदोषत्वमेवेति वाच्यम् । 'स एतावानास'इति श्रुतेरेतत्सृष्टेः स्वरूपात्मकत्वेन रसार्थं स्थित्यर्थं च प्रभुणैव तथा स्थापितत्वात् । न च भगवत्सम्बन्धात्पूर्वं तथेति वाच्यम् । उक्तोपपत्तेः । न च यथा भगवत्सम्बन्धात्पूर्वं न तथात्वं न तथोक्तहेतोस्तदनन्तरमपीति वाच्यम् । तासां तत्स्वरूपातिरिक्ते तदात्मकत्वास्फूर्तेः । वस्तुतस्तु । फलप्रकरणीयरमणात्पूर्वमपि तासां स्वप्नेषु तत्सम्बन्धः समजनीति लक्ष्यते । अन्यथा 'अस्राक्ष्म....त्वयाभिरमिता' इति च सम्बन्धस्य भूतार्थतां न वदेयुः । किञ्च । अन्यसमक्षं स्थातुं न पारयाम इत्युक्त्या यत्रान्यसमीपस्थितिरप्यशक्या तत्र तदनन्तरभाविन्याः कृतेस्तथात्वे किं वाच्यमिति भावो व्यज्यते । तेन तासामेतत्सम्बन्धकालो न कदापीति नोक्तानुपपत्तिः । भगवत्सम्बन्धस्य तु तथात्वं वक्तुमयुक्तम् । सर्वप्रमाणविरोधात् । अन्तर्गृहगतानां तादृशबुद्धियुक्तत्वेन प्रतिबन्धाभावाच्च । परमात्मपदेनाप्येतदेव ज्ञाप्यते । तद्भजनस्यातथात्वात् । ननु पूर्वं ज्ञानादिसाधनवतामेतद्भावाभावेनाकृतार्थत्वोक्त्या तदतिरिक्तं साधनं किमेताभिः कृतं येनैतादृशं फलमित्याशङ्क्याह नन्विति । **ईश्वरः** साधन-

नैरपेक्ष्येण सर्वकरणसमर्थो विदुषोऽपि ज्ञानयुक्तस्यापि पुरुषस्य 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जित'-मितिवाक्यात्केवलज्ञानस्यापुरुषार्थसाधकत्वं ज्ञात्वाऽनुपश्चाद् भजतो भजनं कुर्वतः साक्षात् स्वयं भजनातिरिक्तसाधनमनपेक्षः श्रेयः फलं तनोतीत्यर्थः । परं 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति वाक्यात्तदधिकारानुसारेण । अपिशब्देन यत्र स्वार्थसाधनत्वेनापि भजनकर्तुः श्रेयः स्वयं साक्षात्तनोति तत्र तदर्थैकभजनपराणामेतासां साक्षात्स्वयं तत्तनोतीति किं वाच्यमिति ज्ञाप्यते । प्रत्युत 'न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजा'मित्यत्रैतद्भजनानुरूपस्य श्रेयस एवाभावः सर्व-करणसमर्थेन प्रभुणाप्युक्तः । अत एव यथैतासां तत्तनोति न तथा पूर्वोक्तस्येति ज्ञापनाय दृष्टान्तमाह **अगदराज इवेति** । अत्रायं भावः । यथामृतं स्वभजनकर्तुरभीष्टं साक्षात्स्वय-मनुपानादिसाधनव्यतिरेकेणापि तनोति न तु तेनामृतस्य तत्तन्यते । तथा स्वार्थसाधनत्वेन भजनकर्तुर्ज्ञानिनोऽप्यभीष्टं भगवांस्तनोति न तु तेन भगवतस्तत्तन्यते । स्वार्थपरत्वात् । अत्र तु यथैतासामभीष्टं प्रभुस्तनोति तथैता अपि तस्य तत्तन्वन्तीति नानुपपत्तिः काचित् ।

अथवा । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेनात्र तदभावात्प्रकारान्तरेण व्याख्यायते । **एताः परं तनुभृत** इत्यनेन व्रजसीमन्तिनीनां सर्वोत्कर्षं निरूप्य तत्रैवोत्तरार्द्धे साधनानां तदसाधकत्वोक्त्या तदभावे **कथमेवमेतासा**मित्याश्चर्यमिव मन्यमानो यत्र भगवत्कृपया सर्वसाधनरहितासु हीनजातीयासु पुलिन्दीष्वप्युत्कर्षसिद्धिस्तत्र किं वाच्यमङ्गसङ्गाधि-कारवतीष्वेतास्वित्याशयेनाग्रे पुलिन्दीराह **केमा** इति । इमा स्त्रियः पुलिन्द्यः क । **कृष्णे एष रूढभावः क च** । यद्यपि 'ता नमस्यन्निदं जगा'वित्युक्तेरेतद्वीक्षणस्य कालान्तरीयत्वेपि भावनया पश्यन्निव वदतीतीमा इति प्रदर्शनम् । यदि पुष्टिमार्गीयं वा किमपि साधनं भवेत्तदा संभवेदपि । एतासां तदुभयाभावादसंभावितमिवोच्यते । तत्र पुष्टिमार्गीयतदभावायाह **व्यभिचारदुष्टा** इति । अत्रापि व्यभिचारपदं विवाहित-पतिभजनपरम् । यतोऽस्मिन्मार्गे साधनं सर्वात्मभावस्तत्र तत्त्यागस्यापि विहितत्वेनाङ्गी-कृतिः । 'संत्यज्य सर्वविषयान्' 'पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवा'नित्याद्युक्तेः तेनैतासामेवं भावाभावेन व्यभिचारदुष्टत्वमेवेति पुष्टिसाधनाभावः सूचितः । मर्यादामार्गीयतदभावायाह **वनचरीरिति** । मर्यादायामधिकारिणामेव साधननिष्पत्तिरुच्यते । अतो वनचरीत्वेनाति-क्षुद्रजातीयत्वेनाधिकाराभावात्तदभावः । जन्मान्तरीयं तदिति नाशङ्कनीयम् । प्रमाणाभावात् । तादृशाधिकारस्याप्यजातत्वात् । तर्हि कथमेवमेतासामिति चेत् तत्रोपपत्तिमाह **नन्विति** । **ईश्वरः** साधनमनपेक्ष्य सर्वकरणसमर्थः **साक्षात्स्वयं श्रेयस्तनोती**त्यर्थः । ननु स्वरूपस्योभयत्र साधनत्वे फलस्याविशेषात् कथमेतदपेक्षयोत्कर्षस्तास्त्रियास्वित्याशङ्कानिरासायाधिकारभेदात् फलभेद इत आधिक्यं चेति विशेषणद्वयेनाह, **अनुभजतोऽविदुष** इति । व्रजरत्नप्रियाणां 'स्वागतं वो महाभागा' इत्यादितत्कृतनिषेधेऽपि स्वभावदार्ढ्याद् भजनकर्तृत्वेन नानुभजनं, प्रत्युत मानापनोदनादिषु प्रभोरेव तथात्वमस्ति, न त्वेतासामेतादृशत्वं कचित्सिद्धम

तत्रापि 'दयितास्तनमण्डितेन कुङ्कुमेनाननकुचेषु लिम्पन्त्यस्तदाधिं जहु'रित्यत्र दयितापदेन व्रजदेवीनामुक्तत्वात्तत्सम्बन्धिकुङ्कुमेन प्रभुसम्बन्धाधिकारस्य जातत्वाद्भजनादनुभजनमेतासां सिध्यतीत्यनुभजत इत्युक्तम् । किञ्च । 'रसो वै स' इति श्रुतेर्भगवतो रसात्मकत्वेन तत्स्वरूपाभिज्ञत्वं 'वीक्ष्यालकावृत'मित्युक्तरीत्या तत्प्रेयसीनामेवोच्यते । एतासां तदभावाद-विद्वत्त्वमित्यविदुष इत्युक्तम् । विदुष इति पदच्छेदे माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन तद्भावराहित्यमेव । अधिकारानुसारेण ज्ञानं ज्ञानानुसारेण फलमिति 'मल्लानामशनि'रित्यत्रोपपादितम् । एकवचनं जात्यभिप्रायेण सामान्यत्वज्ञापनाय । तादृशभोग्यशरीराभावाय पुलिङ्गनिर्देशः । ईश्वरत्वाद् यत्रानधिकारिणोपि श्रेयस्तनोति तत्र किं वाच्यं तास्वित्यपिशब्देन द्योत्यते । तत्र दृष्टान्तमाह अगदराज इवेति । न ह्यमृतं संबद्धं सदधिकारिणं विचारयति, तथात्रापीत्यर्थः । अपि च । अत्रामृतादिपदानि विहाय केवलरोगनिवर्तकत्वापादकागदपदोपादानेन पुलिन्दीनां भगवत्संबंधः स्मररोगशान्त्यर्थमित्यवगम्यते । 'जहुस्तदाधि'मित्यत्र तन्निवृत्ति-मात्रस्यैव मनोरथत्वेन कथनात् । व्रजखनिसमुद्भूतरत्नानामेतासां तु विरहदशोत्पन्नस्मररोगा-पगमे जातेप्यग्रे विविधरतिकेलिकलापैरखिलरसमयप्रियतमस्वरूपामृतास्वादनं मुख्यमिति नैतद्दृष्टान्तत्वं पूर्वोक्तस्येति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु । व्रजपरिवृढप्रेयसीनां प्रियवियोग-जलीनार्तिरूपस्यापि भावस्य 'ता मन्मनस्का' इत्यादिभगवदुक्त्या तदात्मकत्वेनानन्दरूप-त्वाद् गदत्वमनुपपन्नमिति तथोच्यते । उपयुक्तपदेनापि पुलिन्दीनामुप समीपे स्थितिरेतासां तु साक्षादङ्गसङ्ग इति महद्वैलक्षण्यं सूच्यते । तथा चात्र पुलिन्दीकथनमेव सुष्ठु । यद्यपि 'दृष्ट्वैवमादिगोपीना'मित्यत्र 'ता नमस्यन्निदं जगा'वित्युक्तेस्तत्प्रसङ्ग एवात्र समायाति । तथाप्युद्धवः कालान्तरे पुलिन्दीष्वपि भगवद्भावानुभावं दृष्टवानिति लक्ष्यते । 'सरिद्वनगिरि-द्रोणीर्वीक्षन् कुसुमितान् द्रुमा'नित्यनेन गिरिस्थितानां तासामपि वीक्षणस्यानुक्त-सिद्धत्वात् । तथा च । पूर्व'मेताः परं तनुभृत'इत्यनेन घोषसीमन्तिनीः स्तुत्वा तत्राश्चर्य-मिव मन्वानः पुलिन्दीः स्मृत्वा यत्र तास्वप्येवं तत्र किं वाच्यं तत्प्रियास्वित्याशयेनेदमुक्तमित्यव-गम्यते । तेन तासामेवात्र स्तुतिरिति नोक्तानुपपत्तिः । किञ्च । इमा इति प्रदर्श्यैव कथनं प्रभुवल्लभासु नोद्धवस्य संगच्छते । तत्रापि क्वेत्यसम्भावनापूर्वकम् । किञ्च । तासां निरुपधि-भाववत्त्वेन स्त्रीत्वकथनमपि नोपपद्यते । स्त्रीणां कामोपाधिकभावस्यैव नियतत्वात् । उद्धवेन वनचरीपदं तदङ्गसङ्गिनीषु न प्रयोक्तुं शक्यम् । द्वितीयविशेषणं वा तत्स्वरूपा-भिज्ञत्वात् । अपरञ्च । 'कृष्णस्य दयितः सखा' 'तमाह भगवान्प्रेष्ठं भक्तमेकान्तिनं क्वचित्' 'तं वीक्ष्य कृष्णानुचर'मित्यादिवाक्यैरत्यन्तरङ्गभक्तस्योद्धवस्या'सामहो चरणरेणु-जुषा'मिति तच्चरणरजःसंबन्धिजन्मप्रार्थनमिति विरुद्ध्यते । अतः 'पूर्णाः पुलिन्द्य' इत्यत्र तासां भगवत्संबन्धस्योक्तत्वादुक्तानुपपत्तेश्च ता एवात्रोच्यन्त इति सर्वमनवद्यम्)॥ ६० ॥

नन्वेतदन्योन्याश्रितम्, एवं भावो भगवति उत्तमकारणाभावे कथं भवतीत्याशङ्क्य ईश्वरस्तथा कृतवानित्युक्तम्। ईश्वरः कथं करोतीत्याशङ्कायां तदिच्छानुसारेण भजनादित्यनुभजनेन निरूपितम्। इच्छानुसारि भजनमकारणकमिति पुनः सदोषस्तदवस्थः। अत एकं निश्चित्य साधनं वक्तव्यं, भगवदिच्छा कारणान्तरं वेति। आद्ये। तासां न कापि स्तुतिः, कारणान्तरे तु किं ब्रह्मजन्मभिरिति विरुद्ध्यत इत्याशङ्क्याह **नायं श्रियोङ्ग** इति।

नायं श्रियोङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः
स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोन्याः।
रासोत्सवेस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठ-
लब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनाम्॥ ६१॥

वस्तुतो भगवदिच्छैव नियामिका। परमियमेतावता कालेन न क्वापि जातेति तासां स्तुतिरुच्यते। अन्यथा यादृशस्तासु प्रसादस्तादृशोन्यत्रापि भवेत्। तत्र संभावितस्थानान्यनूद्य परिहरति। एकान्ततो रतिर्यस्यां तादृशी लक्ष्मीः, तस्यामपि निरन्तरं रतिं प्रयच्छन्नपि न प्रसादं दत्तवान्। **स्वर्योषिताम**पीन्द्रोपेन्द्रादिभावापन्नोपि बहुभिः सह रममाणोपि न दत्तवान्। नलिनवद्गन्धो रुक् कान्तिश्च यासाम्। तेन कमलभ्रमोपि तासु संभवति, कमलप्रियश्च भगवानिति कमलखण्डे पूजित इव कदाचित्तासु तिष्ठेत्, तस्या अपि निषेधः, अन्याः पुनः तत्तदवतारेषु संबद्धा अपि कुतस्तत्प्रसादं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। स कः प्रसाद इत्याकाङ्क्षायामाह **रासोत्सव** इति। **अस्य भुजदण्डैर्गृहीतकण्ठैर्लब्धा आशिषो** याभिः। न हि कदाचिदप्यनेकरूपाणि कृत्वा रमणार्थमेवं रसाभिनिविष्टो भवति, तत्रापि **व्रजवल्लवीभिः** सह, तास्त्वसंवृताः दध्यादिविक्रये सर्वत्र पर्यटनपराः, महतामपि प्रार्थनया कदाचिद्भगवानेकं रूपं गृह्णाति महति कार्ये, आनन्दश्च तासां सर्वोत्तमः संपादितः अनेकधा रसमुत्पाद्य, अतो ज्ञायते नैतादृश्यः काश्चन। नाप्येतादृशः क्वापि भगवत्प्रसाद इति। अतो ज्ञायतेवस्थापि तासामेतादृशी प्रमाणेष्वस्तुतापि सर्वोत्तमैवेति॥ ६१॥

नन्वीर्ष्यया तासामवस्थां स्तुत्वा किमीश्वर एतदर्थं प्रार्थ्यते, तथासति स्वाभिलषितत्वात् न वस्तुनिरूपणे तात्पर्यमिति नोत्कर्षः सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह **आसामहो** इति।

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः।

१०-४४-६१ **नायमित्यत्र**। **कमलखण्ड** इति। कमलसमूहे।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

नायं श्रियोङ्ग इत्यस्याभासे, **एवं भाव** इति। भगवदिच्छानुसारिभजनमित्यर्थः। व्याख्याने प्रसादपदेनेच्छेत्यभिप्रायेणाहुः। **वस्तुत** इति। **न प्रसा**ः **दत्तवानिति**। एतादृक्प्रसादविषयत्वं न सम्पादितवानित्यर्थः।

आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां
वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ।
या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा
भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥ ६२ ॥

अह**मासां** दासानुदासत्वेपि न योग्यः कथमेतद्भावयिष्यामि, 'अयोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्येव न संशय' इति । अत **आसां चरणरेणुजुषां गुल्मलतौषधीनां** मध्ये **किमप्यहं स्याम्** । आदौ जङ्गमत्वाधिकारो नास्ति । तथा सति क्रियया ततोपगमनं स्यात् । व्यवहारयोग्ये तु समतया भावः स्यात्तदप्ययोग्यम् । स्थावरत्वे वृक्षादिभावे चिरकालावस्थितौ न शीघ्रं भगवत्प्राप्तिः स्यात् । अतो यो यस्य चरणरजो वाञ्छति स तद्भवति तदीयो वा भवतीति वा, अल्पायुश्चरणरजःप्राप्तियोग्यं जन्माभिलषितम् । अतो **गुल्मलतौषधीनां** तामसराजससात्त्विकानाम्, तत्रापि रजःसंबन्धयोग्यानाम्, न तु तुलसीकुन्दजातीव्रीह्यादिषु । तेषु हस्तसंबन्धः तदीयानां भगवत्संबन्धः शिरःसंबन्धश्च भवेदिति व्याजेनोत्कर्षप्रार्थनं भवेत् । **वृन्दावनं** हि परमोत्कर्षापादकं भक्तिजनकं च । **अहो** इत्याश्चर्ये । नह्येतदपि भविष्यतीति, साधनप्रकारेणैव जात उत्कर्षः फलपर्यवसायी भवति नान्यथा । **किमपी**त्यनादरे । नात्र सत्त्वाद्युत्कर्षोभिप्रेतः, रजःसंबन्ध एवोत्कर्षजनक इति तस्य तुल्यत्वात् । नन्वेतासां रजसा क्रमेणैतद्भाव एव भवेत् । न तु भगवद्भावः । ततः किमित्येवं प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्याह **या दुस्त्यज**मिति । भगवद्भावः आसां सुलभः नत्वन्यत्र, तथैवोपपादितत्वात् । दुष्टत्वाच्च तदसंभावितमिति मत्वा पुनस्तासां धर्मानतिवदति । **दुस्त्यजाः स्वजनाः** पुत्रादयः, तत्रापि दुस्त्यजः **आर्यमार्गः** 'सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यत' इति । अयमार्यमार्गो लौकिकः, यादृशास्ते स्वजनाः पुत्रादयः । वस्तुतस्तु । भगवानेव स्वजनः आर्यमार्गश्च । अन्यथा फले व्यभिचारश्च । एवं त्यक्त्वा चकारात् भगवदुपदेशं च । अन्यथा बहिःसंवेदने स्वास्थ्यं भवेत्, पश्चान्मोक्षदातुः **पदवीं भेजुः** । यो हि यन्मार्गे गच्छति स तावति धर्मे तत्तुल्यो भवति, तत एता

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

आसामित्यत्र । **अल्पायु**रिति, जन्मविशेषणम् । **तदीयाना**मिति । स्रगादिनामित्यर्थः । कुतो नेत्यत आहुः **साधने**त्यादि । **दुष्टत्वा**दिति । **स्वस्ये**ति शेषः । **अन्यथा फले व्यभिचारश्चे**ति । लौकिकस्यार्यमार्गत्वे, तत्रापि

१०-४४-६२

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

आसामहो इत्यत्र । **गुल्मलतौषधीना**मिति त्रयस्थाने तुलसीजातीव्रीह्यादिष्विति त्रयमुक्तम् । **अन्यथा फले** इति । स्वजनार्यमार्गत्यागाभावे फले व्यभिचारः स्यात् ।

ापि मोक्षदात्र्यो जाताः, तथा वयमपि भविष्याम इति भगवद्भजनापेक्षयाप्येतदुत्तम-
ाति भावः । नन्वेवं सति ब्रह्मभाववदयमपि कथं वेदे नोक्तस्तत्राह **श्रुतिभिर्विमृग्यामिति।**
ुतयोपि वक्तुं विचारयन्ति परमिदमित्थतया वक्तुं न जानन्ति । दृष्टान्तापरिज्ञानात् ।
दानीमेव हि गोपिका भगवता दृष्टान्तीकृताः, भगवदभिप्रायः श्रुतीनामपि ज्ञातुमशक्य
ति न सर्वज्ञत्वादिनापि दूषणम् । तदुपपादितं 'व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञै'रिति । इममेवार्थ-
ुरीकृत्य 'यस्यामतं तस्य मत'मित्यादिश्रुतयोऽज्ञानमेव तुष्टुवुः । तथापि स्वार्थमज्ञाने
वेशेषजिज्ञासाया अवश्यंभावात्स्वस्य सामर्थ्यमवश्यं मन्यमानाः मृगयन्त्येव । तत्रापि
र्वोत्कृष्टत्वाद्विशेषेण मृग्यम् ॥ ६२ ॥

किञ्च । यत्सर्वेषां पूज्यमाराध्यं तत्तासां तापहारकत्वेन नियुक्तम् । तापे हि
ूज्यस्पर्शोपि निषिद्धः पूजार्थमपि । तत्राप्यङ्गभावं प्राप्त इति विशेषत उत्कर्षमाह **या वै**
श्रियार्चितमिति ।

या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामै-
र्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्याम् ।
कृष्णस्य तद्भगवतश्चरणारविन्दं
न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम् ॥ ६३ ॥

सर्वत्र फलरूपा लक्ष्मीः, तयापीष्टसिद्ध्यर्थम**र्चितं** न तु यथेष्टं विनियोक्तुं शक्यम् । **किञ्च । अजादयो** ब्रह्मादयः सनकादयश्चा**प्तकामाः योगेश्वराः** सिद्धादयः ये सर्वं कर्तुं समर्थाः सर्वोपि पुरुषार्थः प्राप्तः वशीकृतसर्वसाधनाश्च, तेऽपि ततोप्युत्तमफलसिद्ध्यर्थं तच्चरणमानर्चुः । बहिरवस्थायामर्चनं भविष्यतीत्याशङ्क्य विशेषमाह **यदात्मनीति** । **यदात्मन्यप्यर्चितं** ध्यानं कृत्वापि पूजितमित्यर्थः । तादृशमपि **कृष्णस्य** सदानन्दस्य फलरूपस्य तत्रापि **तत्**प्रसिद्धं स्वतन्त्रफलदातृ स्वतः भक्तिमार्गप्रवर्तकं, **भगवतः** सर्व-समर्थस्य, एवं स्वतः संबन्धतोप्युत्कृष्टं **रासगोष्ठ्यां** कौतुकक्रीडायां स्वयं स्वेच्छया नर्तनं

श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

भगवानेव फलं भवेन् न तु तादृशमार्याणाम्, तदनपेक्षितत्वात् तदपेक्षिणां त्वार्यत्वाभावात् । अतः फलव्यभिचारान्न समय इति भावः । **स्वार्थमिति** । **मृगयन्तीत्यनेनान्वेति** ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भगवल्लक्षणं फलं न भवेदित्यर्थः । लौकिकत्वात्तत्त्यागः फलव्यभिचाराच्च तत्त्याग इति चकारः ।

---

१. अङ्गीकृता इति पाठः ।

कृत्वा श्रान्ताः सत्यः कमलादिकमिव व्यजनवायुमिव चन्दनमिव तन्मन्यमानाः **स्तनेषु** न्यस्य **तापं जहुः** । धाष्टर्याद् अयुक्तमेव तथा कृतवत्य इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं भगवतैव न्यस्तमित्युक्तम् । भगवानप्यत्यन्तं वशस्तासां शीघ्रं तापापनोदार्थं स्वयमपि शीघ्रं तत्स्तनेषु स्थापितवान्, अत आह **न्यस्त**मिति । ततस्तत्परिरभ्य स्वाधीनं कृत्वा तापं जहुरिति । प्रमाणतः प्रमेयतश्च ता उत्कृष्टा इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अन्यार्थमेवैषा प्रशंसेत्याशङ्क्य पूर्वमपि नमस्कारार्थमेतदारब्धमिति प्रतिज्ञातत्वात् ता नमस्यति **वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणा**मिति ।

वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः ।
यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ६४ ॥

तासां नमस्कारेऽपि नास्माकमधिकारः, किन्तु नन्दव्रजस्य स्त्रीमात्रस्य **पादरेणु**मेवैक**मभीक्ष्णशो वन्दे**, अस्मदपेक्षया स रेणुः महानेवोत्कृष्टः फलरूपश्चेत्यादरेण वन्दे । ननु कथमेवमत्याश्चर्यमुच्यत इत्याशङ्क्य लोके तदुपपादयति **यासां हरिकथोद्गीत**मिति । हरिकथापेक्षयापि हरिकथया वा सह ऊर्ध्वं **गीतं** यासां संबन्धि गीतं **भुवनत्रय**मेव **पुनाति** । गानमात्रेणैव **पुनाती**ति गङ्गातोप्युत्कर्षः । गुणानां साधकत्वं बाधकत्वं वा नास्तीति ज्ञापनाय त्रयमिति ॥ ६४ ॥

एवं भगवत्कृतं तासां निरोधं समर्थयित्वा तादृशमपि भगवान् करोतीत्यवगतभगवन्माहात्म्यः **भिन्नप्रक्रमेण** भगवत्स्थाने समागत इत्याह **अथ गोपीरि**ति ।

श्रीशुक उवाच—**अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नन्दमेव च ।**
गोपानामन्त्र्य दाशार्हो यास्यन्नारुरुहे रथम् ॥ ६५ ॥

अनुज्ञां प्रार्थयित्वा तथा **यशोदां नन्दमेव च** । त्रय एवात्र प्रकरणे मुख्याः । ततो मित्रभूतान् **गोपानामन्त्र्य** गच्छामीत्युक्त्वा, यतोयं **दाशार्हो** यादवश्रेष्ठो दाशार्हभेदः, वस्तुतो भक्तिप्रधानो भक्तहितकारी, ततो **यास्यन्**नतु विश्रामार्थं **रथमारुरुहे** ॥ ६५ ॥

स पूर्वमप्येवं बहुधा चकार । ततो नोद्यमनमात्रेण गमनौपयिकं कोपि करोति । यदा पुनः स निर्गत एव तदा तदर्थं भगवदर्थं च उपायनान्यानीय प्रस्थापनार्थं समागता इत्याह **तं निर्गत**मिति ।

तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः ।
नन्दादयोनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ॥ ६६ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वन्दे इत्यस्याभासे, **नमस्यती**ति । इति शुक आहेति शेषः । तत्र प्रतिज्ञातत्वं हेतुः । अतः प्रतिज्ञा शुककृता नमनमुद्धवकृतमिति वैयधिकरण्यं न ।

समासाद्याग्रे मिलित्वा, **नानोपायनानि पाणौ** येषाम् । **स्नेहेन नन्दादयः** श्रुलोचनाः सन्तः **प्राचोचन्** ॥ ६६ ॥

तदुपदिष्टोर्थस्तेषां हृदये समागत इति ज्ञापनार्थं तत्फलसिद्ध्यर्थं गुरुं प्रार्थयन्ति **नसो वृत्तय** इति द्वाभ्याम् ।

मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादाम्बुजाश्रयाः ।
वाचोऽभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ॥ ६७ ॥
कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां यत्र क्वापीश्वरेच्छया ।
मङ्गलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥ ६८ ॥

अस्माकं कायवाङ्मनांसि कृष्णसंबन्धिकार्यपराण्येव भवन्तु । अयमेवोत्कर्षः प्रार्थ-नीयः न तु लोके प्रसिद्धः अन्यः कोप्युत्कर्षः प्रार्थनीय इति ज्ञापयितुं **कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां** यत्र क्वचिद्योनौ सतां तदर्थं प्रार्थनायामुदासीनानां सर्वैरेव **मङ्गलाचरितैर्दानैश्च,** मङ्गलाचरितानि सर्वसाधारणानि, दानं विशेषधर्मः, वैश्येष्वेव देयानामुत्पत्तेः, **कृष्णे** रतिरसाधारणा इतोप्युत्तमास्माकमस्तु । द्वयं प्रार्थितं संघातस्य भगवति विनियोगः आत्मनश्च भगवति स्नेह इति । **मनसो** ह्येकादशवृत्तयः ताः सर्वाः **कृष्णपदाम्बुजमेवाश्रित्य** तिष्ठन्तु क्रियया ज्ञानेनाभिमत्या च । अम्बुजे हि रूपरसगन्धस्पर्शाः स्पष्टाः । शब्दोन्यत्रापि स्वतन्त्रतया विनियोक्ष्यत इति न न्यूनता कापि । **आश्रयपदेन** प्रसङ्गात्करणं निवारितम् । **वाचोपि नाम्नामेवाभिधायिन्यो,** नाम तु तत्रैव पर्यवसितसर्वशक्तियुक्तं भवति । नत्वेवं-विधानि गुणकर्माणि, पदार्थान्तरवाचकत्वात्, छान्दसप्रयोगाल्लौकिकपरा वाचो मा भवन्त्विति ज्ञापितम् । **कायः** शरीरं च तस्य भगवतः **प्रह्वणा**दिनमस्कारादिपूजा-साधनादिषु भवतु । प्रकरणेन प्रार्थना ॥ ६७ ॥

कर्मभिरवश्यं भ्रमणम्, **ईश्वरस्यापि** तथैवेच्छेति न कर्मस्वातन्त्र्यम्, अत एव स उत्कर्षोप्रयोजक इति **यत्र क्वापीत्युक्तम्** । ननु कायवाङ्मनसां भगवति विनियोगे

'श्रीपुरुषोत्तमकृतो भ्रमरगीतप्रकाशः ।

मनसो वृत्तय इत्यत्र । रूपादिचतुष्टयातिरिक्तवृत्तीनां कथं भगवच्चरणाश्रयत्वं
१०-४४-६७ भवतीत्यत आहुः **शब्द** इत्यादि । शब्दः गुणगानरूपः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वाचोभिधायिनीरित्यत्र । **नत्वेवंविधानीति** । गुणकर्मणां केषांचित्कथंचि-दन्यत्रापि सम्भवात्तद्वाचकत्वे पदार्थान्तरवाचकत्वं स्यात् । **नाम्नस्तु** तत्रैव शक्तिपर्यवसानात् तदभिधायित्वं प्रार्थितमित्यर्थः ।

मङ्गलचरितानि कुत्रत्यानीति चेत् । सत्यम् । यावदेतद्भवति तावत्कर्माणि न त्यक्तव्यानीति तेषामन्यथाफलं मा भवत्विति तथा प्रार्थयन्ति । **किञ्च** । ईश्वरभाव एव **कृष्णे** सर्वदा भवत्वित्यपि प्रार्थनात्रयम् ॥ ६८ ॥

ततः संतुष्टस्तथेति मनसैवाभ्यनुज्ञाय मथुरामागत इत्याह **एवं संप्रार्थित** इति ।

एवं सम्प्रार्थितो गोपैः कृष्णभक्त्या नराधिप ।
उद्धवः पुनरागच्छन्मथुरां कृष्णपालिताम् ॥ ६९ ॥

तेषां प्रार्थनया स्वोत्कर्षो वा तेषामन्यभजनं वा ज्ञातमिति शङ्कां वारयितुं **कृष्णभक्त्येत्युक्तम्** । **नराधिपे**ति संबोधनं सेवकानुवृत्तिः स्वाम्यर्थेति ज्ञापनार्था, तस्य प्रीतिरेव मुख्येति **परमप्रीत** इत्युक्तं, वचनं तु निर्बन्धादपि वदेदित्यप्रयोजकम्, **मथुरां पुनरागच्छत्**, भगवांस्तावत्पर्यन्तं मथुरायामेव स्थितः । **कृष्णपालिता**मिति । विशेषतो भयशङ्कया स्वयमेव पालयतीति भगवदनागमने विशेषहेतुरुक्तः । अनेन तादृशं स्थानंपरित्यज्य किमित्युद्धवः समागत इति शङ्का निवर्तिता ॥ ६९ ॥

एतत्सर्वं दासभावेनैव कृतमिति ज्ञापयितुं निवेदनमाह **कृष्णाये**ति ।

कृष्णाय प्रणिपत्याह, भक्त्युद्रेकं व्रजौकसाम् ।
वसुदेवाय रामाय राज्ञे,चोपायनान्यदात् ॥ ७० ॥

उपायनान्यदादिति सम्बन्धः । भगवन्तं **प्रणिपत्य भक्त्युद्रेक**माह । एतावानर्थः पूर्वं भगवता नोक्त इति प्रायेण भगवान् न विचारितवान् इति । यादृशः प्रेमात्मको भक्तिपदार्थः शास्त्रे निरूपितस्तस्मादाधिक्यमेतद्भावस्योक्तवानिति वा । तेनानिर्वाच्यत्वमितोन्यत्रादृष्टत्वं च ज्ञापितं भवति । ततो **वसुदेवायाप्युपायनान्यदा**न्मित्रसम्बन्धः तिष्ठतीति ज्ञापयितुम् । **रामाय** चाददात्पूर्वावस्था तथैव तिष्ठतीति । मर्यादामप्यङ्गीकुर्वन्तीति ज्ञापनार्थं **राज्ञे**, **च**कारादक्रूरादिभ्योपि दोषाभावज्ञापनार्थम् ॥ ७० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धपूर्वार्धे चतुश्चत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४४ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ॥

पञ्चचत्वारिंशोध्यायः ।

एवं-पूर्वनिरोधस्य सान्त्वनोत्कर्षवर्णनम् ।
कृत्वा भविष्ययोश्चैव सान्त्वनं विनिरूप्यते ॥ १ ॥
मथुरावासिनः सर्वे राजसाः परिकीर्तिताः ।
सात्त्विकाः पाण्डवा भक्तास्तयोः सान्त्वनमुच्यते ॥ २ ॥
राजसत्वप्रसिद्ध्यर्थं स्त्रीपुंसोरत्र वर्णनम् ।
प्रक्रियान्तररूपा हि किञ्चिद्द्वारा तथा कृताः ॥ ३ ॥
अक्रूर उद्धवान्मुख्यः ततोग्रे प्रेषणं मतम् ।
दासभावे तूद्धवस्तु शास्त्रतस्त्वयमेव हि ॥ ४ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

पञ्चचत्वारिंशाध्यायतात्पर्यं निरूपयन्त उपोद्घातेनात्र निरूपयतीत्याहुः **एवमि**त्यादि । एवं प्रसङ्गतः पूर्वकृतनिरोधस्य **सान्त्वन**मुखेनोत्**कर्षवर्णनं कृत्वे**त्यर्थः । भविष्यनिरोधविषयावाहुः **मथुरे**त्यादि । ननूभयनिरूपणेन कथं राजसत्वस्य प्रकर्षेण सिद्धिरत आहुः **प्रक्रिये**त्यादि । राजसी हि क्रियाविक्षेपयुक्ता । एवं सति इहत्यानां या प्रकृष्टा भगवद्विषयिणी क्रिया सा **आन्तररूपा** मानसीरूपा, **हि** अतो हेतोः, **किञ्चिद्द्वारा** कामाद्यान्तराभिलाषपूर्तिद्वारा **तथा** तद्वत्त्वेन रूपेण प्रसिद्धाः **कृताः** । अत उभयोर्वर्णनेनोपलक्षणविधया सुखेन सर्वेषां तथात्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । अग्र इति । स्वगमनात्पूर्वम् । नन्वेवं सत्युद्धवस्य जघन्यता भवतीत्यत आहुः **दासे**त्यादि । द्वितीयस्तुरेवार्थः । अत उभयोरपि विषयभेदान्मुख्यत्व-

---

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पञ्चचत्वारिंशे । **पूर्वनिरोधस्ये**ति । तामसनिरोधस्य । सान्त्वनेन ज्ञापितो य **उत्कर्षस्तद्वर्णनं कृत्वे**त्यर्थः । न ह्येवं सान्त्वनं भगवानन्यत्र निरोधे करोतीति भावः । **भविष्ययो**रिति । राजससात्त्विकयोरत्राध्यायद्वये **सान्त्वनं निरूप्यते** न तूत्कर्ष इत्यर्थः । सात्त्विकानां पाण्डवानां राजसप्रकरणे सान्त्वने हेतुमाहुः । **प्रक्रियान्तरे**ति । प्रक्रियान्तरे सात्त्विके रूपं स्वरूपं येषां तादृशाः पाण्डवाः हि यत अक्रूरद्वारा तथा सान्त्वनविषयाः कृताः । अक्रूरश्च राजसः अतो राजसप्रकरणे निरूपणमिति भावः ।

स्त्रीसान्त्वनं तु पुरतः राजसत्वात्स्वरूपतः ।
वाचान्यस्य निरूप्यं हि स्तुत्या च प्रेषणेन च ॥ ५ ॥
पञ्चचत्वारिंशेध्याये कुब्जाक्रूरातिसान्त्वनम् ।
कायेन वचसा चक्रे भाव्यर्थमिति वर्ण्यते ॥ ६ ॥

प्रथममेकादशभिः कुब्जायाः कथामाह साधिकैः **अथ विज्ञायेति** ।

श्रीशुक उवाच—**अथ विज्ञाय भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।**
सैरन्ध्र्याः कामतप्तायाः प्रियमिच्छन्गृहं ययौ ॥ १ ॥

तस्या हि सर्वा मनोवृत्तयः पूरणीयाः ततोप्यधिकं च कर्तव्यमिति, आदौ भगवान् तस्या गृहे स्वयमेव गत इत्याह **अथेति** । अथ भिन्नप्रक्रमे भक्त्यभावात्, परं तस्या दुःखं तुल्यमिति तन्निवृत्त्यर्थं गत इत्यभिप्रायेणाह **विज्ञायेति** । प्रकरणात् कामसन्तापम् । ज्ञाने सामर्थ्यं **भगवानिति** । तथाकरणे दोषाभावे चावश्यको हेतुः **सर्वात्मेति** । दृष्ट्वा-वश्यं प्रतीकारः कर्तव्य इति **सर्वदर्शन** इति फलमुखो हेतुरुक्तः । पूर्वमयोग्यता देहे स्थितेति न तस्याः कामपीडा । इदानीं तु देहे योग्येपि स्त्रीचर्यां सर्वां जानातीति तस्याः कामपीडा महती जातेत्याह **सैरन्ध्र्या** इति । सैरन्ध्री ह्यन्तःपुरेऽधिकारिणी स्त्री स्त्रीचरित्रं जानातीति कामतापो युक्त एव । तस्या आगमनसामर्थ्याभावात् स्वयमेव **गृहं ययौ** । स्वगमनमात्रेणैव तस्यास्तापो निवर्तित एव तथापि **प्रियमिच्छन् ययौ** । मनसा तस्याः प्रियं भवत्विति विचारितवान् ॥ १ ॥

ननु किमित्येवं विचारेण कर्तव्यमिव हि प्रियं तद्गमनेनैव भविष्यतीत्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थं भगवदिच्छया जातोत्कर्षं गृहं वर्णयति **महार्हेति** सार्धेन ।

महार्होपस्करैराढ्यं कामोपायोपबृंहितम् ।
मुक्तादामपताकाभिर्वितानशयनासनैः ।
धूपैः सुरभिभिर्दीपैः स्रग्गन्धैरपि मण्डितम् ॥ २ ॥

यथा प्राकृतमपि गृहं भगवदिच्छयैवं जातं, एवं सापि गोपिकातुल्या भविष्यतीति

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

वमविरुद्धमित्यर्थः **स्वरूपत** इति । प्रद्युम्नात्मकत्वात्तत इत्यर्थः । ननु स्वगृह आकारणेनापि सान्त्वनस्य सिद्धेस्तद्गृहगमनादिकं किमर्थमित्यत आहुः **पञ्चेत्यादि** । **भाव्यर्थमिति** । कामवरदानप्रेषणार्थमित्यर्थः । ननु तथापि पूर्वमेतयोरेव सान्त्वनकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः **अतिसान्त्वनमिति** । तथा चैतयोः क्लेशाधिक्यादेतौ पूर्वं निरूपितावित्यर्थः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

महार्हेत्यत्र । **गोपिकातुल्येति** । अन्तःस्थितलक्ष्म्यंशा भविष्यति । रेमे रमेश इत्यत्रैवेत्यर्थः ।

प्राकृतायास्तथात्वं कर्तव्यमिति प्रियेच्छा युक्तैव । **महार्हाण्यमूल्यानि** गृहादीनि पात्रादीन्युपस्करा यस्य तैर्वाऽऽढ्यं संपन्नं । **कामोपायाः** कामशास्त्रोक्तानि साधनान्युद्दीपकानि चित्राणि पुष्पादिसंपत्तिः इन्दुर्मन्दिरमित्यादीनि **तैरुपबृंहितं** लौकिकस्तच्छास्त्रीयश्चोत्कर्ष उक्तः । अलौकिकोत्कर्षमाह **मुक्तादामभिः पताकाभिश्च** बहिर्मण्डितम्, **वितानैश्चन्द्रातपत्रैः शयनासनैः** शयनार्थमुपवेशनार्थं च सुखस्पर्शास्तरणैः प्रत्यहं वैशेषिकैरपि मण्डितमित्याह **धूपैरिति** । अगरुसम्भवा आमोदाः **दीपा** अग्निमयाः मणिमयाः **स्रग्भिर्गन्धैश्च** शैत्यार्थं सर्वत्र लेपनं मण्डनम् । एवं त्रिविधोऽप्युत्कर्षः भगवदिच्छया तस्मिन् गृहे जात उक्तः ॥ २ ॥

ततो गते भगवति यद्वक्तव्यं तदाह **गृहं तमायान्तमिति** ।

गृहं तमायान्तमवेक्ष्य सासनात् सद्यः समुत्थाय हि जातसंभ्रमा ।
यथोपसंगम्य सखीभिरच्युतं सभाजयामास सदासनादिभिः ॥ ३ ॥

भगवदिच्छाविषयत्वाद्गृहस्यापि कर्मता, यतस्तं तादृशं भगवन्तमायान्तमवेक्ष्य तथैवासनादुत्थाय प्रथमं **जातसंभ्रमा** जाता इतिकर्तव्यतामूढा जाता । युक्तश्चायमर्थः । ततः **यथावदुपसंगम्य सखीभिः** सहिता **सभाजयामास** । ननु कान्तोयं पूजया विलम्बितो निवृत्तकामो भवेत्तत्राह **अच्युतमिति** । **सदासनादिभिरिति** सुवर्णमयाद्यासनानि शय्यामयानि वा अनुपभुक्तानीति **सत्पदेन** ज्ञापितम् ॥ ३ ॥

तथोद्धवः साधुतयाभिपूजितो न्यषीददुर्व्यामभिमृश्य चासनम् ।
कृष्णोपि तूर्णं शयनं महाधनं विवेश लोकाचरितान्यनुव्रतः ॥ ४ ॥

तथैव उद्धवोपि पूजितः परं साधुतया, अनेन भगवान् भर्तृतया पूजित इति ज्ञायते । कामो हि दोषात्मक इत्यर्थाद् व्यावृतिः फलति । उर्व्यामेवोपविष्टः आसनमुपस्पृश्येति राजधर्मपरिज्ञानं निरूपितम् । तस्याः कृत्ये जाते भगवानपि स्वकार्यं कृतवानित्याह **कृष्णोपीति** । तदर्थार्थमारोपिते कामे क्षणं विलम्बश्चेज् जगत् काममयमेव स्यादिति **तूर्णमेव शयनं**

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

गृहं तमित्यत्र । **कर्मतेति** । अवेक्षणक्रियाकर्मतेत्यर्थः । नन्वीक्षणक्रियया कर्तुः प्राप्तुमिष्टत्वाभावे कथं सेत्यत आहुः **यतस्तं तादृशमिति** । स्वेच्छामात्रेण पूर्वोक्तरीतिकगृहोत्कर्षकर्तारम् । अतो युक्तैव कर्मतेत्यर्थः । **अग्रिमे**

१०–४५–३

तदर्थार्थमिति वाक्येन तथात्वावगमादित्यर्थः । ननु प्रकटत्वादनुवृत्तपदस्यानुवादकत्वमेव

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कृष्णोपीत्यत्र । **तदर्थार्थमिति** । तस्या अर्थसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ।

विवेश । न त्वनिर्दिष्टमुपभुक्तमनुपभुक्तं वा भवेदिति भगवदर्थं वान्यार्थं वेत्यपि शङ्कां व्यावर्तयितुमाह **महाधन**मिति । महद् धनमुत्पादनार्थं यस्य तदप्युत्कृष्टं भगवदर्थमेवेति **विवेशे**ति पूर्वोपवेशस्थानाद् विविक्त इति ज्ञापयितुम् । ननु भगवानक्लिष्टकर्मा किमित्येवं प्रार्थनाव्यतिरेकेण स्वयमेव गत इति चेत्तत्राह **लोकाचरितान्यनुव्रत** इति । सा हि लौकिकी लोकरीत्यैव ग्राह्येति तस्यास्तथैव मनोरथः सा गृहस्थवदीश्वरवद्भावं न जानाति गुप्तत्वात्, खड्गव्यवहारं तु जानाति प्रकटत्वात्, अतस्तथैव मनोरथ इति **लोकानां** साधारणानां **चरितानि** भगवानप्य**नुव्रतो** जातः । नत्वनुवादकमेतत्पदं निरोधविरोधापत्तेः ॥ ४ ॥

ततः सापि गतेति तस्याः संस्कारपूर्वकं गमनमाह ।

सा मज्जनालेपदुकूलभूषण-
स्रग्गन्धताम्बूलसुधासवादिभिः ।
प्रसाधितात्मोपससार माधवं
सव्रीडलीलोत्स्मितविभ्रमेक्षितैः ॥ ५ ॥

आलेपं सुगन्धादिभिः स्नानार्थमेव भगवदिच्छया पूर्वमेव तस्यास्तथात्वम्, **सुधासव** इति शक्त्यर्थं देहविस्मरणार्थं च कामशास्त्रोक्तद्रव्यपानमुक्तम् । आदिशब्देन तथोद्बोधकानां पदार्थानामपि चन्द्रावर्तादीनां स्थापनम् । एवमेतैः **प्रसाधित**शरीरा तद्भावापन्ना लक्ष्मीपतिरयमिति तथाकरणे शङ्कारहिता **माधवमुपससार** । तया भगवति सर्वे भावाः स्वान्तःस्थिताः क्रमेण सूचिता इत्याह **सव्रीडे**ति । स्त्रीभावात् प्रथमसम्बन्धे **व्रीडा,** ततो हासः प्रवृत्तायाः, ततो भगवच्चेष्टानां सादरं निरीक्षणं, ततोप्यभिलषितानां भाषणं सूनृतं, अयमग्रे क्रमो भगवता कर्तव्य इति प्रथमतस्तादृशीं चेष्टां कुर्वाणैव गतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ततः सा कान्ता जाता भगवद्धर्मावेशात्ततो यथाभिलषितं कृतवानित्याह **आहूये**ति ।

आहूय कान्तां नवसंगमह्रिया विशङ्कितां कङ्कणभूषिते करे ।
प्रगृह्य शय्यामधिवेश्य रामया रेमेऽनुलेपार्पणपुण्यलेशया ॥ ६ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

कुतो नोच्यते इत्याशंकायामाहुः **नन्वित्यादि** । अनुवादकत्व एतदुद्देशे तथ.भावादेतया लीलया सा निरुद्धा न स्यादतस्तथेत्यर्थः । अग्रिमे । मज्जनालेपनादीनां पूर्वसाधितत्वे हेतुमाहुः **भगवदिच्छयेति** ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सा मज्जनेत्यत्र । ननु व्रीडादिक्रमस्तु सम्भोगे कर्तव्ये न तु गमनसमये इत्याशङ्क्याहुः । अयमग्रे क्रम इति । **भगवतेति** सहार्थे तृतीया । **अयं क्रमोऽग्रे** तया **भगवता** सह **कर्तव्य इति पूर्वमेव** तथा चेष्टया तत्सूचयन्ती गतेत्यर्थः ।

स्वतः प्रवृत्त्यभावे हेतुमाह **नवसंगमह्रिया विशङ्किताम्** इति। निकटे गतायाः शङ्कायामाह। **कङ्कणैर्भूषिते करे प्रगृह्य** इति। कङ्कणानां परिधानं सुवासिन्या अस्यास्तु भगवद्व्यतिरिक्तः पतिर्नास्तीति भगवांश्चेत् न परिगृह्णीयात् तदा कङ्कणपरिधानं व्यर्थमेव भवेदिति सूचितम्। **शय्यामधिवेश्य** इति प्रथमं प्रथमसुरतमेवोक्तम्। नन्वेषा का, स्त्रीसंबन्धा न सर्वत्र कर्तव्या इति तत्राह **रामया** इति। भोगार्थमेवैषा स्त्री। 'नाग्निं चित्वा रामामुपेया'दिति विशेषनिषेधादन्यदा तया संबन्धो न दोषाय। नन्ववश्यं सुखानुभवे धर्मो हेतुः। ततः परमानन्दं कथमनुभवतीत्याशङ्क्याह **अनुलेपार्पणपुण्यलेशया** इति। अनुलेपार्पणादन्यानि पुण्यानि लेशमात्राणि यस्याः। अनुलेपार्पणस्य वा पुण्यमात्रं लेशो यस्याः। अथवा सा त्वनुलेपार्पणपुण्यलेशयुक्तैवातस्तस्याः सहभाव एव कृतः। भगवान् स्वयमेव **रेमे** तावत्फलं स्वयमेवाधिकं दत्तवान्, न तु कर्मणा जातमिति तथोक्तम्। अथवा। भगवान् सर्वसमर्थः। तस्यास्तावन्मात्रमेव सुखं दत्तवानिति ज्ञापयितुं तथोक्तम्॥६॥

ततः सापि लब्धधाष्टर्या स्वाभिलषितं कृतवतीत्याह **सा** इति।

सानङ्गतप्तकुचयोरुरसस्तथाक्ष्णोर्जिघ्रन्त्यनन्तचरणेन रुजो मृजन्ती।
दोर्भ्यां स्तनान्तरगतं परिरभ्य कान्तमानन्दमूर्तिमजहादतिदीर्घतापम्॥ ७॥

सा सैरन्ध्री अनङ्गेन तप्तयोः **कुचयोः**, षष्ठ्येषा। **उरसः** वक्षःस्थलस्य **अनन्तचरणेन** एतेषां **रुजं मृजन्ती** जाता। स्वरूपतः केनचित्सम्बन्धेन वेत्याशङ्क्य तापस्योभयत्र व्याप्तत्वाद् बहिःस्पर्शेन तापापगमेपि अन्तस्तापनिवृत्त्यर्थमुपायमाह। **जिघ्रन्ती** इति। अर्थादनन्तचरणमेव, अनन्तत्वादेव पर्यायेण तापनाशो निवारितः। तथा सति शीघ्रं तापाभावो न स्यात्, न केवलं दुःखाभाव एव तस्याः फलितः किन्तु परमानन्दोप्यनुभूत इत्याह **दोर्भ्याम्** इति। पूर्वमेव **स्तनान्तरे** हृदये निविष्टं अन्तर्यामिणं बहिर्दोर्भ्यामालिङ्ग्य **तापं** जहौ। **स्तनान्तरागतं** वा, कान्तत्वात् तथाकरणे नापराधः। न केवलं पर्यवसानवृत्त्या सुखजनकत्वं किन्तु स्वरूपतोपि तथात्वमित्याह **आनन्दमूर्तिम्** इति। अत एव **अतिदीर्घमपि** त्रिविधमपि **तापं** जहौ, कामताप एव वा जन्मकोटिष्वनुस्यूतो दीर्घो भवति॥ ७॥

एवमनुलेपार्पणफलमुक्त्वा फलानुभवार्थं या भगवतः सेवा कृता रतिरुत्पादिता तस्याः फलं वक्तव्यमिति तन्निरूपयति **सैवम्** इति **त्रिभिः**।

सैवं कैवल्यनाथं तं प्राप्य दुष्प्रापमीश्वरम्।
अङ्गरागार्पणेनाहो दुर्भगेदमयाचत॥ ८॥

इदं हि पूर्वस्माद् उत्कृष्टमिति वरत्वेन पर्यवसितम्, तथा सति न फले काचिन्

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः।

सैवमित्यत्र। ननु भगवत्सम्बन्धस्य महापुण्यजनकत्वात्कालपरिच्छिन्नेना-

मर्यादा इयदेवेति, तथापि भाग्यमेवाल्पमिति बुद्धिस्तादृश्येवेत्यल्पमेव याचितवतीति शुकस्तां निन्दति **दुर्भगेदमयाचते**ति । दातरि समर्थे प्रसन्नेऽप्यल्पयाचनं भाग्याभावादेव भवति । **सा** पूर्वोक्ता एवं जाता तं तथोपकारिणं स्वयमेवागत्य सर्वसुखदातारं कैवल्यस्यापि **नाथं** सर्वैरेवोपायैर्दुष्प्रापमीश्वरत्वात्, अन्यथा साधनाधीनः स्यात् । तादृशमपि **प्राप्य** मोक्षं गोपिकावदवस्थां वा न प्रार्थितवती किन्तु कालपरिच्छिन्नं भगवत्सम्बन्धमेव । यद्यपि स्वरूपतो महान्, तथापि कालेन परिच्छिन्नः फलत्वान्न साधनतामापद्यते, अतो **दुर्भगैव** ॥ ८ ॥

याचनमाह **आह्रोष्यता**मिति ।

आह्रोष्यतामिह प्रेष्ठ दिनानि कतिचिन्मया ।
रमस्व नोत्सहे त्यक्तुं सङ्गं तेऽम्बुरुहेक्षण ॥ ९ ॥

इहैवोष्यतामिति विवाहस्याकृतत्वात् क्वचिच्छयनं कर्तव्यं तदिहैव कर्तव्यमित्यर्थः । किमित्येवं प्रार्थ्यत इत्याशङ्कायामाह **प्रेष्ठे**ति । परमप्रियस्तथोच्यत इति, तत्राप्यन्तर्यामिवत् स्थितिं वारयति **कतिचिद्दिनानि मया सह रमस्व** । ननु कोयं निर्बन्ध अयमेव वर इति, मोक्षादिर्वा कथं न प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्याह **नोत्सहे त्यक्तुं सङ्गं त** इति । तत्र हेतु**रम्बुरुहेक्षणे**ति । दृष्ट्वैव सर्वसुखदायककामोद्बोधकेति वा ॥ ९ ॥

भगवान् यद्यपि बह्वेव सुखं दास्यामीति विचारितवान् तथापि याचितं दत्तवानित्याह **तस्यै कामवरं द**त्त्वेति ।

तस्यै कामवरं दत्त्वा मानयित्वा च मानदः ।
सहोद्धवेन सर्वेशः स्वधामागमदर्चितम् ॥ १० ॥

सत्यसङ्कल्पत्वात् स्वविचारितमपि दत्तवानित्याह **मान**यित्वेति । तां मानितवान् । भगवान् हि मोक्षं भक्तिं च दातुमागतः येभ्यो दास्यति तन्मध्ये एतामप्यङ्गीकृतवानित्यर्थः । चकारादात्मानमपि । **मानद** इति भगवान् सर्वेभ्यो मानं ददातीति, स्वधर्माच्च **अस्यै** च मानं दत्तवान्, ततो बहिरागत्य **उद्धवेन सहितः** तदिच्छानुसारेण धर्मान्तरमपि परिगृह्य कार्ये संपन्ने पुनः सहजमेव धर्मं गृहीतवानित्याह । **सर्वेश** इति । अनेन तस्या

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

१०-४५-८ प्युत्पन्नं पुण्यं पुनः सम्बन्धं कारयिष्यति ततः सोप्यन्यमित्येवं सर्वदैव सुखानुभवो भविष्यतीति कथं दुर्भगत्वमत आहुः **फलत्वादि**त्यादि ।

तस्या इत्यत्र । **आत्मानमपी**ति । दातुमागत इत्यादिना योज्यम् । **अनेने**ति ।

१०-४५-११ सर्वेशत्वेनेत्यर्थः । **अग्रिमे** । **भवे**दिति स्वस्मा इति शेषः ।

---

१. नोत्पन्नमिति क्वाचित्कः पाठः ।

कियद्दिनरमणं भवति तथैव कृतवानित्यपि लक्ष्यते । यथा नारदस्य मायया क्षणमध्ये संवत्सरप्रतीतिः तथास्या अपीति । इतोगतस्य पुनरागमनाभावः सूचितः । नन्वा-ज्ञया पुनर्गच्छेदित्याशङ्क्याह । **ऋद्धिमत् स्वधामागमदिति** ॥ १० ॥

अत एव भगवन्तं प्राप्य स्वयं न किञ्चित् प्रार्थनीयम् । भगवानेव यत्करिष्यति करोतु, अन्यथा स कुमनीष्येव भवतीत्याह । **दुराराध्यमिति** ।

दुराराध्यं समाराध्य विष्णुं सर्वेश्वरेश्वरम् ।
यो वृणीते मनोग्राह्यमसत्त्वात्कुमनीष्यसौ ॥ ११ ॥

प्रथमतः स आराधयितुमेवाशक्यः, अत एवास्मदादयो मुक्ता अपि तथैव स्थिताः । क्लेशमप्या**राध्य** तत्रापि प्रसादपर्यन्तं **सम्यक्** । **विष्णुं** पालनार्थमेवागतमनाराधनेपि पाल-कम् । तत्रापि सर्वेश्वराणां कालादीनामपीश्वरं नियन्तारं सर्वेषां हि कालग्रासो निवारणीयः । एवं सति यो **मनोग्राह्यं वृणीते** स **कुमनीषी** महाराजस्थाने गत्वा स्वयं क्षुधितः सर्वोपद्रव-युक्तोपि स्वसंबन्धिने मर्कटाय यथोदनं प्रार्थयते तद्वत् स्वयमात्मा मर्कटरूपाय मनसे हितं प्रार्थयतीति । नन्वेवमस्तु तथाप्यल्पमेव प्रार्थितं भवेन् न तु मर्कटवदित्याशङ्क्याह । **असत्त्वा-**दिति । न हि मनोधर्माः स्वस्य भवन्ति, अध्यारोपितास्त्वसन्त एव, तर्हि कथं प्रार्थयत इत्याशङ्क्याह । **कुमनीषीति** । सा हि दुर्बुद्धिः, अतः प्रमादादन्यथा प्रार्थयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रकरणान्तरमारभ्यते **अक्रूरभवनमिति** ।

अक्रूरभवनं कृष्णः सहरामोद्धवः प्रभुः ।
किञ्चिच्चिकीर्षयन्प्रागादक्रूरप्रियकाम्यया ॥ १२ ॥

तस्मिन्नेव दिवसे अक्रूरायापि वरो दत्त इति तस्यापि गृहे भगवान् गतः । ननु पूर्वं तस्मै वरो दत्त इति कथं व्युत्क्रमेण निरूप्यते तत्राह **कृष्ण इति** । स हि तासामर्थे समागत इति पूर्वमवोचाम । तत्र बलभद्रस्यापि कार्यमस्तीत्यत आह **सहराम** इति । **उद्धवो** हि उत्सवात्मकत्वाद् रसप्रधान एव, रमणं तु स्त्रीभिरेव, अतः कुब्जाया गृहे उद्धवेन सह गमनं, भगवांस्तत्र प्रधानमिति बलभद्रस्य क्रोधोपि स्याद् आवेशभूत इति रमणारमणाभ्यां रसाभासानौचित्ये स्याताम् । अत्र त्वक्रूराय संपूर्णो भावो नेय इति योनिभावार्थं रामं निमित्तभावार्थमुद्धवं च सह नीतवान् । नन्वनाकारितः किमिति गत इत्याशङ्क्याह **प्रभुरिति** । सर्वेषां हि स्वामी सेवकगृहेपि सेवकसंमाननार्थं गच्छति कस्तमाकारयितुं समर्थः । प्रयोजनमाह । **किञ्चित्** क्वचित् प्रेषणं **चिकीर्षयन्** चिकीर्षा-मुत्पादयन्नक्रूरे **तदर्थं स्वतोप्यक्रूरप्रियकाम्यया** च प्रकर्षेण प्रभुरीत्या**गात्** । अस्योपाख्यानं स्मार्ततत्त्वैः प्रतिपाद्यते अयं हि स्मार्त इति ज्ञापयितुम् ॥ १२ ॥

ततो गतानामक्रूरकृतं सत्कारमाह धर्मप्रतिपादनाय **स तानिति** ।

स तान्नरवरश्रेष्ठानाराद्वीक्ष्य स्वबान्धवान् ।

प्रत्युत्थाय प्रमुदितः परिष्वज्याभिवन्द्य च ॥ १३ ॥

तस्य सर्वे तुल्या अतो मर्यादया पूजयतीति न बलभद्रादेरपि वैमनस्यम्, नरवरेभ्योपि श्रेष्ठान् नरो नरवरो **नरवराच्छ्रेष्ठश्चेति** वा उद्धवरामस्वामिनः क्रमेणोद्दिष्टाः, **आराद्दूरादेव** दृष्ट्वा **स्वबान्धवा**नित्यवश्याभ्युत्थाने लौकिकोपि हेतुः, **प्रत्युत्थाय** प्रथमतः **प्रमुदितो** जातः, भक्तत्वाभावात् न साष्टाङ्गप्रणामः, पूर्वाक्रूरस्तु मुक्त एव, प्रमोदानन्तरं **परिष्वङ्गः** ततो**भिवन्दनम्** ॥ १३ ॥

एवं कायिकं वाचनिकमुक्त्वा मानसिकं नमस्कारमाह **ननामे**ति ।

ननाम कृष्णं रामं च स तैरप्यभिवादितः ।

पूजयामास विधिवत्कृतासनपरिग्रहान् ॥ १४ ॥

पादावनेजनीरापो धारयन् शिरसा नृप ।

अर्हणेनाम्बरैर्दिव्यैर्गन्धस्रग्भूषणोत्तमैः ॥ १५ ॥

बहिर्नमस्कारस्तु व्यावहारिकः, अत एव भगवतापि ताभ्यां सह नमस्कृतमाह **स तैरप्यभिवादित** इति । पूर्वचकारात् फलाद्युपायनादानम्, द्वितीयादुद्धवं च, **स** त्रिभिरप्यभिवादितः । अपिशब्दस्तुल्यतामापादयति । ततो **गृहागता** इति **पूजयामास विधिव**च्छास्त्रदृष्टेन प्रकारेण यथा महापुरुषानभ्यागतान् पूजयति लोकः । **कृतः आसनपरिग्रहो** यैः । अत्रोद्धवेनापि धर्मानुरोधात्तुल्यतया आसनं गृहीतम् । यथा श्राद्धे गुरुशिष्यौ ॥ १४ ॥

ततः **पादावनेजनीरापः शिरसा धारयन्** । इयं धर्मनिष्ठायामधिका भक्तिः । **नृपे**ति । धर्मपरिज्ञानार्थम् । ततः **दिव्यैर्गन्धैः स्रग्भूषणोत्तमैः** सहिते**नार्हणेन** पूजयामासेति पूर्वेणैव संबन्धः । पूजा साधनरूपा **पूजयामा**सेत्याराधयामासेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ततो यत्कृतवांस्तदाह **अर्चित्वे**ति ।

अर्चित्वा शिरसानम्य पादावङ्कगतौ मृजन् ।

प्रश्रयावनतोक्रूरः कृष्णरामावभाषत ॥ १६ ॥

ततः उच्चासने स्थितस्य भगवतः **स्वाङ्कगतौ पादौ मृजन्** सेवनार्थं संवाहयन् । **प्रश्रयेण अवनतो** भूत्वा **अक्रूरः** पूर्वोक्तः । **कृष्णरामा**वुभौ पूर्वं दृष्टावित्य**भाषत** स्तोत्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स तानित्यस्याभासे । **स्मार्ततत्त्वैरि**ति (१२ श्लोके) । पञ्चविंशतिश्लोकैरित्यर्थः । तृतीयस्कन्धे तत्त्वानां कालमादाय पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः साङ्ख्यप्रकरणे निरूपणादिति भावः ।

तां स्तुतिमाह **दिष्टयेति** ।

दिष्टया पापो हतः कंसः सानुगो वामिदं कुलम् ।
भवद्भ्यामुद्धृतं कृच्छ्राद्दुरन्ताच्च समेधितम् ॥ १७ ॥

दशभिः स्तुतिरुक्ता हि प्रार्थनैकेन दोषनुत् । सर्वैर्भावैरिह स्तुत्यो निरोधे ह्यधिकारिभिः ॥
सर्वेष्वेव च भावेषु कृष्णोत्कर्षो निरूप्यते । अयुक्तं प्रार्थयेद्यस्तु तस्मै दद्यान्न सर्वथा ॥
न दत्तं पूर्वं गोपीभ्यः नोत्तरस्यापि दास्यति । निरोधो ह्यन्यथा न स्यात् फलार्थं कर्म तद्भवेत् ॥
ईश्वरः सर्वहितविदतो रोधो[1] न दूषणम् । यथा बालेकरोधो[2] हि पित्रापि विनिरूपितः ॥
निवर्तयति कामांस्तान् ज्ञानेन ग्रहिला मतिः । यदि स्यादुत्कटा दुष्टा निर्दुष्टा वा विचारतः ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

दिष्टयेत्यत्र । दशभिः स्तुतौ हेतुमाहुः **सर्वैरित्यादि** । नन्वेतत्प्रार्थितं भगवता कुतो न दत्तमित्यत्राहुः **अयुक्तमित्यादि** । **अयुक्तम्**, स्वायोग्यम् ।
१०-४५-१७
ननु भक्तयाचितदाने कथं निरोधासिद्धिस्तत्राहुः **फलार्थमित्यादि** । यदि याचितं दद्यात्तदा तत्कर्म सेवात्मकं कामितफलार्थं स्यान्न तु निरोधार्थमतस्तथेत्यर्थः । नन्वभिलषितादाने तद्विपरीतदाने चाभजनीयत्वं स्यादत आहुरीश्वर इत्यादि । नन्वेवं कामनापूर्त्यभावेन तथा कृतौ भक्तानां दुःखाद्भगवतः क्लिष्टकर्मत्वं स्यादिति शङ्कायां तदभावाय दृष्टान्तसुखेनाहुः **यथेत्यादि** । **गोलकरोध** इति । इन्द्रियगोलकरोधः । तथा च कामचारकामवादकामभक्षाणां बालकानां स्वत इन्द्रियनिरोधाशक्तत्वेपि पितृगुरुकृतस्तद्गोलकरोधो न क्लिष्टकर्मत्वापादकस्तथेदमपीति न दूषणमित्यर्थः । नन्वेवं सर्वत्रकरणे

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दिष्टया पाप इत्यत्र । दशसङ्ख्यायास्तात्पर्यमाहुः । **सर्वैर्भावैरिति** । सगुणैर्निर्गुणेन चेत्यर्थः । गोपिकावद्भावा भविष्यन्तीति भ्रमं वारयन्ति । **अधिकारिभिरिति** । यथाधिकारमित्यर्थः । **पूर्वगोपीभ्य** इति पूर्वाध्यायोक्ताभ्यो गोपीभ्यो बहिःसम्बन्धरूपं तत्प्रार्थितं फलं न दत्तमित्यर्थः **अन्यथेति** । हि यतः अयुक्तदाने निरोधमार्गो न भवेत् । किन्तु साधनानुरूपफलदानात्कर्ममार्ग एव भवेदित्यर्थः । एवं साधनान्यथाकरणे सामर्थ्यं हेतुं चाहुः । **ईश्वरः सर्वहितविदिति** पदद्वयेन । अतो हेतो**रोधोयं दूषणं न** । तत्र दृष्टान्तमाहुः । **यथेति** । यथा पित्रापिशब्दात्पितृव्यादिभिरन्यैरपि कृतो बालकस्य रोधो न रोधस्तान्कामान् तदभिलाषरूपान्निवर्तयति । तथा भगवत्कृतोपि रोधोऽयुक्ताभिलाषं निवर्तयति । तत्र प्रकारमाहुः । **ज्ञानेनेति** । **ग्रहिला** आग्रहवती **मतिर्दुष्टा** भगवति सर्वभावसम्भवाद्विचारतो **निर्दुष्टा वा यद्युत्कटा स्यात्तदा** ज्ञानेन, **निवर्तयतीति** शेषः ।

१. 'अविरोधो' प्राचीनादर्शपाठः । २. गोलक इति प्रकाशपाठः ।

प्रथमं भगवत्कृतकर्मणामभिनन्दनरूपां स्तुतिमाह स्वसमानत्वेन धर्मः प्रतीतस्तामसोयं भाव इति पूर्ववत्प्रथमः । **दिष्ट्येति** । अस्मदादिभाग्येनैव **पापरूपोयं कंसो हतः** । पूर्ववद्व्याख्यानं । **सानुगो** भ्रातृसहितः । **वां** युवयोर्युवाभ्यामिदं **कुलं कृच्छ्राद्दुरन्तादुद्धृतम्** । अनेन कुलसंबन्धेन कुलस्यानिष्टं शङ्कितं निवारितं प्रत्युतेष्टमेव कृतमिति । **किञ्च** । तस्यैकस्य निवारणेन समुदायपर्यवसितं यदैश्वर्यं कुलस्य तत्प्रत्येकपर्यवसितमपि कृतमित्याह **समेधित**मिति । चकारान् मुक्तमपि कृतं पूर्वसंबन्धे पापादप्युद्धृतमिति, एवं तेन दृष्टं द्वयमेवेति तावदेवाभिनन्दितम् ॥ १७ ॥

स्वरूपमाह **युवां प्रधानपुरुषा**विति ।

युवां प्रधानपुरुषौ जगद्धेतू जगन्मयौ ।

भवद्भ्यां न विना किञ्चित्परमस्ति न चापरम् ॥ १८ ॥

योनिबीजवदत्रापि व्याख्येयम् । प्रधानपुरुषत्वमाधिदैविकं भविष्यतीति ब्रह्मत्वेनैव स्तुतिर्निर्धर्मिका पर्यवस्यतीत्याशङ्क्याह **जगद्धेतू** इति । कारणार्थमेव **प्रधानपुरुषौ**, निमित्तत्वमात्रं भविष्यतीत्याशङ्क्याह । **जगन्मया**विति । विकारे वा तत्प्रकृतवचने वा मयटोर्थविधाने भगवन्मयत्वं जगतो नायाति यद्यपि तथापि भगवत्त्वेन कारणत्वेन जगद्वर्तत इति वक्तुं भगवत एव जगन्मयत्वमुक्तम् । अन्यथाऽसतः सत्ता स्याद् भगवतो वा परिणामः स्यात् । 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्न'मिति वाक्याल् लोके जगतो महत्त्वविधानात्, तेन भगवन्माहात्म्यं वक्तुं अन्नमयो यज्ञ इतिवज् जगन्मयावित्युक्तम् । ननु तथापि भगवतः साधारणं कारणत्वं स्यात् कालादिवत् समवायिकारणत्वमपि साधारणमेव

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

भगवतो महानेव प्रयास इति शङ्कायां तदभावाय तादृशकृतिविषयान् बोधयन्तः प्रकारमप्याहुः **निवर्तयती**त्यादि । यदि **ग्रहिला दुष्टा रागवती** विचारतः **निर्दुष्टा विरक्ता** वा निरोध्यानां **मतिः** तत्तत्कामिते उत्कटात्यभिलाषुका स्यात्तदा ज्ञानेन तथा करोति न त्वन्यत्रेति न कोपि प्रयास इत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

वस्तुस्वरूपज्ञानमुत्पाद्य निवर्तयतीत्यर्थः । **अनेनेति** । कंसस्य कुलसम्बन्धेन हेतुना तन्मारणे भगवान्कुलस्यानिष्टं कृतवानिति शङ्कितं भवेत्, तदनेन निवारितमित्यर्थः ।

युवामित्यत्र प्रधानपुरुषत्वमिति । आधिदैविकं प्रधानपुरुषत्वम् । अक्षरत्वमित्यर्थः । **ब्रह्मत्वेनैवेति** । अक्षरब्रह्मत्वेनेत्यर्थः । **परिणाम** इति । विकारयुक्तः परिणामः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ते तु सुवर्णे कारणत्वेन विद्यमानो यः कटकः स एव कटकत्वेन विद्यते तावतैव परिणाम उच्यतेऽतो न सुवर्णविकार इति भावः । **साधारण**-

मृदादिवत् । तत्राह **भवद्भ्यामिति** । भवद्भ्यां कृष्णरामाभ्यां विभक्तशक्तिभ्यां **विना परमुत्कृष्टमपरम**पकृष्टं **च**कारात्तदवान्तरा भेदा वा **न** भवन्ति, त्वन्मूलकमेव सर्वम्, यत्र स्वसामर्थ्यं बहु प्रकटयसे तदुत्कृष्टं यत्राल्पं तदपकृष्टमिति ॥ १८ ॥

एवं कारणत्वेन च भगवन्तं निरूप्य भगवन्तमेवाधेयत्वेनापि निरूपयति भेदाभेदपक्षपरिहाराय **आत्मसृष्टमिति** ।

आत्मसृष्टमिदं विश्वमन्वाविश्य स्वशक्तिभिः ।
ईयते बहुधा ब्रह्मन् श्रुतिप्रत्यक्षगोचरम् ॥ १९ ॥

यद्यप्यात्मसृष्टेनैवं भेदाभेदो दोषाय भवति तथापि भिन्नसृष्टावपि यथेदं दूषणं न भवेत् तदर्थमेतदुच्यते । स्वेनैव **सृष्टमिदं** सर्वमेव **विश्वं** सृष्ट्यनुसारेण सृष्ट्यनन्तरमेव वा **अनु**-पश्चा**दाविश्य स्वशक्तिभि**रिति सर्वसामर्थ्ययुक्तः **बहुधा ईयते** अनन्तप्रकारेण प्रतीयत इत्यर्थः । तथापि वैदिकोर्थोन्य एव भविष्यति विरोधः शब्द इति चेदित्यत्र तथा निरूपणात्, भ्रमप्रतिपन्नं च भिन्नं स्यात्, अतो न सर्वकर्तृत्वं भगवतः संभवतीत्याशङ्क्याह । **श्रुतिप्रत्यक्षगोचर**मिति । श्रुतिप्रतिपादितो यो विषयः यो वा प्रत्यक्षविषयः सोपि सर्वं त्वमेव, साधारणप्रत्यक्षस्य न वस्तुनिरूपकत्वमित्यभिप्रायेण सामान्यग्रहणम्, गोचरशब्दोपि विशेष्यनिघ्नो भवति । **अन्वाविश्ये**त्यस्य वा कर्म । **ब्रह्मन्नि**ति संबोधनं ब्रह्मवादे सर्वेषामुपपत्तिः सिद्धेति नायमर्थः पुनः साधनीय इति ज्ञापयितुम् ॥ १९ ॥

नन्वेकस्य नानात्वं वैचित्र्यं वा लोके नास्तीति लौकिकन्यायव्यतिरेकेण केवलमलौकिकमङ्गीकुर्वाणान् प्रति लोकानुसारेणापि एकस्यानेकरूपत्वं दृष्टान्तेनाह **यथा हीति** ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

आत्मसृष्टमित्यत्र । एवं भेदाभेद इति । ऐच्छिकभेदघटितोऽभेद इत्यर्थः । **इदमिति** । भेदकृतवस्तुपरिच्छेदरूपम् । **प्रतीयत** इति । भवानेवेति
१०-४५-१९ शेषः । तथा च भिन्नवस्तुकृतोपि न भवतः परिच्छेद इति भावः । **साधारणप्रत्यक्षस्येति**, विकल्पानवगाहिन इत्यर्थः । **विशेष्यनिघ्न** इति । सम्बोधनबोधितस्य ब्रह्मशब्दस्याधीन इति लिंगस्योपपत्तिरित्यर्थः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मिति । कालः सर्वान्प्रति साधारणो न तु गवाश्वाद्यवतारभेदहेतुर्मृदपि साधारणी न तु घटशरावाद्यवान्तरभेदहेतुरित्यर्थः । **भेदाभेदे**ति । मृदि घटो न तु घटे मृत् । अतो घटो मृदात्मको मृत्तु न घटात्मिका । भगवांस्त्वनुप्रविष्ट इत्याधेयोपि भवत्यतो जगद्भगवदात्मकं भगवांश्च जगदात्मक इत्यर्थः ।

यथा हि भूतेषु चराचरेषु मह्यादयो योनिषु भान्ति नाना ।
एवं भवान्केवल आत्मयोनिष्वात्मात्मतन्त्रो बहुधा विभाति ॥२०॥

स्थावरजङ्गमेषु **सर्वेष्वेव भूतेषु** वस्तुतः पार्थिवेषु कारणभूतानां पृथिव्यादीनां वैलक्षण्यस्य सिद्धत्वेऽपि जीवसामर्थ्येन तत्र कारणत्वेन प्रविष्टा **मह्यादयो नाना भान्ति,** तत्रोपपत्तिमाह **योनिष्विति** । चराचराणि भूतानि योनिवशादेव तथोत्पद्यन्त इति कदाचिन्मह्यादीनामकारणता प्रतीयेत बीजस्यापि वापनानन्तरं स्वरूपतो नाशाद् योनित्वापत्तिरिति योनिष्वित्युक्तम् । तत्र मह्यादीनां चेद्बीजशक्तिवशात् तथात्वमुपपद्यते तदा बीजापन्नं ब्रह्म पूर्वमेव भगवति विद्यमानं जगद्रूपं स्वसामर्थ्येन शिष्टं स्वाभिलषितप्रकारेण योनिभावापन्ने स्वस्मिन् प्रवेशयेत् । अनन्तजगदाकारेण वृद्ध्यादिषु बह्वल्पपरिग्रहाविर्भावेन भगवानपि **केवल एव आत्मयोनिषु** आत्मरूपासु योनिषु जगद्रूपेषु **बहुधा विभाति,** शक्तिवशादविद्यमानस्थाने आकर्षणादनित्यता स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **आत्मेति।** सर्वत्र व्याप्त एवाकृष्ट एवाभिव्यक्तो भवतीत्यर्थः । दृष्टान्ते पारतन्त्र्यं प्रतिभासत इति तद्व्यावृत्त्यर्थं **आत्मतन्त्र** इत्युक्तम्, तदपेक्षयाप्यत्रानेकप्रकारत्वं ख्यापयितुं दृष्टान्तेन नानात्वे समागतेपि प्रकारान्विधत्ते । **बहुधेति** । नन्वहमेवेत्यत्र किं प्रमाणं वादिप्रतिपन्नमतेष्विव भिन्नतयैव तथा जगद्भवत्विति चेत्तत्राह **विभातीति** । कारणापेक्षयाप्याधिक्येन कार्ये भानं दृश्यते यथा चित्रपटादिषु, अतो भगवानेवेत्यध्यवसीयत इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

यथा हीत्यत्र । स्वस्मिन् प्रवेशयेदिति । बीजात्मकत्वातिरिक्तं सम्पादयेदित्यर्थः । एवं च भगवान् सर्वत्र जगति नानात्वेन वैचित्र्येण भासमानोप्येक

१०-४५-२० एव, समवायिकारणत्वात् । चराचरपार्थिवादिनिविष्टपृथिव्यादिवदित्यनुमानं फलतीति ज्ञेयम् ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यथा हि भूतेष्वित्यत्र । तत्र मह्यादीनामिति । एतेषां **बीजशक्तिवशादेव** चेन्नानात्वमुपपद्यते, तदा भगवदभिलषितप्रकारेण **योनिभावापन्नमक्षरं** ब्रह्म कर्तृ पूर्वमेव भगवति विद्यमानं जगद्रूपं भगवत्सामर्थ्येनानुशिष्टं बीजापन्नमक्षरं ब्रह्म कर्म, **स्वस्मिन्** प्रवेशयत्सद् **अनन्तजगदाकारेण विभाती**त्यग्रिमेणान्वयः । अनन्तत्वे प्रकारमाहुः । वृद्ध्यादिष्विति । एवं दृष्टान्ते साङ्ख्यप्रकार उक्तः । दार्ष्टान्तिके सर्वं भगवद्रूपमेवेत्याहुः । **भगवानपीति** । **तथेति** शेषः । भगवानप्येवं विभाति । परं केवल एव तत्र सर्वमात्मरूपमेव न तु योनिबीजयोर्विभेद इत्यर्थः ।

एवं जगद्रूपतां निरूप्य कर्तृत्वे प्राप्तान् दोषान् वारयितुमाह **सृजस्यदो लुम्पसीति।**

सृजस्यदो लुम्पसि पासि विश्वं रजस्तमःसत्त्वगुणैः स्वशक्तिभिः ।
न बध्यसे तद्गुणकर्मभिर्वा ज्ञानात्मनस्ते क्व च बन्धहेतुः ॥ २१ ॥

अदः प्रसिद्धम्, भगवन्तं दृष्टवतः प्रपञ्चास्फुरणाददः इति परोक्षनिर्देशः, अनेनास्फुरणे हेतुरप्युक्तः। **रजसा सृजसि तमसा लुम्पसि सत्त्वेन** च **पासि,** रजस्तमःसत्त्वानां स्वधर्मत्वप्रतिपादनाय गुणत्वम्, तथापि स्मृतिन्यायेन भगवतः कर्तृत्वं न भविष्यतीत्याशङ्क्याह **स्वशक्तिभिरिति।** न तु प्रकृतिधर्मैः, धर्मत्वेपि सामर्थ्यमापन्नानीति शक्तित्वम्, यद्यपि शक्तिपदेनैवाभ्यासो नास्तीति कर्मबन्धो निवारित एव तथापि लोकन्यायेनापि दूषणं परिहर्तुं ज्ञानेन तदभावमाह **न बध्यसे तद्गुणकर्मभिर्वेति।** तद्गुणैर्बन्धो मोहवशात्कर्मवशाद् बन्धोनिच्छयापि, वेत्यनादरे। कालेनापि न बन्ध इति सुतरामेव तुच्छैः लोकैः, तत्र हेतुमाह **ज्ञानात्मनस्त** इति। ज्ञानेनापि बन्धाभाव इति सर्वशास्त्राणि, भवांस्तु ज्ञानस्याप्यात्मा त्वत्सामर्थ्यादेव ज्ञानं तथा करोतीत्यात्मपदेन सूचितम्। अत एव बन्धहेतूनां निराकृतत्वात् **ते** सर्वसमर्थस्य को वा बन्धहेतुर्भवति इत्याह **क्व चेति।** चकारादेशे कालेवस्थायां च ॥ २१ ॥

ननु तथाप्यवतारान्यथानुपपत्त्या सोपाधिरेव सत्त्वगुणाभिमानिनोवतार इति लोकप्रसिद्धेश्च सुतरामेवावतारे बन्धो भविष्यतीत्याशङ्क्याह देहाद्युपाधेरिति।

देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वाद्भवो न साक्षान्न भिदात्मनः स्यात्।
अतो न बन्धस्तव नैव मोक्षः स्यातां निकामस्त्वयि नोऽविवेकः ॥ २२ ॥

देह इन्द्रियाण्यन्तःकरणं स्वभावः कर्म कालो वा यस्योपाधिभूता भवन्ति तस्यात्मनः प्रथमं **भवो** भवति। ननु ममापि वसुदेवाद्भवो दृश्यत इति चेत्तत्राह **साक्षादिति।** नटवत् वेषार्थं जन्मप्रकाशनं न जन्म। किञ्च। **आत्मनो भिदापि न स्यात्** पूर्वसंघातपरि_

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः।

सृजसीत्यत्र। **अनेनेत्यादि।** परोक्षनिर्देशः भगवति कर्तृत्वसम्भावितदोषास्फुरणेभगवद्दर्शनरूपो हेतुरपि बोधित इत्यर्थः। **स्मृतिन्यायेनेति।** साङ्ख्योक्त-
१०-४५-२१ रीत्येत्यर्थः। **अभ्यास** इति। पुनः पुनः करणप्रयोजक आवेशः।
देहाद्युपाधेरित्यत्र। **सोपाधिरेवेति।** मूलविष्णुरिति शेषः। **लोकप्रसिद्धे-**

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सृजस्यद इत्यत्र। **अनेनेति।** भगवद्दर्शनात्प्रपञ्चास्फूर्तिकथनेन। आधुनिकानां जगतो ब्रह्मत्वेनास्फुरणे भगवदर्शनं हेतुरुक्त इत्यर्थः।

त्यागेन संघातान्तरग्रहणं भेदोत्र विवक्षितः । यतः अयमात्मा न हि सर्वत्र व्याप्तस्तथा भवितुमर्हति आत्मत्वान्न भेदः । भेदाभावाच्च न जन्म, यतो मूलभूते विष्णौ भगवति वा, अत एव हेतोस्तवापि न **बन्धः** नैव च **मोक्षः** येन सत्कर्मकरणार्थं धर्मस्थापनादिकं कुर्यात्, अत एव बन्धमोक्षौ न स्याताम् । ननु यावदधिकारं त्वाधिकारिकमितिन्यायेन विष्णोरप्यधिकारान्ते स्मार्तसंमता मुक्तिः । ब्रह्मवादिनोप्येकदेशिनः यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भवन्तो मनुष्या मन्यन्ते तद्ब्रह्म किं भवेदित्याशङ्क्य 'ब्रह्म वा इदमग्र आस' 'आत्मानमेवावैदहं ब्रह्मास्मीति' 'तस्मात्सर्वमभव'दिति वाक्यानुरोधात् प्रपञ्चभवनवत् 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'-मित्यत्रापि ब्रह्मज्ञानेनैव ब्रह्मणोपि परत्वप्राप्तिरित्यध्यवसीयते । कर्मकाण्डेऽपि 'परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोग्र आसी'दित्युपक्रम्य सर्वेषामुत्कर्षो दर्शपूर्णमासाभ्यां निरूपितः । एवं परब्रह्मणोपि दर्शपूर्णमासाभ्यामेवोत्कर्षः प्रतीयते । परमेष्ठिशब्दश्च ब्रह्मपर्यायः 'इन्द्रे प्रजापतौ ब्रह्मन्नि'त्यत्र क्रमेण तत्प्रकरणस्थानामेवोपलम्भात्, अतः सर्वेषामेव बन्धमोक्षौ स्त इति मन्यन्ते । किञ्च । 'इमां विद्यां कृष्णाय देवकीनन्दनाय प्रोवाचे'त्युपाख्याने ब्रह्मविद्याग्रहणमपि श्रूयते, अतः संभावितत्वात् बन्धमोक्षौ प्राप्ताविति तन्निराकरणं युक्तमेव । एते तु निरूपिताः पूर्वपक्षाः अविवेकेनैव प्राप्ता इत्याह **निकामस्त्वयि नोऽविवेक** इति । नोऽस्माकं सर्वेषामेव भ्रान्तानां निकामः स्वेच्छया त्वयि अविवेकोऽधिकारस्तु न स्वामिपरः लोके महाराजेऽधिकारपदप्रयोगाभावात्, परमेष्ठिब्रह्मशब्दौ चतुर्मुखवाचकौ, अन्यथा 'यज्ञो

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

१०-४५-२२ रिति, मातुलहननादिभिरित्यर्थः । नन्ववतारान्तराणि मम प्रसिद्धानीति जन्मनिषेधोद्भावनं वृथैवेत्यत आहुः **किञ्चेत्यादि** । आत्मनः भिदा अप्रसिद्धेति **भिदा**पदस्यार्थमाहुः **पूर्वेत्यादि** । स्मार्तमतस्य श्रुतिविरोधेनानादरणीयत्वात्तन्मुक्तेः श्रुतिसम्मतत्वायाहुः **ब्रह्मवादिनोप्येकदेशिन** इत्यादि । तदेकदेशिनोपि मते इति शेषः । **अध्यवसीयत** इति वित् ज्ञानवत् ब्रह्म परं आप्नोतीत्यन्वयादध्यवसीयत इत्यर्थः । परमेष्ठिशब्दस्य कथं ब्रह्मपर्यायत्वमत आहुः **इन्द्र** इत्यादि । **मन्यन्त** इति । **लोका** इति शेषः । बन्धादिनिराकरणस्य युक्तत्वे उक्तानां पक्षाणां का गतिरित्यत्राहुः **एते त्वित्यादि** । पक्षान्परिहरन्ति **अधिकार** इत्यादि ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

देहाद्युपाधेरित्यत्र । **इन्द्रे प्रजापतावि**ति । तेन प्रजापतिं निरवासापयत् । तेनेन्द्रं निरवासापयदितीन्द्रप्रजापतिशब्दौ । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिषु ब्रह्मन् शब्दः । एवं शब्दत्रयवाच्येऽन्यकृतोत्कर्षोपलम्भात्परमेष्ठिशब्दवाच्येपि तथा मन्तव्यमित्यर्थः ।

वै विष्णु'रिति श्रुत्या दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञत्वविधिर्व्यर्थः स्यात्, ब्रह्मविद्याद्यधिकारोपि संदीपिनेरिव लीलया संभवति, अतोस्माकमेवाविवेकः न तु परब्रह्मणि बन्धमोक्षौ कथञ्चित् सम्भवत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तर्हि कथमवतार इति चेत्तत्राह **त्वयोदित** इति ।

त्वयोदितोऽयं जगतो हिताय यदा यदा वेदपथः पुराणः ।
बाध्येत पाषण्डपथैरसद्भिस्तदा भवान्सत्त्वगुणं बिभर्ति ॥ २३ ॥

यदैव त्वयोदितो वेदमार्गः **पाषण्डपथै**र्विरुद्धमार्गप्रतिपादकैः पुरुषैः **बाध्येत** तदा तेषां च बलिष्ठत्वात् कालवशात् सर्वेषामेव बुद्धिनाशाद् भगवानेव शक्त इति तदा भगवान् **सत्त्वगुणं बिभर्ति** भगवद्गृहीतं सत्त्वं बलवत् सद् रजस्तमसोरभिभावकं भवतीति। अनेन वैषम्यदोषः परिहृतः। नैर्घृण्यदोषस्त्ववतीर्णे नास्तीति न तन्निषेधकं वचनम् ॥ २३ ॥

नन्विदानीं वेदानां पीडाभावाद् व्यासावतारस्य जातत्वाद् बुद्धावतारस्याद्याप्यजातत्वात् किमनेनावतारेणेत्याशङ्कयाह **स त्वं प्रभोद्येति** ।

स त्वं प्रभोऽद्य वसुदेवगृहेवतीर्णः
स्वांशेन भारमपनेतुमिहासि भूमेः ।
अक्षौहिणीशतवधेन सुरेतरांश-
राज्ञाममुष्य च कुलस्य यशो वितन्वन् ॥ २४ ॥

स एव **त्वं** सर्वरक्षको न केवलं वेदमात्ररक्षकः । तदाह **प्रभो** इति । क्रियाशक्तेरपि पूर्णाया विद्यमानत्वाद् **वसुदेवस्य** सत्त्वरूपस्य **गृहे**भिमानस्थानेभिमानप्रकारेण पालयिष्यामीत्यवतीर्णः। स्वांशेन बलभद्रेण सह इहैवागत्य **भारमपनेतुं** न तु वैकुण्ठे स्थित्वा मनसा, **अवतीर्णो**सीति संमतिमिव पृच्छन्नाह भावस्य महत्वख्यापनायाह **सुरेतराणां** दैत्यानाम**क्षौहिणीनां शतस्य वधेने**ति । ननु न दैत्याः साम्प्रतं प्रतीयन्त इत्याह **राज्ञामि**ति । प्रयोजनान्तरमप्याह **अमुष्य** वसुदेवकुलस्य **यशो वितन्वन्नि**ति रूपद्वयेनावतरणप्रयोजनद्वयमुक्तम् ॥ २४ ॥

एवं भगवदवतारं प्रसङ्गात् कर्माणि च स्तुत्वा भगवदागमनं स्तौति **अद्येश न** इति ।

अद्येश नो वसतयः खलु भूरिभागा
यः सर्वदेवपितृदेवनृदेवमूर्तिः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यज्ञत्वविधिरिति । परब्रह्मणोप्युत्कर्षापादकत्वे दर्शपूर्णमासयोरुत्कर्षोऽनेनैव सिद्ध इत्युत्कर्षसाधनार्थं यज्ञत्वविधानं व्यर्थं स्यादित्यर्थः ।

यत्पादशौचसलिलं त्रिजगत्पुनाति
स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज याः प्रविष्टः ॥ २५ ॥

नो वसतयो गृहा अद्य भूरिभागा अस्मत्कुलेऽवतीर्ण इति वयं पूर्वमेव भूरिभागाः । वसतयस्त्वद्य । **न** इति बहुवचनं भ्रात्राद्यभिप्रायम् । ननु निरोधाधिकारिणो भवन्तः तदर्थमागमनं न तु धर्मार्थमिति कथं वसतीनां कृतार्थतेति चेत्तत्राह **ईश** इति । उभयमपि कर्तुं समर्थः । ननु भवत्संबन्धादेव तेषां भाग्यमस्तु, पृथक् किमिति निरूप्यत इत्याशङ्क्याह **भूरिभागा** इति । मद्भाग्यं चेद् यदैव ममेच्छा तदैवागच्छेदतो गृहस्यैव भाग्यम् । ननु गृहं हि त्रिगुणात्मकं गुणातीतो हि भगवदनुगुणो भवतीति कथमेवमुच्यत इति चेत्तत्राह **यः सर्वदेवपितृदेवनृदेवमूर्ति**रिति । गृहाणामपि स्वोत्कर्षो येन सिध्यति तदपि रूपं भगवति वर्तते, गृहं हि देवतायोग्यं भवति पितॄणां नराणां च । त्रयो हि लोके गृहे सुखिता भवन्ति, तेषां स्वदेवत्वमुत्कर्षः । देवमात्रे संतुष्टे गृहं युक्तं भवत्यन्यथा व्यर्थम्, एवमितरयोस्तत्र देवोत्तमो भगवानिति तत्प्राप्तौ भवत्येव सर्वोत्कर्षो योग्यता च । एवमितरयोः । किञ्च । शुद्धिरप्यपेक्षिता सापि जातेत्याह **यत्पादशौचसलिल**मिति । पादशौचसलिलं गङ्गा सा परम्परासंबद्धापि देशकालव्यवहितापि जलान्तरेण मिश्रितापि लोकत्रयमपि पुनाति, अत्र तु साक्षादेव पततीति किं गृहभाग्यं वक्तव्यमित्यर्थः । ननु रूपभेदाद् वैलक्षण्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह **स त्व**मिति । अत्रापि **त्वमेव प्रमाण**मित्याह **जगद्गुरु**रिति । तर्हि कथं लोका न जानन्तीत्याशङ्क्याह **अधोक्षजे**ति । बहिर्मुखत्वादज्ञानम् । **या** वसतीः । पुनर्ग्रहणं तासामभिनन्दनार्थं च ॥२५॥

एवं भगवदागमनं स्तुत्वा भगवति प्रपत्तिं स्तौति स्वचिकीर्षितां **कः पण्डित** इति ।

कः पण्डितस्त्वदपरं शरणं समीया-
द्भक्तप्रियादृतगिरः सुहृदः कृतज्ञात् ।
सर्वान्ददाति सुहृदो भजतोऽभिकामा-
नात्मानमप्युपचयापचयौ न यस्य ॥ २६ ॥

स्तुत्यनन्तरं हि फलं प्रार्थनीयं तत्प्रपत्त्यतिरिक्तं नास्तीति ज्ञापयितुं प्रपत्तिमेव स्तौति । प्राणिनां कर्तव्या प्रपत्तिरेव । कर्तव्याकर्तव्यविवेकवान् हि **पण्डितः**, इममेवार्थमधिकृत्य 'पण्डितो बन्धमोक्षवि'दित्युक्तम् । तत्रानायासेन फलसिद्धिः । विद्यमाने स्वोत्कृष्टे

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

अद्येत्यत्र इतरयोरिति । उत्कृष्टयोरिति शेषः । **इतरयोरिति,** उत्तम
१०-४५-२५ इति शेषः ।

कः पण्डित इत्यत्र । किमिति **प्रपत्तिरेव** कर्तव्या भक्त्यादीनामपि विद्यमान-

समाश्रयणमेव युक्तम् । आश्रयो हि स्वाधीनं सर्वमेव यच्छति । मनस्तु क्षणिकमिति सर्वपदार्थाभिलाषि भवतीति कदा वा किं प्रार्थयेदिति तत्तत्साधनेष्वशक्तो हि प्रपत्तिमार्गमवलम्बते । तदपि कृत्वा चेत्फलं न प्राप्नुयादसमर्थभजनात् तदा प्रपत्तिर्व्यर्थेति को वा विवेकी त्वत्तोपरं शरणं सम्यगीयात्, साधनत्वेन गुरुत्वेन वानुवृत्तिं कुर्यात् न तु शरणं गच्छेत् । नन्वाहत्य कथं त्वं प्राप्तव्यः । अतोन्यानुवृत्तिः प्रथममावश्यकीति कथमन्यनिरोधः क्रियत इति चेत्तत्राह **त्वदपर** इति । त्वमपरो यस्य नियामकत्वेन न बुद्ध्या गृहीतः । गुर्वादिस्तु नैवंविधो भवतीति न दोषः । भगवतः शरणागतौ हेतूनाह **भक्तप्रियादृतगिरः सुहृदः कृतज्ञादिति** । षट्‌हेतवो हि भगवति । तत्र फले हेतुद्वयं साधने चतुष्टयमिति । साधनेपि स्वधर्मपुरस्कारेण आश्रितधर्मपुरस्कारेण हेतुर्वक्तव्यः । अन्यथा फलं काकतालीयं स्यात्, यो हि सेवकानपेक्षते स सेवकेभ्यः प्रयच्छति स ईश्वर एव भवति, तत्रापि सेवकधर्मं चेदुररीकुर्यात्तदैव सेव्यो भवति तदाह **भक्तप्रियादि**ति । लोका हि फलार्थं सेवमानाः सेवायामशक्ताश्चेन्न फलं प्राप्नुवन्ति, भजनानुरूपं च प्राप्नुवन्ति न हि प्रभुस्तस्य क्लेशं मन्यतेऽन्यथा दुःखदे साधारणे देशे काले च तान् सर्वान् न प्रवर्तयेत् यथा पुत्रम् । भगवांस्तु न तथा भक्तम्, अतो भगवानेव सेव्यः । **किञ्च** । स्वधर्ममप्यवेक्ष्य भक्तहितं करोतीत्याह **ऋतगिर** इति । सत्यवाक् सत्यसङ्कल्पः 'संग्रामे च प्रपन्नानां तवास्मीति च यो वदेत्' । 'कौन्तेय प्रतिजानीही'त्यादिवाक्यात् । यो हि सेवकक्लेशं सहते स न मनसि शुद्धः, यो वाचि न दृढः स वाचि तथा । यस्तु समागतेवसरे मित्रमिव कार्यं न करोति शरीरतः स काये तथा । एतत्रयं लौकिकं स्वतः कर्तव्यम्, तस्य कृतं जानातीति तद्धर्मकरणे हेतुरुक्तः । दोषाभावा एते, आत्मवत् पुत्रवच्च भक्ताः कायवाङ्मनोभिः विषयीकर्तव्याः इति गुणः, प्रह्लादे सर्वापत्सु मनसा हितं कृतवान् वाचा गोपिकादिषु कायेनास्मास्विति । एवं भावे भगवद्गुणे न कोपि सन्देहः, कृतज्ञत्वाभावे प्रवाहवत्

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

१०-४५-२६ त्वादित्यत आहुः **तत्रे**त्यादि । ननु प्रपत्तिरीदृशी चेद्यत्र क्वाप्यस्तु भगवत्येव कर्तव्येत्यत्र को विशेष इत्यत आहुः **तत्तदि**त्यादि । **कुर्यादिति** । पण्डितोन्यस्येति शेषः । **न बुद्ध्या गृहीत** इति । तथा च न तादृशोनुवृत्त्या फलमिति सा नावश्यकीत्यर्थः । तर्हि कथं गुर्वाद्युपसत्तिः क्रियते तत्राहुः **गुर्वादिरि**त्यादि । आश्रितधर्मपुरस्कारेण शरणागतिहेतुं विवरीतुमाहुः **यो ही**त्यादि । **प्रभुरि**ति लौकिकः । **मन्यत** इति । जानाति । **भक्त**मिति प्रवर्तयतीति शेषः । **इत्याहे**ति । **ऋतगिरः** इत्यादि-

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

क्तः पण्डित इत्यत्र । वाचा गोपिकादिष्विति । उद्धवद्वारा सन्देशप्रेषणेनेत्यर्थः

कारणान्नोत्कर्षः स्यात्, फलदातृत्वमाह **सर्वान् ददातीति** । परेषामनिष्टं स्वानिष्टं वा कर्तुं वाञ्छन्ति तदा न ददातीति ज्ञापयितुं **सुहृद** इति । शुद्धान्तःकरणस्य स्वद्रोहं परद्रोहं वाऽविचारयतः सर्वानेव कामान् ददाति, दाने हेतुर्भजनमित्याह **भजत** इति । एकस्मिन्नपि प्रार्थिते अभितः सर्वतः प्रयच्छति । नन्वन्येऽप्येतादृशा भवन्तीत्याह **आत्मान**पीति । अत्र दाने भजनमेव हेतुस्तेन तारतम्येन सर्वं संगच्छते । यः स्वात्मानं भगवते प्रयच्छति भगवानपि तथा तस्मै प्रयच्छतीति । नन्वेतादृशमपि लोके क्वचित्सिद्धमिति चेत्तत्राह **यस्योपचयापचयौ न** स्त इति । यत्संबन्धिनः सर्वस्यैवोपचयापचयाभावः । उभयनिरूपण-मुपचितं चेद्दत्तं तस्य नापचयं करोति । अपचितं चेद्दुःखाधिकं तत्कदाचिदपि नोपचितं करोति । अथवा । एकरूपमेव सर्वेभ्यो भक्तेभ्यः प्रयच्छति । न तु विषमम्, वस्त्वेव तथेति नेच्छापि तत्र प्रयोजिकेति धर्मिणि तौ धर्मौ निरूपितौ ॥ २६ ॥

एवं सर्वप्रकारेण स्तुत्वा किञ्चित् प्रार्थयते **दिष्ट्या जनार्दनेति** ।

दिष्ट्या जनार्दन भवानिह नः प्रतीतो
योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरेशैः ।
छिन्ध्याशु नः सुतकलत्रधनाप्तगेह-
देहादिमोहरशनां भवदीयमायाम् ॥ २७ ॥

पूर्वमपि वयं भक्ताः परमापाततस्त्वत्स्वरूपाज्ञानात् अद्य तु **नो**स्माभिरिह **भवान् प्रतीतः** । अतो ज्ञाते कल्पतरौ अभिलषिते विलम्बो न युक्त इति प्रार्थनीय इति भावः । कथमेतावता कालेन न ज्ञातवान् कथमद्यैव ज्ञातवानित्याशङ्क्य हेतुद्वयमाह **दिष्ट्या जनार्दनेति** । भाग्यमद्यैवोन्मुखम् । जनयतीति जना ताम् अर्दयतीति । इदानीमेवाज्ञानं नाशितवान्, प्रसन्नो हि स्वधर्मानाविष्करोति सेवकधर्मांश्चातो भाग्यं मोहनाशं च प्रकाशित-वानित्यर्थः । आगमनेन प्रसादो निरूपितः, साधनान्तरं व्यावर्तयति । **योगेश्वरैरपि दुरापगति**रिति । योगवशीकरणादिकं स्वसामर्थ्यम् । न हि नियताः स्वधर्मा अन्येन बोधयितुं शक्यन्ते, दुःखेन **प्राप्या गति**र्यस्येति भगवदभिप्रायापरिज्ञानमुक्तम् । स्वाधीने हि मथित्वा वह्निवत्साधनीयम् । तदेकः संघातो भगवता दत्त इति तावन्मात्रे वश्यता भवति नान्यत्रेति सुष्ठूक्तम् । अलौकिकेनापि सामर्थ्येन न भवतीत्याह **सुरेशै**रिति प्रार्थनामाह **छिन्ध्याश्वि**ति । सुतादिषु **मोहरशनां** छिन्धि, यतस्त्वयैव सम्पादितेत्याह **भवदीयमाया**मिति । अन्ते छेदनं वारयति **आश्वि**ति । अत्यन्तं दृढमूले छिद्यमाने पुनरुद्गमश्छेदके वैमनस्यं च भविष्यतीति ॥ २७ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

विशेषणत्रयेणाहेत्यर्थः । नन्वपचयाभावकथनेनैव कार्यसिद्धिः उपचयस्तु गुण एवेति तदभाव-कथनं न युक्तमित्यत आहुः **उभयेत्यादि** ।

भगवतोह्ययं भावः शास्त्ररहस्यसिद्धः । यो हि यादृशः स तादृश एव कर्तव्यः क्तवशादन्यथाकरणेऽयुक्तता भवतीति, भक्तिर्मध्यमाज्ञानम् । यथा शृङ्गारलीला गोप्यैव ावतारलीलापि गोप्यैव, तां यः प्रकटीकुर्यात् स नाभिप्रेत इति विपरीतं वदेत्, ा गोपिकागीतेन गोपिकास्त्यक्ताः तथायमपि लीलार्थमुत्पादितः स्वरूपापरिज्ञानाद् हेर्मुखतया ज्ञानिनमात्मानं मन्यमानः तत्प्रार्थयते । अतोस्य सर्वाण्येव वचनान्यसंबद्धानि ास्तन्निवारणार्थं भगवान्मोहयितुं प्रवृत्त इत्याह **इत्यर्चित** इति ।

शुकउवाच—**इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान्हरिः ।**
अक्रूरं सस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव ॥ २८ ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेणा**र्चितः** स सम्यक् **स्तुतश्च** भक्तश्चायं तथापि **भगवानी**श्वरः सर्व-खहर्ता च भक्तश्चायम् । अत उभयं अभिप्रेत्य **सस्मितं प्राह** । स्मितो हि मन्दहासः त्पमेव मोहितवान् । **गीर्भिर**पि सम्यक् **मोहयन्निव** जातः । सम्यक्त्वं लीलौपयिक-नान्यथा प्राकृतत्वे लीलामपि त्यजेत् ॥ २८ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

इत्यर्चित इत्यस्याभासे । ननु भगवानक्रूरप्रार्थितं कुतो न दत्तवानित्यत आहुः अत्यन्त**मि**त्यादि । **अयमि**ति वक्ष्यमाणः । तमाहुः **यो ही**त्या**दि**ना ।

१०-४५-२८ ननु ' अहं भक्तपराधीन ' इत्यादिवाक्यविरुद्धमेतदित्याशङ्कायां प्रकृते विवक्षिता तां भक्तिमाहुः **भक्तिरि**त्यादि । इयं मध्यमा ज्ञानात्मिका, न तु परमातो तद्विरोध इत्यर्थः । तथा चायुक्तत्वान्न दत्तवानिति भावः । नन्वस्त्वेवं, तथापि ' त्वन्नो ह'रित्यादिविपरीतवाक्यानां किं प्रयोजनमत आहुः **यथा शृङ्गारे**त्यादि । **स** इति । कटीभावः । तत्र निदर्शनमाहुः **यथे**त्यादि । एतेन सन्देशस्थितज्ञानोपदेशस्यापि तात्पर्यं ापितम् । यदि तथा न कुर्युस्तदा नैवं वदेदिति । प्रकृते तदातिदिशन्ति **तथायमि**त्यादि ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्यर्चित इत्यस्याभासं प्रस्तावयन्ति । **भगवतो ह्ययं भाव** इति । तं भावमाहुर्यो **ीति** । ननु तथापि भक्तवश्यत्वादेतदनुरोधं कुतो न कृतवानित्यत आहुः । **मध्यमा-ानमि**ति । न सांसारिकज्ञानम्, नापि मुख्यसिद्धान्तज्ञानम् । अतो मध्यममज्ञानमक्रूरस्य क्तिरतो न तद्वश्य इति भावः । **यथा गोपिके**ति । द्वात्रिंशाध्यायोक्तेन गोपिकागीते-न्तरङ्गलीलाप्राकट्यं दृष्ट्वा बाह्यभावान्निवर्तयितुमुत्तरदलमनुभावयितुं तदनन्तरं त्यक्ताः हिःसम्बन्धरहिताः कृताः । अत एव त्रयस्त्रिंशाध्याये 'नातः परं सम्बन्ध' इत्युक्तम् । **थायमपी**ति । त्यक्तव्य इति शेषः । त्यागमात्रांशे दृष्टान्तः । तासामान्तररमणं सम्पादित-ान् । अयं तु त्यक्त एव । तत्र हेतुर्बहिर्मुखत्वमित्याशयेनाहुः । **बहिर्मुखतये**ति ।

भगवान् लौकिकवैदिकद्विविधशास्त्रप्रकारेण तं मोहयन्नाह **त्वं नो गुरुरिति** त्रिभिः ।

श्रीभगवानुवाच—त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो बन्धुश्च नित्यदा ।
वयं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकम्प्याः प्रजा हि वः ॥ २९ ॥

हितोपदेष्टा **गुरुः** प्रायेण धनुषोभ्यासं च कारितवानिति लक्ष्यते । अवश्यं केनचिल्लोकन्यायेन धनुः शिक्षणीयम् । अन्यश्चात्रार्थे गुरुर्नोक्तः । भगवांश्च सत्यमेव वदतीत्यर्थादयं **गुरुः । न** इति बलभद्रादीनामभिप्रायेण । बालाभ्यासं कारयति **पितृव्यः** स्पष्टः, चकाराद्धितकारी । न ह्यन्योन्यत्र क्वापि सतः स्वगृहे समानयति । **किञ्च** । कुले **श्लाघ्यः** महत्त्वेन प्रसिद्धः, पितृव्यादीनां सापत्न्यभाववद् भ्रातृव्यत्वादन्यथात्वमाशङ्क्याह । **बन्धुश्च नित्यदेति** । सर्वदा बन्धुकृत्यमेव करोति । एवं चकारेण सह पञ्चधर्मास्तस्मिन्निरूपिताः । ततोन्यथा पञ्चधर्मान् स्वास्मिन्निरूपयति **वयं त्विति** । तुशब्दः पूर्वसंबन्धेन तुल्यतां वारयति । गुरुस्तु रक्षकः । भगवता साधनेषु दत्तेष्वपि बुद्ध्यभावे रक्षाऽसंभवाद्वयं **रक्ष्याः** पितरः पोषकाः पुत्राः **पोष्याः**, चकारान्न वयं भवद्धितकारिणः किन्तु भवन्त एव, अर्थाद्दयापात्रमिवोक्तं भवति । **अनुकम्प्याः** श्लाघ्या हि नानुकम्प्याः सर्वदा हिताचरणं पतिभिः कर्तव्यम् । **वो** युष्माकमिति वसुदेवादींस्तानेकीकृत्य निरूपयति । अन्यथा स्तुतित्वं ज्ञायेत ॥२९॥

एवं लौकिकोत्कर्षमुक्त्वा प्रवृत्तिप्रकारेण वैदिकोत्कर्षमाह **भवद्विधा** इति ।

भवद्विधा महाभागा निषेव्या अर्हसत्तमाः ।
श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न साधवः ॥ ३० ॥

ये हि सर्वप्रकारेणोत्कृष्टास्ते सर्वैरुपास्याः, **भवद्विधा** इति तेषामुत्कर्षो निरूपितो यादृशास्तादृशास्तत्रापि **महाभागाः** परमभाग्ययुक्ता इति तेषां संपत्तिर्निरूपिता । तत्राप्यर्हसत्तमा ये उपकारकर्तारः समृद्धाः सर्वे संप्रतिपन्नास्ते सर्वैरुपास्या इत्यर्थः । तत्रापि **श्रेयस्कामैः** । अनेन स्वार्थमेवोपासनमुक्तं दृष्टार्थत्वं च निरूपितम् । **नृभिरिति** । मनुष्याधिकारो निरूपितः । तेनास्माकमिदमावश्यकमित्यर्थः । ननु शास्त्रे देवा एव सेव्या न त्वन्य इति चेत्तत्राह **देवास्तु स्वार्थाः** स्वार्थं ज्ञात्वैव हितं कुर्वन्ति । **साधवस्तु** नैवम् । अतो देवभजनापेक्षयापि साधुभजनमेवोत्तमम् ॥ ३० ॥

किञ्च । निवृत्तिमार्गे तीर्थानि सेव्यानि, तदपेक्षयाप्येत एव सेव्या इत्याह **न ह्यम्मयानि तीर्थानीति** ।

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ३१ ॥

तीर्थेषु स्नात्वा तदधिष्ठातृदेवतापूजनं कर्तव्यं, तदा तीर्थं कृतं भवति । तदुभय-

मप्यप्रयोजकमित्याह **न ह्यम्मयानीति** । तीर्थशब्देन जलाभिमानिनी देवतोच्यते । सा चिन्मयी, देवता च चिदानन्दमयीत्येव शास्त्रमर्यादा । **अम्मयानि** तु तीर्थानि न भवन्ति, देवा अपि **मृच्छिलामया** न भवन्ति । स्थानस्य देवतात्वपक्षे मृण्मयत्वं प्रतिमाया देवतात्वपक्षे तु शिलामयत्वमुभयमपि लोकप्रसिद्धं निवार्यते । शास्त्रप्रामाण्यात् । अन्यथा शास्त्रमनुवादकं सदप्रमाणमेव भवेत् । **किञ्च** । अत एव पावित्र्यमपि तत्कृतमुत्तमं न भवति । यतस्ते **उरुकालेन पुनन्ति** महता कालेन विध्युक्तानुसारेण तीर्थसेवायां चित्तशुद्धेरुक्तत्वात् । **साधवस्तु** ज्ञानोपदेष्टारः भक्तिप्रवर्तका वा, **दर्शनमात्रेणैव** ज्ञानभक्त्योः साधितत्वात् फलतोप्युत्कर्षः ॥ ३१ ॥

एवं स्तुत्वा संमोहमुत्पाद्य स्वाभिलषितं करिष्यतीति अभिज्ञाय किञ्चिदाज्ञापयति **स भवानिति** त्रिभिः ।

स भवान्सुहृदां वै नः श्रेयान् श्रेयश्चिकीर्षया ।
जिज्ञासार्थं पाण्डवानां गच्छस्व त्वं गजाह्वयम् ॥ ३२ ॥

तेषु त्रिविधं हि कार्यं कर्तव्यं, मोक्षः संपादनीयः, भक्तिर्वा, पाण्डवेषु राज्यं च देयम्, शत्रवश्च मारणीया इति । **स** सर्वथोपकारकर्ता **भवान्** । तत्रापि **सुहृदां** भगिनीभागिनेयानाम् । **वै** निश्चयेनेति तेऽवश्यं पालनीया इति । पुरुषस्य हि पितृवर्गो वा मातृवर्गो वा रक्षको भवति । तत्र पितृवर्गः न तेषां रक्षकः पितुर्निवृत्तत्वादन्येषां प्रतिकूलत्वादिति वक्ष्यति । अत एव वयमेव सुहृदः अस्माकं मध्ये त्वं च **श्रेयान्** । अतः **श्रेयश्चिकीर्षया** हिताचरणार्थं पाण्डवानामादौ जिज्ञासार्थं गजेन समानाह्वयं हस्तिना राज्ञा निर्मितं हस्तिनापुरं गच्छ । अनेन प्रसिद्ध्या तत्र गमनं न निन्दितं भवति । गुप्तस्थानेषु न तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

का जिज्ञासेत्याकाङ्क्षायामाह **पितर्युपरत** इति ।

पितर्युपरते बालाः सह मात्रातिदुःखिताः ।
आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसन्त इति शुश्रुम ॥ ३३ ॥
तेषु राजाम्बिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दीनधीः ।
समो न वर्तते नूनं दुष्पुत्रवशगोऽन्धदृक् ॥ ३४ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

नह्यम्मयानीत्यत्र । नन्वेवं प्रसिद्धयोस्तीर्थदेवतयोर्निषेधे तत्सेवाबोधकशास्त्रविरोध
१०-४५-३६ इत्यत आहुः **उभयमपीत्यादि** । किमेतावतेत्यत आहुः **अन्यथेत्यादि** ।

पाण्डौ संस्थिते **बाला** एव, ते च बहवश्च **मात्रा सह** स्थिता इति स्तनन्धयप्राया इत्यवस्थाया दयापात्रत्वमुक्तम् । **अतिदुःखिता** इति दयायाः साधारणो हेतुः, तदीयानां पालकत्वमस्ति न वेति वचनार्थं परिग्रहो निरूप्यते **आनीताः स्वपुरमिति** । ते चेच्छ-न्नवः सुतरामेवानर्थपर्यवसायित्वं स्वस्थाने स्थापिता इति । तत्रापि **राज्ञा** । अनेन तेषां राजत्वाभावो निरूपितः ॥ ३३ ॥

किञ्च । न केवलं ते वसन्ते किन्तु उपद्रुता इत्यपि शङ्का । यतोयम**म्बिकापुत्रः** तेषु प्रसिद्धेष्वपि निर्दुष्टेष्वपि **भ्रातृपुत्रेषु** विनीतेषु **समो न वर्तते,** इति तत्र हेतुः **दीना धीर्यस्येति** । बुद्धिस्तु दरिद्रा, दरिद्रो हि दुर्गतः सर्वमेव कर्तुं शक्तः निषिद्धम् । विहिते त्वशक्तः इति तस्य सहजो दोष उक्तः । आगन्तुकं दोषमाह । **दुष्पुत्रवशग** इति । दुष्टः सहजः कलित्वात् । दुर्योधनो हि कलेरवतार इति । अत एव कालस्य प्राबल्यात् तद्वशगः,पुत्रत्वान् मोहेनापि तद्वशगो जातः । स्वतो विचारसामर्थ्याभावायाह । **अन्धदृगिति** । स हि जात्यन्धः शब्देनैव व्यवहरति । प्रियमेव शब्दं सर्वो मन्यते, पुत्रशब्दश्च प्रियः ॥३४॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह **गच्छ जानीहीति** ।

गच्छ जानीहि तद्वृत्तमधुना साध्वसाधु वा ।
विज्ञाय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत् ॥ ३५ ॥

एकवचनेन सेनाद्यभावः सूचितः । युद्धार्थं न गन्तव्यं किन्त्वधुना तेषां **साधु** मङ्गलमस्ति **असाध्व**मङ्गलं वा अनिष्टमस्ति । **वे**त्यनादरे नोभयं वा । ज्ञानस्य कुत्रोपयोग इत्याकाङ्क्षायामाह **विज्ञायेति** । **तदनुरूपं विधास्यामः** । प्रकारजिज्ञासायामाह **यथा शमिति** । **सुहृदां** बन्धूनां येनैव प्रकारेण **शं** भवेत् स एव प्रकारः कर्तव्य इत्येतत्सर्वं जिज्ञासानन्तरं कर्तव्यमन्यथा कृतं न सुखपर्यवसायि भवतीति । अतो जिज्ञासार्थमेव **गच्छ** न त्वन्यत्किञ्चित्कर्तव्यमिति भावः । मोहितस्यायं गुणः यदधिकमपि करिष्यतीति । अत एव धृतराष्ट्रोपि तेन निर्भर्त्सितः ॥ ३५ ॥

एतावतैव कार्यं भविष्यतीत्यभिज्ञाय भगवान् स्वगृहं गत इत्याह **इत्यक्रूरं समादिश्येति** ।

इत्यक्रूरं समादिश्य भगवान् हरिरीश्वरः ।
संकर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वभवनं ययौ ॥ ३६ ॥

आज्ञासिद्धौ भगवत्त्वं हेतुः । आज्ञापने हरित्वम्, स्वतः अगमने ईश्वरत्वम्,

---

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तेषु राजेत्यत्र । **दुर्गत** इति । दरिद्रा दुर्गताविति धातुपाठादिति भावः ।

स्तुत्वा स्वापेक्षयाप्याधिक्यमुपपाद्येदानीं नीचसेवककार्यं दूतत्वं च कारितवानितीश्वरचर्या । संकर्षणोद्धवयोरन्यतरस्य वा गमनं भविष्यतीत्याशङ्क्याह **संकर्षणोद्धवाभ्यामिति** । निर्गमन एव सहभावः, स्वभवनगमने तु नायं निर्बन्ध इति विज्ञापयितुं **तत** इत्युक्तम् । तस्मात् स्थानात् तदनन्तरं च कार्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं **स्वस्य भवनं ययौ** । प्रापणकथनेन मध्येपि कार्यान्तरं व्यावर्तितम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धपूर्वार्धे पञ्चचत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४५ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

षट्चत्वारिंशोध्यायः ।

षट्चत्वारिंशकेऽध्याये सात्त्विकानां निरूप्यते ।
सान्त्वनं चान्यमुखतो निरोधो ह्यधिकारतः ॥ १ ॥
भगवत्प्रेषितोऽक्रूरः कृत्वा सान्त्वनमग्रतः ।
ज्ञानेन तत्प्रतीकारं मत्वा तच्चोक्तवान् स्वयम् ॥ २ ॥
पाण्डवैर्ज्ञापिताशेषो विचारे कुशलो यतः ।
अतः स्थित्वा गतिं बुध्वा स्वशक्तिं ज्ञातवांस्ततः ॥ ३ ॥
अन्यथा भगवत्कार्यं निरोधो न भविष्यति ।

प्रथमं भगवदुक्तं कृतवानित्याह **स गत्वेति** षड्भिः

श्रीशुक उवाच—**स गत्वा हास्तिनपुरं पौरवेन्द्रश्रियाङ्कितम् ।
ददर्श तत्राम्बिकेयं सभीष्मं विदुरं पृथाम् ॥ १ ॥**

सोऽक्रूरः स्वतो भगवदाज्ञया च विशिष्टो **हास्तिनपुरं** हस्तिन्शब्दादपि रूढत्वाभावाय तेन निर्वृतमिति ज्ञापनार्थमुक्तम् । यद्यप्यधर्मबहुले न गन्तव्यं तथापि स्वभावत उत्तममित्याह **पौरवेन्द्रश्रियाङ्कितमिति** । पौरवेन्द्राणां श्रियाऽङ्कितमिति, मुख्यत्वात्

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

षट्चत्वारिंशाध्यायतात्पर्यं निरूपयन्तः सङ्गतेः पूर्वमुक्तत्वात् तदर्थमेवाहुः **षडि**त्यादि । अन्यमुखेन सान्त्वने हेतुमाहुः **निरोध** इत्यादि । **हि** यस्माद्धेतोः अधिकारमनतिक्रम्य निरोधोतस्तथेत्यर्थः । चकारोऽक्रूरोक्तप्रतिक्रियादिसमुच्चायकः । तदेव विशदयन्ति **भगवदि**त्यादिना । ननु स्वशक्तिज्ञानस्य किं प्रयोजनमत आहुः **अन्यथे**त्यादि । उक्तिमात्रेण कार्यसिद्धौ तथेत्यर्थः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

षट्चत्वारिंशे । **कारिकासु** । **अन्यमुखत** इति । अक्रूरमुखत इत्यर्थः । **पाण्डवैरि**ति । पाण्डवैर्हेतुभूतैः सर्वं ज्ञापितम् । पृथाविदुराभ्यामिति शेषः । तथापि तावतैव स्वाशक्तिं न ज्ञातवान् । किन्तु यतो हेतोर्विचारे कुशलः अतो हेतोः स्थित्वा तद्गतिं बुध्वा ततस्तदनन्तरं तथा ज्ञातवान् निश्चितवानित्यर्थः । **अन्यथेति** । अक्रूरस्यैव शक्तौ भगवतः प्रयोजनं न भवेदित्यर्थः ।

प्रथमतो राजदर्शनम । अम्बिकायाः पुत्रो धृतराष्ट्रः, धृतं राष्ट्रं येनेतिव्युत्पत्तिः संभविष्यतीति तन्निषेधार्थं मातृनाम्ना व्यपदिष्टः । राजस्थान एव **भीष्मं** च दृष्टवान्, **विदुरं पृथा**मिति ज्ञापको ज्ञाप्यश्च निरूपितः ॥ १ ॥

सहपुत्रं च बाल्हीकं भारद्वाजं सगौतमम् ।
कर्णं सुयोधनं द्रौणिं पाण्डवान्सुहृदोपरान् ॥ २ ॥

सहपुत्रमिति । **बाह्लीकः** शन्तनोर्भ्राता । तत्पुत्रा भूरिश्रवादयः । **भारद्वाजो** द्रोणः । **गौतमः** कृपः । कर्णदुर्योधनाश्वत्थामानः एते महारथाः गणिताः षट् । सहपुत्रत्वेन सहाया अपि गणिताः । ततोग्रे तेषां निवारणसमर्था इति ज्ञापयितुं पाण्डवा गणिताः । लोकन्यायेन सर्वबन्धुप्रियकृदिति ज्ञापयितुं **सुहृदोऽपरांश्च** दृष्टवानित्युक्तम् ॥ २ ॥

यथावदुपसंगम्य बन्धुभिर्गान्दिनीसुतः ॥
संपृष्टस्तैः सुहृद्वार्तां स्वयं चापृच्छदव्ययम् ॥ ३ ॥

यथावदिति । ततो यथायोग्यं नमस्कारादिप्रकारेणोपगमनम् । अस्यापि माहात्म्यं मातृपुरस्सरमाह तैः मथुरास्थवार्ता सम्यक् पृष्टः सन् स्वयं च तेषामव्ययमपृच्छत् । **च**कारेण वार्ता समागतैव । **अव्यय**मिति । व्ययोत्र कस्यचित्परित्यागः । अव्ययं यथा भवति तथा सर्वानेव पृष्टवान् ॥ ३ ॥

आपाततो वृत्तान्तज्ञानं न भवतीति स्वतो ज्ञानार्थं स्थितवान् । वर्तमानस्यैव ज्ञानं भवतीति जातं श्रुतवान् । भविष्यज्ज्ञानार्थं प्रबोधितवानिति संग्रहस्तत्र प्रथमं स्थितिमाह **उवास कती**ति ।

उवास कतिचिन्मासान्राज्ञो वृत्तविवित्सया ।
दुष्प्रजस्याल्पसारस्य खलच्छन्दानुवर्तिनः ॥ ४ ॥

कतिचिन्मासानिति निरन्तरं यावद्वृत्तपरिज्ञानं भवति, मासत्रयं स्थितवानिति लक्ष्यते । मासे हि नूतना दिवसाऽऽवर्तन्ते । त्रयो हि पदार्था ज्ञातव्याः धृतराष्ट्रस्थाः स्वतो

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

१०-४६-३ **स्वयं चापृच्छदित्यत्र । परित्याग** इति । बुद्धेः सकाशाद्विस्मरणमित्यर्थः ।

उवासेत्यत्र । दि[१]नानि दिवसा इति । अर्थवीप्सया उत्सवपर्वादिरूपास्ते बोध्यन्ते ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सहपुत्रमित्यत्र । ततोग्रे इति । **तेषां** पाण्डवानां **निवारणसमर्था** एते महारथा इति पाण्डवानां निवार्यत्वं ज्ञापयितुं ततोग्रे ते **गणिता** इत्यर्थः ।

---

१ प्राचीनादर्शे 'दिनानि' इति नास्ति ।

दोषाः, पुत्रादिमोहकृता दोषाः, संसर्गदोषाश्चेति । एते नैमित्तिका अपि भवन्तीति मासपर्यन्तं निरन्तरपरिज्ञानार्थं स्थितिः, निरन्तरं परिज्ञाने त्रयाणां संश्लेषेण गुणदोषव्यवस्थापकानां प्रत्येकं व्यभिचारात् परिज्ञानं न भवतीति, एकैकस्य परिज्ञानार्थं तदीयगुणदोषनिर्धारार्थं मासपर्यन्तं स्थितिः । एवं दोषत्रये मासत्रयमिति, शीघ्रापरिज्ञाने राजत्वं हेतुः । राजमन्त्रणं गूढं भवतीति, दोषानाह दुष्टाः प्रजाः पुत्रा यस्य । अल्पः सारो विवेकधैर्यादिकं यस्य । खलाः शकुनिप्रभृतयः । तेषां छन्दो वृत्तं तदनुवर्तनशीलश्च, तत्कृतं समीचीनं मन्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भूतार्थपरिज्ञानमाह **तेज इति** द्वाभ्याम् ।

तेज ओजो बलं वीर्यं प्रश्रयादींश्च सद्गुणान् ।
प्रजानुरागं पार्थेषु न सहद्भिश्चिकीर्षितम् ॥ ५ ॥
कृतं च धार्तराष्ट्रैर्यद्गरदानाद्यपेशलम् ।
आचख्यौ सर्वमेवास्मै पृथा विदुर एव च ॥ ६ ॥

तेजः कान्तिः, **ओज** इन्द्रियशक्तिः, **बलं** देहस्य, **वीय** पराक्रमः, वीररसाभिनिवेशकृत एते क्षत्रियोत्कृष्टत्वप्रतिपादकधर्माः । **सद्गुणानाह** । **प्रश्रयादीनि**ति । विनयादयो हि सात्त्विकधर्मास्तेन स्वभावतस्ते जीवा उद्धर्तव्या इत्युक्तम् । द्वेषे हेत्वन्तरमप्याह **पार्थेषु** युधिष्ठिरादिषु **प्रजानुरागं** च, त्रेधा हि मात्सर्यमुत्पन्नं त्रिदोषात्मकं सदचिकित्स्यमिति तत्कृतं फलमाह । **न सहद्भिश्चिकीर्षितम्**मिति । सर्वथा मारणम् ॥ ५ ॥

कृतं तु **गरदानं,** भीमाय विषमोदकाः प्रदत्ता इति, स च पाताले **गत्वा** समागत इति च । आदिशब्देन बहुधा भीममारणार्थमुद्यमोपि प्रदर्शितः । **अपेशलम्**सुन्दरं कदाचिदपमानादिकमपि **कृत**मिति वृत्तान्तसहितमेतत्सर्वं **पृथा विदुर**श्च स्वकीयसाधारणश्च सर्वमेवा**चख्यौ** । एकेन स्वरूपज्ञानमपरेण भावज्ञानमिति । **चकारा**ल्लोकमुखतोपि ॥ ६ ॥

एवं भूतार्थपरिज्ञानमुक्त्वा भाव्यर्थपरिज्ञाने भगवदीयत्वं हेतुरिति पृथाया भगवदीयत्वनिरूपणार्थं भगवति तस्या नवधा भावमाह **पृथा त्विति** ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

१०-४६-४ तेषु वैषम्यस्य सम्यक् ज्ञातुं शक्यत्वादिति । **संश्लेषेणे**ति । एकाधिकरणवृत्तित्वेन ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उवासेत्यत्र । **मासत्रयमिति** । कपिंजलन्यायेन मासानां बहुत्वं त्रित्वे पर्यवसितमिति भावः ।

पृथा तु भ्रातरं प्राप्तमक्रूरमुपसृत्य तम् ।
उद्दिश्यं जन्मनिलयं स्मरन्त्यश्रुकुलेक्षणा ॥ ७ ॥

यद्यप्येषा कुन्तिभोजाय दत्ता तथाप्युत्पन्ना शूरादेवेति पितृगृहं वसुदेवादय एव भवन्ति, वसुदेवो भ्रातेत्ययमपि भ्राता । तुशब्दस्तज्जिज्ञासाभिन्नप्रक्रमार्थः । **प्राप्त**मिति तस्या अलभ्यलाभो दर्शितः । **उद्दिश्य**मिति । 'आचख्यौ सर्वमेवास्मै पृथे'त्युक्तम् । वस्तुतस्तु । पूर्वमेव समागमनादनन्तरमेव भगवति भावः । अत एव तुशब्दप्राप्तशब्दौ । **उपसृत्य** समीपे समागत्य **तं** पर्यनुयुञ्जाना **जन्मनिलयं** जन्मगृहं पितृकुलमिति यावत् । तत् **स्मरन्ती**ति लोकव**दश्रुकुलेक्षणा** जाता ॥ ७ ॥

एतत्कायिकं मानसिकं च निरूपितम् । वाचनिकं निरूपयति **अपि स्मरती**ति ।

अपि स्मरति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च मे ।
भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च ॥ ८ ॥

सौम्येति सम्यक्कथनार्थं संबोधनम् । **नो**स्मान् पाण्डवान् । **अपी**ति सम्भावनायाम् । यतः **पितरौ** यतो **भ्रातरः** पित्रोर्वृद्धत्वेनाप्रयोजकता शङ्क्येतेति भ्रातृग्रहणम् । **मे** इति स्वस्य प्रियत्वं सूचितम् । यद्यपि **भगिन्यो**न्यत्र सन्ति तथापि पितृगृहे समायान्तीति तेषां स्मरणज्ञानसम्भावना, अन्यस्मै दत्तेति शङ्कया कदाचिदस्मरणं, तथा सति न निस्तार इति भावः । स्मरणे त्वभिजनसम्पत्तिः सिद्धेति न तथा दुःखं भवति । **भ्रातृपुत्राः** वसुदेवादिपुत्राः **चकारा**द्भगिनीपुत्राश्च । **जामयः** कुलस्त्रियः पितृवंशविवाहिता देवकीप्रभृतयः **सख्यः** स्वस्य तासां स्मरणमावश्यकमिति सर्वाश्च ताः सख्य एव, चकाराद् बालिकाश्च, संपूर्णवंशस्य समत्वेन दुःखमिति भावः ॥ ८ ॥

किञ्च । स्मरन्त्वन्ये मा वा भ्रात्रेयः कृष्णः स्मरति न वेति पृच्छति **भ्रात्रेय इति** ।

भ्रात्रेयो भगवान्कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
पैतृष्वस्रेयान्स्मरति रामश्चाम्बुरुहेक्षणः ॥ ९ ॥

प्रायेणेयं नन्दगृहे समागत्य गतेति लक्ष्यते । तदुपपादितं प्रथमस्कन्धे । 'सा मां विमोहयती'त्यत्रातो भगवतोनुभवात्स्मरणं पृच्छति । स्मरणे संबन्धमाह **पैतृष्वस्रेया-**

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

पृथा त्वित्यत्र । **समागमनादनन्तरमेवे**ति । गोकुल इति शेषः । **प्राप्तशब्द-**
१०-४६-७ श्चात्र भगवत्प्रेषितत्वेन परमाप्तत्वबोधको ज्ञेयः ।

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

पृथा त्वित्यत्र । **पूर्वमेव समागमनादि**ति । गोकुले गमनादनन्तरमेवेत्यर्थः । अत एव 'गोप्याददे' इति पृथयोक्तम् ।

निति । पितृष्वसुः पुत्रान् पाण्डवान् । रामेऽपि स एव संबन्धः इति **रामश्चे**त्युक्तम् । चकाराद्भगवद्भक्ता उद्धवादयोपि । **अम्बुरुहेक्षण** इति **स्मरति** चेत्तापं ज्ञात्वा समायास्यतीति लक्ष्यते । दृष्टयैव तापदूरीकरणार्थम् ॥ ९ ॥

तदर्थं तापं निरूपयति **सपत्नमध्ये शोचन्तीमिति** ।

सपत्नमध्ये शोचन्तीं वृकाणां हरिणीमिव ।
सान्त्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालकान् ॥ १० ॥

व्यवहारे नाममात्रेण सम्बन्धिनः । वस्तुतः शत्रवः । नापकारमात्रं तेषां किन्तु सर्वनाशकत्वमिति दृष्टान्तमाह **वृकाणां मध्ये हरिणीमिवे**ति । प्रसङ्गादागमनं निवारयति **सान्त्वयिष्यतीति** । प्रसङ्गादागतवाक्यानि न सर्वथा सान्त्वनसमर्थानि भवन्ति । **मामिति** । पाण्डवास्तु भ्रातरो भवन्ति, अहं पितृभगिनीति उभयोर्विशेषाकारेण सान्त्वनं करिष्यति किं **वाक्यैर**र्थवद्भिः सुखेन सर्वान् स्थापयिष्यामीति । इह लोके परलोके च **पितृहीनांश्च**कारान् मातृहीनानपि । कृष्णस्य विशेषणं भगवानित्युक्तत्वादन्येषामवस्थादोषो भवतीति **बालकान**ित्युक्तम् । स्वतोसमर्थान् ॥ १० ॥

एवं मनोरथमुक्त्वा तदानीमेव समागतं भगवन्तं मन्यमाना संमुखतया प्रार्थयते **कृष्ण कृष्णे**ति ।

कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन ।
प्रपन्नां पाहि गोविन्द शिशुभिश्चावसीदतीम् ॥ ११ ॥

आदरे वीप्सा अकस्मादागते वा । नन्वहमन्यत्र, अत्र तव दृष्टिभ्रमो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **महायोगिन्नि**ति । तथापि किमेवमेतावद्दूरं सर्वपरित्यागेनागमनेनेति चेत्तत्राह **विश्वात्मन्नि**ति । सर्वस्य भगवानात्मा । आत्मना हि देहादेः प्रियं कर्तव्यं प्रयत्नस्य तदधीनत्वात्, अतः सर्वथा आगमनम्, तथाप्यक्रूरवदेवागन्तव्यं किमिति विशेषाकारेणागतमिति चेत्तत्राह **विश्वभावने**ति । विश्वमेवानुभावयतीति । नह्यलौकिकाकरणे विश्वमनुभावितं भवति । अलौकिकबुद्धावेवालौकिकानुभावो भवति । एवं भगवन्तं संबोध्य समागमनं तत्प्रकारं चोक्त्वा प्रार्थयते **प्रपन्नां पाही**ति । साधारणा अपि प्रपन्ना रक्षणीयाः भगवतः सम्बन्धो नापेक्षितः । अतः प्रपत्तिरेव हेतुत्वेन निरूपिता । **अवसीदतीमवसादं**

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

१०-४६-१० **सपत्नेत्यत्र** । ननु तत्कृतस्वसान्त्वनेन किं भवेदित्याकाङ्क्षायामाहुः **कृष्णस्येत्यादि** ।

कृष्ण कृष्णेत्यत्र । शिशुभिः सहोक्तेस्तात्पर्यमाहुः लाक्षेत्यादि । **पश्यन्तीति** ।
१०-४६-११ भाविनं दाहं भावनाबलात्पश्यन्तीक्षणं प्रार्थयत इत्यर्थः ।

प्राप्नुवतीमिति । अप्रपन्नामपि परिपालने हेतुः, तत्रापि **शिशुभिः** सह, लाक्षागृहदाहे वा भगवन्तमिव पश्यन्ती ॥ ११ ॥

ननु पुत्रा अपि तव समर्थाः पितरो भ्रातरश्च । अतः किमिति विषादः क्रियत इत्याशङ्क्याह **नान्यत्तव पदाम्भोजादिति** ।

नान्यत्तव पदाम्भोजात्पश्यामि शरणं नृणाम् ।
बिभ्यतां मृत्युसंसारादीश्वरस्यापवर्गिकात् ॥ १२ ॥

मृत्युसंसाराद्बिभ्यतामन्यच्छरणमेव नास्ति, मृत्योः संसाराच्च प्रतिजन्म मृत्योर्भयं संसारभयमेकमेव । मृत्यवश्च बहव इति मृत्युभयमेकमन्यस्मादपि निवर्तते सर्वमृत्युभयं तु संसारमेव भगवत एव निवर्तते । उभयं स्वतन्त्रभक्तयैव निवर्तेत इति पदाम्भोजपदम् । ननु भगवन्तं परित्यज्य चरणात् कथं निवृत्तिरुच्यत इति चेत्तत्राह **ईश्वरस्येति** । स हि चरणद्वारापि सर्वं कर्तुं समर्थः । किञ्च । ईश्वरत्वाद् दुराराध्यत्वान् निर्विचिकित्सं फलार्थिनः प्रवृत्तिरपि कुण्ठिता भवेत् । चरणौ तु नियतौ । अत एव नियतो भक्तिमार्गः फले फलावश्यंभावे च, ईश्वरभावस्त्वनियतः । ईश्वरत्वान्मृत्युनिराकरण**मापवर्गिकाद**पवर्गाधितेः संसारनिवृत्तिरयं संसारस्त्वपवर्गपर्यन्तं भवतीत्यापवर्गिकः मृत्युरपि तथा ॥ १२ ॥

एतावत्प्रार्थनानन्तरमङ्गीकारेणैव तत्परितोषं कृत्वा तिरोधाने कृते तादृशाय पुनर्नमस्करोति ।

नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता ॥ १३ ॥

नमस्कारे सम्बन्धस्य विरुद्धत्वाद् यदैव चिकीर्षितस्तदैव तिरोहितः । **कृष्णायेति** सदानन्दाय, अवतारपरत्वेपि धर्मा न बाधका इत्याह **शुद्धायेति** । अवतारसंबन्धिधर्मैरस्पर्शात् । अनेन कालान्ताः सर्व एव धर्मा निवारिताः । नन्वागतस्य सर्वथेतरसम्बन्ध इति चेत्तत्राह **ब्रह्मण** इति । जीवानामेवागतानां बन्धो न ब्रह्मणः । ननु जीवोपि वस्तुतो ब्रह्म भवतीति को विशेष इति चेत्तत्राह **परमात्मन** इति । परमश्चासावात्मा चेति । उत्कृष्ट आत्मा आत्मनामप्यात्मा वा । ननु तर्हि कथं मूलसमागमनं हेत्वसंभवादंशत्वे परिच्छेदे हि समागमनं संभवति । तत्राह **योगेश्वरायेति** । योगो ह्यलौकिकं कर्तुं शक्तो यत्र बुद्धिर्न प्रसरति तस्यापीश्वरः कथं स्वागमनमपि न संपादयेत् । **किञ्च** । योगस्यापि सामर्थ्यं भगवत एवेत्याह **योगायेति** । भगवानेव योगः । अतः सामर्थ्यस्य दृष्टत्वान्नानुपपन्नं किञ्चित् । अतो यथा आगतोपि तद् धर्मैर्न लिप्यते, सर्वत्र पूर्णोप्यागच्छति, एवमस्मानपि पालयिष्यतीति निश्चित्याह **त्वामहं शरणं गतेति** । शरणागमने परिपालनमावश्यकमिति ॥ १३ ॥

ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाह **इत्यनुस्मृत्येति** ।

श्रीशुक उवाच—**इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरम् ।**
प्रारुदद्दुःखिता राजन्भवतां प्रपितामही ॥ १४ ॥

स्वजनं पित्रादीन् **कृष्णं च** चकाराद्बलभद्रं भगवद्गुणांश्च, **जगदीश्वर**मिति सर्व एव पाल्या इति बहिर्मुखाः, तिरोधानात्पाक्षिकरक्षामाशङ्क्य प्रकर्षे**णारुदत्** । वंशं दूरीकरिष्यति । एकं परीक्षितं कथञ्चित्स्थापयिष्यति । इत्येवं भवद्वंशे स्त्रियोपि भक्ता इति ज्ञापयितुमाह । **भवतां प्रपितामही**ति । पितामही सुभद्रा । कुन्ती तु प्रपितामही ॥ १४ ॥

भगवतः सान्त्वनं तु पाक्षिकं मन्यत इति भगवदीयैः सान्त्वनं क्रियत इत्याह **समदुःखसुख** इति ।

समदुःखसुखोक्रूरो विदुरश्च महायशाः ।
सान्त्वयामासतुः कुन्तीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः ॥ १५ ॥

तत्रार्थे अक्रूरस्य सान्त्वनमनुचितं मत्वाह समे सुखदुःखे यस्येति । यद्यपि जाते अनिष्टे इष्टे वा सुखं दुःखं समानं तथाप्ययमक्रूरः प्रसिद्धः पुरुष इति सान्त्वनमुचितमेव । **विदुरो**पि तथा । यद्यपि तुल्यस्तथापि धर्मपक्ष इत्याह **महायशा** इति । तत एव हि धर्मो भवति, नान्यथा । **सान्त्वयामासतुः** न तु तद्दुःखं दृष्ट्वा स्वयं युद्धार्थं प्रवृत्ताः । यतः **कुन्ती** कुन्तिभोजाय दत्ता; तत्रापि स्वरक्षार्थं धर्मादयः प्रार्थिता इत्यक्रूरविदुराभ्यां युद्धे कृते तत्प्रयत्नो व्यर्थो भवतीति **तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभि**र्धर्मादिभिः कृत्वा सान्त्वनमेव कृतवन्तौ न तु युद्धार्थं प्रवृत्ता इति युक्तम् ॥ १५ ॥

तथाप्यक्रूरोऽसहमानो वाक्येन धिक्कारे कृते यद्ययं विमनो भविष्यति तदा मारयिष्यामीति निश्चित्य तद्गृहे स्थितस्तदधीनो भवतीति ततो निर्गच्छन् राजसंबोधनार्थं प्रवृत्त इत्याह **यास्यन्नि**ति ।

यास्यन्राजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसम् ।
अवदत्सुहृदां मध्ये बन्धुभिः सौहृदोदितम् ॥ १६ ॥

राजानं धृतराष्ट्रं राजत्वादवश्यं वक्तव्यः, अन्यथा मर्यादातिक्रमो भवेत् । **अभिन्त** एत्येति निःशङ्कम् । ननु राजा न वक्तव्यः सर्वप्राणिभिः यथा भगवान्, तत्कथमुक्तवानित्याशङ्क्याह **विषम**मिति । तत्र हेतुः **पुत्रलालस**मिति । पुत्रो हि स्वयं जीवन् पाण्डवान्न मन्यते । अधुना किं पाण्डवा हन्तव्याः पुत्रो वेति विचारे दुष्टो हन्तव्य इति धर्मशास्त्रात् पुत्रस्यैव मारणं प्राप्तं तन्न करोतीति विषमः, सहजो धर्मो विहितं धर्मं बाधते । एतच्च राजाधिकारे निविष्टस्य वैषम्यमनुचितमिति बोधनमुचितमिति भावः । तदपि नैकान्ते, तथा सति लज्जा न भवेदतः **सुहृदां मध्ये** । तास्मिन्विषमेप्यन्येषामविषमत्वान् न वचनेपि किञ्चिदनिष्टम् । तत्रापि **बन्धुभिरुदितं** वसुदेवादिभिः । तत्रापि **सौहृदादेवोदितं** न तु विषमबुद्ध्या ॥ १६ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

१०-४६-१५ **समदुःखेत्यत्र** । **तत** इति । धर्मपक्षपातादित्यर्थः ।

वचनान्याह नवभिः **भो भो** इति ।

अक्रूर उवाच—**भो भो वैचित्रवीर्य त्वं कुरूणां कीर्तिवर्धन ।**
भ्रातर्युपरते पाण्डावधुनासनमास्थितः ॥ १७ ॥

सर्वैर्भावैः सर्वविधान्युक्तानि वचनानीति । आदौ रजःसत्त्वतमोभावेन लौकिकेन प्रबोधनं त्रिभिः । अन्धत्वान्न पश्यतीति वारद्वयं संबोधनम् । राष्ट्रं न बिभर्तीति न धृतराष्ट्रता । प्रज्ञाचक्षुरिति चेदुच्यते तर्हि मर्मभेदो भवेत् । तथा व्यासात्मज इत्यपि, स्त्रीपुत्रत्वादिसंबन्धो हीनत्वप्रतिपादकः । राजत्वं तु नास्तीति मन्यमानः कृत्रिमपितृनाम्ना संबोधयति **वैचित्र्यवीर्येति** । विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रजः पुत्र इत्यर्थः । **त्वमित्येकवचनेन** स्वजन्मानुसन्धीयतामिति द्योतितम् । **किञ्च कुरूणां** वंशे त्वमुत्पन्नः तत्**कीर्तिवर्धनमुचितम्** । वर्धनशब्देन छेदनमप्युच्यते इति कीर्तिछेदकः **त्वमित्यर्थादुक्तं** भवति । राजाधिकारार्थं पुत्र उत्पादनीय इति विचार्य प्रथमसुत्पादितः । ततश्चान्ध इति त्वं परित्यक्तः, ततः पाण्डुरुत्पादितः तस्मिन्नुपरते आगत्याधु**ना आसनमास्थितः** सिंहासने उपविष्टः । अनेनायुक्तमेव करोषीति द्योतितम् ॥ १७ ॥

अङ्गीकृत्यापि सात्त्विकेन बोधनमाह **धर्मेणेति** ।

धर्मेण पालयन्नुर्वीं प्रजाः शीलेन रञ्जयन् ।
वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि ॥ १८ ॥

धर्मेण पृथिवीपालनं कर्तव्यम् । तदा दृष्टादृष्टोपायेन पालिता भवति । भगवता हि नामरूपप्रपञ्चौ निर्मितौ अन्योन्यपरिपालनाय, तदेकेन रहितं व्यङ्गं भवति । अतो **धर्मेणैव** सह पालनं कर्तव्यम् । केवलकरणत्वे योगिनामिवास्यापि पालनं भवेत् । अनेन

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

धर्मेणेत्यत्र । ननु धर्मस्य पालने करणत्वमेवास्तु सहार्थे तृतीया किमिति व्याख्यायते तत्राहुः **केवलेत्यादि** । तच्चास्मिन् योगजधर्माभावादसम्भावितमिति सहार्थव्याख्यानमेवोचितमिति भावः ।

१०-४६-१८

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

धर्मेण पालयन्नुर्वीमित्यत्र । **धर्मेणैव सहेति** । स्वधर्मः पालितो भवति प्रजाश्च पालिता भवन्तीति सहभावः । सहार्थकत्वेन व्याख्याने हेतुमाहुः **केवलेति** । सहभावं विना केवलं धर्मस्य करणत्वे, **अस्य** राज्ञः **पालनं योगिनामिव भवेत्** । यथा योगेन नानाविधभोगैर्योगिनः स्वशरीरं पालयन्ति । परन्तु तैर्भोगैर्योगः क्षीयते तथास्यापि धर्मः क्षीयेत । **सहभावोप्युक्त** इत्यर्थः । **अनेनेति** । धर्मपालनकथनेनेत्यर्थः ।

परलोके सुखमिहलोके तु राज्याद्वैषयिकं सुखं कीर्तिजन्यं तु ततोप्यधिकमिति तत्साधनं बोधयति **प्रजाः शीलेन रञ्जयन्निति** । शीलं सुस्वभावस्तेनैव प्रजा अनुरक्ता भवन्ति । अन्यथा तु युक्तं देयं प्रयच्छन्ति, बहिःकीर्तिसाधनमेतत् । अन्तःकीर्तिसाधनमाह **वर्तमानः समः स्वेष्विति** । सर्वेष्वेव बन्धुषु समो भवेत् । ततोन्तर्नापकीर्तिस्तज्ज्ञैश्च, तदा राजा **श्रेयः कीर्तिं च** प्राप्स्यसि ॥ १८ ॥

अनङ्गीकारे तामसं वचनमाह **अन्यथेति** ।

अन्यथा त्वाचरँल्लोके गर्हितो यास्यसे तमः ।
तस्मात्समत्वे वर्तस्व पाण्डवेष्वात्मजेषु च ॥ १९ ॥

उक्तप्रकारादन्यथा प्रकारेण भूपालनं प्रजाननुरागं विषमत्वं च कुर्वन् कीर्तिप्रतिनिधिं श्रेयःप्रतिनिधिं च प्राप्स्यसीत्याह । **गर्हितो** निन्दितः **तमोन्धंतमः** महद्दुःखं प्राप्स्यसीति, अतो बाधवशादपि समो भवेदित्याह **तस्मादिति** । **समत्वे** समत्वार्थं **वर्तस्व** यथैव त्वं समो भवसि तथोपायं कुर्वित्यर्थः । वैषम्यस्थानमुद्घाटयति । **पाण्डवेष्वात्मजेष्विति** । चकारात्तत्संबन्धिषु च ।

एवं लोकन्यायेन बोधयित्वा शास्त्रन्यायेनाह समाभ्यां त्रिभिस्त्रिभिस्तत्त्वं बोधयति **नेह चेति** ।

नेह चात्यन्तसंवासः कर्हिचित्केनचित्सह ।
राजन्स्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः ॥ २० ॥

स्वार्थं हि सर्वेण कर्तव्यम् । तद्यथा स्वार्थः सिद्ध्यति । तत्र कालो बाधक इति हितमहितं बहिरङ्गस्थापनार्थं यत्नो न कर्तव्य इत्याह इहास्मिंलोके अत्यन्तं सर्वदा केनापि **सह संवासः** कस्यचिदपि **न** । अलौकिकबोधने उग्रवचने बोधो न भवतीति कोमलवचनेन संबोधनं स्नेहज्ञापनार्थम्, ममतास्पदेन नास्त्येव संवास इहापि व्यभिचारदर्शनात्स्वदेहेन तु न व्यभिचारं पश्यतीति तत्राप्युपदिशति **स्वेनापि देहेनेति** । पुत्रादीनामपि देहः स्वस्यैवेत्यपिशब्दे निरूप्य तान्निर्दिशति । **किमु जायात्मजादिभिरिति** । आदिशब्देन भ्रातृपित्रादयः[1] ॥ २० ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

नेह चेत्यस्याभासे । समाभ्यां त्रिभिरिति । त्रिभिः रजःसत्त्वतमोभावैः १०-४६-२० पूर्वेण समाभ्यां समुदायाभ्यामित्यर्थः ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नेह चेत्यत्र । हितमहितमिति । देहादीनां हितं वस्तुतोऽहितमेवेत्यर्थः ।

---

१ पुत्रादय इति पाठः ।

तत्र देहादात्मनो भेदज्ञाने सत्येतद्भवतीति देहादात्मानं भिन्नतया निरूपयति **एकः प्रसूयत** इति ।

एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २१ ॥

'आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्यया'विति न्यायेनानुभवपर्यन्तं निरूपयति । **प्रसूयते** मात्रा । **प्रलीयते** भूमौ कालेन । एवमाद्यन्तयोरेकत्वमुक्त्वा उपलक्षणन्यायेन सर्वस्यैव क्रियामयस्यैककर्तृत्वं निरूप्य ज्ञानमात्मपर्यवसायीति कर्मणा भोगोप्येकस्यैवेत्याह **एकोनुभुङ्क्ते सुकृत**मिति । सुकृतं पुण्यं कर्म, तस्य फलं स्वर्गादि । कार्यकारणयोरभेदात्तथोच्यते । करणानन्तरमेव भोग इत्य**नु**शब्दार्थः । सुखभोगे बहूनामपि समवायोस्तीति हास्यक्रीडादौ तथा दर्शनात् । दुष्कृते एक एवेत्याह । चकारान्मिथः सङ्गेन कृतपापे मिथ एव भोग इति पक्षमङ्गीकरोति । **दुष्कृतं** पापं सुकृतवद्व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

सुखार्थं सुखसाधनार्थं वा पापं न कर्तव्यमित्याह **अधर्मोपचित**मिति ।

अधर्मोपचितं वित्तं हरन्त्यन्येऽल्पमेधसः ।
संभोजनीयापदेशैर्जलानीव जलौकसः ॥ २२ ॥

अधर्मेण उपचितं पुष्टम्, अर्थस्योत्पत्तिर्धर्मेणैव उपचयस्त्वधर्मेणापि भवति । तथा सति प्रवृद्धो रोषः, अन्य एव अधर्मिष्ठा अधर्मप्रेरिता वा दैत्या हरन्ति, प्रतिरोधे सामर्थ्याभावमाह । **संभोजनीयापदेशै**रिति । संभोजनीयाः संबन्धिनः, अतिलुब्धोपि सम्बन्धरक्षार्थं तान् भोजयति । अनपेक्षितं बहुत्वान्नयन्तीत्याशङ्क्य तास्मिन् हृते जीवनमेव यातीत्यत्र दृष्टान्तमाह **जलानीव जलौकस** इति । जलौकसो मत्स्यादेः प्राणभूतमपि जलं कुल्याभिर्हरन्ति । ज्ञानं चेद् भवेत् तद्वारान्यत्र गच्छेदज्ञानमात्रे जीवनरूपोयमर्थ इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तः ॥ २२ ॥

पश्चादुपकरिष्यन्तीत्याशङ्क्याह **पुष्णातीति** ।

पुष्णाति यानधर्मेण स्वबुद्ध्या तमपण्डितम् ।
तेऽकृतार्थं प्रहिण्वन्ति प्राणा रायः सुतादयः ॥ २३ ॥

अन्यमप्युपक्रम्य पर्यवसानेन पुत्रपरं निरूपयति **स्वबुद्ध्या** स्वीया इति बुद्धिमात्रं वस्तुतः शत्रव एव । अन्यथा उपकारमेव कुर्युः । ते न बलात्कारेण तथा कुर्वन्तीति ज्ञापयितुम**पण्डितमि**त्युक्तम् । ननु लौकिकं वैदिकं नित्यं कर्म कर्तव्यमिति तदर्थं ते भोजिता इति चेत्तत्राह **अकृतार्थमिति** । 'संभोजनी नाम पिशाचभिक्षे'ति वाक्यान्न तेषां दानं परलोकाय, इह लोके भवत्युपकारः यदि ते उपकारं मन्येरन् , तदपि नास्तीत्यकृतार्थतैव । किञ्च । अवसरे प्राप्ते **प्रकर्षेण हिन्वन्ति** सङ्कटस्थाने स चार्थस्तं त्यजन्तीत्यर्थः । तान्

बाह्याभ्यन्तरांस्तुल्यतया निर्दिशति **प्राणा रायः सुतादय** इति। आन्तराः बाह्याः मध्ये उभयोपयोगिनश्च, आदिशब्देन सर्वे एव बाह्या गृहीताः, प्राणा इन्द्रियाणि आसन्यव्यतिरिक्ताः प्राणाः, आसन्यो हि सर्वान्पोषयति न तु तं कश्चन। ननु 'अनुप्राणन्ति यं प्राणाः' 'अण्डेषु पेशिष्वि'त्यादिवाक्यैः प्राणानामिन्द्रियाणां चामुक्तेर्वियोगो न श्रूयते। मुक्तौ तु कृतार्थतैवेत्यकृतार्थवचनं बाधितमिति चेत्, सत्यम्। चर्षणीनां जीवानां सहगमनं, न स्थिरजीवानां, अन्यथा पुरञ्जनोपाख्याने प्राणादिसहिते देहे जीवप्रवेशवचनं बाधितं स्यात्। यथा प्रवेशस्तथा निर्गम इति, प्रथमप्रवेशोयमिति चेत्, नैवम्। 'वीरसूरपि नेष्यती'ति वाक्यात्, अस्तु वा, तथा सति प्राणभूता राय इति व्याख्येयम्। 'अर्था बहिश्चराः प्राणा' इति, अनेन सिद्धान्तद्वयं निरूपितम्। उत्क्रमणे सहैव गमनमत्रैव परित्याग इति च, यतः श्रुतौ द्वयमप्युक्तम्। 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति' प्राणा उत्क्रामन्त्युताहो नेति प्रश्ने नेत्याह याज्ञवल्क्यः। 'इहैव समवनीयन्ते प्राणा' इति 'यतो मृतो ध्मातः शेत' इति, 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' तु प्रक्रियान्तरम्। अतः क्रममुक्तौ ऊर्ध्वगमने च संघः सर्वोपि गच्छति। जायस्व म्रियस्वेति पक्षे सद्योमुक्तौ च न गच्छतीति सिद्धान्त इति सर्वमविरुद्धम् ॥ २३ ॥

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः।

पुष्णातीत्यत्र। **सहगमनमिति**। प्राणैः सहेत्यर्थः। **पुरञ्जनोपाख्यान** इत्यादि। तत्र 'पञ्चशीर्षाहिना गुप्तां' 'भृत्यैर्दशभिरायान्ती' मित्यादिभिः।
१०-४६-२३ प्राणसत्ताया जीवप्रवेशात्पूर्वमेव कथनात्तथेत्यर्थः। ननु तत्रैकाकिनः प्रवेशकथनान्नेदं तथा निर्गमे प्रमाणमित्याशङ्क्यातिदिशन्ति **यथे**ति। तथा न्यायस्यासाम्याददोष इत्यर्थः। नन्वयमतिदेशो न युज्यते। प्रथमप्रवेशे एकाकित्वस्य सर्वसम्मतत्वेपि निर्गमे एकाकित्वाभावादित्याशयेनाशङ्कते। **प्रथमे**त्यादि। समादधते। **नैवमि**त्यादि। 'लोकान्तरं गतवति मय्यनाथा कुटुम्बिनी'ति जीवोत्क्रमणोत्तरं बुद्धेः स्थितिस्तत्रोपक्रान्ता तेन तत्रापि सर्वेषां सहगमनस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। ननूक्तवाक्येपि सम्भावनैवोक्तेति नेदं युक्तमिति शङ्कायां पक्षान्तरमाहुः **अस्तु वे**त्यादि। एवमतः सन्देहानिवृत्तौ श्रुतिभ्यां निष्कृष्टमाहुः **प्राणा** इत्यादि। ननु प्राणपरित्यागो मोक्ष एवोक्तो नत्वकृतार्थस्येत्यत आहुः **ब्रह्मैवे**त्यादि। आर्तभागब्राह्मणे मुक्तेरनुक्रमाच्छारीरकब्राह्मणे मुक्तेरुक्तत्वाच्च। प्रकरण-

---

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

पुष्णातीत्यत्र। **चर्षणीनामि**ति। भ्रमणशीलानां लोकान्तरगन्तॄणां क्रममुक्तियोग्यानां चेत्यर्थः। **स्थिरे**ति। जायस्व म्रियस्वेति पक्षेणात्रैव लोके स्थिराणां सद्योमुक्तियोग्यानां चेत्यर्थः।

अयुक्तत्वाद् गच्छतीति युक्त एवास्य परित्यागः । यथा यो वधार्थं नीयते स केवलो नीयते यो विवाहार्थं नीयते ससामग्रीक इति तदाह **स्वयं किल्बिषमादायेति** ।

स्वयं किल्बिषमादाय तैस्त्यक्तो नार्थकोविदः ।
असिद्धार्थो विशत्यन्धं स्वधर्मविमुखस्तमः ॥ २४ ॥

तदुपार्जनपोषणाभ्यामुपार्जितं पापं गृहीत्वा तैः प्राणादिभिस्त्यक्तः अन्धंतमो विशति । ऊर्ध्वगतौ तु न त्यजन्तीति ज्ञापयितुं **नार्थकोविद** इत्युक्तम् । अन्यथा योगशास्त्रं व्यर्थं स्यात् । 'पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः' इत्यादिवाक्यात् । अतस्तादृशेन्द्रियाणां हिताचरणं युक्तम् । यदप्युक्तम् 'नो चेत्प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूता' इति तद्विषयैः संसारमात्रे प्रवेशनमुक्तम् । न तु हीनगतिः । अत इन्द्रियाणां स्वभावभेदस्य दृष्टत्वात् 'निकृष्टैः कर्मभिर्नित्यं जन्तुः स्थावरतां याती'त्यादिवाक्यादपुनरावृत्त्यधोगमनमार्गे परित्याग एव, मुक्तिव्यावृत्त्यर्थम**सिद्धार्थ** इति, भगवदिच्छया सद्योमुक्तौ निरुद्धगोपिकावत्सहगमनं नास्तीत्यर्थकोविदत्वाभावेऽपि परित्यागो वर्तत इति व्यावर्तकं पदद्वयमपि मृग्यम् । **अन्धंतमो** हि अपुनरावृत्तितमः 'अन्धंतमः प्रविशन्ती'तिश्रुतिरपि, केवलेन्द्रियपोषका एव संभूतिमुपासत इति श्रुतिराह 'अविद्यामुपासत' इति च । ज्ञानरहितं प्रमाणबहिर्भूतं यत्कर्म लौकिकं निषिद्धं च तेन तम एव । ज्ञानसहितं तु कर्म वैदिकम् । 'य एवास्मि

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

भेदेनान्यत्रापि प्राणपरित्यागोक्तिर्न विरुद्धेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः **अत** इत्यादि । इममर्थं लोकन्यायेन दृढं कुर्वन्ति **अयुक्तत्वादि**ति । अयुक्तत्वं सम्पाद्येत्यर्थः ।

स्वयं किल्बिषेत्यत्र । तादृशेन्द्रियाणामिति । युक्तानामन्तर्मुखेन्द्रियाणां न तु संसारावेशदुष्टानामित्यर्थः । ननु प्रसिद्धार्थपदेनैव व्यावृत्तिसिद्धेर्नार्थकोविदपदं नातिप्रयोजनमित्यत आहुः **भगवदिच्छयेत्यादि** । १०-४६-२४
गोपिकावदिति वैधर्म्ये दृष्टान्तः । तद्विरुद्धो, सिद्धार्थ इत्यर्थः । तथा च नार्थकोविदः परित्यक्तोन्धं व्रजतीत्युक्तेऽन्तर्गृहगतगोपिकादौ व्यभिचारस्तदर्थमसिद्धार्थ इति । असिद्धार्थः परित्यक्तोऽन्धं व्रजतीत्युक्ते ऊर्ध्वं गन्तरि परित्यागाभावाद्व्यभिचार इति पदद्वयमावश्यकमेवेत्यर्थः । एवमिन्द्रियपोषकस्यान्धंतमप्रवेशो न श्रुतिसिद्ध इति तं स्फुटीकुर्वन्ति **अन्धं तम** इत्यादि । सम्भूयते उत्पद्यतेऽनेनेति सम्यक् भूतिर्भवनमस्मादिति वा सम्भूतिः इन्द्रियगणः तामुपासते पुष्णन्तीत्यर्थः । नन्विदं फलं धर्मकरणेपि तुल्यम् । 'अविद्यामुपासत' श्रुत्यन्तरे अविद्याशब्देन कर्मणामेव परामर्शात् । अतो वृथैवोपदेश इत्यत आहुः **अविद्येत्यादि** । वैदिकस्यातथात्वे गमकमाहुः **य एवेत्यादि** । श्रुतिस्तु यजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे

स सन् यज' इत्यादिश्रुतेः तस्य मोक्षफलत्वम्, एतज्ज्ञापयितुमाह **स्वधर्मविमुख** इति । तस्मात् स्वधर्मानुसारेण भोगः कर्तव्यः ॥ २४ ॥

धर्मो ज्ञानसहित इति धर्मसहितश्च भोग इति बुद्धिमांस्तादृशमेव कुर्यादित्याह **तस्माल्लोकमिम**मिति ।

तस्माल्लोकमिमं राजन्स्वप्नमायामनोरथम् ।
वीक्ष्यायम्यात्मनात्मानं समः शान्तो भव प्रभो ॥ २५ ॥

लोकानुसारेण पुत्रानुसरणं कर्तव्यमिति लोको निन्द्यते स्वप्नमायामनोरथत्वेन, **स्वप्न**स्तामसः **माया** राजसी, **मनोरथः** सात्त्विकस्तथोत्कर्षापकर्षापन्नमपि जगन् न चिरकालावस्थायीति तदनुरोधेन तु न पुरुषार्थो नाशनीयः, उत्पत्तौ सिद्धायां मरणेऽपि सिद्धे पूर्वं **पश्चाच्च** नानेन संघातेन सह स्थितः स्थास्यतीति सिद्धत्वात् स्वप्नादितुल्यत्वं युक्तमेव । अनेनोत्कृष्टमिदं राजशरीरमित्यपि परिहृतम् । एवं **वीक्ष्य** पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनैवात्मानं संघातव्यतिरिक्तं ज्ञात्वा देहसंबन्धिष्वप्युदासीनो भवेत्याह **सम** इति । नन्वेवं पर्यालोचना कथं भविष्यतीत्याशङ्कायामाह **शान्तो भवे**ति । नन्वेवमुपाये कथं न सर्वे भवन्तीत्याशङ्क्याह **प्रभो** इति । त्वं समर्थो विवेकी न त्वन्ये अविवेकिनः ॥ २५ ॥

एवमुपदिष्टे ज्ञाने सन्तुष्टः सन् धृतराष्ट्र उत्तरमाह **यथा वदती**त्यादिचतुर्भिः ।

धृतराष्ट्र उवाच—**यथा वदति कल्याणीं वाचं दानपते भवान् ।**
तथानया न तृप्यामि मर्त्यः प्राप्य यथामृतम् ॥ २६ ॥

एवं व्यासेनाप्येतादृशमुक्तं भीष्मेणान्यैश्च तत उपदिष्टं ज्ञानं क्षणमात्रमेव तिष्ठति पश्चादन्यथैव प्रवर्तते । पुनरुपदिष्टे पश्चात्तापसहितं ज्ञानं भवति । तदपि न तिष्ठतीति पुनरन्यथैव प्रवर्तते । एवमनेकपर्यायेऽस्मन्मनसोयमेव स्वभाव इति निश्चित्य पश्चात्तापो निवृत्तस्ततः प्रभृति ज्ञानमपि मन्यते वैषम्यमपि करोतीमं सिद्धान्तमतो न जानातीति तं प्रति बोधयतीति, तदास्यानिष्टं भवेद् यदि पुत्रनाशं नाङ्गीकुर्यात्तदा स्वस्य दोषो भवेत्, परं स्वयं कर्तुं न शक्तो नाप्यन्यः किन्त्वीश्वर एवेति तस्याभिप्रेतम् । अनेनास्य युद्धोद्यमोपि निवारितः । हे **दानपते** दानाध्यक्ष । धर्मशास्त्रे स्वयमेव निपुण इति, अनेन त्वं धर्ममेव जानासि । न तु कालम्, स्वभावमीश्वरेच्छां वा, परं यद्वदसि **तत्कल्याणी**मेव **वाचं** वदसि । सत्या मनोहरा च । 'सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूया'दिति स्मृतेः । यतस्त्वं दान-

---

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

सप्तप्रपाठकपञ्चमानुवाकेऽच्छिद्रेऽस्ति । तत्र योहमस्मि यस्यास्मीत्यादिसामुद्रतरङ्गन्यायेन भेदाभेदौ सर्वात्मभावश्चोक्त इति, **मोक्षफलत्वं,** भाष्ये च सायणीये यद्व्याख्यातं तत्तु लोकानुसारित्वाद्धूममार्गगामिनिकृष्टाधिकारिपरमिति न क्वापि **शङ्कालेशः** ।

पतिरिति । अद्यापि तव वचनश्रवणे श्रद्धा वर्तत इत्याह **तथानयेति** । तथाभूतयानया वाण्या **न तृप्यामि** । अलमिति न मन्ये । स्वस्य तद्वाक्यमपेक्षितमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह **मर्त्यः** मरणधर्मा **यथामृतं प्राप्य** न तृप्यतीति ॥ २६ ॥

यथा गङ्गायां सञ्चरोपि श्रद्धावान् गङ्गास्नानेन न तृप्यते परं तस्य शरीरं न सहते तथा मम मन इत्याह **तथापीति** ।

तथापि सूनृता सौम्य हृदि न स्थीयते चले ।
पुत्रानुरागविषमे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ २७ ॥

सूनृता सत्यरूपा सतां मनसि यद्यपि तिष्ठति मनसो हि भार्या सा । तथापि चञ्चले मनसि वेश्यारते भर्तरीव **हृदि** चञ्चले सति **न स्थीयते** । चाञ्चल्यमात्रे तदनुगुणकार्याकर्तरि तिष्ठेतापि तदपि नास्तीत्याह **पुत्रानुरागविषम** इति । पुत्रानुरागेण विषमं जातं यथा जलप्रवाहेण भूमिर्निम्नोन्नता भवति । यथा मालाकारा विद्युत् क्षणमपि न तिष्ठति दण्डाकारा तु क्षणं दृश्यतेपि । अत उक्तं **विद्युत्सौदामिनी यथेति** । सौदामिनी विद्युदिति प्रत्येकसमुदायाभ्यां वा विद्युद्वाचकम् ॥ २७ ॥

तर्हि यत्नः कथं क्रियते चित्तवृत्तिनिरोधस्य योगस्य विद्यमानत्वादिति चेत्तत्र **ईश्वरस्येति** ।

ईश्वरस्य विधिं को नु विधुनोत्यन्यथा पुमान् ।
भूमेर्भारावताराय योऽवतीर्णो यदोः कुले ॥ २८ ॥

ईश्वरेण कश्चन प्रकारो विहितः । एवं प्रकारेणैवैतत् कर्तव्यमिति । तत्कोन्यथाकर्तुं शक्तः । एतद्विज्ञानमावापोद्वापाभ्यां परिश्रमेण भवति, तस्मिन् कृते ज्ञायत इति न काप्यनुपपत्तिः । एवं ज्ञात्वा **को** वा **पुमान्** विवेकी समर्थोपीश्वरविचारितं प्रकारं विशेषेण **धुनो**त्यपि दूरीकरोति । कम्पितं वा करोति । नन्वीश्वर उदासीनो, 'नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभु'रिति वाक्यात् । अज्ञानेनैव तथाचित्तं जायते । नन्वीश्वरस्तथा करोतीति चेत्तत्राह **भूमेर्भारावतारायेति** । भगवान् भूभारहरणार्थमवतीर्णः अन्यथाऽवतारमेव न कुर्यादतो ज्ञायते भगवता अन्यः प्रकारो विचारित इति । नन्वेतदपि नाङ्गीकर्तव्यं वाक्यविरोधात् । अतोवतारस्य प्रयोजनान्तरमनवतरणं वा कल्पनीयमिति चेन्न ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

ईश्वरस्येत्यत्र । **तथाचित्तमिति** । पुत्रानुरागविषमं चित्तमित्यर्थः । **अन्यथेति** । यदि प्रकारान्तरं न विचारयेदित्यर्थः । **एतदिति** । भूभारहरणार्थत्वम् । **वाक्यविरोधादिति** । 'यदा यदा ही'त्यादिवाक्यविरोधात् ।

१०-४६-२८

तथा सति शास्त्रवैफल्यात्, सर्वमुक्तिर्वा प्रसज्येत । अतोधिकारपरं शास्त्रमित्यपि पक्षे यथा सर्वगुणसंपत्तिर्मयि तथा न कस्यापीति सर्वेषामनाश्वास एव स्यात् । अतो व्यभिचारादीश्वरेच्छा स्वतन्त्रेति वक्तव्यम् । एवमपि शास्त्रवैफल्यमिति चेत् । सत्यम् । न सर्वत्र शास्त्रं प्रमाणम् । किन्तु क्वचिदेव यत्रेश्वरेच्छा, यथोक्तसाधनेऽप्यजननात् । अतः सर्वत्र शास्त्रमेव प्रमाणं यदि शास्त्रानुसारेणापि कदाचिन्न भवति तदेश्वरविधिरिति कल्प्यते । यथा मण्यादिप्रतिबन्धे दाहाभावाच्छक्तिः परिकल्प्यते सा अग्नौ मणौ वेत्यत्र वयमुदासीनाः । तथा तादृशस्थले ईश्वरेच्छा नियामिकेति ज्ञातव्यम् । ईश्वरत्वादेव न पर्यनुयोगः, लोके च महाराजाज्ञादिषु सामान्यविशेषभावः श्रूयते सर्वतो निरुपद्रुतेऽपि देशे कस्यचिदुपद्रवो महाराजेच्छया भवतीति, न चैतावता सामान्याज्ञया निष्कण्टकं राज्यं विरुध्यते । अतो निमित्तभूतानस्मदादीन्न मर्यादायां स्थापयतीति युक्तमेव ज्ञातेऽपि शास्त्रे वैषम्यम् । अन्यथा भगवान् यदोः कुलेऽवतीर्णो न भवेत् ॥ २८ ॥

एवं भगवन्माहात्म्यं स्मृत्वा भगवन्तं नमस्यति **यो दुर्विमर्शेति** ।

यो दुर्विमर्शपथया निजमाययेदं
सृष्ट्वा गुणान्विभजते तदनुप्रविष्टः ।
तस्मै नमो दुरवबोधविहारतन्त्र-
संसारचक्रगतये परमेश्वराय ॥ २९ ॥

पूर्णो भगवान् कथमवतीर्णः किमर्थं वा अवतीर्ण इति सन्देहं वारयन् नमस्यति । दुःखेनापि विमर्शो विचारो न यस्येति । एतादृशः पन्था यस्य । मन्त्रादि वान्यसामर्थ्यपक्षं व्यावर्तयति । **निजेति** । भगवद्धर्माणामपि जिज्ञासा अशक्या । यथा मायाया मार्गस्यापि, तत्र भगवतो विमर्शं को वा करिष्यति । 'अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्' इति निषेधश्च । एतादृश्या मायया लोके कपटत्वेन प्रसिद्धयापीदं प्रसिद्धं जगत् सृष्ट्वा तत्र स्वयं सत्यस्वरूपः प्रविष्टः । गुणान् सत्त्वादीन् उच्चनीचभावेन भजते पृथक्करोति । यस्या मार्ग एव न ज्ञायते तया किं कश्चित् कर्तुं समर्थः, मायासृष्टं वा कश्चित्प्रवेष्टुं प्रविश्य वा तुल्ये उच्चनीचतां संपादयितुम् । अतो महानुभावो भगवानिति **तस्मै नमः** । **किञ्च** । श्रुतौ काण्डद्वये पञ्चरात्रे इतिहासपुराणेषु च सहस्रधा सृष्टिर्निरूपिता । अतो केन साधनेन कथमेवं

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

तथा सतीति । अवतारेणैव धर्मासम्भवे सति । मोक्षैकप्रयोजनत्वपक्षेपि दूषणमाहुः **सर्वेत्यादि** । **अविश्वास** इति । शास्त्र इति शेषः । अवतारेणान्यथाबुद्धावपि शास्त्रप्रामाण्यविघाताभावं दृष्टान्तेन साधयन्ति **लोके चेत्यादि** । **निमित्तभूतानिति**, भारहरणनिमित्तभूतान् ।

करोतीति **दुरवबोधो विहारतन्त्रः** क्रीडापरिकरो यस्य संसारस्य,तस्य चक्रं तस्यापि गतिर्यस्मात् तत्र वा गतिर्यस्येति । भगवतः संसारः अहन्ताममतात्मकः न लौकिकवत् । इच्छया सर्वं जायत इत्यतो लीलार्थमित्यध्यवसीयते । भगवतोवताराः भगवच्छास्त्रं भगवदीयाः पुरुषाः पदार्थाश्च तेषां साधारणोपयोगाभावात् किमर्थं करणमिति नाशङ्कनीयम् । दुरवबोधत्वादेव, अतो भगवतः कार्यं जगद् भगवल्लीला वैष्णवप्रकारश्चेति । उभयोर्दुर्ज्ञेयत्वात् परम एवेश्वरो भगवानीश्वरादेवालौकिकात् परमेश्वर उभयालौकिक इति ॥ २९ ॥

अनेन भगवतः संसारोयं भगवदादयोस्मदादयश्च तदिच्छयैव प्रवर्तितुं योग्याः, न तु स्वेच्छयेति । उपदेशो वा ज्ञानं वा न विचारणीयामिति तूर्ष्णीं सर्वैः स्थातव्यमित्यभिप्रायं बुध्वा ततो निर्गत इत्याह **इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायमिति** ।

श्रीशुक उवाच—**इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादवः ।**
सुहृद्भिः समनुज्ञातः पुनर्यदुपुरीमगात् ॥ ३० ॥

तस्य तद्वाक्यानङ्गीकारे हेतुद्वयमाह **नृपतेरिति** । **स यादव** इति । राजवाक्यमङ्गीकर्तव्यम् । यदुवंशे भगवदवताराद् यादवैश्च सुतरां तदङ्गीकर्तव्यम् । तदुत्कर्ष एवोक्त इति, ततोत्रापि लौकिकन्यायेन **सुहृद्भिः** भीष्मादिभिः सम्य**गनुज्ञातो यदुपुरीं** मथुरा**मगात्** ॥ ३० ॥

शशंस रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितम् ।
पाण्डवान्प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेषितः स्वयम् ॥ ३१ ॥

स्वयं केवलमाज्ञाकारी न स्वतन्त्र इति ज्ञापयितुं रामकृष्णयोः स्थाने **शशंस** । धृतराष्ट्रस्य विशेषेण चेष्टितं **पाण्डवान् प्रति** मारणपर्यन्तमुद्योगम् । ननु सतामेतदयुक्तमिति चेत्तत्राह **यदर्थं स्वयं प्रेषित** इति । अधिकारिणो नायं दोषः, **कौरव्येति** विश्वासार्थम्, **स्वयं प्रेषित** इत्यन्यद्वारापि कथनं व्यावर्तितम् । अन्येन पूर्वार्धान्तप्रकरणेनाग्रे

श्रीपुरुषोत्तमकृतः प्रकाशः ।

इत्यभीत्यस्याभासे । उभयोरिति । मम तव चेत्यर्थः । **उभयालौकिक** १०-४६-३० इति । मायासंसारालौकिक इत्यर्थः ।

॥ इति श्रीपुरुषोत्तमजीकृतषट्चत्वारिंशाध्यायविवृतिप्रकाशः ॥

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यो दुर्विमर्षेत्यत्र । उभयोरिति । कार्यकारणयोरित्यर्थः ।

इति श्रीमद्दशमस्कन्धीयपूर्वार्धविवरणटिप्पणी सम्पूर्णा ॥

भगवतैव कर्तव्यमिति ज्ञापितम् । एतावत्पर्यन्तं न साक्षाद्भगवता किञ्चित्कृतं किन्त्वन्यानुरोधेनैवेति । अतो भगवतो लीलाद्वयमन्यानुरोधेन करणं स्वतःकरणमिति भगवतो भक्तानुरोधो निरूपितः ॥ ३१ ॥

इत्येवं भगवल्लीला भक्तविश्वासदायिनी ।
निरूपितातियत्नेन कृष्णपादाम्बुजाश्रया ॥ १ ॥

सर्वेषु पुष्टहृदयेषु निवेदयामि मार्गो यदा भगवतो भवतामभीष्टः ।
भक्तिप्रकारसहितो हरिभावयुक्तो ज्ञेयस्तदा विवृतिरेव सदा विचिन्त्या ॥२॥

दशमस्कन्धविवृतिः पूर्वार्धे सुनिरूपिता ।
कृष्णपादाम्बुजे न्यस्तः श्रीपुष्पाञ्जलिरुज्ज्वलः ॥ ३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धपूर्वार्धे षट्चत्वारिंशाध्यायविवरणम् ॥ ४६ ॥

